

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

**ІСТОРІЯ**

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ  
2007

УДК 93  
ББК 63  
Н 34

**Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.** Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – 244 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 25 грудня 2007 р. (протокол № 5).

#### **Головний редактор**

*Іван Зуляк* - доктор історичних наук, професор

#### **Редакційна колегія:**

*Микола Алексієвець* - доктор історичних наук, професор  
*Леся Алексієвець* - доктор історичних наук, професор  
*Петро Брицький* - доктор історичних наук, професор  
*Олександр Добржанський* - доктор історичних наук, професор  
*Степан Качараба* - доктор історичних наук, професор  
*Павло Коріненко* - доктор історичних наук, професор  
*Віктор Савенко* - кандидат історичних наук, доцент  
*Борис Савчук* - доктор історичних наук, професор

#### **Рецензенти:**

*Лев Баженов* - доктор історичних наук, професор  
*Микола Литвин* - доктор історичних наук, професор

#### **Літературний редактор:**

*Богдан Мельничук* - член Національної спілки письменників України

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

---

**РОЗДІЛ 1**  
**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

УДК 94 (478)

Світлана Ушакова

**ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА КАЧАЛИ**

*У статті проаналізовано життєвий шлях та наукову діяльність Степана Качали.*

Західноукраїнські землі у ХІХ столітті дали світові чимало видатних українських діячів, учених, людей, відданих національній ідеї. Незважаючи на переслідування й утиски з боку влади у Галичині були особистості, які завдяки здібностям і наполегливій праці зуміли побороти труднощі та вийти на передові позиції творців української історичної науки.

Серед таких осіб одне з чільних місць зайняв Степан Качала (1815–1888 рр.) – видатний освітній і громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист, історик і суспільно-знавець, священик і науковець. Він вивчав національну історію на західноукраїнських землях, був фундатором і меценатом багатьох українських товариств та організацій. Добре знаючи минуле України, С. Качала вірив, що народ зуміє розпізнати шляхи, які ведуть до слави, незалежності та виправлення історичних помилок, постійно дбав про духовний розвиток людей. Зокрема, першим подав ідею заснувати організацію, яка б допомогла моральному, матеріальному і просвітньому поступу. Ця організація оформилась у товариство "Просвіта". Проблематика наукових досліджень С. Качали охоплювала історію українського права, історію української церкви та інші напрямки. Серед досліджень в сфері історії України є праці, що стосуються окремих аспектів української історіографії.

Мета цієї статті – аналіз життєвого шляху Степана Теодоровича Качали. Окремим завданнями дослідження є обґрунтування етапів його громадської, наукової та творчої діяльності.

1815 р. у містечку Фірлеїв Бережанської округи (нині с. Липівка Рогатинського району Івано-Франківської області), у багатодітній сім'ї вільних від панщини селян народився майбутній видатний діяч. Після закінчення Бережанської гімназії він продовжував студії у Львівській духовній семінарії [1, с. 39].

Період його навчання (1840–1842 рр.) був одним із найкращих в історії Львівської духовної семінарії і житті українського духовенства. У 1842 р., після рукопокладення у священичий сан, С. Качала прийняв парафію у селі Шельпаки Збаразького повіту, ставши на нелегку дорогу до душ і сердець людей [4, с. 12].

О. Калиновський написав про нього, що він був одним із найясніших політичних голів серед галицьких русинів, а в жаркій любові до Батьківщини перевищував усіх. С. Качала – член Державної ради у Відні (1872), голова клубу українських послів, незмінний від дня покликання в 1861 р. аж до смерті посол Крайового сейму у Львові, де прославився "огнистими" (за висловом І. Франка) промовами на захист українських шкіл і мови проти полонізації та польського шовіністичного чернечого ордену змартвихвстанців. Він – один із засновників першого українського літературного просвітнянського товариства "Галицько-руська матиця" (1848) і "Народного дому" (1849), [9, с. 43]

Але нічим С. Качала не займався так щиро, як народною школою. Від реформи, як він вважав, залежить наше бути чи не бути. Від 1860-х рр. симпатії австрійського двору остаточно повернулися до поляків, які захопили все управління Галичиною і Крайовим сеймом. Навчання у школах масово переводили з німецької на польську мову. Для вивчення останньої відводили більше часу, ніж для оволодіння українською, яку часто проголошували необов'язковою. Навіть на уроках української мови вчителі, заохочувані польською адміністрацією та під натиском її, змушували дітей розмовляти польською [11, с. 45] Наприклад, скаже учень щось українською, а вчитель одразу: "А як це буде польською мовою?". У такій ситуації Степан Качала з усією енергією став у обороні української мови та школи, доводячи, що ефективно навчати можна тільки рідною мовою, а час, витрачений на опанування польської мови, треба використовувати на щось потрі-

бніше, а саме – на підготовку до життя. Він вважав, що школи продукують паразитів, зарозумілих нероб, а потрібні добрі промисловці, вмілі ремісники, освічені хлібороби. Він виступав за диференціацію шкіл, бо іншої потребує рільник, промисловець, службовець. Школа має навчати працьовитості, вміння раціонально працювати й ощадності. У школах, у т.ч. учительських семінаріях, повинні бути ощадні каси для учнів і майстерні для практичних занять. У селі треба вчити вчителів додатково садівництва, бджолярства і якогось ремесла. Випусник має бути не тільки грамотним, а й свідомим своїх справ і обов'язків громадянином [11, с. 48]

Просвітний рух українців Галичини, започаткований у 1848 р., особливого розвитку набув у другій половині XIX ст. й пов'язаний насамперед із діяльністю товариства "Просвіта". Оскільки безпосереднім поштовхом до заснування цієї організації стали публікації декана зі Шельпаків Степана Качали [7, с. 18], то зрозуміло, що вони становлять (хоч і часткову) передісторію цієї організації, а викладені у них міркування розкривають ідеологічну базу просвітницького руху взагалі й сприяють розумінню його сутності та спрямування. Крім цього, ідеї, що оприлюднив представник старшого покоління, співзасновник "Галицько-Руської Матиці" (а не народовці – творці "Просвіти"), є свідченнями прямої спадковості, безперервності просвітницького руху, а в даному випадку – започаткування нового його етапу [2, с. 6]

8 грудня 1868 р. у Львові скликано Перші загальні збори "Просвіти", на яких започатковано діяльність цієї громадської організації. До керівного органу товариства, так званого виділу, обрали викладачів академічної гімназії Олександра Борковського, Омеляна Огоновського, Юліяна Романчука, професора учительської семінарії Омеляна Партицького, студента університету Івана Комарницького, урядників Михайла Коссака та Корнила Сушкевича, докторанта права Максима Михалюка, художника і письменника Корнила Устияновича [4, с. 58].

Невідомо, чому на цьому поважному зібранні не було одного з ініціаторів створення товариства – Степана Качали, але він упродовж усього життя палко підтримував його морально і матеріально, зокрема заснував особистий стипендійний фонд свого імені при матірній "Просвіті" у Львові, з його безпосередньою участю закладені читальні у Шельпаках, Збаражжі, багатьох селах Збараського повіту [8, с. 179].

Покровитель і меценат матеріально підтримував українські інституції, поширення національної культури в Галичині. Розглянемо дві статті С. Качали, опубліковані у газеті "Слово" за 1868 р., а викладені у них думки проаналізуємо на основі порушених у них проблем. Структура статей дає змогу відтворити механізм мислення, визначити основні мотиви, аргументи, за якими необхідно було створювати нове товариство, та окреслити їх логічну послідовність.

Перша стаття, в якій о. С Качала вперше проголосив ідею необхідності створення нової просвітницької організації, опублікована 6 (18 січня) 1868 р. під назвою "Изъ Шельпак. Поглядъ на sprawy русско-народный, в начале года 1868" [8, с. 179]. Спочатку в статті зазначено проблеми, що на думку автора були важливими для українців, і які необхідно розв'язувати. Їх можна поділити на дві умовні групи: результати виборчої кампанії 1867 р. і слабка діяльність українців у передвиборчих змаганнях. Ця публікація складалась із чотирьох взаємопов'язаних тематичних частин, у загальному побудованих за принципом "виклик-відгук". Перша частина присвячена критичній оцінці результатів та тенденцій виборів 1867 р.; у другій в узагальнено-схематичній формі визначено причини виборчого процесу та шляхи їх подолання; в третій частині наведено приклади недоліків передвиборчої кампанії українців порівняно з успішнішими діями поляків; четверта частина статті присвячена пропаганді активної політичної позиції і масової просвітньої роботи через новостворене просвітнє товариство [5, с. 15].

Степан Качала приділяв багато уваги благодійній діяльності. "Знаменитим патріот руський бл. п. Степан Качала, – відзначила газета "Діло", – не забув про молодіж, котра при "Народній торгівлі" вчиться купецтва, записав свій уділ членський, щоби уділювати запомоги для двох хлопців, котрі схотять в "Народній торгівлі" вчитися купецтва. Щорічний чистий дохід з тої фундації має розділятися яко дві річні стипендії двом бідним ученикам купецтва, греко-католицького обряду і руської народності, котрі ведуться морально і в "Народній торгівлі" у Львові відбувають науку купецтва...". Разом із братом Андрієм Степан Качала вніс значну суму й на утримання бурси в Тернополі, постійно підтримував

матеріально "Народний дім" і Наукове товариство імені Шевченка у Львові, дійсним засновником яких був [4, с. 53].

Степан Качала, автор численних статей на історичні, релігійні й політичні теми у часописах ("Основа", "Правда", "Діло" та інші), є також одним із перших авторів історії України "Коротка історія Русі", що вийшла друком 1886 р. в серії "Руської історичної бібліотеки" під загальною редакцією Олександра Барвінського. Слід згадати, що цю працю видали також російською і польською мовами. Популярний виклад не зменшує її вартості, зважаючи на час і на читача. Однак дещо цікавіше дослідження С. Качали про польсько-українські взаємини від часів Київської Русі аж до другої половини XIX ст. "Polityka Polakow wzgledem Rusi" (Львів, накладом автора, 1879, с. 367). Рішення видати польською мовою цю книжку, де автор аналізує політику Польщі супроти Русі-України, вказує на очікуване коло читачів.

Незважаючи на полемічність книги, кожний заклик С. Качали до польської літератури, з якою він був добре ознайомлений, безперечно, мав на меті завоювати довіря польських читачів і забезпечити максимальну об'єктивність у трактуванні польсько-українських стосунків, що саме тоді були складними, внаслідок агресивного й ворожого ставлення галицьких поляків до українців. Як прихильник слов'янофільських ідей, С. Качала вірив у можливість та потребу відновлення добрих стосунків між двома народами, що, однак, не перешкодило йому відтворити негативний образ минулого в очікуванні змін на краще. "Поляки", як відзначив автор у вступному слові, "знають все, но нічого, не навчилися". Може, тому С. Качала й вирішив пригадати їм ще раз усі без приховування навіть найнегативніші польські акти варварства, вчинені в Україні у XVII і XVIII ст., а відтак подібні до них продовжені вже на теренах Галичини після розподілу Польщі [5, с. 22].

Із цього погляду, в українсько-польському контексті, праця С. Качали є позитивною і необхідною. Саме у ній передана квітесенція поглядів автора з цих проблем. У 1883 р. українські послы на чолі зі С. Качалю утворили спільний клуб і вперше порушили питання про національні українські школи та гімназії в Галичині. Спочатку домоглися викладання рідною мовою катехизму, згодом були відкриті українські класи, а в 1888 році у Перемишлі почала діяти перша українська гімназія [4, с. 22].

На основі двох статей, опублікованих у 1868 р. у "Слові", охарактеризовано просвітні ідеї С. Качали, що стали поштовхом до заснування товариства "Просвіта". Окреслено політичні причини, які спонукали автора до пропаганди створення нової просвітянської організації, визначено національні проблеми, які вони мали розв'язати, а також її сутність (видання народною мовою світської літератури, насамперед політичної) і завдання. Просвітне товариство, на думку автора, мало виконати роль зв'язку еліти з народом, стати засобом морального, матеріального та політичного розвитку русинів. Викладені ідеї відповідають концепції "органічної праці" [8, с. 178].

Таке поєднання було характерним для суспільств, які не могли політичними методами розв'язувати свої проблеми й шукали дійових, насамперед базових, визначальних засобів для цього. Ними ставали, зокрема, концепції "органічної праці", зорієнтовані на вирішення політичних питань поза політичними засобами. Однією з таких форм громадсько-політичної діяльності були і просвітні структури, які мали значним чином універсальні можливості, оскільки могли торкатися всіх сфер суспільного буття.

Восени 1888 р., отримавши звістку про смерть С. Качали, майже всі львівські часописи, в т. ч. Найавторитетніша газета "Діло", опублікували некрологи. У них, зокрема відзначили, що о. Степан Качала був парох у Шельпаках, виступав деканом, колишнім послом до Ради Державної, членом-засновником "Просвіти", Товариства імені Шевченка, Народної Ради, член Народного Дому, "Галицько-руської матиці", великодушним покровителем руської літератури й інституцій руських, письменником і ученим, помер внаслідок довгої і тяжкої недуги в суботу 29 жовтня (за н. Ст. – 10 листопада) в 73 роки, з них 46 років священства. У великій статті про життєвий шлях С. Качали, яку надрукувала газета "Батьківщина", йшлося: "...вість про смерть чоловіка, що цілий свій вік служив народному руському ділу, неказано засмутила всіх русинів. Хто ж не знав нашого посла, що стільки років твердо боронив наші справа у сеймі! Хто не знав нашого провідника, що у всіх хвилях нашого гіркого життя словом і ділом указував нам дорогу, зігривав всіх до розумного діла і витривалості? Тихенький, смирененький, ростом невеличкий, "тілом немощний, але дужий розумом, горячий любов'ю до народу, – спішив і в найприкрішу хвилю до Львова,

чи то до сейму, чи на які збори народні, а кожне слово його більше варте було, ніж золото.." [3].

Поховали Степана Качалу, якого Галицька Русь за його великі заслуги, наполегливу працю на ниві національного та просвітнього розвитку заслужено назвала "Батьком" у Шельпаках (нині Підволочиського району Тернопільської області). Зі Львова на похорони приїхали: від українських послів (депутатів) австро-угорського парламенту – Ю. Романчук, від товариства "Просвіта" – К. Левицький, від НТШ – А. Горбачевський, від Академічного товариства – К. Трильовський, від "Діла" – заступник редактора К. Кахникевич. Прибули також представники багатьох культурно-просвітніх організацій Львова, Тернополя, Збаражжя, Бережан, жителі навколишніх сіл. Через чотири роки десять священиків у присутності родини Качалів, жителів Шельпаків і навколишніх сіл освятили пам'ятник на могилі шанованої людини, котрий виготовив львівський майстер Марковський [3].

Отже, життєвий шлях і наукова діяльність Степана Качали були неоціненним вкладом у розвиток національної історії. Тому, будуючи українську державу, ми маємо використати світлу духовну спадщину нашого великого земляка, якого наприкінці XIX ст. визнали одним із найталановитіших і найавторитетніших діячів 70–80-х років XIX ст. Ідеї о. Степана Качали стали безпосереднім поштовхом до творення нової організації – Товариства "Просвіта", яка відіграла одну з найважливіших ролей у формуванні сучасної української нації.

#### *Список використаних джерел*

1. Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга. Бережани. – Тернопіль: Джура, 2007. – 732 с.
2. Головацький Є. Исторический очерк основания Галичко-Руской Матици и справозданіе первого собору ченыхъ и любителей народного просвещенія. – Львов, 1850 – 6 с.
3. Дорош Є., Слюзар В. Їх серце горнулося до людей // Свобода. – 2006. – 4 березня.
4. Дорош Є. Степан Качала. – Тернопіль: Державний архів Тернопільської обл., Тернопільське обласне об'єднання всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 72 с.
5. Згадка за бл. п. Григорія Яхимовича, митрополита Галицької Русі. Выголосивъ при поминальномъ богослуженью въ Тернополи, р. 1865 Стефанъ Качала, парохъ Шельпакъ". – Львовъ: въ типографіи Института Ставропигійського, 1868. – 15 с.
6. Мудрий М. Степан Качала в австрійському парламенті. 1873 – 1879 рр. // Наукові записки історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. – Львів, 1997. – Вип. I – С. 234.
7. Перський С. Популярна історія товариства "Просвіта" у Львові. Львів, 1932. – С. 187.
8. Пашук В. Політична спрямованість просвітницьких ідей о. Степана Качали. // Шляхами історії. – Львів, 2004. – С. 475.
9. Ярема С. Степан Качала – видатний політик і громадський діяч. Звідомлення про зустріч тернопільських українських гімназистів 17 – 19 серпня 1992 р. – Тернопіль, 1993. – С. 46.
10. Франко І. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. Зібрання творів у 50-ти т. – Київ: Наукова думка – Т. 41. – 1984. – С. 324.
11. Головин Б. Нації незгасимий смолоскип. – Тернопіль: Просвіта, 2003. – С. 340.

**Svitlana Ushakova**

#### **STEPAN CACHALA'S LIFE DURING END SCIENTIFIC ACTIVITY**

**Life end scientific activity of Stepan Cachala's during is analyzed in the article.**

УДК 94(477.43)"18–19"

Сергій Єсюнін

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА МОМЕНТ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕФОРМ 1860-Х РОКІВ

*Проаналізовано стан та деякі аспекти соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії на початку 1860-х рр.*

Друга пол. XIX – поч. XX ст. характерна надзвичайно динамічним розвитком міських поселень. Дослідження цих процесів – важлива складова у комплексному вивченні історії подільських міст, що особливо актуально на сучасному етапі в контексті перевидання "Історії міст і сіл України" у новій редакції.

Одним із важливих факторів, що сприяли розвитку міст губернії у зазначений період, послужили реформи, які впроваджували в Російській імперії від початку 1860-х рр. Мета цієї статті – на основі аналізу історичного і статистичного матеріалу дослідити соціально-економічний стан міст Подільської губернії у перший рік т. зв. "епoxy великих реформ" – 1861 р.

Зазначимо, що деякі аспекти та окремі факти соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії на поч. 60-х рр. XIX ст. відображені у працях таких дослідників, як В. Семенов-Тянь-Шанський [1], А. Дем'яненко [2], І. Вологодцев [3], А. Гуменюк [4] та ін. Однак, автори розглядали здебільшого загальні аспекти розвитку міст, отже, необхідні детальніші дослідження.

Основа джерельної бази нашої праці становлять архівні матеріали – статистичні звіти про стан губернії, що надходили до Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора [5], відомості Подільського статистичного комітету [6], а також рукопис титулярного радника Дмитра Тамочкина "Памятная книжка Западного края на 1860 год" [7]. Цей рукопис був підготовлений для друку, але так і не побачив світу. Тим часом, у ньому є цікаві свідчення тодішнього жителя щодо міських реальностей у губерніях Південно-Західного краю (Київській, Подільській, Волинській).

На початку 1860-х рр. у Подільській губернії було 17 міст: губернське місто Кам'янець-Подільський, 11 повітових міст – Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних – Хмільник, Сальниця (Литинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Вербовец (Ушицького повіту) [2, с. 6].

Однією з найважливіших характеристик міста є чисельність його населення та кількість будинків, що дає змогу попередньо визначити величину і ступінь розвитку того чи іншого міста. За кількістю населення більшість міст Подільської губернії (див. таблицю) у 1861 р. були малими – менше 10 тисяч осіб (7 міст мали від 5 до 10 тисяч, 6 – менше 5 тисяч). Лише губернський Кам'янець відзначався більш як 20-тисячним населенням, а Балта, Могилів та Вінниця мали від 10 до 20 тисяч мешканців [5, арк. 19–25]. За класифікацією, що запропонували Семенов-Тянь-Шанський та ін. Дослідники, такі міста відносили до категорії середніх.

Будинки в подільських містах були переважно дерев'яними (див. таблицю), за винятком окремих будівель у найбільших містах. Як зазначив згаданий Д. Тамочкин: "Усі найкращі будинки в містах належать, як правило, якщо не поміщикам і чиновникам, то євреям, котрі нажили їх на підрядах від уряду, або при виконанні громадських справ щодо виборів, або від торгівлі закордонними товарами, або від факторства, передусім при панських маєтках" [7, арк. 52]. Але більшість будинків та й узагалі забудова подільських міст були не в кращому стані. Планомірній і кращій забудові міст заважав їх слабкий економічний стан.

На початку 1860-х рр. промисловий потенціал подільських міст залишався доволі низьким. Усього в губернії діяли 660 заводів і фабрик, із яких 97 – в містах [5, арк. 57].



Найбільше у Балті – 25, Могилеві – 14, Кам'янці та Барі – по 12, Вінниці та Проскуріві – по 9. Разом із тим, у таких містах, як Брацлав, Гайсин, Ямпіль, Сальниця, Стара Ушиця, Вербовець у статистичних відомостях промислових підприємств узагалі не зазначено (див. таблицю). За галузями переважали підприємства з переробки рослинних і тваринних продуктів. Так, у містах працювали 12 салотопних (із 19 у губернії), 14 шкіряних (із 32), 6 миловарних (із 13) заводів, 7 тютюнових фабрик (із 7). Діяло чимало підприємств переробки мінеральних продуктів – 9 черепичних (із 10), 21 цегельних, 21 свічкових (із 32) заводи [5, арк. 55–57]. Але всі ці та інші підприємства були невеличкими і напівкустарними, на них працювали, як правило, 2–3 робітники. Найбільші на той час капіталістичні підприємства губернії – цукроварні, ґуральні та суконні фабрики діяли в селах і містечках, тобто у поміщицьких маєтках [2, с. 36]. Це підтвердив і Д. Тамочкин: "Всі заводи та фабрики зосереджуються переважно не в містах, а в панських маєтках" [7, арк. 52]. Отож, промисловість на поч. 1860-х рр. у містах Подільської губернії перебувала на низькому ступені розвитку, охоплювала вкрай малий відсоток міського населення і не мала суттєвого значення у соціально-економічному житті міст.

Переважаючим заняттям міського населення були ремесла та торгівля [2, с. 6]. За кількістю ремісників виокремлювали доволі визначні центри – Кам'янець-Подільський, Могилів, Хмільник, Вінниця, Бар, Балта (див. таблицю). У Кам'янці переважали кравці (161 майстер) та муляри (93). Хмільник славився на всю губернію чоботарями (375 майстрів). Так само чоботарі становили більшість ремісників у Могилеві – 192 майстри, Барі – 130, Вінниці – 96, Балті – 35. Загалом у всіх містах Поділля в 1861 р. найбільше було чоботарів – 1128 майстрів, кравців – 572, м'ясників – 267, візників – 227, столярів – 210 [5, арк. 58–60].

Проте, незважаючи на нібито розвинуте у містах Поділля ремісниче виробництво, зазначимо, що продукцію міські ремісники реалізовували переважно серед міщан та у навколишніх селах, й лише незначну частину вивозили за межі губернії. Це, безумовно, не поліпшувало економічного стану міст.

У подільських містах була розвинута передусім внутрішня торгівля, що задовольняла лише потреби міщан та селян навколишніх поселень. Але деякі міста були значними центрами постійної гуртової торгівлі. Як зазначив Д. Тамочкин: "Не маючи мануфактурної й заводської промисловості, міста наші позбавлені й торговельного значення, зосереджують лише склади для зовнішніх товарів... Так, у Бар, Хмільник та ін. постачають товари з Тернополя. Кам'янець, Літин та ін. – "складські міста" львівських товарів, Могилів, Балта та ін. перепродують чорноморські товари. Всі прищосейні міста отримують товар із Києва і Варшави через Бердичів... Усі російські мануфактурні крамнички в повітових містах утримують київські, житомирські, бердичівські та одеські купці" [7, арк. 53]. Деякі міста були значними пунктами вивезення товарів із Поділля. Так, Могилів завдяки його розташуванню на судоплавному Дністрі вважали одним із найбільших торгових міст губернії, він мав значний торговельний обіг із Одесою – туди відправляли зерно, спирт, борошно, ліс, сало, шкіри [8, с. 25]. Проскурівські купці займалися гуртовою торгівлею зерна. Стара Ушиця відправляла Дністром в Одесу зерно, а по суходолу – до Варшави аніс, а в сусідні губернії – чорнослив [8, с. 34–39].

Серед торгових міст Поділля визначне місце займала Балта – завдяки зручному розташуванню на перетині чотирьох поштових шляхів (на Кам'янець, Кишинів, Єлисаветград, Одесу), там щорічно відбувався один з двох найбільших у губернії ярмарків – Троїцький [2, с. 42–44; 8, с. 9].

Отже, розглянувши економічний розвиток міст Подільської губернії на початку 1860-х рр., можна стверджувати, що він залишався загалом слабким. Міста не мали розвинутої фабрично-заводської промисловості, а в деяких її не було взагалі. Ремесла, хоча й були порівняно розвинутими, але орієнтувалися переважно на місцеві потреби. Так само й торгівля – у більшості міст вона була внутрішньою. Проте все-таки зі загального числа подільських міст виокремлюються 5–6, що порівняно з іншими були економічно розвинутішими – Балта, Могилів, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Бар, Хмільник. Разом із тим, такі заштатні міста, як Вербовець і Сальниця, й навіть повітові – Ямпіль та Ольгополь, за всіма економічними показниками відповідали швидше сільським поселенням, аніж містам. Деякі міста (Гайсин, Летичів, Нова Ушиця, Літин, Брацлав) відрізнялися від більшості містечок лише тим, що виконували адміністративні функції повітових центрів. Як за-

значив у рукописі Д. Тамочкин: "Міста підтримують себе лише тим, що в них зосереджені "присутні місця". Місцеві чиновники та приїжджі тимчасово "по справах" живуть за готівку й тим підтримують торгових євреїв, яким заборонено жити у селах" [7, арк. 51].

Таким чином, на основі проаналізованих джерел можна приблизно класифікувати функціональні значення міст Подільської губернії у 1861 р. До адміністративних ремісничо-торгових міст варто віднести Кам'янець-Подільський та Вінницю, адміністративних торгово-ремісничих міст – Балту, Могилів та певною мірою Проскурів, адміністративних торгових – Брацлав, адміністративних ремісничих – Літин, ремісничо-торгових – Бар, ремісничих – Хмільник, торгових – Стару Ушицю. Адміністративну функцію виконували Гайсин, Летичів, Нова Ушиця, Ольгопіль, Ямпіль. Й, нарешті, риси фактично сільських поселень мали два заштатні міста – Сальниця та Вербовець, в яких важко виявити функції, притаманні й характерні для міст. Промисловості й адміністративних установ тут не було, торгівля та ремесла залишалися майже не розвинутими.

Слабка економіка подільських міст негативно впливала на розвиток соціальної сфери (освіти, медицини, культури), стан якої лише в губернському Кам'янці-Подільському був більш-менш задовільним. Зокрема, на дуже низькому рівні перебувала в містах Подільській губернії медична допомога населенню. У 1861 р. державних лікарень, підзвітних Приказу громадської опіки, у містах губернії було 12: одна губернська на 110 ліжок та 11 міських у повітових центрах – на 300 ліжок усі разом (!). Діяли також кілька лікарень, які утримували громадські організації та приватні особи. Найбільшими були три єврейські громадські лікарні (у Кам'янці-Подільському на 45 ліжок, Могилів-Подільському на 25, Балті на 50) [9, с. 23–24].

Так само не задовольняли потребам міст освітні заклади того часу, які, зазначимо, були лише середнього та нижчого типу. Лише в Кам'янці-Подільському їх діяло вдосталь – дві гімназії (чоловіча та жіноча), парафіяльне училище, приватне чоловіче училище, три єврейські училища (чоловіче, жіноче, Талмуд-Тора), православна та римокатолицька семінарії, духовне училище. Та ще Вінниця мала парафіяльне училище, приватне чоловіче училище, приватне жіноче училище, три єврейські училища. В усіх інших містах було по одному-два навчальних заклади, а в деяких – жодного [2, с. 59–60]. Щодо закладів культури, то лише Кам'янець-Подільський і Балта мали приміщення театрів, а публічних бібліотек у 1861 р. не було в жодному місті [10, арк. 1–3].

Отже, аналіз історичного і статистичного матеріалу початку 1860-х рр. дає нам змогу стверджувати, що соціально-економічний стан міст Подільської губернії у перший рік т. зв. "епохи великих реформ" залишався загалом слабким. Причин цьому чимало. Одна з головних – та, що було недостатньо надійних шляхів сполучення (залізничних, шосейних, із твердим покриттям). Значно вплинуло на розвиток міст й те, що протягом століть Поділля перебувало на периферії держав, спочатку – Речі Посполитої (до кінця XVIII ст.), згодом – Російської імперії.

Статистичні показники відображені у таблиці, складеній за [5; 6]; число крамничок і крамниць за [8].

**Міста Подільської губернії у 1861 р.**

місто	Насел. міст	Число будівель		заводів і фабрик	ремісників			крамнички і крамниці	видано торг. свідоцтв купцям
		кам'ян.	дерев.		мастри	робітн.	учні		
Кам'янець-Подільський	22.771	727	1.715	12	762	458	452	321	93
Балта	15.143	18	1.874	25	234	108	94	569	210
Могилів	10.696	130	1.522	14	602	326	238	333	137
Вінниця	10.120	68	1.569	9	427	366	214	105	108
Гайсин	8.953	13	769	-	109	122	139	89	71
Бар	7.965	135	689	12	348	76	43	129	35
Хмільник	7.081	22	906	8	592	325	232	88	15
Проскурів	6.844	109	826	9	161	70*	35*	85	64
Літин	6.580	11	707	5	140	79	68	108	40
Брацлав	5.024	7	559	-	45	45	16	28	170
Ольгопіль	4.983	2	604	1	103	10	48	42	128

Летичів	4.284	36	488	1	152	74	10	82	45
Вербовець	3.881	8	243	-	48	42*	42*	**	**
Нова Ушиця	3.654	32	497	1	93	2*	-	24	121
Ямпіль	3.493	89	548	-	80	29	20	47	27
Стара Ушиця	3.158	28	335	-	64	23	27	**	19
Сальниця	2.084	-	276	-	34	4	-	**	2

\* дані за 1862 р.

\*\* в джерелах не зазначено

Дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у подальші роки другої пол. XIX ст. Дасть змогу простежити вплив реформ того часу на еволюцію міських поселень, виявити певні закономірності й напрямки цього розвитку, з'ясувати фактори, що впливали на нього.

#### *Список використаних джерел*

1. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 244. Подільський губернський статистичний комітет. – Оп. 1. – Спр. 2. Копии ведомостей о числе зданий, ремесленников в городах, фабрик и заводов и выданных торговых свидетельств в Подольской губернии.
2. Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910. – 212 с.
3. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / Составил А. Демьяненко. – Каменец-Подольск, 1865. – 68 с.
4. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – Вып. 2. – 205 с.
5. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / АН України. Ін-т історії України. – К., 1992. – 240 с.
6. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 39. – Спр. 2. Выборка из бумаг, к никаким делам не принадлежащим.
7. ЦДІА України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 367. – Спр. 83. Статистические сведения о Подольской губернии за 1860 г.
8. ЦДІА України. – Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 3. – Спр. 335. Дело по иску чиновника Тамочкина на купца Гамершмидта за неудовлетворение его деньгами. 1865–1866 гг.
9. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – СПб., 1863. – Ч. I. Подольская губерния. – 47 с.
10. Ролле Й. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – 64 с.

**Sergey Esynin**

#### **THE SOCIO-ECONOMIC STATE OF CITIES OF PODIL'SKOY PROVINCE IS ON MOMENT OF INTRODUCTION OF REFORMS OF 1860<sup>TH</sup> YEARS**

**This article envisages some aspects and the state social and economical development of the town's of Podillya province at the beginning of 1860's.**

УДК 94 (477)

Олександр Реєнт

## ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХІХ–ХХ СТ.: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ

*У статті розкрито деякі проблеми історії України ХІХ–ХХ століття через призму методологічного зрізу.*

Вказаний період позначений кількома векторами, які позмінно вказували магістральні напрямки поступу людства. І донині триває пошук пояснень звивистих шляхів історії, а часом і тупиків, у які постійно намагається зайти цивілізація. Очевидно, найменш зобов'язуючим для історика була сентенція: мовляв, Всевишньому набридло водити людей за руку і він пустив їх на власну волю, от і наробили вони революцій та світових війн, ледь не згубивши себе і планету на початку 60-х рр. ХХ ст.

Та все ж допитливий людський розум, амбіції вчених і суспільний запит примушують професійних суспільствознавців знову і знову замислюватися над тим, що лежить в основі історичного буття, чи є в ньому закономірності, типологія, асоціативний ряд, чи можливо, все суще є хаотичним згромадженням і зіткненням людських воель, інтересів, рефлексів, які нічим не керовані, стихійно накопичують вали чергових катаклізмів й відкочуються немов морські хвилі, розчищаючи пісок для нових хитких "картаних будиночків".

Не переобтяжуючи текст цитуванням авторитетів у царині історії, філософії, соціології чи політології, відразу визнаю, що претендувати на більш чи менш повну оцінку історичних процесів в Україні на такому часовому проміжку досить важко. Тому свідомо обмежусь лише на тому колі питань, які унаочнюють, по-перше, неосяжний евристичний потенціал історичного матеріалу цього періоду, а по-друге, доводять необхідність оновлення методологічних підходів та дослідницького інструментарію.

Пострадянським і молодим сучасним історикам України важко здобути статус першопрохіднів. Відкриваючи обрії незаангажованого історіописання через праці авторів з української діаспори, вони часто-густо й не підозрювали про справжні скарби, якими володіла світова історична наука. Нові методологічні підходи, авангардні дослідницькі методики аж надто повільно й обережно впроваджувались у науковий процес, причинного чого можна вважати десятиліттями вироблену готовність тих, хто вийшов з комуністичної системи, швидше до виконання, ані до пошуку нестандартних кроків. Можливо, це є іманентною рисою кризового синдрому пострадянської суспільствознавчої науки, але і донині рельєфно вимальовуються обриси лише кількох наукових шкіл і самодостатніх, оформлених відповідною формальною (проектами, книгами) і неформальними (визнання читаючої публіки) напрямів пошуку.

Інколи ще можна почути суперечки між адептами україноцентричного історіописання й прибічниками історії України, інтегрованої у світове історичне полотно. Очевидно, списи ламаються даремно: "європеїсти" й "цивілізаційники" просто не помічають того, що україноцентристи вперто і доволі продуктивно намагаються вивести нашу спадщину з-під обтяжливих шат спільного минулого з іншими народами; в той же час "україноцентристам" варто минати спокусу карцисизму й перебільшень, які спотворюють реконструйовану картину минулого.

Та як би там не було, слід погодитися в тому, що магістральним стрижнем української історії необхідно вважати формування української політичної нації.

Змінюються часи, змінюються люди та їх погляди на події, віддалені в часі. Згідно з класичним афоризмом методологія проявляє себе через термінологічний апарат. Отже, головною ознакою (якщо хочете) – критерієм еволюції історичної науки є поява нових й критика застарілих понять. Те, що до 90-х років називалось в радянській історіографії розмитим і універсальним "епоха капіталізму" широкими мазками такого визнаного метра як В.Сарбей зазвучало багатообіцяюче й романтично: національне відродження. Та

мудрий маестро історії не виплеснув ні воду ні дитя: в останній своїй монографії поряд з характеристикою суспільних рухів, що формували національну свідомість українців, він окреслив основні тенденції соціально-економічного життя. Дехто може побачити в цьому данину марксизму, на що можна заперечити: у марксистів усе навпаки – базис і надбудова міцно зрослися і так і не помінялися місцями.

Суспільно-політичні події в сучасній Україні переконливо доводять, наскільки складним, часом суперечливим є процес націо- і державотворення. Є достатні підстави, аби стверджувати, що процес формування політичної української нації далекий від завершення. У цьому сенсі можна вести мову про тісний взаємозв'язок національно-визвольного руху й генезу українського національного організму як самодостатнього комплексу.

Нинішні реалії ще раз переконують у тому, що в суспільстві відсутня єдина історична пам'ять (наскільки це взагалі можливе в багатонаціональному й штучно заполітизованому соціумі). Різні, незрідка діаметрально протилежні оцінки тих чи інших історичних подій межують з повним невіглаством й відсутністю культури історичного мислення, підміною обґрунтованих правових, соціальних, культурологічних, телогічних етичних характеристик поверховими, але різкими, безапеляційними ідеологічними оцінками.

Все це вимагає від істориків копіткої роботи, аби не просто "залатати" пошматоване бурхливими подіями молотно історичної пам'яті, а "зіткати" цілісне, без "білих" плям і кон'юнктурних купюр.

Очевидно, усвідомлення цієї потреби, а також необхідності нових імпульсів суспільній свідомості викликаний до життя Указ Президента України № 879 (2006 р.) "Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення". Ми маємо сприйняти цей документ, як соціальне замовлення, спричинене вимогами часу, сучасними викликами.

Від 1991 року український національний рух кінця XIX ст. – XX ст. постійно перебуває в центрі наукових зацікавлень українських істориків – йому присвячені сотні монографій, тисячі статей і розвідок.

Враховуючи багатовимірну природу українського національного руху, при його вивченні слід застосувати міждисциплінарні підходи з використанням комплексу методик, зорієнтованих на вивчення історичних, правових, соціальних, економічних, етнічних, конфесійних, психологічних та інших аспектів проблеми. Застосування таких підходів особливо доцільне й продуктивне для дослідження українського національного руху 30–50-х років XX ст., що дозволяє довести його органічне походження і генезу і спростувати тезу про імплантацію ззовні.

Український визвольний рух XIX–XX ст. – це дискретне, поліфонічне, суперечливе явище. Однак концептуально важливе те, що його слід розглядати як органічний, цілісний процес. Цю наступність і спадкоємність, внутрішній, інколи латентний зв'язок поколінь борців, громадсько-політичних об'єднань та їх ідейно-програмних засад науковцям ще слід осмислювати. Та незаперечним є одне: сам хід історії ствердив логіку подій і дав народу України шанс взяти долю у власні руки.

На наш погляд, методологічно виправданим було б поглянути на визвольну боротьбу 40–50-х років XX ст. з ширшої ретроспективи розгортання й розвитку українського національного руху від другої половини XIX ст. Розглядаючи його як інтелектуальне явище, доцільно було б застосувати підходи глобалізаційних теорій, зокрема такі концепти як "центр" та "периферія". Все це також вимагає активного використання й компаративістського методу дослідження. З такого погляду, український національний рух на всіх його етапах виступає не унікальним феноменом, а навпаки – явищем свого часу. Перебуваючи на периферії глобалізаційних процесів, він зазнавав впливу провідних тенденцій відповідної історичної епохи із певним запізненням (для другої половини XIX ст. воно вимірювалося у десятиліттях, а для 30–40-х років XX ст., із розвитком освіти та засобів швидкого поширення інформації у глобальних масштабах цей рух досяг практично синхронного звучання з іншими аналогічними явищами європейської історичної палітри).

Водночас сам він не став зразком для наслідування – такими напівпериферійними центрами для нього виступали довгий час польський, російський, частково чеський рухи (характерно, що типологічну однорідність українського національного руху з іншими центрально-європейськими національними рухами другої половини XIX – початку XX ст. одним з перших помітив Мірослав Грох, співставивши відповідні чеські та українські да-

ні). У 1930-х роках ситуація змінюється таким чином, що ідеологи українського руху сприймають нові течії та ідеї безпосередньо з центром глобалізаційних процесів, творчо експлікувавши їх на місцеві умови та витворивши власні концепції (Д. Донцов та ін.).

Події 30–50-х років ХХ ст. засвідчили чималий поступ у складному процесі національної ідентифікації (цьому об'єктивно посприяло й об'єднання усіх українських земель, хай і в квазідержавній формі). Зокрема, цікавим видається проведення просопографічного дослідження активних учасників українського національного руху середини ХХ ст. та його порівняння з відповідними даними за раніший та пізніший періоди. Так, промовистими є свідчення командувача групи УПА "Захід" О. Луцького, який стверджував, що до 15% особового складу цього з'єднання були "східняками". Відповідні дані знаходяться й у матеріалах радянської партизанської розвідки. На сьогодні джерельна база ("Літописи УПА" та ін.) дозволяє скласти доволі повну базу даних для проведення докладнішого просопографічного дослідження. Чимало цінної інформації дали б дані про соціальний статус та походження активістів визвольного руху, зокрема для верифікації нав'язуваних радянською пропагандою стереотипів про "спантеличених націоналістичною пропагандою" маргінальних осіб, "куркульських синків" тощо. Порівняння результатів відповідного дослідження з уже наявними щодо українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. дозволило б виявити його подібні та відмінні риси.

У зв'язку з цим особливого значення набуває біографістика як один з напрямів історіописання. Створення персоналій лідерів і активних учасників національно-визвольного руху дозволить спочатку відтворити колективний портрет борців за волю України, а згодом вийти на рівень типологізації й історико-антропологічного аналізу образу повстанця, революціонера, дисидента. Стає цілком очевидно, що без сучасних методологічних підходів та методик тут не обійтись.

Своєрідним відоділом, що ознаменував новий етап у розвитку як українського національного руху зокрема, так і європейських загалом, стала Перша світова війна. Вона спричинила глибинні світоглядно-психологічні зміни поглядів цілого покоління, відкинувши чимало демократичних надбань попередників. Глобальний збройний конфлікт змусив думати людей (які так чи інакше були її безпосередніми учасниками) у категоріях "свій" – "чужий" у контексті радикалізації суспільних настроїв (цьому також посприяли й потужні економічні кризи кінця 1920-х початку 1930-х років). Відбувся певний злам у динамічному розвитку українського та інших рухів – від керівництва відійшли попередні лідери, для яких нові погляди, нові ідейні течії і політичні технології були неприйнятними своєю агресивністю, радикалізмом. Та знову мусимо відзначити, ще було це притаманне загалом для європейського історичного досвіду, а не лише його української складової.

Велика війна 1914–1918 рр., дев'яностолітній ювілей початку, перебігу та завершення якої відзначається в нинішнє чотирьохріччя, багато в чому визначила обличчя та головні тенденції історичного розвитку людства (понад усе його європейської цивілізації) першої половини ХХ ст. Крах засадничих цінностей ХІХ ст., стрімке падіння вартості людського життя, глобальність війни як засобу та інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та впливів, падіння імперій і утворення нових держав, незагоєні рани та реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем, – все це принесла з собою людству Перша світова війна.

Одним з найбільш драматичних, хоч і з різними наслідками у подальшому, досвід Великої війни став для народів, розділених політичними кордонами імперій, які вступили між собою у війну. Зокрема, на східноєвропейському театрі військових дій на долі українського та польського народів випало чи не найтяжче випробування – бути учасником війни, до того ж перебуваючи в її епіцентрі, на боці обох воюючих між собою блоків держав. Якщо полякам на згарищі війни пощастило постати незалежною й національно об'єднаною державою, що могло виправдати, хоча б частково, зазнані цим народом втрати, то національну програму українців, в силу як внутрішньої слабкості й відсутності єдності, так і несприятливих геополітичних умов, в той час реалізувати не вдалося.

Та навіть поглиблене вивчення етнологічних процесів не звільняє науковців від опрацювання інших сторін функціонування суспільства в умовах війни. Два проекти, виконаних у відділі історії України ХІХ – поч. ХХ ст. Інституту історії "Перша світова війна і Україна" – О.Реснт, О.Сердюк та переконали в тому, що ця подія, яка визначила напрями історично-

го поступу в першій половині ХХ ст., володіє невичерпними пізнавальними можливостями. Поєднання комплексного і спеціального підходів до її висвітлення висуває певні вимоги до дослідників, однак є багатообіцяючим з огляду на вірогідні результати.

Продовжуючи вивчати аграрні процеси в Україні та особливості функціонування сільського соціуму, науковці почали досліджувати урбанізаційні процеси й міське середовище, життя окремої людини та різних категорій населення, міську побутову культуру. Цілком можливо, що на ґрунтовній фактологічній базі доведеться переглянути постулат про те, що визначальним джерелом національної культури і самосвідомості виступає село.

Свідомо полишаючи цілий спектр тем для науковців, які будуть по них доповідати, обмовимося лише кількома зауваженнями стосовно інших періодів.

Постреволюційна, більшовицька дійсність і донині вражає своєю унікальністю як феномен, що ніби випадає з загальної цивілізаційної колії, зайвий раз доводячи непередбачуваність шляхів Господніх. Одній пояснюють його як зловісний вияв демонічного генія Леніна і Сталіна, інші трактують одержимість ідеєю світової революції як архетип православної месіанізму, дехто відшукує закономірності такого перебігу подій. Напевно універсальне пояснення не влаштує нікого, то ж аналіз гігантського "соціалістичного" експерименту дасть роботу ще не одному поколінню професійних істориків.

Сталінізм як багатовимірне явище наскільки глибоко і надовго інфікував суспільство, що його рецидиви і дотепер дають себе знати. То ж не обійтись без подальшого вивчення його проявів на українських теренах.

З Хрущовською епохою пов'язують "відлигу" в суспільно-політичному житті країни. Це той випадок, що вимагає диференційованого пояснення явищ і процесів різного порядку. М.Хрущов артикулював те, що в загальних обрисах сформулював про культ особи Сталіна Ленін у вже згаданому. За час, що пройшов, ситуація суттєво змінилася. Вождизм став кров'ю і плоттю системи, її основоположною засадою, нарижним каменем, без яких, нібито, у державі все розвалиться. Імплантація у масову свідомість цього переконання одночасно з вірою в те, що саме Сталін є ідеальним вождем, що він формувався "знизу", самими народними масами, а сам вождь уособлював кращі риси народу й обдаровував його все новими й новими здобутками соціалізму та перемогами на міжнародній арені. Однак, засуджуючи культ Сталіна й найбільш одіозні його вияви, Хрущов не засудив (і не міг цього зробити) саму систему, що зробила можливою таку ситуацію. Роль лідера в країні, його реальний вплив на всі сфери життя і надалі виявилися настільки великими, що залишали мало місця для колективних рішень навіть на рівні політбюро ЦККПРС. Що вже говорити про республіканський рівень керівництва, яке могло хіба що висувати зустрічні ініціативи і напереді виконувати вказівки Кремля.

Хрущов не зачепив основи системи, яка й після того залишалася тоталітарною. Про це свідчать, по-перше, технологія ухвалення доленосних для країни рішень; по-друге; характер управління економікою та відсутність товарного ринку; по-третє, тотальний контроль за настроями в суспільстві й придушення щонайменших опозиційних виявів; по-четверте, відсутність будь-якого зворотнього зв'язку по лінії влада – суспільство.

По суті Хрущов відрікся від Сталіна не задля докорінної реконструкції системи, а з метою створення власного позитивного образу близького до народу, рішучого, нелукавого і демократичного керівника, спроможного вирішувати складні завдання і чесно говорити про труднощі й "вузькі місця" з людьми. "Гласність" хрущовської доби – це гласність для однієї людини.

Всі кроки Хрущова не зачепили основних цінностей більшовизму. Ще однією рисою "відлиги" стала непослідовна, імпульсивна поведінка лідера країни. Попустивши "віжки" і спровокувавши певні очікування й культурні імпульси, Хрущов найпершим їх лякався й придушував. Якщо розглядати реабілітацію незаконно репресованих не лише і не скільки в політичній, скільки в юридичній площині, а "шістдесятництво" як напівлегальний вияв культурно-громадської самоорганізації то сферу, яку охопила "відлига", слід визнати досить обмежено. Якби це було не так, Хрущов не зробив би помітний крок назад скажімо у стосунках з церквою, яку тепер вже гнали більше витонченими методами, аніж до війни.

Таким чином, ні в ідеологічній, ні в соціально-економічній, пів етнокультурній сферах Хрущов не здійснив принципових змін. Залишається ще один сегмент, який дозволяє оцінити характер режиму – зовнішньополітичний. Нарощуючи ВПК і ядерний потенціал держави, Хрущов послідовно проводив курс на утвердження гегемонії СРСР у світі. Діючи з

позиції сили, він втрачав (час від часу) почуття міри і тоді світ балансував на грані нової світової війни. І тут сталінська лінія поведінки послідовно витримувалася, хоча рівень оцінки геополітичних реалій і стратегічне мислення Хрущова і Сталіна – неспівставні.

З хрущовською епохою пов'язаний ще один феномен, який хотілося б прокоментувати. Йдеться про опозиційні вияви, різні форми іншодумства і спротиву режиму. Донедавна ці явища розглядалися ізольовано від попередніх процесів аналогічного змісту. Та навіть якщо ми погодимося в тому, що український національно-визвольний рух мов хвилеподібний, а то й дискретний характер, перелічені явища кінця 50 – початку 60-х рр. ХХ ст. концептуально продовжують типологічний ряд: Українська революція 1917–1921 рр. – самостійницькі змагання періоду II світової війни. І коли в суто теоретичному плані тут є місце для дискусій, то в суспільному сенсі це легітимізує ті етапи й ланки визвольного руху, учасники яких і донині належним чином не визнані державою. Інерція і тягар комуністичної спадщини у цьому випадку виявилися настільки сильними, що певні політичні сили легко можуть маніпулювати масовою свідомістю і ставити під сумнів цінності, які є засадничими для суверенної Української держави та сучасного суспільства. В результаті до певної міри воно виявилось розколотим не лише на мовному чи політичному ґрунті, а й на ідеологічному. Самостійницький рух 30-50-х років (а саме в таких, а не звужених до меж II світової війни хронологічних рамках його слід розглядати), мета, сутність і особливості якого практично невідомі для тих, хто його не сприймає за визначенням, є тим "лакмусовим папірцем" який дозволяє встановити ставлення людей до існування незалежної Української держави. По суті можна говорити про один з критеріїв ментальної лояльності тієї чи іншої групи громадян.

Задля збереження хронологічної послідовності необхідно висловити кілька міркувань з приводу останньої фази побудови "розвинутого соціалізму" СРСР. Якщо механізми влади, що не зазнали істотних змін з середини 50-х рр., у літературі з'ясовані доволі детально, то ціла низка питань потребує пояснень й аргументації, без чого бажано зрозуміти сутність подій на рубежі ХХ–ХІХ століть в Україні. Необхідно простежити технології і наслідки русифікаційних заходів центру, їх вплив на суспільну, колективну та індивідуальну свідомість. Адже сьогодні певні політичні сили відверто спекулюють на етнотемній проблемі, причому такі імпульси надходять і ззовні. За переписом 1989 р. в республіці мешкало 72,7% і 22,1% росіян. Однак, при цьому значна частина неросійського населення користувалося російською мовою. Різка зміна мовної карти (особливо в містах) переконує в тому, що по-перше політика має бути не тільки виваженою, а й рішучою і послідовною, а по-друге, мовна проблема безпосередньо й опосередковано залежить від політичного пасьянсу, а також соціально-економічної ситуації в державі.

Вимагає детальної реконструкції характер економічних зв'язків центру і союзних республік, механізм підтримки "на плаву" нерентабельних галузей господарства, система розподілу і перерозподілу фінансових, матеріальних, трудових ресурсів. Цікаві результати можуть дати наукові пошуки в напрямі з'ясування міграційних і демографічних процесів.

З урахуванням тотального характеру ідеологічних акцій режиму необхідно з'ясувати рівень політичної заангажованості й реальної (а не зовнішньо-показної) лояльності різних категорій населення.

Вже в якості традиційної слід продовжувати вивчення номенклатури як специфічної соціальної групи, що мала особливий статус у державі.

"Велике бачиться на відстані". Цей афоризм додає оптимізму стосовно того, що в далекому майбутньому не ошелешені калейдоскопічним перебігом подій аналітики гідно оцінять перші кроки молодого Української держави. Та вже зараз важко заперечити, якщо хочете, епічне, значення здобуття Українського статусу незалежності.

Ностальгія за радянськими часами, "порядком", "стабільністю", "сильною владою" спонукає вчених-суспільствознавців ретельно розібратися в передумовах і причинах краху більшовицького режиму і створеної ним економічної системи. Це – предмет окремої дискусії. Тому зупинимося лише на одній проблемі, пов'язаній з викликами часу для українського суспільства на рубежі століть. Видається важливим простежити взаємозв'язок політичних і суспільних процесів наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., встановити їх алгоритм і межі, внутрішню періодизацію, детермінацію.

Соціальний блок пов'язаний зі ще одним, практично недослідженим сегментом повсякденного життя у 70–80 роки і в незалежній Україні. Йдеться про корпоративні й інди-



відуальні стратегії виживання та моделі поведінки в умовах системної кризи соціалізму та в перехідну епоху, пошук людьми власного місця в суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх процесах переломної епохи, морально-психологічні аспекти адаптації, шляхи формування нових виробничих відносин, що вибудовувалися на ринкових засадах, на загал – про готовність суспільства до прийняття нових геополітичних і внутрішньополітичних реалій.

Серйозного опрацювання потребує проблема трудової еміграції та внутрішня трудова міграція, що налічує вже півтора десятиліття і за своїми масштабами перевищує всі аналогічні явища в інші періоди нашої історії.

На порядку денному й вивчення інверсії соціальної ролі самодіяльних інституцій під впливом зміни політичних режимів та коливань політичної лінії, аналіз форм самоорганізації різних верств сучасного українського суспільства, пошук шляхів національної і соціальної ідентичності.

Як бачимо, перед вченими стоїть коло питань, відповідь на які не лише науковою функцією, а й суспільним викликом. Чи спроможні ми впоратися з цією місією, покаже вже найближче майбутнє.

**Olexandr Reent**

### **SOME PROBLEMS OF HISTORY OF UKRAINE OF XIX–XX CENTURYS: METHODOLOGICAL CUT**

**In the article some problems of history of Ukraine XIX–XX are exposed age through the prism of methodological cut.**

**УДК 94 (477)**

**Інна Чуйко**

### **ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО–ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ЄВГЕН ОЛЕСНИЦЬКИЙ (1860–1917): ПОВЕРНЕННЯ ЗІ ЗАБУТТЯ І ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ**

*У статті зроблена спроба фрагментарно висвітлити багатогранну діяльність визначного українського адвоката й діяча Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. Євгена Олесницького та вшанувати його пам'ять. На основі конкретних фактів авторка простежує процес формування його світогляду, професійного становлення. Окремо розглянута діяльна участь українського політика в громадському й економічному житті краю. Показано, як із трибун Галицького сейму й австрійського парламенту він послідовно захищав інтереси галицького українства.*

26 жовтня 2007 р. минуло 90 років від смерті Євгена Олесницького – визначного галицько-українського політика, економіста, кооператора, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча. А ще – адвоката, публіциста, журналіста, редактора, видавця, перекладача, промовця, який жив і творив наприкінці XIX – на початку XX ст. Він народився на Тернопільщині, але протягом майже всього активного життя працював у Львові, Стрию та Відні. Великий організаторський талант, багаті знання, душевну щедрість, гаряче серце високоморального українського патріота Є. Олесницький віддав служінню рідному народові, наполегливо працюючи на майже всіх важливих ділянках його громадсько-політичного життя. Особливими є заслуги великого українця як керівника стрийської

філії "Просвіти", учасника кооперативного руху, реформатора товариства "Сільський господар". Євген Олесницький був провідним українським політиком і парламентарієм, одним із найавторитетніших послів (депутатів) Галицького сейму й австрійської Державної Ради, чільним діячем Української націонал-демократичної партії (УНДП) і Загальної Української Ради у Відні (ЗУР).

Перші спроби дослідження окремих проявів і аспектів багатогранної діяльності Є. Олесницького належать до 1920–1930-х рр. Так, К. Левицький висловився про нього як впливового політика [1]. М. Творидло описав заходи Є. Олесницького щодо реорганізації "Сільського господаря" [2]. У такому ж контексті здійснено дослідження Є. Храпливого [3] та І. Хоткевича [4]. Першою спробою більш-менш систематизованої оцінки життя та діяльності відомого українця була брошура В. Бачинського "Народній трибун" (1938) [5].

Дослідники діаспори А. Качор [6], І. Боднарук [7], І. Сохоцький [8], Т. Цюцюра [9], І. Витанович [10] й інші [11] присвятили життєпису та діяльності Є. Олесницького низку праць. Біографічні дані політика містять наукові розвідки в історико-краєзнавчих збірниках, що висвітлюють історію Стрийщини, Тернопільщини, Чортківщини, Терехівщини, Збаражчини та ін. [12].

У 1990-х рр. періодичні видання опублікували перші статті про Є. Олесницького. Ці роботи Б. Фур [13], Б. Мельничука [14], Р. Матейка [15] та М. Ващишин [16] були науково-популярними. До 140-річчя від дня народження Є. Олесницького видруковано низку розвідок: Р. Матейка [17], М. Ващишин [18], С. Злупка [19] та інших дослідників. Стрийський краєзнавчий музей "Верховина" присвятив пам'яті земляка спецвипуск свого часопису [20]. У наукових статтях Р. Матейка [21], Я. Заніка [22], С. Злупка [23] розкрито важливі аспекти життєвого шляху громадсько-політичного діяча, високо оцінено його патріотичні переконання, висвітлено внесок у розвиток кооперативного руху Східної Галичини, об'єктивно проаналізовано економічні погляди. Чимало фактів про багатогранну діяльність Є. Олесницького та його творчу спадщину систематизовано і досліджено у наукових розвідках Т. Гелей і Я. Заніка [24], В. Качкана [25], В. Плисюка [26]. Новизною підходів, оригінальним поглядом і неординарною критичною оцінкою, зокрема щодо політичної кар'єри Є. Олесницького, вирізняються роботи О. Аркуші [27].

Цінними для вивчення даної проблеми є монографії сучасних дослідників: О. Збіжної – "Учнівські та студентські "Громади" – школа виховання української національної еліти" (2003) [28], І. Андрухів і П. Арсенича – "Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр." (1996) [29], М. Алексєвця й І. Зуляка – "Діяльність "Просвіти" у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914)" (1999) [30], Л. Рєви-Родіонової – "Українське товариство "Сільський господар" 1899–1944 рр. Історія. Досвід" (2000) [31], О. Сухого – "Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст." (1999) [32], І. Чорновола – "Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму)" (2002) [33], О. Аркуші – "Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр." (1996) [34], Ю. Михальського – "Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття: (1902–1914)" (2002) [35]. Певний внесок у вивчення життя та діяльності Є. Олесницького зробила й авторка цієї статті [36].

Без всебічного і неупередженого вивчення життєвого шляху Є. Олесницького неможливо по-справжньому поцінувати його заслуги перед українським народом та увічнити пам'ять про цю особу. Тому в даному дослідженні зроблена спроба коротко показати:

- як формувався світогляд, відбувалося професійне становлення Є. Олесницького;
- яку роль відіграв він у громадському й економічному житті Стрийщини, всієї Східної Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.;
- діяльність визначного українського політика як депутата Галицького сейму й австрійського парламенту.

Народився Є. Олесницький 5 березня 1860 р. в с. Великий Говилів на Тернопільщині у сім'ї священика. Корінням вона сягала польського шляхетського роду, проте у домі Олесницьких панувала українська патріотична атмосфера. За два роки малий Євген вивчив "усі книжки" в місцевій школі. 1867 р. батьки віддали його на навчання до Терехівлі, де він став одним із кращих учнів.

У 1870 р. Є. Олесницький розпочав восьмилітні студії в Тернопільській польській гімназії. Вже у четвертому класі Євгена прийняли до учнівської "Громади". Він склав при-

сягу, що все життя працюватиме на користь українського народу. В п'ятому класі юнака обрали головою учнівської "Громади", й він очолював товариство до останнього дня його існування (1877). Студії української історії й літератури, зібрання з рефератами, щорічне відзначення днів пам'яті Т. Шевченка виховували членів товариства в дусі українського патріотизму [8, с. 120]. Зі стін гімназії Є. Олесницький вийшов зрілою молодою людиною, сповненою творчих сил і благородних намірів.

Восени 1878 р. він став студентом правничого факультету Львівського університету й активно прилучився до громадського життя народівської молоді, зокрема, брав участь у засіданнях "Руської Бесіди". Є. Олесницький та його товариші почали відновлювати діяльність академічного товариства "Дружний Лихвар", і він став його скарбником, а вже 1881 р. головою товариства. Після цього діяльність "Дружного Лихваря" завдяки влаштуванню доповідей із декламаціями, музичними творами значно розвинулася.

Одночасно майбутній адвокат пильно студіював правничі дисципліни. Він був діяльним у "Кружку правників", який 1881 р. заснував К. Левицький.

У студентські роки Є. Олесницький часто бував у товаристві І. Франка, проте не поділяв соціалістичних поглядів поета. Євгенові швидше імпонувала яскрава індивідуальність Великого Каменяря, його здатність до конструктивної критики формального українства. Дружба Є. Олесницького з І. Франком справила вирішальний вплив на вироблення світобачення обдарованого юнака в дусі модерного українства. Образ свого приятеля Каменяря відтворив у повісті "Перехресні стежки".

Після закінчення університету (1883) Є. Олесницький вісім років перебував у Львові, де займався культурно-просвітницькою та громадсько-політичною діяльністю. Зокрема, виступав як журналіст, публіцист, редактор, видавець, перекладач, літератор, був діяльним у "Просвіті". Є. Олесницький тісно співпрацював із галицькими періодичними виданнями, вів рубрики політичного життя, писав статті на правову тематику, театральні рецензії, наукові розвідки з економічної проблематики. У 1880 р. публіцист став співзасновником української народівської газети "Діло". 1889 р. він разом із однопумцями започаткував видання першого у Східній Галичині українського юридично-фахового журналу "Часопись правнича" [24, с. 158].

У Львові юрист послідовно піднявся щаблями фахового формування – закінчив університет, провадив адвокатську практику, здобув ступінь доктора права. Саме у Львові він одружився, і тут народилася його єдина донька.

Плідним став стрийський період біографії Є. Олесницького, що почався 1891 р. Рівень національної свідомості українців Стрийщини, які становили 80% населення, був низьким. Українці повіту не мали жодної діючої просвітньої, політичної чи економічної інституції. За таких умов правник відкрив у Стрию власне адвокатське бюро. Щоби відразу чітко розставити акценти, діловодство у канцелярії він почав вести не польською, а українською мовою.

Найгучнішу, відому на весь край справу адвоката суд розглядав у 1894 р. в Коломиї. Тоді Є. Олесницький захищав депутата Галицького сейму Т. Окуневського, звинуваченого в підбурюванні людей проти намісника краю К. Бадені. Промови адвоката справили величезне враження на присутніх, і, як результат, звинуваченого виправдали. Незабаром Є. Олесницький завдяки захисту соціально-економічних і громадянських прав українців у політичних судових процесах став знаним у краї правником. На адвокатській ниві він зарекомендував себе як високоморальна людина, професійний юрист і незрівнянний промовець.

У той час поява в провінції освіченого українського правника автоматично покладала на нього обов'язки місцевого національного лідера. Тому головною рисою юридичної практики Є. Олесницького стало її успішне поєднання з громадською та економічною діяльністю. В історії Стрийщини розпочалась "ера доктора Євгена Олесницького" (1891–1909), який став однією з найпомітніших постатей громадського життя у Східній Галичині [15, с. 3].

Зупинимось докладніше на тому, що важливе значення у формуванні Є. Олесницького як зрілого громадсько-політичного діяча відіграло товариство "Просвіта". Переїнявши організаторські здібності від свого батька – о. Г. Олесницького, який створив читальню товариства у Великому Говиліві на Терехівщині (1875), набувши досвіду діяльності у львівській "Просвіті" завдяки участі в різноманітних культурно-

освітніх заходах (інформацією про котрі часто ділився з М. Грушевським), у праці літературної та видавничої комісії, у заснуванні господарсько-промислової комісії та створенні програми діяльності останньої, Є. Олесницький переніс ці знання і досвід на "стрийський ґрунт". Адвокат ініціював заснування філії "Просвіти", на загальних зборах якої доповідав про економічну організацію товариства (1892), протягом 1904–1908 рр. очолював провід стрийської філії "Просвіти".

Разом із керівництвом "Просвіти" Є. Олесницький щонеділі влаштовував виклади з різних галузей знань. Головну увагу провід звернув на розвиток читалень через збільшення видань, ведення безплатної бібліотеки, скликання віч, влаштування ювілейних концертів, днів пам'яті тощо.

Переїхавши до Стрия, Є. Олесницький ініціював заходи щодо будівництва у місті Народного дому, в якому містилися б українські інституції. 1901 р. відбулось урочисте відкриття новобудови, що стала культурним центром українців Стрийщини. А для Є. Олесницького була ще й результатом реалізації його задуму, до якого він наближався протягом дев'яти років.

Громадсько-політичний діяч часто підкреслював, що економічну організацію можна здійснювати лише разом із просвітою народу. Тому активна господарська діяльність філії "Просвіти" у Стрию поєднувала розвиток молочарства і ткацтва, меліорацію пасовиськ та сіножатей, деревний і дахівкарський промисли, купівлю й збут сільськогосподарської продукції і т. д. [31, с. 66]

Свідченням успішної праці Є. Олесницького в культурно-освітньому товаристві стало обрання його почесним членом (1902) та головою матірньої "Просвіти" у Львові (1906). Щоправда, через чималу зайнятість він так і не приступив до виконання обов'язків керівника товариства.

За визнанням Є. Олесницького, громадська праця потребувала від нього такої віддачі, що невдовзі почалися проблеми зі здоров'ям. У 1902 р. трапилося нещастя: єдина дочка Є. Олесницького Софія 14-літньою захворіла і померла. А незабаром – нова втрата: смерть найближчого друга о. О. Бобикевича.

Євген Олесницький доклав багато зусиль для підготовки першого українського просвітньо-економічного конгресу, який відбувся у Львові з нагоди 40-літнього ювілею "Просвіти" (лютий 1909 р.). Його обрали членом почесної старшини представницького форуму. Просвітянин виступив із доповіддю, яку високо оцінили присутні. Це був ґрунтовний аналіз видавничої, господарської та просвітньо-організаційної сфер праці товариства, що свідчив про глибоке розуміння проблем і бачення шляхів їх розв'язання [4, с. 45].

Варто наголосити, що Є. Олесницький відіграв важливу роль у господарській організації українства, зокрема в сфері кооперації, оскільки вважав, що економічна незалежність – найважливіша умова національного розвитку українського народу [23, с. 245]. 1894 р. в Стрию Є. Олесницький разом із однопдумцями заснував "Руську задаткову касу" і перетворив її у надійну фінансову інституцію [22, с. 169]. Кооператор не відмовлявся від праці й у львівських економічних установах. Так, 1892 р. він став одним із засновників страхового товариства "Дністер". Також узяв участь у заснуванні Крайового союзу кредитового (1898) та Земельного банку іпотечного (1910).

Саме молочарство стало тією галуззю сільської кооперації, до створення якої Є. Олесницький прилучився найбільше. У 1903 р. він уперше порушив питання про організацію кооперативного молочарства на засіданні стрийської філії "Просвіти". На конференції, яку з його ініціативи було скликано 1904 р., ухвалили конкретну програму практичних дій. Згодом у с. Завадів Стрийського повіту при місцевій читальні "Просвіти" почала діяти перша українська молочарська спілка. Збільшення числа таких кооперативів викликало необхідність створення організаційного центру для їх керівництва. Для цього у 1905 р. економіст ініціював нараду стрийської філії "Просвіти", на якій засновано Союз руських (українських) молочарських спілок на чолі з композитором о. О. Нижанківським. На цій нараді зі вступним словом виступив Є. Олесницький, якого обрали до правління союзу. Наступний розвиток кооперативного молочарства зумовив необхідність перетворення його на самостійну організацію – Крайовий союз господарсько-молочарський у Стрию (1907). На загальних зборах 1908 р. обрано першу наглядову раду на чолі з Є. Олесницьким. Молочна продукція галицьких спілок не поступалась якістю продукції польських і німецьких об'єднань, зате була дешевшою. Успіхи молочарства сприяли

зростанню масштабів діяльності союзу, завдяки якому Східна Галичина стала одним із провідних експортерів молочних продуктів, зокрема масла в Європі.

Своєрідний підсумок багаторічної господарської праці Є. Олесницького стала перша українська хліборобська виставка в Стрию (вересень 1909 р.), яку протягом 18 днів роботи відвідало 32000 осіб, у т. ч. гості з-за кордону. Цей захід засвідчив розвиток матеріальної культури і духовної творчості народу. Були зайняті 17 залів Народного дому Стрия, до того ж частину експонатів розмістили на подвір'ї. Організаційний комітет виставки очолював Є. Олесницький. Він відіграв важливу роль у підготовці та проведенні заходу, виконуючи функції директора.

Зауважимо, що під час роботи першої української хліборобської виставки у Стрию відбулися надзвичайні загальні збори товариства "Сільський господар". Заступник голови інституції Т. Дуткевич оголосив тему реферату Є. Олесницького. Доповідач запропонував перебудувати товариство у корпорацію українського селянства, яка, усвідомлюючи свої станові й національні інтереси, відстоювала б головні вимоги аграріїв, боролася за власну українську економічну політику в Австро-Угорщині, сприяла організаційно-технологічній перебудові селянських господарств і т. д. Був обраний Головний відділ (правління) "Сільського господаря". Євген Олесницький став головою та очолював інституцію протягом 1909–1913 рр., до 1917 р. залишався заступником голови і провідником правничо-економічної секції [31, с. 336].

У 1909 р. національний лідер Стрийщини переселився до Львова, щоби повністю присвятити себе праці у "Сільському господареві". Завдяки старанням Є. Олесницького товариство 1911 р. вперше отримало державну субвенцію, що зразу ж дало змогу поглибити економічну працю. У сфері тваринництва провід інституції, очільником якої був Є. Олесницький, заохочував філії будувати сільськогосподарські приміщення, готував інспекторів для розведення худоби, забезпечував селян високопродуктивними породами свійських тварин, організовував виставки худоби. Частину державних дотацій товариство призначало на дослідні поля для обробітку сіножатей, вирощування кормових рослин, використання добрив. Хвилювали голову організації й меліорація пасовищ, регулювання водних ресурсів. Під час неврожаїв, повеней, що періодично дошкуляли Прикарпаттю, "Сільський господар" надсилав до властей відповідні звернення з проханням відшкодувати збитки, постачав населенню харчі.

Економічна просвіта населення постійно залишалась однією з найважливіших функцій товариства. Його Головний відділ під орудою Є. Олесницького пропагував поступову господарку за допомогою сільськогосподарського шкільництва, друкованого органу "Господарська часопись", курсів, конференцій.

Філії та гуртки товариства під керівництвом Є. Олесницького проявляли дедалі більшу ініціативу в кооперативному житті. Так, задля кращої організації торговельно-посередницьких операцій при "Сільському господарі" створили спеціальний синдикат, який у 1911 р. вирішено об'єднати зі "Спілкою для господарства й торгівлі" у Перемишлі в єдиний Крайовий союз господарсько-торговельних спілок у Львові. Євген Олесницький протягом 1911–1912 рр. виконував функції голови наглядової ради. Створюючи торговельні спілки, організовуючи закупівлі та збут рілничої продукції, союз став центральною організацією сільськогосподарської кооперації Східної Галичини. Зростання чисельності спілок для закупівлі й продажу худоби викликало потребу об'єднання в межах краю. У 1911 р. за сприяння "Сільського господаря" під орудою Є. Олесницького у Львові засновано Крайовий союз для хову (розведення) і збуту худоби. Економіст став головою управлінської ради. Поставки, що організовував союз, були настільки значними, що могли впливати на ринкові ціни.

"Сільський господар", авторитет якого постійно зростав, був офіційним представником інтересів українського селянства перед державною владою. У цьому, зрозуміло, неабиякі заслуги його голови. У результаті реформ, що запропонував Є. Олесницький, установа перетворилася на одну з найважливіших господарських організацій Австро-Угорщини.

*(продовження статті в наступному номері).*

УДК 94 (477)

Юрій Древницький

## НАЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СТАРСОЛЬСЬКОГО

*Проаналізовано погляди В. Старосольського на сутність нації, а також оцінено історичний внесок у націоналістичні концепції першої половини ХХ ст.*

Вивчення громадсько-політичної діяльності В. Старосольського неодноразово привело нас до думки про те, що в своїх ключових напрямках вона була не просто рецепцією тих суспільно-політичних ідей, які дискутувалися в галицькому середовищі інтелігенції, але зумовлювалася, насамперед, власним пошуком відповідей на актуальні тогочасні проблеми. Головну роль в цьому відіграли наукові зацікавлення В. Старосольського проблемами теорії держави і права, соціології та націоналізму. Принагідно зазначимо, що В. Старосольський як і багато тогочасних представників галицької інтелігенції вдало поєднував у собі риси глибокого дослідника з активним діячем національного руху. Це, зокрема, відзначав політичний опонент Іван Кедрин: "Це була виїмкова і насправді дуже рідкозустрічна комбінація прикмет тіла і духа, що зосередилась в одній особі: високий, статний, з подовгастим худим обличчям аристократа і таким же аристократичним спокоєм та манерами, – тип ученого, проте з тонким почуттям гумору і при всьому нахилі до студій далеко не відлюдок, – Богом обдарований промовець, естет і гуманіст, здавалось би – кабінетна людина, проте ідеолог Українського Січового Стрілецтва, – соціаліст, але ворог марксизму й ворог всякого екстремізму та сектанства, рідкісна проява, рідкісна індивідуальність" [1].

Наукові студії для В. Старосольського аж ніяк не можна вважати додатком до громадсько-політичної діяльності. Це цілком самостійна й повноцінна сфера його діяльності, але не автономна, бо, як відзначав вчений, основним завданням теорії політики є не чисте теоретизування, а прагнення використати наукові висновки для впливу на подальший суспільний розвиток – "поставити певні практичні постулати для свідомого кермування суспільним розвитком" [2].

Досі залишається малодослідженою наукова діяльність В. Старосольського та її складова – націоналістичні студії. Певні матеріали знаходимо у науковців які саме працюють над дослідженням проблем нації та націоналізму: І. Кресіної, В. Лісового [11], О. Панок, Г. Касьянова [10].

Особливе значення для розуміння поглядів В. Старосольського та окреслення світоглядних засад його громадсько-політичної діяльності має опублікована в 1922 р. "Теорія нації". Саме цю працю більшість сучасних дослідників вважають визначним інтелектуальним досягненням В. Старосольського, що не втратило своєї актуальності до нині.

Звернення до проблем нації В. Старосольським було аж ніяк не випадковим. Рубіж ХІХ–ХХ ст., а особливо період першої світової війни, в європейській історії став часом пробудження націй – процесу, що викликав кардинальні зміни в міжнародному житті. Нові правила гри утверджені Версальсько-вашингтонською системою легалізували нації в якості суб'єктів міжнародної політики. Таким був зовнішній контекст, який мотивував В. Старосольського до роботи. Внутрішній, безумовно, визначався визвольними змаганнями українського народу, обґрунтуванням його претензій на створення власної держави. Однак, варто наголосити, "Теорія нації" не була ідеологічною працею, це – дослідження й міркування автора стосовно сутності нації, механізму її формування та функціонування, а також місця в тогочасному світі. Велику увагу приділено питанню співвідношення між нацією і державою, що мало практичне значення.

У межах праці В. Старосольський спростовує аргументів так званого атомістичного (емпіричного) підходу до означення нації, суть якого полягала в розумінні нації як суми, збірної назви для певної кількості людських одиниць, що відзначаються від других спіль-

ними прикметами, зокрема: расою, територією, культурою, історією, мовою тощо [3, с. 171]. Відзначаючи необхідність окремих цих компонентів у різних співвідношеннях для формування націй, В. Старосольський заперечив саму можливість осмислити через них саму природу нації, дати відповідь на питання: "що є нація?". Не зупиняючись наразі на критиці дослідником цього підходу, зазначимо логічність його аргументації і наукове доведення ним неспроможності пояснення атомістами феномену нації. Натомість, зосередимо головну увагу на позитивній частині роботи В. Старосольського.

Вихідним пунктом міркувань дослідника є констатація того, що за своєю природою нація є суспільством. Соціологічний підхід, використаний В. Старосольським для цього, виявився найпродуктивнішим адже дозволив винести феномен нації за межі досвіду окремо взятих індивідів. Продовжуючи європейську традицію, що бере початок від Фіхте, В. Старосольський наголосив на визначальній ролі суб'єктивістського елементу в формуванні нації. Ним названо людську волю. Саме вона є тим чинником, що перетворює певну кількість людських одиниць в гуртову цілість, в суспільство. При цьому результат, на думку дослідника, представляється як відмінна, а іноді протилежна навіть до волі поодиноких її співтворців, формально самостійна воля загалу [3, с. 193]. Іншими словами, виникаючи як результат з волі окремих осіб, нація перетворюється на окремий феномен.

Не задовольняючись окресленням нації як суспільства, адже під ці критерії можна підвести і державу, і соціальний клас, і церкву, будь-який гурт людей, В. Старосольський застосував ідею Теннеса про поділ суспільств на спільноти і спілки. Основою розрізнення між ними є різниця між двома типами людської волі – стихійною та свідомою. Стихійна воля – це історично первісний тип волі, ірраціональний і безпосередній за своїм характером, тоді як свідомою воля позбавлена емоційності й надзвичайно раціональна. Стихійна воля формує спільноту, тоді як свідомою – спілку. Націю В. Старосольський відносить до спільнот, тим самим вказуючи на ірраціональність її творення, наголошуючи на її незалежності від практичного інтересу [3, с. 195]. Натомість такі форми як держава та клас, в основі яких лежать практичні інтереси, відносяться до спілок.

Заглиблюючись у особливості функціонування спільнот і спілок, В. Старосольський відзначив наступну особливість – приналежність окремої особи одночасно до кількох спілок є правилом, натомість спільнота вимагає ексклюзивності: "нація, як кожна спільнота не може ділитися своїми членами з іншими націями" [3, с. 216]. Ця думка є надзвичайно цікавою в сенсі взаємодії скажімо між нацією і класом, і багато що пояснює зокрема щодо практики боротьби з націоналізмом радянської влади, а також те, чому радянське суспільство побудоване на класовій основі зазнало краху. На думку В. Старосольського негативне відношення соціалістичних та соціал-демократичних партій до нації пов'язане з кількома моментами. По-перше, всі соціалістичні системи засновані на раціоналістичному фундаменті не можуть погодитися з таким виразно ірраціональним явищем як нація. По-друге, соціалізм є не тільки теорією, але й кличем боротьби, учасники якої в кінцевому підсумку прагнуть злитися в одну психічну цілісність, мусять перетворитися зі спілки й стати спільнотою. А оскільки кожна спільнота за своєю природою є ексклюзивною, то кожна конкуруюча з соціалістичною спільнота, ставала для соціалізму небажаною [3, с. 217].

Добру ілюстрацію протистояння між націоналізмом і комунізмом знаходимо в праці Р. Шпорлюка "Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста" (1988). Показавши їхні ідеологічні суперечки, дослідник, відзначив наступне: перемога комунізму в Росії стала можливою лише після того як більшовики взяли на озброєння великодержавні націоналістичні гасла [4, с. 402]. Тобто сама логіка їх співіснування вимагала взаємозближення. Це розумів і В. Старосольський, який розрізнення між спілками й спільнотами не вважав абсолютним. Більше того, вважав, що вони одне без одного не є функціональними. Ірраціоналізм спільнот потребує суто раціонального інструментарію, яким володіють спілки. Відзначивши таку закономірність, В. Старосольський наголосив на необхідності симбіозу. Однак, його контрагентами стали не нація і клас, а нація і демократична держава, яка об'єднує собою наявні класи.

Демократична держава, будучи суспільним ідеалом ХІХ – початку ХХ ст., у своїй боротьбі мусила опертися на спільноту, тим більше, що для досягнення демократичного ідеалу необхідно було детонувати масовий рух. У історичному зрізі, на початках, у ХVІІ й наступних століттях, в боротьбі з абсолютистською державою (а це різні типи держав на

думку В. Старосольського), демократія опиралася на релігійні спільноти, зокрема протестантського штибу. Від часів Великої французької революції релігійні спільноти були витіснені новим типом спільноти – нацією [3, с. 246].

Потрібно відзначити, що думки висловлені В. Старосольським, навіть на сьогоднішній день не втратили актуальності в західній націології. Так, Б. Андерсон вважає, що осмислення націоналізму можливе лише через його співставлення не з усвідомленими політичними ідеологіями, а з масштабними культурними системами. Нація, яка є для нього "уявленою спільнотою", частково замінила собою попередній релігійний тип спільноти, а також раціональний секуляризм Просвітництва й стала найзатребуванішим типом спільноти в модерну добу [5, с. 27]. Ще одна думка В. Старосольського про взаємозалежність між ідеями демократії і нації (нація – "се додумана до кінця демократія" [3, с. 274]) нині розвивається американською дослідницею Л. Грінфелд. Вона зазначає, що існування суверенітету в межах самого народу і визнання фундаментальної рівності різних його верств – що становить сутність національної ідеї – є, в той же час, основними принципами демократії. Демократія народилася, певною мірою, разом з національністю [6, с. 695]. Про це ж писав і сучасник В. Старосольського О. Бочковський: "Нація є легітимною дитиною новочасної демократії. Політична демократія, що дала громадську рівноправність поневоленим суспільним станам (робітництву й селянству), тим самим сприяла національній активізації приспаних народів..." [7, с. 296]. Безумовно, що говорити про інтелектуальну спадковість між В. Старосольським та сучасними вченими не можна. Метою вищенаведених аналогій є показ спільності їх традиції, адже Р. Шпорлюк, Б. Андерсон, Л. Грінфелд у своїх роботах спираються на одну й ту ж традицію західного суспільствознавства, в якій у свій час перебував і В. Старосольський.

Повертаючись до поглядів галицького дослідника, відзначимо, що союз між нацією і державою є не просто можливим, але й обов'язковим. Насамперед це стосується проблеми, яку сам В. Старосольський окреслював як "розумна чи стихійна воля". Всупереч тодішньому поглядові молодих націоналістів, захоплених Донцовим, він бачив кардинальну загрозу українському життю в усіх вирішальних ситуаціях не в недостатці "стихійної", наскрізь чуттєво насаженої волі до дії, а в зловісній недостатці видючої, "розумної" й відповідальної, на довшу мету діючої волі. Стихія, наголошував він, нищить розумні й відповідальні елементи й врешті-решт розтощує себе [8, с. 372]. Отже, держава, заснована на раціональній волі повинна стримувати, обмежувати необузданість спільнот-націй, служити противагою їх устремлінням, бо, за твердженням Старосольського, стихійна воля не має цілі, а тільки напрям [3, с. 195].

По-друге, націю і державу єднає "універсальність" інтересів, де перша є центром, а друга – засобом для їх заспокоєння. Він категоричний: "Будучи найширшим центром інтересів, нація мусить для заспокоєння їх заволодіти наймогутнішим історично даним суспільним механізмом, себто державою. Практичним доказом сеї конечности є банкруцтво спроб розв'язати практично національне питання методом признавання одиницям як таким прав, що заперечувалиб інтереси нації до якої вони належать" [3, с. 273]. Дана цитата вимагає пояснення. Мається на увазі неефективність розв'язання національного питання в умовах повоєнного світу шляхом надання національним меншинам автономії. Такі паліативи неспроможні розв'язати наявні суперечки: "Нація вимагає передачі собі не деяких тільки, а всіх компетенцій держави, вона мусить старатися заволодіти всім державним механізмом", – стверджував В. Старосольський [3, с. 273].

Одним із головних аргументів такої категоричності є сама сутність нації, яка Старосольським визнається "природним" власником держави, "натуральним" центром інтересів, на службу яким має ставати державний механізм. Ідеалом для нього постає національна держава, у якій "покривається стихійна особовість спільноти з раціональним механізмом спілки" [3, с. 275]. Нація знаходить у такому альянсі практичне доповнення державним механізмом, а юридична суб'єктність держави втрачає фіктивність, адже їй відповідає реальна суб'єктність населення держави. Ідеал національної держави для В. Старосольського дозволяє суспільству реалізовувати всі наявні цілі, воно легко мобілізується для цього, адже позбавлене внутрішніх протиріч, які можна окреслити нинішнім терміном "криза ідентичності". У той же час у національно мішаних державах існує внутрішнє гальмо – "питання про те, який національний суб'єкт має стати носієм державної влади" [3, с. 276].



Наявність мішаних, або багатонаціональних держав була для часу в якому жив Старосольський звичайним явищем. Втім, явищем не прийнятним, бо воно породжувало нестабільність й було джерелом постійних конфліктів: "Принципально незаспоєнне бажання хоч би малої частини нації до об'єднання та полишення її під чужою національно та небажаною нею владою є, очевидно, небажаним фактом" [3, с. 280]. Вихід ним бачився у формуванні системи національних держав. При цьому В. Старосольський був свідомий того, що добитися такого територіального розмежування, яке б не залишало місця для національних меншостей не реально. З іншого боку, іраціональний характер нації робить не можливим те, аби національна політика з боку пануючих націй стала терпимою й поступливою. Тому ним пропонувалося створити таке національно-державне розмежування, при якому національні анклавні були б якнайменшими, а національна меншість не могла б й не хотіла б творити ірреденти [3, с. 282]. На нашу думку, такий проект від самих засновків був надто утопічним, адже не враховував ні суперечностей між окремими етносами щодо територій, ні неможливості без застосування насилля перемістити етнічні маси, ні тогочасної політичної кон'юнктури, яка передбачала використання великими державними націями своїх однорідців, які проживали на території інших держав для де-стабілізації становища в останніх тощо.

Національній державі, таким чином, вченим протиставляються, як потенційно конфліктні й небажані, варіанти багатонаціональної держави й багатодержавної нації. Підсумком таких міркувань стало твердження про націю як спільноту, що бажає політичної самостійності, немислимої інакше як у формі власної держави: "Націоналізація держави покриття державних меж з національними є зі становища держави кінцевою умовою, щоби її механізм, поставлений на службу одноцілої суб'єктивної волі, міг сповнювати свої завдання, щоби взагалі можна було стати лицем в лице перед питанням про найрозумніше та найдодільніше означення цих завдань" [3, с. 276]. Побіжно зазначимо, що щойно зазначений принцип співпадіння політичних (державних) меж із національними, що вимірюються географією поширення культури, сучасний дослідник Е. Гелнер поклав у основу власної теорії націоналізму, однієї з найавторитетніших у сучасній науці [9, с. 29].

Була ще одна причина, яка спонукала В. Старосольського наголошувати на потребі власної держави – залежність статусу спільноти від того який тип спілки вона використовує. Прагнення до держави, "політичність" називається однією з прикмет нації, "се суцільний критерій нації. Се вона власне той чинник, який творить націю з пригожою для цього, зближеною до себе культурою, мовою, релігією та взагалі всіма можливими чинниками матерялу" [3, с. 235]. В. Старосольський як і у випадку еволюції держави, вважає, що нація є наступним щаблем розвитку суспільства, що приходить на зміну народності, й слідом за Реннером називає націю політично активною спільнотою. Звичайно, це не означає, що народність не мала раніше політичної волі, однак, тоді ця воля була слабо вираженою. Натомість центрами політичних інтересів були династії, церква, стани, до певної міри племена, але не народ як самосвідома цілість [3, с. 235]. Велику роль в цьому пробудженні народності, спонуканні його до політичного самоусвідомлення відіграла ідея демократії, яка найчіткіше проявилася під час Великої французької буржуазної революції. Таким чином, ми з іншого боку підійшли до вже розглядуваної ідеї про взаємозв'язок між ідеєю нації й демократією.

Витворення нації здійснюється волюнтаристичним актом. Саме тому політичну боротьбу, а точніше – реалізацію політичної волі В. Старосольський визначив як передумову постановня нації. Безпосередніми гаслами для такої боротьби є питання мови, культури, території тощо. Цей набір є в кожному конкретному випадку творення нації є унікальним, а не універсальним. Таким чином, В. Старосольський ще раз підкреслив неспроможність атомістів осягнути сенс нації: "Обставина, що різні чинники по черзі могли відіграти ту саму роль в житті нації, є доказом, що жаден з них не є абсолютною прикметою нації, що їх роль означена історичними умовами та що вони – тільки різні форми феномену, якого найглибше єство лежить не в них" [3, с. 255]. Сутність нації В. Старосольський визначив як відношення до власної державності. Її наявність або прагнення до неї перетворює суспільство на націю: "Жерелом національної спільноти та істотною силою, якою вона існує, є стремління до політичної самодіяльності та самостійності,

яке історично проявилось як боротьба за суверенність "in tyrannos" в межах держави та вні, за суверенність власної держави" [3, с. 260].

Як бачимо нація в розумінні В. Старосольського виступає феноменом модерної доби. Констатація цього факту змушує нас розглянути одне важливе в межах дисертаційного дослідження питання – до якої наукової парадигми віднести В. Старосольського? Дослідники визначають три найпоширеніші парадигми – примордіалізм, переніалізм та модернізм. Етнічна група, як і нація, для примордіаліста – це "природна" спільнота. Кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у місці народження, кровних зв'язках, релігії, мові та стилі міжособистісних та суспільних взаємин, які є "природними" для неї й "духовними" за своїм характером [10, с. 85]. Переніалісти не наполягають на ідеї "природності" націй, вважаючи їх скоріше явищем історичним, соціальним. Водночас, нації та етнічні спільноти розглядаються переважно як ідентичні явища. Визнаючи, що націоналізм як політичний рух та ідеологія належить до модерної доби, переніалісти стверджують, що нації – це осучаснені версії праісторичних етнічних спільнот чи колективних культурних ідентичностей, які існували разом з етнічними спільнотами в усі епохи людської історії [10, с. 86]. Саме переніалізм був домінуючою парадигмою в науковому дискурсі до другої світової війни, спробою зайняти компромісну позицію між примордіалізмом і модернізмом. Прихильники останньої парадигми наголошують, що нації є продуктами модерної епохи, наслідком виникнення, розвитку та дії таких модерних явищ, як капіталізм, Промислова революція, бюрократична держава, секуляризація суспільної свідомості тощо. Модерністів поділяють на дві "інтелектуальні школи". Перша робить наголос на економічних передумовах виникнення націй, друга – більше уваги приділяє політичним та ідеологічним аспектам націогенезу. Так, сучасний американський вчений Пол Брасс, представник другої школи стверджує, що "нація – це особливий вид етнічної спільноти, чи, скоріше, політизована етнічна спільнота, з політичною системою, яка визнає її групові права" [10, с. 81,83].

Ми не випадково навели попередню цитату, адже вона значною мірою повторює думку В. Старосольського і Реннера про націю як політично активну народність. Про відкидання В. Старосольським примордіальної парадигми свідчить вже згадувана нами критика атомістичного підходу до розуміння нації. Що ж до переніалізму, то і його аргументи спростовуються. Насамперед, дослідник відзначає, що "поміж народами старовини і націями нового періоду історії є глибокі та основні різниці. Дякуючи сим різницям треба признати ці народи і сучасні нації аналогічними, але далеко не тотожними суспільними явищами" [3, с. 231]. Давні народи були "первісними" спільнотами, заснованими на кровному, фізичному зв'язку, тоді як сучасні нації є спільнотами "другого ступеня": вони виникли якраз на розвалинах первісних фізичних спільнот. Не випадково В. Старосольський наголошував, що сучасний йому світ переживав не "відродження" націй, а "народження" [3, с. 234].

"Теорія нації" представляє собою логічний і аргументований погляд В. Старосольського на доволі складну й суперечливу проблему, від розв'язання якої далеко знаходяться й сучасні дослідники. Саме тому наукова критика праці має насамперед методологічний характер. Так, наприклад, В. Лісовий основну ваду методології В. Старосольського вбачає в тому, що вона "зависає" на межі між пронатуралістичним (об'єктивним) підходом та іншим напрямком мислення, що наголошує на ролі культури і на ролі ідей як складника культури. Методологічна неясність виникає при обговоренні В. Старосольським концепту нації: він не завжди ясно вказує, чи якимось визначенням нації є тільки теоретично витвореною ідеєю, чи маємо справу з визначенням, що претендує на пояснення тих реальних об'єктів, що люди називають "націями". Дослідник пішов шляхом есенціалізму – він намагався відкрити спільні ознаки у тих об'єктах, які люди називають "націями", і це привело його до вкрай збідненого визначення [11, с. 14, 27].

Загалом, Володимир Старосольський приходиться до висновку, що нація це спільнота, основою якої є араціональна стихійна воля. На протигагу спільнотам, які засновані на існуванні кровного зв'язку (рід, плем'я) – вона ж заснована на інстинктах "другого ступеня", типом яких є ідея. Об'єктивні ознаки нації це лише чинники, що в даних історичних умовах допомогли витворитися національній спільноті, це швидше форми та символи в яких вона себе проявляє. Джерелом національної спільноти та істотної сили, завдяки

якій вона існує, є прагнення до політичної самостійності та самодіяльності, що історично проявилось як боротьба за суверенність.

Заслугою В. Старосольського у "Теорії нації" є об'ємний та змістовний розгляд такого поняття як "нація" і його наголос на зв'язку становлення нації з політичними та соціальними проблемами. "Теорія нації" дозволяє нам сьогодні обговорювати проблему нації на сучасному методологічному рівні – цей твір безпосередньо перегукується з сучасними етнополітичними дослідженнями.

#### *Список використаних джерел*

1. Кедрин І. Володимир Старосольський (до 100 річчя народин) // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 389–392.
2. Старосольський В. Причини до теорії соціології. – Б.Мта. – 36 с.
3. Теорія нації // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 161–324.
4. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
6. Грінфелд Л. Типи націоналізму // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 688–703.
7. Бочковський О. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991–1992. – 398 с.
8. Рудко В. Чинний націоналізм: активність versus культура // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 350–385.
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
10. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
11. Лісовий В. Методологія дослідження нації у "Теорії нації" В. Старосольського // Молода нація. – 1998. – № 9. – С. 10–29.

**Yuriy Drevnitsky**

#### **RESEARCH OF NATION OF VOLODYMYR STAROSOLSKYY'S**

*The looks of V. Starosol'skyy's are analysed to essence of nation, and also historical payment is appraised in natiological conception of the first half of XX century.*

**УДК 94 (477)**

**Наталія Григорук**

#### **МИКОЛА ЧУБАТИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА**

*Авторка проаналізувала правничо-історичні праці М. Чубатого та його місце у становленні історії українського права.*

Дослідження процесу виникнення та розвитку держави і права українського народу започатковано у давні часи. Однак, незважаючи на ґрунтовні досягнення науки в галузі історії українського права, яку справедливо називають наймолодшою ділянкою українознавства, повної історії українського права ще не написано, хоча для цього є відповідні джерела.

Національне право більше, ніж інші ділянки творчості народу, свідчить про його державне минуле. Історія українського права не була безперервною у розвитку правних понять і форм, бо цю еволюцію переривали часті зміни суверенності українських земель. Але в українському народі правова творчість все-таки не переривалася. Вона розвивалася, передаючи правові поняття, за традицією, згідно із життєвими умовами та з на-

родними поглядами на право й справедливість. І все ж таки український народ у певні періоди історії перебував "під впливом чужих факторів, які не могли не залишити слідів у формі права" [1, с. 16]. Через це історикам українського права доводилося відділяти норми свого права від зарубіжного. З найвидатніших дослідників історії українського права варто назвати: Івана Крип'якевича, Михайла Грушевського, Степана Томашівського, Ростислава Лащенка, Лева Окіншевича, Миколу Василенка, Василя Гришка, Олександра Юрченка й, безперечно, Миколу Чубатого.

Необхідно зауважити, що в сучасній українській історіографії нема спеціальних наукових досліджень про діяльність професора М. Чубатого в історії українського права. Тільки Я. Падох [2: 3; 4; 5] та М. Ждан [6; 7] в статтях цьому аспектові діяльності вченого приділили увагу.

Отже, спробуємо з'ясувати цінність внеску М. Чубатого у скарбницю української історичної науки для наймолодшої, ще повністю не сформованої на той час науки – історії українського права. Проблема об'єктивної оцінки внеску вченого у становлення історії українського права нелегка для розв'язання. Її складність полягає насамперед у тому, що до встановлення Української Народної Республіки не було системи історії українського права, як окремої науки українознавства, що охоплювала б усю історію тисячолітнього правничого минулого України.

Зазначимо, що в цей час українська молодь на правничих факультетах університетів Європи змушена була вивчати історію російського, австрійського, польського чи чеського права, але ніде в університетах не студіювали історію українського права. Саме тому перед М. Чубатим постало питання: хто в українських університетах викладатиме історію українського права, якщо на той час ще не було окремої систематичної науки [8, с. 140–141].

Будучи переконаним у тому, що з відновленням держави необхідно їй дати основи історично-правової науки, учений обрав із цієї галузі тему своєї габілітаційної праці, а саме: "Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в." [9–10]. Миколу Чубатого запросили в Український (таємний) університет (УТУ) у Львові доцентом історії українського права. Тут він викладав цю дисципліну тричі на тиждень й майже п'ять років вів семінар [11, с. 1–25; 12, с. 1–4].

Учений "опинився перед незвичайно тяжким завданням: викладати систематичний курс предмета, системи якого на ділі ще не було" [8, с. 142]. Він мав певні знання з історії України, східного церковного права, основ римського права та філософії права, але системи нової науки не було. Саме тому в цей час М. Чубатий створив першу схему і перший підручник із історії українського права, тобто був творцем системи науки історії українського права, і йому випала велика честь бути першим викладачем історії українського права в українському університеті.

Курс історії українського права М. Чубатого в УТУ охоплював дві перші з трьох діб української історії, а саме земську або княжу й литовсько-руську [13, с. 5]. Він викладав історію джерел права і державне право першої та другої доби, а також Великого Князівства Литовського з особливим розглядом державного права українських земель. Так, згідно з М. Чубатим, земська або княжа доба тривала до XIV ст. й отримала таку назву тому, що весь київський державний союз був поділений на землі, кожна з яких була окремою державною одиницею. Найважливішим джерелом права тієї доби вважали юридичний звичай, який переважав над іншими джерелами і насамперед над законом. Законодавча діяльність влади була на другому місці й обмежувала тільки до політичною роллю щодо звичаєвого права [13, с. 5–6].

Зауважимо, що історик відносив добу литовсько-руську до кінця XVI ст., а державне право тієї доби порівнював із феодальним правом Західної Європи. Правотворними чинниками у тій добі були звичай і законодавча діяльність влади, та під кінець доби влада намагалася віднести звичай на друге місце [13, с. 6]. У межах тієї доби окремо й докладно розглянуто право "доби руського права" в Галичині [13, с. 34–58].

Варто відзначити, що М. Чубатий виділив і третю – козацьку добу XVII і XVIII ст. [13, с. 5, 7]. Проте, на нашу думку, для висвітлення козацької доби істориків, мабуть, не вистачило часу.

Микола Чубатий відзначив: "Я був абсолютно свідомий недосконалості моєї системи історії українського права і тому постійно її коригував та доповнював" [8, с. 145].

Проте надзвичайність професора М. Чубатого як викладача історії українського права полягає в тому, що він першим визначив не тільки предмет історії українського права і методу його дослідження, а й першим, не без великих труднощів і вагань початківця, підготував лекції з цієї ділянки й закріпив їх у підручнику.

Микола Чубатий у вступі до свого курсу так визначив предмет цієї науки: "Історія українського права – це наука, яка висвітлює повстання і безперервний розвиток правних норм серед українського народу" [13, с. 3]. З його визначенням у принципі погоджувався автор курсу історії державного права доби Гетьманщини Л. Окіншевич, але зі застереженням щодо обмеження діяння норм українського права лише "серед українського народу". Л. Окіншевич визначив "історію українського права як дослідження постання і розвитку відносин і правил поведінки в суспільних організованих союзах, що їх упродовж своєї історії творив український народ на опанованій ним території" [15, с. 5].

Спробуємо з'ясувати глибше, що М. Чубатий мав на увазі при дефініції предмета науки історії українського права. Необхідно наголосити, що визначення цього вченого ширше за визначення Л. Окіншевича, який обмежував науку історії українського права до права державних організацій, які український народ створив на своїй території. Професор М. Чубатий зараховував до українського права також право, яке український народ утворив у періодах бездержавних та з обмеженою державністю [13, с. 3]. Історик відзначив теоретичну і практичну цінність історії українського права. Теоретична – полягає в тому, що наука дає нам змогу вивчити нашу правову культуру минулого, а практична створює умови для розуміння сучасного правового життя українського народу [13, с. 4].

Цілком приєднуючись до думки М. Чубатого, що головне завдання історії українського права – простежити розвиток правоутворення самого народу, ми впевнені, що цього принципу потрібно твердо дотримуватися при плануванні загального огляду державності, зокрема, в українському національному праві.

Стосовно предмета історії українського права, то на увагу заслуговує твердження професора Л. Окіншевича, що "завданням науки історії українського державного права є досліджування, виучування правних джерел лише тих земель, що на них жили племена, які потім об'єдналися в українську націю" [16, с. 107].

Важливим у цьому контексті є погляд академіка О. Малиновського, який закликав Комісію історії українського права негайно скласти систематичний курс дисципліни і відстоював думку, що в межах курсу повинно бути право, яким у всіх умовах користувався український народ, і тому пропонував назвати курс "Історія права українського народу" [17, с. 382–394; 18, с. 767–770].

Визначивши предмет історії українського права, М. Чубатий розробив методику викладання курсу, структурувавши порядок викладання внутрішньої історії свого курсу: хронологічно, тобто за історичними добами, або систематично, за поодинокими інститутами права, описаними від їх виникнення й розвитку до завершення, незалежно від часу. При цьому зауважив, що "при обговоренні державного права в наших викладах буде триматися порядку хронологічного, бо розвиток цієї ділянки права більше, ніж інших залежить від політичних подій, прим. від чужого завоювання" [13, с. 5]. Якого порядку автор дотримуватиметься при викладі інших частин права, він не подав. Можна вважати, що систематичного, але це лише здогад, бо курс М. Чубатого, на жаль, обмежений тільки до державним правом.

Важливе значення в подоланні труднощів при становленні історії українського права мало українське звичаєве право. На основі аналізу деяких історичних реалій М. Чубатий зробив висновок, що, вводячи в нашу систему історії українського права звичаєве право українського народу часів бездержавного його життя, ми маємо повну і безперебійну систему історії українського права впродовж тисячоліття. Вчений зазначив, що звичаєве право – це зібрання юридичних норм, які постають і розвиваються, набирають сили в житті народу незалежно від закону і без санкції законодавчої влади тільки в результаті загального переконання у необхідності підкоритись їм [13, с. 9]. Таким чином, він доводив, що, комбінуючи постійно існуюче й чинне звичаєве право українського народу від початків історичного буття до сьогодні з правом законодавчих установ української суверенної держави чи установ напів-суверенних українських земель, ми зуміли отримати "систему окремої науки – історії українського права" [8, с. 144–145].

Досліджуючи заслуги М. Чубатого у становленні нової ділянки українознавства – історії українського права, необхідно розглянути його ґрунтовну спадщину з цієї галузі історичної науки.

Головною і першою працею М. Чубатого з цієї галузі науки був "Огляд історії українського права" (1921 р.) [19; 14; 20]. Це підручник, що претендує на статус ґрунтовної історико-правової праці, в якій автор висвітлив історію джерел і державного права першої князівської доби. Зокрема, він розкрив історію права взагалі, історію права як науки і подав її за добами: земсько-князівською, литовсько-руською і козацькою. Розглядаючи історію джерел, учений особливо підкреслив значення звичаєвого права, яке є зібранням юридичних норм, що постають та розвиваються, набирають сили в житті народу незалежно від закону і без санкції законодавчої влади тільки в результаті загального переконання необхідності підкорятися їм [13, с. 8].

Історик наголосив на повному розвитку українського звичаєвого права, яке отримало дозвіл державної влади, та подав огляд інших джерел права, зокрема "Литовський Статут". Варто зауважити, що вчений відзначив вплив на цей збірник "правової старої української культури з доби" "Руської Правди" [13, с. 28]. Можемо погодитися з думкою історика М. Ясінського, який теж стверджував, що "саме західня, чи литовська, а не східня, чи московська, Русь найбільше зберегла і розвинула давньоруські правні норми, ставши таким чином, за безпосередню, в цьому відношенні, наступницю Руси земського періоду" [21: с. V].

Варто зазначити, що через свій скриптовий вигляд і циклостислеву техніку множення праця М. Чубатого тільки з 1929 р. отримала відгуки відомих українських учених. Так, професор Л. Окіншевич у курсі історії українського державного права, котрий він підготував, як продовження праці М. Чубатого, назвав її "найґрунтовнішим і найсоліднішим вкладом історії українського державного права і його джерел" [15, с. 2]. Чимало уваги праці М. Чубатого приділив київський історик, член Комісії історії українського права УАН Віктор Новицький у статті "Державне минуле України як предмет науки" [22, с. 3–17]. Насамперед, В. Новицький цілком приєднався до думки М. Чубатого, що головне завдання історії українського права – простежити розвиток правоутворення самого народу, українського національного права, і що цього принципу потрібно твердо дотримуватися при плануванні загального огляду державності [22, с. 15]. Проте він покритикував М. Чубатого за його періодизацію. Слід зазначити, що В. Новицький, як і М. Чубатий, приєднували до періодизації М. Грушевського, тобто до історії українського права за добами: княжою, литовсько-руською та гетьманською, але з умовою, що перша має бути поділена на дві окремі доби: київську і галицько-волинську. Саме тому В. Новицький вважав, що історію староукраїнської державності потрібно розглядати за такими періодами: київським X–XII ст., галицько-волинським XII–XIV ст. та волинсько-правобережним [22, с. 17]. Він стверджував, що після розпаду "Західньо-Української Держави, Волинь поволі з'єднується з Литовською Державою" [22, с. 16]. В. Новицький вважав, що М. Чубатий помилився, зовсім не зупинившись у праці на характеристиці Галицької держави. На його думку, М. Чубатому необхідно було подати спеціальний розділ про окрему галицько-волинську добу, якої бракує у праці, зауваживши, що "лише в галицько-волинському об'єднанні можна вбачати справжню державність" [22, с. 17].

Проте слід зазначити, що В. Новицький у статті кілька разів висловив своє визнання авторові "Огляду історії українського права" [22, с. 6, 7, 14]. Варто також наголосити, що, оцінюючи працю, рецензент цілком погодився з М. Чубатим, який визнавав окрему добу в історії української державності – козацьку і повністю стояв на історичному ґрунті та дотримувався національного принципу в плані огляду [22, с. 17].

Про актуальність праці М. Чубатого свідчить і відгук на неї російського історика В. Шушарина в книзі "Современная буржуазная историография Древней Руси" (1964 р.) [23]. У ній професор АН СРСР 13 разів приклади з праці М. Чубатого, що нібито свідчать про його "буржуазні" погляди, та полемізував із ними. Особливо несприйнятними для нього були погляди М. Чубатого і факти, що він навів, про ознаки народоправного устрою Київської Русі: демократичне віче, монархічний князь і аристократично-боярська дума, а також те, що основою державного ладу були договори князя з народом [23, с. 181, 186–187, 189, 207]. Отже, необхідно наголосити, що теоретичні міркування М. Чубатого

варті уваги, коли з ним радянський академік полемізував після сорока трьох років після того, як побачила світ згадана праця.

Звичайно, від написання підручника М. Чубатого минуло чимало часу. Багато тверджень або гіпотез автора сьогодні здаються суперечливими або вже є спростовані пізнішими дослідженнями. Скажімо, не можна беззастережно прийняти твердження М. Чубатого, що церковний статут князя Ярослава – пізніший фальсифікат. Можна сперечатися про кількість списків "Руської правди": сучасні дослідники вважають, що їх менше, ніж вважав М. Чубатий. Дискусійною є гіпотеза, що слов'яни походять від арійців, хоча прихильників такого підходу сьогодні чимало. Треба зробити поправку на те, що "Огляд" виходить із принципової позиції його автора про етнічну тотожність антів, полян і українців, а цю гіпотезу більшість сучасних дослідників сприймають обережно. Микола Чубатий скептично підходив до питання про наявність феодалізму на Русі й не вважав Київську Русь і Велике Литовське князівство феодальними державами. Але це не перекреслює наукового й пізнавального значення його праці. Вона, безумовно, викликає інтерес оригінальністю авторської думки, незвичними підходами, багатим історико-правним матеріалом, якого не знайдеш у підручниках, що сьогодні використовують у ВНЗ України. Йдеться, зокрема, про аналіз звичаєвого права, міжнародних договорів Русі з німцями і правових відносин між державою й церквою. Корисними для читача будуть відомості про Литовську й Волинську метрики, які досі були предметом лише історичної, а не юридичної літератури, маловідомі факти щодо судоустрою Великого Литовського князівства, його фінансової системи [24, с. 221].

Як активний учасник визвольних змагань у Галичині та високий урядовець в Секретаріаті ЗОУНР, М. Чубатий написав працю "Державний лад на Західній Області Української Народньої Республіки" (1920 р.). Ця праця спочатку була опублікована у Львові в "Альманасі Просвіти", а у 1921 р. вийшла окремим виданням [25] і є вартісною тим, що кількість літератури про відновлення української державності західних земель, після майже 600-літнього періоду недержавності, дуже обмежена. Для майбутніх істориків цієї доби згадана робота – одне з найцінніших джерел тому, що доля інших джерел до історії визвольних змагань невідома.

Про обсяг, структуру та глибину розвідки свідчать назви її розділів: I. Міжнародне становище нашої республіки; II. Наша територія; III. Населення; IV. Суверенна влада – Виділ У. Н. Ради; V. Законодатна влада, Українська Національна Рада; VI. Виконуюча влада на західній Області: а) Заграничні справи, б) Наше військо, в) Наше судівництво, г) Управа Західної Області; 1. Наша адміністрація. 2. Державний Харчевий Уряд. 3. Наші фінанси і торгівля. 4. Державні залізниці, почта і телеграф. 5. Державна опіка над духовною культурою. 6. Державна опіка над матеріальною культурою [25, с. 2].

Отже, в праці охарактеризовано міжнародне становище республіки, її території, населення, описана її законодавча, виконавча, судова влада, а також труднощі, що виникли при становленні молодого держави.

Зупинимось детальніше на особливо важливій інформації, яку подав М. Чубатий. До неї належать правові акти й законодавчі плани щодо забезпечення національної самоуправи для меншин на території ЗОУНР. Автор стверджував, що 71% населення республіки були українці, 13% – поляки, біля 13% – євреї, а 3% – інші, німці та угорці. Усім меншинам українська влада забезпечувала право на національну самоуправу, тобто справи їх школи, їх віросповідань вони мали вирішувати самі. Їм було дано право на підставі пропорційного виборчого права мати своїх представників у законодавчому органі – сеймі. Українська національна рада постановила утворити в уряді три державних секретаріати – для польських, єврейських та німецьких справ, "які з уряду мали стерегти, щоби правом застережені права їх націям були виконувани" [25, с. 8].

Не обминув увагою М. Чубатий і виборче право, яке в той час спиралось у своїх основах на загальне, безпосереднє, рівне, таємне та пропорційне право голосування. Новий сейм, обраний на підставі цього закону, мав складатися з 226 послів, із них: 160 – української національності, 33 – польської, 27 – єврейської та 6 – німецької [25, с. 14].

Зазначимо, що новиною так званого пропорційного виборчого права було утворення окремих національних виборчих округів, а саме: 12 українських, 5 польських та єврейських та одного німецького. За таких умов із українського національного округу міг бути обраним тільки українець, так само з польського округу тільки поляк і т. д. Цим способом

було гарантовано кількість національних мандатів та усунуено передумови міжнаціональної боротьби. Таким чином, вибраний сейм мав бути скликаний у червні 1919 р., але воєнні події перешкодили цьому [25, с. 14–15].

Закцентуємо увагу на законі про громадянство ЗОУНР, який тимчасовий сейм схвалив 8 квітня 1919 р. і згадав М. Чубатий у праці. У документі, було передбачено, що громадянами ставали автоматично особи, які в дні прийняття закону мали право належати до однієї з громад держави. Цей закон схвалив також те, що всі громадяни Соборної України автоматично стають громадянами ЗОУНР і навпаки [25, с. 9].

Недовго проіснувала ЗОУНР, і професор М. Чубатий у праці відзначив, що перемогу не втримали, але це не означає, що держава перестала існувати, і є нагода глибоко обдумати, що зроблено, а що потрібно ще зробити, щоб у певний час можна було знову розпочати побудову своєї держави [25, с. 40].

Отже, вчений хотів бачити Україну могутньою вільною незалежною державою. Актуальними залишаються роздуми історика з приводу того, що перешкоджало українському народові здобути державну самостійність.

Оцінюючи працю, можна, на нашу думку, відзначити тільки один її недолік – це те, що нема жодних посилань на джерела та літературу. Можливо тоді, коли М. Чубатий писав розвідку, було нелегко це зробити.

Чимало уваги істориків привертає одна з перших праць ученого, а саме "Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в." (1924 р.) [9–10]. Ця праця мала стати основою для реабілітації у Львівському університеті, але через військові події цього не сталося, і праця вийшла друком тільки у 1924–1926 рр.

У монографії М. Чубатий зробив огляд державно-правного стану українських земель у Великому князівстві Литовському під кінець XIV ст., зокрема дав історичний огляд, про що йдеться у I-у розділі дослідження. Правні інститути литовсько-руської держави, саме правне становище великого князя, удільного князя та його земля, а також прикмети державного і суспільного устрою розглянуті у II, III і IV розділах. У V розділі описано три угоди великого князівства з Польщею протягом останніх двадцяти років XIV ст., що відкрили польському праву вступ на ті українські землі, які ще не належали до корони, і започаткували розгром удільного ладу. Шостий розділ присвячений дослідженню правного становища наших удільних князів проти польської держави, в часі тих трьох уній. Працю закінчує сьомий розділ коротким оглядом змін, що відбулися в час повний катаклізмів у державному устрої великого князя й насамперед наших земель [9: 22].

На нашу думку, можна погодитися з основними положеннями і висновками М. Чубатого, які він зробив у цій монографії.

Із історії українського права необхідно також виокремити роботу М. Чубатого "Про правне становище Церкви в козацькій державі", надруковану у кварталнику "Богословія" (1925 р.) [26]. На той час питання про становище церкви на Гетьманщині залишалося мало дослідженим. У першому розділі – "Церква, державна влада та громадянство по правовим актам II половини XVII в.", коротко змалювавши історичний розвиток становища церкви в Україні, вчений показав, що, на його погляд, характерна риса церкви на Гетьманщині – це її самостійність від держави і залежність від громадянства, що активно впливало на церковні справи. Причина цього становища, на думку М. Чубатого, – в історичному розвитку української церкви, у впливі на неї громади ще "у старім вічевім ладі" [26, с. 20–30]. Другий розділ – "Роля світського громадянства при осаді духовних посад" – автор присвятив питанню про виборність церковних посад. Історик докладно охарактеризував організацію виборів митрополита, єпископів, ігуменів, приходського духовенства [26, с. 30–46]. У невеликому третьому розділі – "Участь світських людей в заряді церковним майном" – М. Чубатий коротко описав участь громадян в управлінні церковним майном, а також діяльність ктиторів у парафіяльних церквах [26, с. 46–49]. У четвертому розділі – "Церковні люде" – вчений спробував висвітлити перехід із козаків до духовного стану та показати, що церковні люди – це всі фізичні та юридичні особи, які під публічно-адміністративним і судовим оглядом підпадають під юрисдикцію церкви [26, с. 49–53]. Наступний розділ – "Упривілейовання духовного стану" – присвячений привілеям людей духовного стану [26, с. 181–188]. У вершальному розділі – "Церковне судівництво та його компетенція" – автор детально охарактеризував згадане судівництво та його компетенції [26, с. 188–203].



У рецензії на дану працю М. Чубатого Л. Окіншевич відзначив, що тема роботи дуже цікава.

Окрім суто наукового інтересу, що його викликала розвідка на неопрацьовану тему, зацікавлення зростало через те, що церква у минулому мала першочергове значення в суспільному житті [27, с. 193]. Церква в Україні від земської до гетьманської доби пережила складну й довгу еволюцію, що також значно змінила її порядки. Безперечна заслуга автора у тому, що він поставив цікаву проблему і "з його думками доведеться рахуватися майбутнім дослідникам правного становища церкви на Україні, зокрема на Україні козацькій", – відзначив рецензент [27, с. 194–195].

Заслуговує на увагу й вміщена в "Енциклопедії українознавства" невелика стаття М. Чубатого "Німецьке право", [28]. У ній історик німецьке право ідентифікує на Україні з магдебурзьким правом, разом із тим відзначаючи, що німецьке право – ширше поняття, яке охоплює різні установи, норми і правні традиції, перейняті з німецьких джерел та правової культури, а також воно мало деякий вплив на українських землях у Великому князівстві Литовському, Гетьманщині й у інші історичні періоди [28, с. 1767].

У контексті розгляду питання про М. Чубатого як дослідника історії українського права необхідно, на наш погляд, звернутися до рецензійної діяльності вченого у цій ділянці науки. Як і належало історикові-критику, він звертав увагу на позитивні й нег'ативні аспекти рецензованих праць. Так, у рецензії на працю Д. Дорошенка "Німецьке право в Україні" зазначив, що той дав конспект історії поширення німецького права від часів Романовичів до упадку Гетьманщини. Микола Чубатий розумів, що автор у невеликій праці не міг повністю дослідити повного поширення німецького права в Україні, проте запримітив, що необхідно було виразніше показати, що вже галицько-волинський літопис умістив недвозначні натяки на німецьку колонізацію у XIII ст. на західноукраїнських землях і навіть на існування німецьких дільниць у великих містах [29, с. 76–77].

У позитивній рецензії на працю С. Шелухіна "До вивчення "Руської Правди" М. Чубатий відзначив, що праця цінна і, до того ж, стосується до одного з найнезрозуміліших місць "Руської правди", а саме ст. 49–65, – і автор користувався дуже обширним історичним та історично-правовим матеріалом, не обминув аналізу господарських відносин у старій Україні, роз'яснив малодосліджені статті нашого старого правового збірника [30, с. 69–71].

Варто зупинитись на опублікованій у 1937 р. в "Дзвонах" ще одній рецензії історика, – на працю професора С. Юшкова "Руська Правда (Русская правда)", як нове видання "Руської правди" [31, с. 60–61]. Микола Чубатий звернув увагу, як вміло Серафим Юшков запропонував нове видання перлини староукраїнського права, адже мабуть надто велике число знаних рукописів нашої пам'ятки відлякувало багатьох учених у намірах узятися до нового наукового видання "Руської правди". Однак рецензент не погодився з тим як автор праці потрактував окремі положення. Зокрема, вказав як на помилку в передмові на те, що жодним словом не згадано про будь-який зв'язок "Руської правди" з українською юридичною культурою і навпаки "нашою історіографією" названі твори російських науковців. Така постановка питання, на думку М. Чубатого, робить російських істориків "нашими" для Української Академії Наук, "подібно як є Пушкін поетом СРСР" [31, с. 61].

Таким чином, можемо зробити висновок: М. Чубатий розумів, що наявність національного права засвідчує державність народу, й тому значення вивчення історії українського права далеко переходить навіть межі такої науки, як українознавство. Правове минуле народу більше, ніж інші ділянки його культурних здобутків, свідчить про його державне минуле, особливо сьогодні, у часи відродження державності України після багатьох століть бездержавності.

Саме професор М. Чубатий є одним із перших українських істориків, який розпізнав важливість та потребу вивчення історії права, щоби правильно зрозуміти її роль у формуванні долі нації. Миколі Чубатому належить потрійна першість у науці історії права. По-перше, він – творець системи науки історії українського права. По-друге, він – перший викладач історії українського права. По-третє, він – автор першого підручника з історії українського права. Як бачимо, цій темі присвятив багато уваги та низку важливих праць, маючи на цвазі, що національне право більше, ніж інші ділянки культури народу, пов'язане з його незалежним, державним життям. Підручник М. Чубатого "Огляд історії

українського права" сприяв формуванню самостійної пізнавальної діяльності й правового світогляду студентів, а також був путівником для викладачів, які починали працювати над предметом. Праці з історії українського права М. Чубатого, будучи вагомю часткою наукового доробку вченого, стали, безперечно, позитивним явищем у розвитку національної історіографії ХХ ст.

#### *Список використаних джерел*

1. Лашченко Р. Лекції по історії українського права. Частина перша: княжа доба. – Прага, 1923. – 146 с.
2. Падох Я. *Semper Tigro*. До життєпису Миколи Чубатого // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. XIII–XXXII.
3. Падох Я. Микола Чубатий, 1889–1975 // Український історик. – 1975. – № 3–4. – С. 100–111.
4. Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 83–121. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2.).
5. Падох Я. Правнична наука в НТШ упродовж його першого сторіччя // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ. – 1998. – Т. 10. – С. 34–43.
6. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
7. Ждан М. Микола Чубатий (3 нагоди 80-ліття). Українське історичне товариство. Серія: Українські вчені. – Ч. 2. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1970. – 21 с.
8. Чубатий М. Як народжувалася наука історії українського права // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану Івана Мірчука (1891–1961). – Т. VIII. – Мюнхен–Нью-Йорк–Париж–Вінніпег, 1974. – С. 140–148.
9. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 19–65.
10. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 144–145. – Львів, 1926. – С. 1–108.
11. ЦДІА України у Львові. – Ф. 310. Оп. 1. – Спр. 68 (Програми навчання на юридичному факультеті), 25 арк.
12. ЦДІА України у Львові. – Ф. 357 (Крип'якевич Іван Петрович – професор, історик). – Оп. 1. – спр. 43 (Листи Уличного О., Флюнта І., Черневського Д., Чикаленка Л. і Чубатого М.), 6 арк.
13. Чубатий М. Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права. – 4-те видання, УВУ. – Мюнхен, 1976. – 321 с.
14. Чубатий М. Українське право: Після стенограми В. Мартинця. – Львів, 1921. – 95 с.
15. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947.
16. Окіншевич Л. Наука історії українського права. Право державне // Україна. Кн. I–II. УАН. – Київ – 1927. – 107 с.
17. Малиновський О. Курс історії права українського народу. Праці Комісії для вивчення історії західньо-“руського та вкраїнського права”. – УАН. – Київ – 1927. – Вип. 3. – С. 382–394.
18. Малиновський О. Треба вивчати і знати історію українського права // Червоне право. – Харків. – 1928. – № 15/16. – С. 767–770.
19. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Львів: Видання відділу Українського Університету, 1921. – 119 с.
20. Чубатий М. Огляд історії українського права: По запискам за викладами М. Чубатого. (Історія джерел та джерелознавчого права. Ч. I, II). – Львів, 1922. – 321 с.
21. Василенко М. Передмова // Праці Комісії для вивчення історії – “західньо-руського та вкраїнського права”. Збірник Соціально-Економічного відділу. Ч. 3. – УАН. – Київ. – 1925. – Вип. 1. – С. III–XII.
22. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки // Україна. – Київ. – 1929. – № 9. – С. 3–17.
23. Шушарин В. П. Современная буржуазная историография Древней Руси. – М., Наука, 1964. – 304 с.
24. Усенко І. Микола Чубатий: життя та діяльність // М. Чубатий. Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права / За ред. Іваненка В. – Мюнхен – Київ: 4-е вид. УВУ. 1994. – С. 217–221.
25. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – 40 с.
26. Чубатий М. Про правне становище Церкви в козацькій державі // Богословія. – Т. 3. – Львів, 1925. – Ч. 1. – С. 19–53; Ч. 2. – С. 181–202.
27. Окіншевич Л. Микола Чубатий. Про правне становище Церкви в козацькій державі // Україна. – 1927. – № 4. – С. 192–195.
28. Чубатий М. Німецьке право // Енциклопедія

українознавства. Гол. редактор проф. Володимир Кубійович. – Львів, НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1767. 29. D. Dorosenko: Das deutsche Recht in der Ukraine. Zeitschrift für die osteuropäische Geschichte B. V. 4. Berlin 1931. Стор. 502–520. // Дзвони. – 1932. – Ч. 1. – С. 76–77. 30. Проф. Сергій Шелухін. До вивчення "Руської Правди". Прага, 1934. Зшиток II. Стор. 1–64 // Дзвони. – 1935. – Ч. 1. – С. 69–71. 31. Проф. С. Юшков: Руська Правда (Русская Правда). Київ, 1935. I–XIII+I–195. Українська Академія Наук. Інститут матеріальної культури // Дзвони. – 1937. – Ч. 1–2. – С. 60–61.

**Nataliya Hryhoruk**

### MYKOLA CHUBAYY AS AN INVESTIGATOR OF UKRAINIAN LAW HISTORY

**In the article the author has analyzed M. Chubatyy's juridical-historical works and his place in Ukrainian law history formation.**

**УДК 94 (477)**

**Микола Москалюк**

### РОЗВИТОК СТАЦІОНАРНОЇ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*Автор досліджує проблеми й деякі особливості розвитку стаціонарної торгівлі в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та ряд інших питань внутрішньої торгівлі зазначеного періоду.*

Розвиток капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ та міст – усе це сприяло розвитку стаціонарної торгівлі.

Над даною проблематикою працювали І. Гуржій [3–4], Б. Кругляк [10–14], Л. Мельник [16] та інші дослідники. Проте окреслена тема залишається актуальною і на сучасному етапі розвитку.

До середини ХІХ ст. розвивалися ринкові відносини, торгівля, тривав процес формування єдиного національного ринку, водночас знижувався рівень виробництва, базового на кріпосній праці [15, с. 25].

Важливу роль у зміцненні економічних зв'язків України зі всеросійським ринком відіграла стаціонарна, магазинно-крамнича торгівля, що особливо швидко почала розвиватись з 1860-х рр. Її зростанню сприяло розширення внутрішнього ринку, пов'язане з поглибленням суспільного поділу праці [4, с. 98].

Єднальним ланцюгом у товарному обігу окремих районів став залізничний транспорт [19, с. 37].

Протягом останньої чверті ХІХ ст. у Російській імперії та в Україні виникли перші монополістичні об'єднання, які, щоправда, не охоплювали процесу виробництва.

Монополістичні об'єднання намагалися захопити ринки збуту або поділити його на сфери впливу, витіснити конкурентів і встановити для себе низькі закупівельні ціни на сировину та високі – на продукцію їх підприємств [12, с. 83–84]. Дослідження торговельної діяльності монополій дає змогу зробити висновок, що вона охоплювала здебільшого промислово розвинуті райони.

Однією з характерних рис внутрішньої торгівлі у період імперіалізму стала широка участь у ній банків. Вони не тільки поєднували фінансовий капітал із промисловим, а й намагалися безконтрольно розпоряджатися на ринку країни [12, с. 89].

Монополістичний капітал створив могутній і розгалужений торговельний апарат. Монополістичні об'єднання встановили жорстоку диктатуру цін, що давала їм змогу отримувати надприбутки. Цей висновок підтверджували численні факти. Так, за 1909–1913 рр. прибутки найбільших південних металургійних товариств збільшилися з 9 до 32%. Напередодні Першої світової війни прибутки торговельно-промислової буржуазії становили 32,4%, тобто вдвічі більшими, ніж у дворян-землевласників. Усю свою політику монополії спрямовували на забезпечення лише власних матеріальних інтересів [12, с. 89–90].

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти їх власники концентрували у банках і кредитних установах, які сприяли дальшому розвитку торгівлі [1, с. 21].

Розвиток стаціонарної, як і інших форм торгівлі значною мірою залежав від організації кредиту. Відомо, що до реформи 1861 р. в Росії, у т. ч. в Україні, не було капіталістичних кредитів. Тогочасні казенні кредитні установи видавали позику тільки дворянам під заставу землі та кріпаків. Протягом 1860–1870-х рр. у Російській імперії, в т. ч. в Україні, була створена капіталістична кредитна система. Заснований у 1860 р. Державний банк почав здійснювати широкі кредитні операції в галузі торгівлі. Він мав контори у ряді міст України. Лише в його Київській конторі сума позик, виданих "під товари", на початку 1896 р. становила 2,6 млн. крб., у 1897 р. – 3,2 млн. крб., у 1898 – 4,8 млн. крб. [4, с. 99].

В Україні, як і в Росії у цілому, виникла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств із продажу деяких товарів тощо [4, с. 99].

У 1870–1890-х рр. мережа кредитних установ значно розширилася. В Україні вони були зосереджені у великих торговельних і промислових центрах, губернських та повітових містах. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, у Харкові й Харківській губернії діяли 17 кредитних організацій [14, с. 54]. В Одесі кредитували торгівлю 6 банків і кілька десятків ощадних страхових товариств [9, с. 33].

Поширення і поглиблення внутрішнього ринку, збільшення обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі оживили діяльність торгових бірж, які почали виникати ще до реформи. Перші біржі в Україні були товарними [17, с. 62], вони служили свого роду центрами визначених економічних районів і відображали їх товарну спеціалізацію. Для обслуговування роботи бірж створювали біржові артілі, які були здебільшого юридично незалежним [17, с. 62].

Помітну роль у внутрішній торгівлі відігравали кооперативи. В Україні кількість кооперативів збільшувалася так само, як і в Росії у цілому. Вони утворювалися як у містах, так і в селах. Кооперативи виникали як кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські, споживчі товариства. Кожний тип їх відрізнявся за характером діяльності. Але всі вони мали спільну рису – брали активну участь у внутрішній торгівлі [11, с. 51].

Важливе місце у такій торгівлі належало споживчій кооперації. Споживчі товариства володіли переважно крамничками, де ціни були значно нижчими, ніж у приватних торговців. В обстежених у 1909 р. в Київській губернії 160 товариствах ціни на основні продукти харчування були на 5–25% нижчими. Кожна кооперативна лавка щорічно продавала товарів у середньому на 75600 крб. [11, с. 53–54].

Значного поширення в пореформений період набрав продаж торговими фірмами фабрично-заводських товарів, отриманих від підприємств у кредит. Через дрібних торговців ці товари реалізовували у сільських населених пунктах [4, с. 100]. Чималу групу населення України в період промислового капіталізму становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право торгувати. У 1882 р. число посвідчень на здійснення місцевої дрібної торгівлі становило понад 54 тис. Посвідчень на розвізну й розносну торгівлю було, як і раніше, небагато – 1376 і 1834. Проте чисельність дрібних торговців і в наступні роки залишалася значною [4, с. 101].

Заслуговує на увагу і те, що майже 40% євреїв, котрі проживали в Україні наприкінці XIX ст., вимушені були жити з торгівлі. Якщо порівняти цей показник із даними на початок XX ст., то питома вага євреїв України, причетних до торговельно-посередницької діяльності, зменшилася вдвічі. Єврейська торгівля наприкінці XIX ст. була переважно дрібною. Лише 10% зайнятих нею євреїв забезпечували собі стабільне існування, решта постійно потерпала від банкрутства [18, с. 130].

Слід сказати, що торгівля вином і спиртними напоями в 1879 р. у Волинській губернії, незважаючи на всі заходи влади щодо заборони та відсторонення від неї євреїв, і надалі залишалися в їхніх руках. Цій справі, на жаль, допомагали селяни і поміщики, оскільки саме через євреїв здійснювали всі економічні "махінації". Аналізуючи загалом торгівлю на Волині, варто сказати, що вона перебувала в руках євреїв, торговельна конкуренція з якими для християн була безсильною і вони взагалі погодились з тим, що торгували тільки євреї і не вживали жодних заходів, щоби позбутися їхнього промислового гніту [20, арк. 35–35 зв.]. Із повідомлення Волинського наглядача акцизного управління у 1896 р. дізнаємося про те, що були випадки, коли без дозволу акцизного управління продавали і виготовляли вино, в даному випадку цим займалися євреї Теофішель і Клигман [7, арк. 1], а у 1897 р. – єврей Л. Качман [6, арк. 1]. Також такі випадки з незаконного продажу вина у згаданий період у губернії відбувалися з іншим євреєм – С. А. Берштейном [5, арк. 10]. Цього ж року акцизне управління Волинської губернії звинуватило селян Заславського повіту Волинської губернії у незаконному будівництві винокурного заводу [8, арк. 1].

Варто відзначити: якщо у 1890-х рр. щорічний сумарний обіг ярмаркової і базарної торгівлі в Україні становив близько 225 млн крб., то через мережу стаціонарних торговельних закладів збували товарів на 1,35 млрд крб. (у 5,5 раза більше). Кількість постійних торговельних закладів тут зросла з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. [3, с. 150; 157].

Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів і крамниць, що торгували оптом та вроздріб, ларків, палаток, різних закладів із продажу горілки, вина, тютюну тощо.

У пореформений період відбувався процес обуржуазнювання деякої частини поміщиків. Запровадження капіталістичних методів ведення господарства потребувало чималих коштів, і для їх нагромадження поміщики не гребували торгівлею. Вони відкривали магазини й крамнички і через прикажчиків чи орендарів отримували не лише потрібні їм гроші, а й чималі прибутки [10, с. 90].

Постійна торгівля була зосереджена також у руках куркулів. Постанова уряду від 1863 р., згідно з якою було дозволили відкривати крамнички і магазини в селах, заохочувала заможних селян до освоєння цієї прибуткової справи [2, с. 379].

Серед українських губерній обсягом стаціонарної торгівлі виділялися Херсонська, Київська й Харківська. Вони разом із Петербурзькою і Московською губерніями належали до дев'яти губерній Росії, де стаціонарна торгівля мала найбільший обіг [4, с. 102].

Стаціонарна, як і інші форми торгівлі, розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення та окремі роки спаду, що було обумовлено станом промисловості й сільського господарства.

Результатом якісних зрушень, що відбулися в стаціонарній торгівлі, стало розширення асортиментів товарів та посилення її спеціалізації. У містах, містечках, селах відкривали багато крамничок, в яких збували товари повсякденного попиту: хліб, борошно, м'ясо, бакалію. Збільшувалася кількість крамниць, де продавали предмети розкоші. Їх купували здебільшого представники заможних верств населення, і тому торгівля предметами розкоші була зосереджена переважно в містах. Серед товарів фабрично-заводського виробництва великим попитом користувалися текстильні вироби. Лише в Харкові кількість крамниць, які реалізували тканини, за 1869–1896 рр. збільшилася в 31,3 раза. Торгівля текстильними виробами розвивалася і в селах, де відкривали спеціалізовані магазини і крамнички [13, с. 51].

Значну частину в асортименті регулярної торгівлі становила продукція важкої промисловості. Постійний попит на метал, металеві вироби, кам'яне вугілля і збут їх через мережу спеціальних закладів були факторами швидкого розвитку цих галузей промисловості, збільшення обсягу їх виробництва. Через заклади постійної торгівлі металургійну продукцію з Уралу, Нижньгородської і Тульської губерній, із заводів Півдня України реалізували приватним особам і підприємцям у роздріб і оптом. Важливу статтю продажу становило донецьке вугілля [16, с. 122–123].

Особливо важливою була роль стаціонарної торгівлі у розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. До реформи 1861 р. в Україні діяли тільки кілька торговельних складів, що збували машини закордонного виробництва. Власниками цих закладів були іноземці, переважно англійці. У свою чергу, в Україну привозили і через

стаціонарну торговельну мережу реалізували товари з різних місцевостей Російської імперії [14, с. 56].

Важлива роль у реалізації текстильних виробів фабрик Центральної Росії і Польщі належала постійній торгівлі з Україною. Відзначимо, що частина цих товарів через місцевий ринок в Україні потрапляла до інших місцевостей півдня Росії [14, с. 56].

Разом із тим на стані постійної торгівлі позначилися фактори, що гальмували розвиток капіталізму в Росії. Відробіткова система обмежували виробництво на ринок у селянських господарствах [14, с. 57].

Але, незважаючи на зазначені перешкоди, стаціонарна торгівля в Російській імперії у цілому і в Україні зокрема порівняно швидко зростала, розширюючи асортимент і збільшуючи товарний обіг. Вона сприяла розвитку капіталістичних виробничих відносин, здійсненню промислового перевороту.

#### *Список використаних джерел*

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – 35 с.
2. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия. – СПб., 1899. – 2702 с.
3. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 208 с.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
5. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 118 “Волинська казенна палата”. – Оп. 2. – Спр. 1984 “Про генеральну перевірку торгівлі і промисловості по м. Волочиську Старокостянтинівського повіту”. – 559 арк.
6. ДАЖО. – Ф. 120 “Волинське губернське акцизне управління”. – Оп. 1. – Спр. 260 “По звинуваченню Л. Качмана у безпатентній торгівлі вином”. – 19 арк.
7. ДАЖО. – Ф. 120 “Волинське губернське акцизне управління”. – Оп. 1. – Спр. 261 “Справа по звинуваченню євреїв у приготуванні вина без дозволу акцизного управління”. – 3 арк.
8. ДАЖО. – Ф. 120 “Волинське губернське акцизне управління”. – Оп. 1. – Спр. 262 “По звинуваченню селян у будівництві незаконного винокурного заводу”. – 49 арк.
9. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесчины (Период промышленного капитализма, 1861–1895). – Одесса: Кн. изд-во, 1960. – 151 с.
10. Кругляк Б. А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Архіви України. – 1971. – № 5. – С. 88–91.
11. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1989. – Вип. 23. – С. 50–55.
12. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 81–90.
13. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1980. – Вип. 14. – С. 48–53.
14. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53–58.
15. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX–XX вв. – Харьков: Консул, 1999. – 288 с.
16. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
17. Пилипчук В. Товарні біржі в процесі оптової торгівлі // Економіка України. – 1993. – № 9. – С. 62–65.
18. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
19. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: В 2 т. – К.: Державне вид-во України, 1927. – Т. 2. – 280 с.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”. – Оп. 533. – Спр. 158 “Звіт Волинського губернатора про стан губернії за 1879 р.”. – 123 арк.

Mykola Moskalyuk

## THE DEVELOPMENT OF HOME TRADE IN THE SECOND HALF OF XIX TH – AT THE BEGINNING OF XX TH CENTURIES

**In the suggested article is researched some problems and peculiarities of home trade in Ukraine in the second half of XIX th – at the beginning of XX th centuries and a number of other questions concerning home trade in the mentioned period.**

УДК 94 (478)

Наталія Щербінін

## ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МОСКВОФІЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА КАЧКОВСЬКОГО (1874–1914 РР.) НА ПРИКЛАДІ СТАТУТІВ

*У статті охарактеризовано основні засади і принципи діяльності Товариства імені Михайла Качковського на основі аналізу статутів. Визначається роль документу в діяльності товариства. Порівнюються статuti, які впродовж часу зазнавали змін, розкривається їхній зміст, та основні етапи формування документу. Визначаються перспективи розвитку товариства, а також місце та роль статутів в діяльності інституції.*

У середині ХІХ ст. в Східній Галичині склалося складне політичне становище. З метою реалізації політичних переконань тут виникло багато суспільно-політичних напрямків. Один із них провадили народовці й москвофіли. Після того, як старорусини, русофіли і народовці не змогли порозумітися між собою, та ще й народовців виключили з "Руської ради", роль політичного та культурного осередку галицьких народовців у 1868 р. виконувала "Просвіта". Русофіли не мали впливів у "Просвіті", а була потреба у реалізації своїх ідей, створенні власної установи, яка забезпечувала б поширення їхніх ідей насамперед серед галицького селянства згідно зі статутними вимогами: "Общество имени Михаила Качковского визначило собѣ задачу: росширять межы русскимъ народомъ въ Австрiи науку, любовь къ праждному церковному св. обряду, религiйностьпо правильному своему св. обряду, обычайность, трудолюбiе, тверезость и оцадность, гражданское сознанье и всякіе честноты" [1, с. 2–3]. Таким чином, результатом подальшого розвитку українського руху в Східній Галичині було виникнення Товариства імені М. Качковського, яке русофіли створили на противагу "Просвіті". Основним і найважливішим документом товариства були статuti.

Вивчення і дослідження діяльності Товариства ім. М. Качковського неможливе без аналізу та вивчення статутів, на основі яких і діяла інституція. У статутах визначені напрямки діяльності товариства, його завдання. Вивчення статутів дає змогу зрозуміти мету створення об'єднання, а також проаналізувати структуру й основні завдання Товариства ім. М. Качковського.

Проблематика москвофільського товариства не висвітлена належним чином в історіографії. Зокрема, відомий історик О. Сухий у статті "Діяльність товариства ім. Качковського у 70–80-х р. ХІХ ст." опирався на статuti лише 1870-х р. і дав загальне уявлення тільки про початок заснування і перші роки діяльності товариства. Книга цього дослідника "Від русофільства до москофільства. Російський чинник у громадській думці та суспі-

льно-політичному житті галицьких українців у ХІХст." також не дає повної характеристики та порівняння статутів, адже їх із роками змінювали.

Новизна нашої статті полягає в дослідженні організаційних засад товариства, порівнянні статутів, що впродовж часу зазнавали змін, розкритті змісту цих документів.

Враховуючи актуальність теми, спираючись на досягнення української історіографії, авторка має мету: на основі комплексного й об'єктивного аналізу дослідити організаційну діяльність Товариства ім. М. Качковського на прикладі статутів, зробити науково обґрунтовані висновки, розкрити основні етапи формування цих документів і з'ясувати їх значення для товариства.

Основними завданнями публікації є: по-перше, проаналізувати структуру статутів і зміни, які в них відбувалися. По-друге, визначити перспективи розвитку Товариства, а також місце та роль статутів у розвитку товариства. По-третє, охарактеризувати основні засади і принципи діяльності товариства на основі аналізу статутів.

Об'єктом дослідження є діяльність згаданого товариства. Предмет дослідження – аналіз його статутів.

Ідея створення Товариства ім. М. Качковського належала І. Наумовичу. За даними О. Мончаловського, наведеними у книзі, присвяченій 25-річчю заснування товариства, саме під час поїздки до Відня, І. Наумович познайомився зі слов'янськими депутатами. Вони були великими патріотами своєї держави. Слов'янський народ малий, але дуже патріотичний, домагався своїх прав і з цією метою створив Товариство св. Могорта. В 1873 р. воно об'єднувало 30 000 членів. І. Наумович ознайомився з його діяльністю та статутами і вирішив заснувати у Галичині ідентичне товариство або братство. Повернувшись із Відня, він поділився цими ідеями з однодумцями, і вони взялися за складання статутів майбутнього об'єднання [2, с. 14–15].

Перше зібрання, на якому було засновано Товариство ім. М. Качковського, відбулося 8 (20) серпня 1874 р. в Коломиї, у другу річницю смерті М. Качковського, і було порівняно чисельним. Тут зібралися патріоти своєї держави, селяни, а також представники руських товариств у Львові. Серед них були керівник політичного товариства "Русская Рада" Павліков, керівник інституту "Народний Дім" у Львові Я. Швецицький, представник "Галицько-руської Матиці" Л. Лепкий, представник товариства "Академічний Кружок" М. Голейко, а також інші відомі письменники й діячі. Тут таки, на першому зібранні, було прийнято перший статут товариства – нормативний акт, яким визначено правовий статус, найменування, місце перебування установи, мета діяльності, органи управління, порядок їх формування, майнові й фінансові питання, умови реорганізації та припинення діяльності. Тоді ж обрали головою І. Наумовича. В. Залозецький виклав завдання новоутвореного товариства і сказав таке: "Качковський помер в Кронштадті, а воскрес в Коломиї, тобто воскресла його мрія, щоб для народу видавались всякі корисні та дешеві книжки. Прибічники його ідей постановили заснувати для руського народу Товариство його імені, яке має займатися видавництвом дешевих книг, щоб і не лише багатий, а найбільшій мав можливість навчатися; щоб всюди засновувались читальні, товариства тверезості; щоб ця діяльність сприяла освіченості народу" [2, с. 16].

Аналізуючи статuti можна дізнатися про їх структуру; засоби Товариства; його склад; права членів Товариства; генеральне зібрання – вищий керівний орган товариства ім. М. Качковського; центральний відділ товариства – орган управління Товариством; читальні та філії – місцеві осередки товариства, які займали важливе місце в його діяльності; товариства тверезості; товариства рукодільників; виставки господарських виробів; ліквідація товариства – розділ статуту, що визначав порядок припинення існування товариства; суперечки – розділ статуту, який визначав порядок розгляду заяв членів товариства, щодо вирішення суперечностей між ними; перехідні положення.

Місцем перебування товариства була Коломия. У статуті зазначені мета даного Товариства: "благотворительная, человеческолюбивая и просветительная" та завдання: "розширення межі руським народом в Австрії наук, обычаюности, трудолюбія, тверезости и ошадности, гражданского сознания и всякихъ честность". Така мета була не випадковою, її продиктувало становище в краї. Наукою в цей період займалися лише багаті люди та вихідці з вищих станів. Не маючи освіти, не вмюючи читати й писати, селяни і простий народ не могли себе захистити, не володіли елементарними юридичними знаннями. Порівнюючи ці два стани, І. Наумович відзначив те, що вищі стани створювали



свої товариства, де й набували нових знань, а селяни – корчму, в якій і проходила вся їхня забава, а то й життя [3, с. 14–15].

Друга мета товариства – навернення народу до своїх звичаїв і традицій. Вона також отримала пояснення. Від дати прийняття християнства в Україні минуло багато часу, але ще залишилися люди-язичники, здебільшого серед бідноти, селянства, та ті, які не вміли ні читати, ні писати. Інші країни світу такого вже не сприймали. Іван Наумович аргументував необхідність такої мети й тим, що багато людей вживали нецензурні слова і не тільки на роботі, а й удома, даючи дітям жажливий приклад. Траплялися в цьому краї і неодноразові випадки пияцтва. Жодна подія не відбувалася без горілки. Хрестини чи похорони нерідко закінчувалися сваркою або бійкою. Тому члени товариства зобов'язувалися не вживати спиртних напоїв і підтримувати традиції тверезості у краї серед галицького народу. Важливою вважали традицію християнства, до якого товариство так прагнуло навернути народ. Реалізуючи цю мету, члени товариства спиралися на християнські принципи виховання, що вчили добра, тверезості, вихованості, любові до сім'ї та свого ближнього. Членам товариства дозволено брати участь у різних заходах, але з метою гарного прикладу населенню. Своїми діями вони мали спонукати людей до доброї, розумної та чесної справи.

Наступна мета товариства – працелюбність. І. Наумович у книзі "Сь Богом" досить гостро відгукнувся про становище простих людей. "Вони не любили працювати та відзначалися лінивством. В краї було багато хатів обдертих, на подвір'ї сміття, плоти поломані, рови зарослі, а господар лежить на ліжку, спить або люльку курить. На городі бур'яни, поле не зоране" [3, с. 17]. Тим самим він пояснив необхідність навчати народ працелюбства. Лінивство – ще одна риса, що осоромлювала наш народ перед світом. У інших країнах уже давно зрозуміли, що працювати необхідно насамперед для добробуту своєї сім'ї та держави. Але люди часто задумувалися про роботу лише тоді, коли були голодні. Селяни того часу, маючи запаси продуктів на зиму, не хотіли йти на запропоновану, навіть добре оплачувану роботу. Все це впливало з їхньої неосвіченості, наслідком якої був упадок сім'ї та держави. Члени товариства зобов'язувалися привчати народ до роботи, виховувати в ньому працелюбство, критикувати дармоїдство.

Наступна мета товариства – ощадність. Упродовж століть важливою складовою добробуту будь-якої людини, особливо селянина, була фінансова. Невміле розпорядження сімейним бюджетом призводило до бідності всієї сім'ї. Товариство мало на меті навчити народ правильно розпоряджатися грошми, що в подальшому сприяло б зміцненню добробуту сім'ї та держави. Члени товариства проводили цілеспрямовану роботу, пояснюючи відмінність між ощадливістю та лукавством і скупістю, засуджуючи останні. Саме так пояснював ощадність І. Наумовичом: "Де треба дати, то дати. Щоб поправити чи обновити хату, обгородити город, вигодувати худобу, гарно одітися, щоб дитині купити книжку, то для цього не потрібно шкодувати грошей, а заощаджувати необхідно на зайвих видатках" [3, с. 17–18].

Ще одна мета товариства – сприяння розвитку громадської свідомості. Це мало велике значення, адже, знаючи законів, людина не могла захистити себе, повноцінно користуватися своїми правами. Не знаючи своїх прав, народ продовжував робити все те, що йому наказували пани. Тому, сприяючи розвитку громадської свідомості серед населення, товариство організувало вивчення законів, яким воно підпорядковувалося; ознайомлення з устроєм Австрійської держави, з правами та обов'язками громадян Східної Галичини – завдяки друкуванню відповідних книг.

Однак у міру того, як товариство розширювало діяльність за рахунок вступу нових членів, дедалі більше заважало непрактичне розташування центрального відділу в Коломиї. Багато членів жили в різних містах Східної Галичини, і добиратися до Коломиї з віддалених від неї районів було незручно. Наприклад, голова товариства І. Наумович проживав у Скалаті на Тернопільщині, за 230 км до місця громадської роботи, а також за словами О. Мончаловського: "неотвѣтностъ мѣстопребыванія Общества въ Коломьѣ, где не было людей, которыи бы могли съ усердіемъ посвятити Обществу свои знанія и труды" [2, с. 10–12]. Тому відділ 14 (26) грудня постановив скликати 8 (20) січня 1876 р. позачергові загальні збори у Львові і запропонувати перенести центральний відділ товариства ім. М. Качковського. Збори відбулися в зазначений термін, і згідно з ухвалою місцем перебування товариства став Львів. Одразу ж були внесені зміни до статуту. Пер-

шою зміною, яку внесли до документа, було створення ще одного параграфу – "Назва і цілі Товариства, його місце перебування і печатка" [1, с. 2]. Головним місцем перебування москофільського товариства визначили м. Львів. У цьому параграфі також були окреслені мета і завдання товариства. У статуті затверджено печатку товариства з написом "Общество имени Михаила Качковского во Львовъ". "Главнымъ мѣстопробываньемъ того Общества и его центрального Выдѣла есть городъ Львовъ. Общество то употребляетъ печать съ надписью: "Общество имени Михаила Качковского во Львове" [5, с. 1].

Для втілення у реальність ідей, мети і завдань, які поставило перед собою товариство, необхідні були кошти, а також засоби, щоб їх досягти. І тому у статуті визначені основні напрямки роботи товариства та шляхи самостійного фінансування діяльності. Передусім – видавати дешеві повчальні книжечки і релігійно-повчальні, наукові та розважальні газети. Товариство засновувало благодійні фонди для руської молоді, яка навчалася, і призначало їй стипендії. У статуті також було передбачено заснування для молоді бурс, які б сприяли навчанню ремесел. Представники товариства засновували читальні, відкривали при них курси ліквідації неписьменності, співу, влаштовували публічні музично-декламаторські вечори [1, с. 11–12].

Важливим аспектом у діяльності товариства було розв'язання фінансової проблеми, що мало забезпечити його розвиток. Засобами, на які утримувалося товариство, були кошти, виручені за продані книжки, членські внески, добровільні пожертви, заповіти на користь товариства, а також кошти від влаштованих платних забав [1, с. 15].

Щодо організації роботи товариства ім. М. Качковського, то воно мало чітку і дійову структуру, визначену в статутах. Членом товариства міг бути кожен громадянин руської національності, який мав заплатити визначену суму і щороку повинен був сплачувати членські внески. Всі дійсні члени товариства мали право брати участь у загальних зборах товариства з правом голосу [1, с. 9].

Окрім отриманих прав, члени товариства мали виконувати і певні обов'язки, що полягали у сплаті щопівроку членських внесків, залученні нових людей до товариства, заохочуванні кожного до навчання, "бо людина без науки, як тіло без душі" [3, с. 14]. Члени товариства були зобов'язані посилати до школи на навчання та до церкви на катехизацію своїх дітей, показуючи приклад іншим. Залучати інших дітей і батьків навчатись у школі, розтлумачувати народу про важливість умінь писати й читати, акцентувати увагу на тому, що це є ключ до науки. Сприяти боротьбі з пияцтвом, засновувати товариства тверезості, бути для всіх прикладом працелюбства, порядку, чистоти, господарності та ощадності. Також мали брати участь у заснуванні громадських читалень, виступати на них із рефератами, дбати про зростання продуктивності праці.

У Східній Галичині була ще одна проблема. На найнижчому рівні розвитку залишалося садівництво. Тому члени товариства зобов'язувалися бути прикладом доброго господарювання у цій сфері. Вони брали за приклад її розвиток в інших країнах, говорячи про те, що садівництво тут розвивалося на найвищому рівні: "всюди ростуть сади, естетично обсажені села, а на Східній Галичині пусто, або просто росте дика, колюча садовина" [3, с. 17]. Внаслідок такого становища члени товариства вирішили подати людям елементарні знання по садівництву.

Також мали збиратися на загальні збори в справах науково-економічних. Згідно зі статутом, кожний член товариства безкоштовно отримував по примірникові його видань [1, с. 7].

Члени товариства поділялися на дійсних та почесних. Згідно зі статутними вимогами: "Дѣйствительнымъ членомъ стаеся каждый австрійскій обыватель русской народности, котрый объявить свою волю причинятись въ пользу Общества грошевымъ даткомъ або другимъ якимъ способомъ, напр. трудомъ писательскимъ, и выдѣломъ общества буде прынятый за члена. Почетными членами именуе ощее собраніе бщества лица, известные изъ чоловѣко-и-народолюбія" [4, с. 4].

Вищим керівним органом Товариства ім. М. Качковського були загальні збори, що мали відбуватися щороку, при можливості в день смерті М. Качковського, тобто 8 (20) серпня, і щоразу в різних містах Східної Галичини.

Загальні збори заслуховували звіт правління товариства, мали право ухвалювати зміни до його статуту, розглядали пропозиції і скарги членів товариства, обирали почесних членів, розпоряджалися майном товариства, вибирали правління. "Генеральное со-

брание рішає перемену статутів общества, рішає внесеня, відгуки, жалоби, іменує покровителя і почесных членов, вибирає председателя..." [1, с. 6–7].

Виконавчим органом товариства було його правління, тобто, як він тоді називався, "віділь общества", що складався з голови, восьми членів і чотирьох їх заступників. Правління обирали на рік. Із-поміж себе віділ обирав голову, секретаря, касира. Засідання мали відбуватися щомісяця, а по потребі й частіше. Правління вирішувало всі адміністративні питання, приймало нових членів. За антиморальну поведінку, кримінальні злочини, пияцтво, несплату протягом двох років членських внесків рішенням правління таку людину виключали з товариства. Віділ також оцінював призначені до друку рукописи, укладав із авторами умови щодо винагород, опікувався виданням і розсиланням книг, усіма бухгалтерськими операціями, здійснював загальний нагляд за діяльністю читальень і товариств тверезості [1, с. 11].

Статутна діяльність товариства була структурованою. Тут передбачили і створення філій та забезпечення їхнього функціонування. Якщо 20 осіб бажали створити філію зі статутами Товариства ім. М. Качковського, то центральний віділ дозволяв на основі статутів здійснити це. Збори філії обирали собі голову. Відбувалися збори раз на рік, але за непередбачених обставин за заявою 15 членів філії можна було скликати і позачергове зібрання.

Завдання, покладені на загальні збори, були відповідальними. Це – затвердження річного плану роботи, коштів філії, вирішення питань, що стосувалися роботи філії, визначення місця для наступних зборів. Порівняно довгим і контрольованим був процес прийняття у члени філії. У філії приймали від бажуючих заяви і відправляли їх до центрального віділу, а він, у свою чергу, вже вирішував це питання. За місяць наперед філія мала повідомити віділ про скликання зборів. Добровільні внески осіб висилали також центральному віділу. Філії мали організувати при читальнях публічні лекції, музично-декламаторські вечори, засновувати крамнички. Вся ця діяльність підтверджена архівними матеріалами, що містять звіти, листи, прохання, подяки, поздоровлення, телеграми з різних куточків Східної Галичини. Так працювали філії Товариства ім. М. Качковського в Бережанах, Тернополі, Яворові та інших містах. Діяльність деяких була успішною, а окремі закривалися через неповноцінну роботу [6, с. 8–9].

Рішення філій приймали тільки після того, як їх затвердив центральний віділ. Статутами було передбачено і розпуск філії, в тому випадку, якщо вона не дотримується статутів і не виконує доручень центрального віділу. 15% річних членських внесків належали філії, решту відправляли центральному віділу [1, с. 9].

Центральний віділ Товариства ім. М. Качковського створював і громадські позичкові каси, організував збирання збіжжя. Метою товариства "Пожичкова каса" було допомогти членам, які через непередбачені випадки збідніли так, що для підтримки свого господарства або матеріального становища потребували допомоги, щоб закупити насіння, а також допомогти тим, які бажали поліпшити своє господарство. Засобами нагромадження грошей для цієї справи були як пожертви членів товариства, так і відсотки, що сплачували люди з грошей, які позичили у товариства. Майно "Пожичкової каси" складалося з фонду позики, фонду розподілу майна між убогими без повернення його, фонду підтримки просвітницьких цілей у громаді. Вимоги до персонального складу товариства і його обов'язків нічим не відрізнялися від вимог центрального віділу. Крім прав, передбачених статутами товариства ім. М. Качковського, члени "Пожичкової каси" мали право користуватися фондами такої каси. Діяльність була успішною, але не в усіх філіях. Це підтверджують звіти про роботу філій, а також листування з центральним віділом товариства ім. М. Качковського. В основі принципу управління "Пожичковою касою" та роботою загальних зборів, окрім усіх адміністративних справ, що виконував віділ, статутами було передбачено і таке: керувати майном товариства "Пожичкова каса", чесно і совісно розподіляти позику, дбати про своєчасне її повернення, а за несплату позики притягувати до відповідальності; зберігати протоколи своїх справ і забезпечити можливість доступу до них членів товариства [7, с. 1].

Упорядкованою була система надання позик. Касові рахунки за статутами мали вести в двох книгах – у "Щоденнику касовому", де фіксували прихід і розхід каси і у вигляді "Книги боржників", у якій записували суму позики, її сплату та відсоток від боргу [7, с. 3].

У статутах товариства "Пожичкова каса" визначені основні положення. За ними позуку давали на два–три роки. Борг сплачували або за тижнями, або за місяцями. Суперечки та питання про розпуск товариства вирішували за аналогічною схемою. Метою організації такої діяльності була допомога бідним і вбогим членам товариства, щоби на весну вони мали чим засіяти поля, або прогледувати себе та свою родину. Завданням товариства було збирання збіжжя та розподіл його між нужденними [7, с. 3].

У 1897–1898 р. місцева влада заборонила користуватися в діяльності старими статутами позичкової каси. Тому центральний відділ переробив їх, і товариство отримало назву благодійно-просвітницького.

Лише генеральні збори мали право прийняти рішення про розпуск товариства. За два місяці наперед вони в крайових руських газетах та виданнях товариства мали повідомити про це. У випадку розпуску товариства все майно переходило до Інституту "Народного Дому" у Львові. Будь-які суперечки, що виникали у товаристві, вирішував мировий суд, до якого обирали з кожного боку по одному судді, а вони обирали третього. "Будь-які суперечки, які відбуваються в Товаристві, вирішує остаточно і без права оскарження мировий суд" [4, с. 3–5].

У 1879–1880 рр. на центральному засіданні прийнято рішення про зміну статутів. Цьому посприяв випадок на виставці господарських виробів у Коломиї. Досі в статутах зазначали, що товариство має право організовувати господарські виставки малих масштабів. Виставка ж відбувалася всупереч статутам і була порівняно великою. Місцева влада висловилася проти відкриття, аргументуючи це невідповідністю статутам. Питання про відкриття виставки врегулювали завдяки Потоцькому. Але ця подія змусила центральний відділ прийняти рішення про зміну статутів, а саме параграфу, що стосується організації виставок, щоби в майбутньому товариство мало змогу влаштувати повні господарські та промислові виставки.

Прагнучи розширити діяльність і дати своєю наукою якнайбільшу користь для народу і товариств у 1887 р. видано оновлені статuti. Згідно з ними товариство мало право видавати не лише "дешеві книжочки", а й газети, що сприяло інформуванню більшої кількості людей. Інституція отримувала право засновувати не лише читальні, а й бурси для руської молоді.

У 1889 р. документ вкотре зазнав змін. Причиною коректив стала можливість товариства ім. М. Качковського, в міру розширення діяльності, засновувати філії не тільки у Східній Галичині, а і у інших регіонах України. Не маючи в програмних документах відповідного пункту, товариство зіткнулося з проблемою отримання дозволу від місцевої влади на свою діяльність у Чернівцях. клопотання жителів було відхилено через невідповідність статуту товариства. Започаткувало реформування статутних документів, які цього ж року затвердила місцева влада.

У 1890 р. зміна статуту відбувається з метою пояснення про подальше використання майна філій, які оголошують про свою ліквідацію.

6 (18) вересня 1894 р. генеральне зібрання товариства прийняло проект змін і коректив статуту. Передусім зазначали необхідність використання на будь-яких зібраннях хоругви зі зображенням св. князя Володимира та княгині Ольги, а також святих апостолів слов'ян Кирила і Мефодія. Цим члени товариства продемонстрували загальну любов та повагу до історії України. Важливе значення мали також хоругви зі зображенням Кирила і Мефодія, адже вони були носіями писемності. Саме цим москвофіли демонстрували повагу до релігійності, церковного обряду, до науки та до історії свого народу. Досі в статутах товариства йшлося про організацію вечорів, а з 1894 р. передбачали організувати ще й театральні вистави, що безпосередньо сприяло культурному розвитку [1, с. 10].

Зміни відбулися також у діяльності центрального відділу. Зокрема, йому надали право скасовувати деякі ухвали філій і читалень як такі, що суперечать цілям товариства. Центральний відділ, місцем перебування якого був Львів, мав право скеровувати свого делегата на загальні збори філій. Він мав право голосу, міг вносити пропозиції. Така зміна в документі дала змогу краще контролювати роботу філій, вносити корективи на засіданнях та спрямовувати їхню роботу для досягнення визначених цілей і завдань товариства.

У 1899 р. в друкарні Ставропільського інституту у Львові з метою поновлення старих статутів було випущено десяте видання "Статуты общества имени Михаила Качковско-го".

У 1900 р. знову відбулися зміни в статуті. До обов'язків членів належав навіть місяць вчасної сплати членських внесків. Загальні збори мали відбуватися тепер щомісяця, а не щорічно, як у 1899 р. Контроль за касовими розрахунками, контролем складів, книг і станом майна товариства здійснювала контрольна комісія. Вона складалася з трьох членів і одного заступника, яких обирали генеральні збори. Контрольна комісія із трьох своїх членів обирала голову. Його обов'язки полягали у розподілі завдань контрольної комісії між її членами. Коли у 1899 р. центральний віділ складався з голови, чотирьох заступників і восьми членів, то за зміненням у 1900 р. статутом – із голови, 12 членів і чотирьох заступників, яких обрали генеральні збори [8, с. 9–11].

Статуту змінили і в 1904 р. Відтоді товариство мало право здійснювати посередництво між членами інституції щодо придбання господарських машин та насіння.

У 1909 р. внаслідок внутрішньої економічної кризи у товаристві знову було реформовано статут. Для того, щоби надати йому чіткішого економічного спрямування, збільшити фінансові сили та доходи, віділ прийняв рішення про збільшення щомісячних членських внесків на половину, а довічного члена товариства – на третину.

У 1911 р. відбулися чергові зміни статуту з метою вдосконалення, розширення та поліпшення діяльності. Також мета – більша користь для народу – спонукала до реорганізації основного документа. Зміни стосувалися читалень. Тепер вони мали право засновувати курси навчання грамоти, церковного і народного співу, що справді поліпшувало стан культури загалу, давало йому змогу дізнаватися про події в країні не тільки з уст співвітчизників, а й із преси. Статут передбачав заснування сільськогосподарських, промислових і торговельних союзів, молочарських спілок [12, с. 10–11].

Ще одне важливе рішення було прийнято на загальних зборах центрального товариства ім. М. Качковського у 1911р. – це створення "Гімнастичних товариств ім. М. Качковського", котрі мали засновуватися в Східній Галичині з урахуванням усіх законів як самостійні товариства в кожному місті, містечку та сільській громаді, якщо цього забажають 12 членів товариства. Їхнє заснування пояснювали необхідністю "сприяти фізичному розвитку населення, привчати його до порядку, дисципліни, сприяти розвитку почуття відваги, підготовляти кадри для пожежних дружин" [10, с. 14–15]. Передбачали заснування таких дружин. Мета товариства "Пожежна Дружина ім. М. Качковського" полягала у допомозі не лише при пожежах, а й у випадку інших катастроф, що могли статися в громаді чи на її околицях. На них також покладали обов'язки контролю за суспільним життям у громаді, заохочення юнаків до праці в пожежній службі, "метою є допомога під час катастроф, нещасних випадків; засновувати по селах і містах пожежні дружини для повнолітньої молоді" [13, с. 6].

Вони мали свої завдання, які успішно реалізовували в різних філіях Східної Галичини, зокрема, "давали уроки гімнастичних вправ для членів товариства; організовували концерти, лекції, аматорські вистави на користь товариства; утримували бібліотеку" [9, с. 18–19].

Товариство "Пожежних дружин" мало право на загальних зібраннях, при народних і церковних подіях, у публічних заходах використовувати синьо-жовту хоругву зі зображенням св. Великомученика Георгія, а також трубу – музичний інструмент і хор інструментальної музики, а для пожежної тривоги – барабани. Дійсними членами товариства могли бути лише особи чоловічої статі, яким виповнилося 18 років. Були також і члени, які допомагали товариству, їх приймали без обмежень [7, с. 3].

Структура статутів товариства "Пожежна Дружина ім. М. Качковського" мала розділ "Пожежний Корпус", де було відзначено, що він складався з дійсних членів і поділявся на три відділи. Членові обов'язково видавали членську карту, обмундирування, статуту та інструкцію для пожежних навчань. Очолював корпус командир. Керівництво товариством здійснювали аналогічно до управління центральним віділом. Для узаконення діяльності кожної дружини і добровільної пожежної сторожі необхідно було прийняти статуту й затвердити їх на рівні місцевої влади [7, с. 4].

Товариство ім. М. Качковського засновувало свої читальні, які також керувалися статутами. У статутах 1899 р. зазначено, що в кожній місцевості, де у філії є хоч 18 осіб, во-

ни мають право заснувати читальню. Кожна читальня отримувала безкоштовно примірник усіх творів, які видало товариство. Щодо ухвали про те, хто мав право відвідувати читальню і на яких умовах, то це визначала філія, до якої належала читальня. У читальні мали право організувати публічні лекції, про це мали обов'язково повідомляти у пресі. Впродовж 1900–1904 рр. було юридично оформлено статут читалень. Його структуру визначали такі складові: мета, засоби, склад читалень, обов'язки і права членів, загальні збори, виділ.

Окрім того, при читальнях створювали товариства тверезості. Формувати їх допомагали філії. Центральний виділ контролював діяльність товариств тверезості, висвітлював у пресі їхні заслуги, що й було передбачено основним документом. При товариствах також створювали крамниці, позичкові й ощадні каси. У 1981 р. Виділ прийняв рішення про розроблення статутів для позичкових кас.

У 1907 р. товариство дало згоду на створення у Львові курсів для навчання крамарів та продавців. Керівником призначили Є. Петрушевича, який викладав книговодство, товарознавство. Оплату праці здійснювало товариство. Але щодо видання фахової літератури, то в листі до "Народної торгівлі" товариство дало таку відповідь: "Видавничою справою фахових видань зайнятися не можемо через технічні проблеми" [5, с. 8].

Статути читалень передбачали збирання збіжжя, що робили згідно зі статутом центрального виділу. Суперечки вирішували відповідно до основного документа товариства. Щодо розпуску читалень, то це можна було зробити після ухвали загальних зборів. Майно читальні, тобто книги, часописи переходили у власність місцевого церковного братства або створеної при ньому бібліотеки. Кошти використовували на потреби церкви, а збіжжя роздавали бідним членам громади або церковним братствам, які мали поділити його між бідняками [12, с. 3].

Статутами 1899 р. передбачили створення товариств рукодільників – для виявлення майстрів у тих чи інших місцевостях, вивчення цього ремесла. Центральний виділ мав сприяти заснуванню цих товариств і дбати про закупівлю матеріалів для їхньої роботи, організувати господарсько-промислові та художні виставки. На виставках реалізували найпрактичніші й найдешевші господарські товари, що використовували в сільському господарстві. Щодо роботи центрального відділу товариства та окремих його членів, то в їхні обов'язки входила закупівля зразків господарського призначення і залучення майстрів – ремісників до співпраці з товариством рукодільників [5, с. 6–7].

Кожна філія та організація, які створювали під керівництвом Товариства ім. М. Качковського, мала свої статути. Тобто, кожна установа дотримувалася статуту центрального виділу й на його основі приймала свій документ. Варто навести приклад статутної діяльності бурси ім. М. Качковського в Тернополі. Статути було ухвалено у 1902 р.

Мета бурси нічим не відрізнялася від мети і завдань товариства, а саме: "притримуватися релігійно-морального виховання, залучення старанних і відповідальних учнів Тернопільських шкіл до бурси" [8, с. 10]. Вона функціонувала проходило в релігійному дусі. У бурсі студентів забезпечували житлом, опаленням, світлом, що було важливим для молоді. Однак це поширювали тільки на бідних студентів, малозабезпечення яких мали підтверджувати свідоцтвом. На освіту студентів та їх утримання кошти мало давати товариство; це вирішували на загальних зборах. У бурсу за статутами приймали молодь і на платну форму навчання. Виділ товариства щороку проводив серед молоді курси за умовами вступу до бурси. Склад членів бурси, права, обов'язки, керівництво, загальні збори, діяльність контрольної комісії були визначені статутами Товариства ім. М. Качковського. Фонди бурси склалися з нерухомості, членських внесків та оплати навчання студентами. Суперечки вирішували аналогічно до статутів Товариства ім. М. Качковського. У випадку ліквідації бурси майно її переходило до центрального товариства у Львові, а якщо б на цей час товариство не діяло, то майно перейшло б на користь "Народного Дому" у Львові або до того, кого визначать на загальних зборах бурси [8, с. 4–5].

Створення товариства ім. М. Качковського можна вважати суттєвим етапом в організаційному розвитку галицького русофільства. Нормативний акт, яким визначили правовий статус товариства, мав велике значення для забезпечення нормального функціонування товариства. Завдання, визначені статутами, а саме щодо культурно-просвітнього

та економічного розвитку широких народних верств, уперше забезпечували ідеологам галицького русофільства зв'язок із селянами та місцевою руською інтелігенцією. Статути враховували передусім інтереси селян, що було надзвичайно важливим для подальшого поступу інституції. У статутах важливого значення надано допомозі вбогим, соціально значимим сферам діяльності та ін. На нашу думку, статути тов. ім. М. Качковського містили прогресивні ідеї, сформовані на рівні досягнень тогочасної юридичної думки, хоча час від часу їх удосконалювали. Статути були програмними та ідеологічними документами, первинним елементом, на базі якого засновували філії, читальні, товариства тверезості та інші структури, що й визначало важливе значення цього документа для товариства. Без продуманої структури, ідей та прийняття відповідних документів діяльність товариства не діяло б так успішно, системно та послідовно, не досягло б успіхів у реалізації основних ідей і завдань. На основі статутів можна визначити і перспективи розвитку товариства. Адже вони постійно змінювалися, їх уточнювали, вдосконалювали. Проаналізувавши основні положення статутів, можна зробити висновок про вдале втілення їх у життя, що й підтверджено архівними матеріалами та звітами товариства.

Статути виконували важливі функції, а саме характеризували сутність та структуру товариства ім. М. Качковського, регулювали внутрішні економічні, соціальні, господарські взаємини в організації, забезпечували правопорядку, що було визначено розділом – "Суперечки". Вони виконували й зовнішні функції, тобто регулювали діяльність місцевих філій у Східній Галичині. Варто відзначити й інші особливості статутів – це всезагальність, тобто статут служив єдиним документом і правилами для всіх членів товариства; загальнообов'язковість – тобто поширювався на всіх учасників товариства та філій і був обов'язковим щодо його дотримання; системність – тобто вимоги параграфів та розділів були тісно пов'язані між собою. В основу розроблення статутів було також покладено такі важливі принципи, як законність, гуманізм.

Важливим етапом є окреслення статутами функцій, які виконували товариство та філії – це виховна, запобігання правопорушень, вплив на свідомість і поведінку людей.

Звичайно, можна й зауважити деякі недоліки у нормативних актах, а саме, на нашу думку, потрібно було поглибити форми участі членів товариства в управлінні справами, не обмежуючи це загальними зборами. При змінах та створенні статутів повніше враховувати громадську думку. Оскільки статути – це не нормативні акти, то в ньому необхідно було пояснити такі терміни, як "Філія", "Генеральне зібрання", "Спори", "Читальня", "Центральний відділ" та ін. У загальному ж статути відігравали важливу роль у організаційній діяльності товариства ім. М. Качковського, в реалізації його ідей, мети і завдань.

#### *Список використаних джерел*

1. Статути Общества шимени Михайла Качковского. – Львовъ, 1899. – [Изданія Общества имени Михаила Качковского].
2. Мончаловський О. А. Памятная книжка въ 25-летній ювілей Общества имени Михайла Качковского. 1874–1899. – Львовъ, 1899. – [Изданія Общества шимени Мих. Качковского. – Ч. 285].
3. І. Наумович. Съ Богом! – Львов, 1899. – [Изданія Общества имени Мих. Качковского. – Ч. 286].
4. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 553"а".
5. Там само. – Спр. 156.
6. Там само. – Спр. 14.
7. Там само. – Ф-25а. – Оп. 3. – Спр. 210.
8. Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 556.
9. Там само. – Ф. 25а. – Оп. 3. – Спр. 211.
10. Там само. – Ф-182. – Оп. 1. – Спр. 33.
11. Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 14.
12. Там само. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 1077.
13. Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 32.
14. Сухий О. Діяльність товариства імені Михайла Качковського у 70–80-х рр. ХІХ ст. // Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – 2004. – С. 108–136.
15. Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 36.
16. Там само. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 103.
17. Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 18.
18. Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 22.
19. Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 31.
20. Там само. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 103.
21. Васильева А. С. М. А. Качковский и общество его имени на галицкой руси. – С. Петербургъ, 1896.

Natalya Shcherbinin

### WORK OF ORGANIZATION OF THE MOSCVOFILS SOCIETY BY NAME MYKHAYLO KACHCOVSKSY (1874–1914) FOR EXAMPLE OF STATUTES

In this article is organized the main principles of the society activity by name Mykhaylo Kachovskiy. They gave top priority the analyze of statutes. Statutes recognize the role of the activity of this society. Once compare which for along time was changed, their contents are opening and the main stages of the formation of the documents. The perspectives of the developing of the society are recognized and also the place and the role of the states in the activity of institutions.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

### ВНЕСОК КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

*У статті здійснено цілісний аналіз педагогічної діяльності професора Львівського університету, академіка Кирила Студинського, розкрито його роль у становленні й розвитку шкільництва у Східній Галичині (кін. ХІХ – пер. пол. ХХ століття).*

Важливим завданням історичної науки є переосмислення ролі особи в історії, вивчення життя і діяльності неординарних особистостей, котрі зробили значний внесок у розвиток національної культури. Одним з визначних діячів національного, культурного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ століття був Кирило Йосипович Студинський (1868–1941 рр.) – видатний літературознавець, учений-етнограф, талановитий педагог, керівник НТШ.

Постать академіка К. Студинського, уродженця Тернопільщини досі не знайшла широкого висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. За радянських часів його ім'я замовчували через те, що він ніби був "фашистом" та "націоналістом"

Метою даної статті є дослідження діяльності Кирила Студинського у справі розвитку шкільної освіти на території Східної Галичини в кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: узагальнити відомі й ввести в науковий обіг малоз'ясовані сторінки діяльності науковця у газеті "Руслан" та його підтримку українського шкільництва; розкрити внесок вченого у становлення й розвиток Учительської громади; проаналізувати парламентську діяльність вченого, спрямовану на розвиток української освіти.

Для виконання поставлених завдань використано архівні матеріали. Зокрема, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Постать академіка Кирила Студинського, уродженця Тернопільщини досі не знайшла широкого висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. За радянських часів його постать замовчувалася через те, що він ніби був "фашистом" та "націоналістом", а із здобуттям Україною незалежності – через те що він був радянофілом та проголосив акт про возз'єднання Західної України з УРСР.

Важливе місце в культурно-освітній діяльності К. Студинського займала розбудова українського шкільництва.

Розвиток шкільництва в державі мав важливе значення для українців Австро-Угорщини, адже саме від нього залежало чи вдасться їм зберегти власні традиції, мову



та збільшити число національної інтелігенції. Загалом в суспільстві не приділялося належної уваги розвитку української освіти. Чимало дітей були позбавлені одного із своїх найважливіших прав – здобути освіту рідною мовою.

В 1896 р. О. Барвінський, А. Вахнянин, К. Студинський з нагоди 300-ліття Брестської унії заснували Католицький русько-народний союз (КРНС). З 1897 р. вони почали видавати газету "Руслан". Новий громадсько-релігійний рух відзначався лояльністю до австрійського уряду і місцевої адміністрації, ставив собі за мету проведення суспільно-господарських реформ. Ідеологія КРНС була запозичена із західноєвропейського католицького клерикалізму.

Найчастіше шкільна тема звучала на сторінках "Руслана" перед початком навчального року. І невіддільною від цієї теми була тема прав української мови. З самого початку громадської діяльності К. Студинський, О. Барвінський, А. Вахнянин та інші діячі християнсько-консервативної течії відстоювали рівноправність української мови в освіті, діловодстві та адміністрації, як це гарантувала австрійська конституція. Їх заслугою є впровадження у 1892 р. фонетичного правопису замість етимологічного. На посольському рівні вони вимагали обов'язкового звертання до української сторони в адміністративних і судових справах українською мовою, і нею ж ведення переписки і протоколів.

В цій справі українські послы неодноразово звертались до цісарсько-королівського комісара в Галичині про небажання місцевих судових властей визнавати законних прав української мови [1].

Часопис "Руслан" започаткував на своїх сторінках постійну рубрику – "Занедбування і нехтоване наших народних прав" – в якій викривались негаразди із ставленнями до української мови у галицьких колах і у Відні. Зазначувалось, що не виконуються регламентуючі мовні стосунки положення. Також наголошувалось, що самі українці, навіть послы та інтелігенція "топчуть свої права мовні" [2].

Необхідною для повноцінного розвитку нації К. Студинський вважав також школу парламентської діяльності – сам боровся за мандат посла до сейму і використав трибуну для боротьби за права українського народу в галузі освіти [3, с. 93].

За період його послівства – зусиллями представників т. зв. Нової ери вдалося домогтися від віденського та крайового урядів певних поступок українцям. Суть цих поступок зводилася до того, що запроваджувалась двомовність в усіх учительських чоловічих та жіночих семінаріях у Станіславові, Тернополі та одна жіноча школа у Львові; українські паралельні класи в Коломийській гімназії, підготовчі українські класи при Перемишлянській та Коломийській гімназіях; створювалася кафедра історії Східної Європи у Львівському університеті, завідувати запрошено проф. М. Грушевського і призначались стипендії доцентам М. Зобнову, О. Колесі, К. Студинському і надавалася допомога першій українській кооперативній страховій установі – товариству "Дністер": узаконювалися право оформляти українською мовою ґрунтовні описи; у Північній Буковині усунуто барона Кравса, адміністрація якого гальмувала поступ буковинських українців; іменовано посла Ю. Пігуляка членом Крайової шкільної ради в Чернівцях; поверталися урядники-українці з Польщі у Східну Галичину; видавалося розпорядження про можливе навчання поляків української мови в гімназіях та ін. Певна річ, що ці поступки аж ніяк не поліпшили принизливого становища українців в Австро-Угорській імперії. Ставлення австрійський урядовців до українського питання залишалось загалом негативним.

У 1905 р. К. Студинський стає членом Крайової шкільної ради, ставлячи собі за завдання "боронити права нашої мови і берегти інтереси нашого шкільництва". На цьому полі (можливо, навіть більше, як в університеті) він виступає в ролі опікуна, вчителя, і навіть мецената талановитої молоді, в тому числі своїх колишніх студентів, сприяє їм у виїздах за кордон на навчання, допомагає матеріально, багатьох учителів (часто своїх учнів) та священиків з різних міст залучає до наукової роботи, підказує теми досліджень, допомагає дістати літературу і в багатьох випадках переїхати до місць сприятливіших для наукової роботи. Він на протязі 1905–1914 рр. відвідав 1564 засідання Крайової шкільної ради, але оскільки належав до християнсько-суспільної організації, пос. Кивелюк і Олесницький подбали про те, щоб на його місце було обрано доктора Ст. Томашівського [4, арк. 7]. Як зазначає К. Студинський про своє "звільнення" у своєму щоденнику: "Видно, що не вмів я плисти за струєю, а на скільки ті щасливі, для яких кожна струя була

добра. Sit sibi! Дай Боже, щоби той копняк, який я дістав, вийшов на добре українській справі і шкільництву! Про мене байдуже" [5, арк. 4].

К. Студинського хвилював стан української освіти, тому він є ініціатором заснування "Учительської громади" разом з Ю. Стефановичем, О. Прислонським. В українській комітет, крім нього увійшли ще о. др. Степан Юрик, як голова Ю. Стефанович, др. Ст. Томашівський і др. В. Щурат. Комітет склав статут товариства "Учительська громада", котрий був затверджений Міністерством внутрішніх справ 13 червня 1908 р. під номером 20455. Це товариство ставило собі за мету: "а) підтримати всі справи, що мають на меті розвій і добро вищих шкіл, виховання і добро шкільної молодіжі, добро учителів і їх родин; б) взаємне ознайомлювання з новітніми здобутками науки, взаємне подаване собі помічень і досвідів з обсягу учительської діяльності; в) познайомлюване загалу суспільності зі справою вищих шкіл і з добутками науки" [6, арк. 5].

Діяльність цього Товариства спиралася на організаційну структуру, яка видозмінювалася відповідно до вимог і потреб часу. Початкова освітньо-організаційна функція в основному була спрямована на те, щоб "... вияснити сучасне становище української школи, працювати для її націоналізації, берегти українське вчительство перед кривдами і гнітом" [7, с. 4]. Учительська Громада складалася з Головного Виділу, контрольним органом якого був з'їзд відпоручників. Найвищою владою в Товаристві були Загальні збори. Компетенція Товариства визначалася його статутом, на основі якого діяла Учительська Громада.

Як один із керівників Товариства К. Студинський організаційну діяльність спрямував на створення філій у галицьких містах, де гуртувалися осередки середньошкільних учителів. У компетенцію філій, згідно з § 16 статуту, входило: "а) устроюване відчитів і публічних дискусій; б) підпомаганє літературної і наукової діяльності своїх членів; в) предкладанє Головному Виділові, з'їздові відпоручників і загальним зборам внесень в справі осягнення цілей Товариства; г) вибір відпоручників на з'їзд; д) виконуване поручень Головного Виділу" [8, с. 6].

Заснування філій започаткувало новий період у діяльності Учительської Громади, яка поширювала свій вплив і на провінцію, що мало велике значення для розбудови національної школи. Якщо у Львові й більших промислових містах Східної Галичини вирувало українське національне життя, то на окраїнах регіону панував застій через несприятливі суспільно-політичні обставини. Тому філії виконували роль цементуючої ланки свідомого культурного життя, в якому жевріли національна ідея, тяга до знань і освіти. У 1909 р. були створені філії в Бережанах, Коломиї, Тернополі, Перемишлі, Станиславові, в 1910 р. – у Стрию, Сокалі й Рогатині. До 1914 р. Товариство нараховувало 11 філій.

Зв'язок Головного виділу з філіями був тісний. Виділи філій присилали повідомлення про свою діяльність 2–3 рази на рік. Найдіяльнішими були філії в Коломиї, Станиславові, Тернополі, Перемишлі, Рогатині, Стрию, Бережанах [9, с. 67–68].

Завдяки можливості створювати філії Товариство виросло в одну з найбільших українських культурно-освітніх інституцій, яка охопила сферою впливу віддалені місцевості Східної Галичини, будучи сильною формою боротьби проти польської експансії в українському шкільництві.

Поряд із розширенням сфери свого впливу Учительська Громада займалася важливими для національного розвою українського народу справами: організацією акцій на захист прав української мови, створенням українських державних гімназій у більших містах Галичини, зрівнянням у правах реальних шкіл з гімназіями, призначенням окремого референта для українських шкіл при міністерстві освіти, українізацією утраквістичних гімназій, підготовкою нових навчальних планів, різноманітної навчально-методичної літератури, видавничої діяльності тощо.

К. Студинський брав активну участь у діяльності "Руського товариства педагогічного" (далі – РТП), яке ставило перед собою завдання: "а) промишляти над потребами руського народу на поли шкіл народних, середних і висших, займатися оснóвуванням руських шкіл, і піддержувати всякі справи виховання публічного і домашнього на основі матерного язика; б) подавати членами поміч, як моральну, так і матеріальну" [10, с. 1–2]. Для їх виконання передбачалось використання різних форм і засобів: подання меморіалів і петицій до влади у справі навчання в руських школах, проведення публічних конференцій та відчитів педагогічного і наукового змісту; видання часопису і навчальної літератури, ви-

користання досвіду діяльності австрійського, чеського, моравського, словенського та інших педагогічних товариств; надання членам матеріальної допомоги у їхніх наукових пошуках [10, с. 3–5].

Розширення територіальної сфери діяльності РТП спонукало центральний відділ до структурного вдосконалення виконавчого органу. 18 березня 1898 р. при ньому було створено три комісії: 1) упорядкування справ членів і членських внесків; 2) допомоги учительського фонду; 3) розвитку філій на провінції. У 1904–1908 рр. утворились секції Центрального відділу: 1) філій і педагогічних кружків; 2) адміністративно-економічна; 3) будова бурси; 4) будова дому РТП; 5) редакційна [11, арк. 37].

Загальні збори 2 червня 1900 р., учасником яких був і К. Студинський, прийняли відозву до української громадськості із закликом вступати в РТП, бо "в інших краях саме товариства педагогічні, котрі числять десятки тисяч членів, працювали спільно зі шкільною властю, довели до поступу зависті гідного і стремлять чим раз то вище" [12, с. 161–163]. Поряд із чисто шкільними на чільному місці виступали загально-національні завдання: "освідомляти нарід національно, вчити його рускої історії, [...] найпотрібнішим відомостям з сільського господарства, законодавства, промислу і торгівлі, взагалі всього, що може принести [...] користь моральну або матеріальну" [13, с. 77].

Слід сказати, що РПТ (з 1912 р. – Українське Педагогічне Товариство) відіграло важливу роль в розвитку українського шкільництва. Його стараннями в 1903 р. у Львові організована дівоча учительська семінарія, а в 1907 р. перший клас школи вправ при ній. В 1906 р. заснована перша українська приватна школа в Зарваниці біля Золочева. В 1908 р. створено українські приватні народні школи в Івашківцях і Щастівці Збараського повіту і в Чорткові, відкрито гімназії в Копиченцях і Яворові. В 1909 р. відкрито гімназії в Рогатині, Городенці. В 1910 р. постають школи в Коломиї, Перемишлі, Княгинині біля Станіслава й Пістині, гімназії в Збаражі і Буську [14, с. 103].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. внаслідок поширення діяльності товариства на місцях рідношкільна ідея, яку активно пропагував К.Й. Студинський охопила переважну більшість повітів Галичини.

У 1916 р. відновилися більшість осередків "Учительської громади". Створений на зборах 19 квітня 1916 р. тимчасовий комітет поряд з І. Крип'якевичем та О. Барвінським очолив К. Студинський [15, арк. 17]. Але в силу тих обставин, що склались на той час (відбувались часткові воєнні дії) Головний Відділ не міг розвинути повноцінної діяльності. Знову припиналась діяльність Учительської громади у Львові через політичні події (з 22 листопада 1918 до жовтня 1919 рр. за винятком філії в Станіславі) [16, с. 21].

Звісно діяльність Учительської громади у воєнний період була значно скромнішою, ніж до війни. У нових обставинах, потрібно було зорієнтуватися, тому постають такі проблеми, як виховання молоді й вплив війни на їх психіку, ці питання піднімалися на засіданнях Головного Відділу [16, с. 23].

Слід відзначити і реальні дії Учительської громади в 1917 р. Головний Відділ займався заснуванням реальної школи у Львові, що на жаль не вдалося зробити. Філії в Стрию й Бережанах здійснювали в 1920 р. заходи за перетворення тамошніх українських рівних відділів у самостійні гімназії. Піднято питання (в 1919 р.) заснування приватного українського університету чи університетських курсів [16, с. 25].

Ще в 1916 р. Головний Відділ висунув ідею заснування "вдовиного фонду", призначеного для вдів членів учительської громади, але здійснено цей задум було аж по війні. Головний Відділ допомагав у 1917 р. влаштувати на роботу вчителів з війська до праці в школах. В таких обставинах, серед воєнних подій та її наслідків, видавнича справа не могла розвиватись повноцінно. З початком Першої Світової війни перестала виходити "Наша школа" (відновилось видання з початком 1916 р., під редакцією Ю. Рудницького). В 1916–1917 рр. вийшло друком її 6 випусків, а в 1918 р. – 4. З другої половини 1918 р. перервалося видавництво "Нашої школи" і лише в 1921 р. відновлено видання журналу [16, с. 26–27].

Складними були політичні, економічні умови, в яких довелося К. Студинському прийняти керівництво Учительської Громади, але виходячи з даних обставин він намагався проводити довоєнну діяльність товариства. Нехай вона була не настільки плідною, проте не дала занепасти повністю українському національно-культурному життю.

Таким чином, ми можемо зробити певні висновки. В кінці ХІХ- початку ХХ ст. українці Галичини та Буковини зіткнулися із чималою кількістю проблем пов'язаних із розвитком національної освіти. Їхнє вирішення стало питанням політичної ваги, адже низький освітній рівень населення не дозволяв на належному рівні реалізувати йому свої громадянські права. Чудово розумів це і К.Й. Студинський, котрий був на чолі Учительської Громади НТШ, освітньої секції Міщанського братства, одним з редакторів "Руслана", завжди був захисником українських вчителів, виступав на захист україномовних учнів, вів боротьбу проти їх ополячення, онімечення та русифікації.

*Список використаних джерел*

1. Интерпеляція послів руских соймових до ц.к. комісаря правительственного, внесена на 18. засіданю сойму, дня 4 лютого 1898 р. // Руслан. – 1898. – 5 лютого; Интерпеляція послів руских соймових до ц.к. комісаря правительственного, внесена на 24. засіданю, 12 лютого 1898 р. // Руслан. – 1898. – 13 лютого.
2. Занедбування і нехтованє наших народних прав // Руслан. – 1897. – 3 серпня.
3. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90–97.
4. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 3. – 96 арк.
5. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 145. – 39 арк.
6. ЦДІАУ. – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 8. – Спр. 875 – 17 арк.
7. Грушевський М. Наша школа // Наша школа. – Львів, 1909. – Кн. І–ІІ. – С. 1–5.
8. Календарик Учительської Громади (Товариства вищих шкіл у Львові) на 1925 рік. – Львів, 1924. – 56 с.
9. Філії Учительської Громади // Наша школа. – 1910. – Кн. ІІІ. – С. 67–68.
10. Статут руського товариства педагогічного. – Львів, 1881. – 6 с.
11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 35. – 120 арк.
12. Учитель. – 1905. – С. 77.
13. Учитель. – 1901. – С. 161–163.
14. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772–1939). – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 332. – 17 арк.
16. Терлецький О. Історія "Учительської громади" (1908-1933) // Двадцятиліття Учительської громади (Ювілейний Науковий Збірник) – Львів, 1935.

**Andriy Klish**

**KYRYLO STUDYNSKIY'S CONTRIBUTION INTO UKRAINIAN SCHOOLING IN THE EASTERN HALYCHYNA (THE END OF THE 19<sup>TH</sup> CENTURY – BEGINNING OF THE 20<sup>TH</sup> CENTURY)**

**Complete analysis of the professor of the Lviv university, academic Kyrylo Studynskiy's pedagogical activity is carried out; his role in the formation and development of training in the Eastern Halychyna is revealed (the end of the 19<sup>th</sup> century – the first half of the 20<sup>th</sup> century).**

УДК 94 (478)

Наталя Заяць

**НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО  
(1898–1949 РР.)**

*У статті зроблено спробу висвітлити деякі аспекти багатогранної діяльності вченого, громадського і кооперативного діяча Східної Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Євгена Храпливого. На основі прикладів і фактів простежено процес формування його світогляду, професійного становлення. Окремо розглянуто наукову й громадську діяльність у краї та в еміграції, без дослідження яких важко аналізувати український економічний рух першої половини ХХ ст.*

Євген Храпливий, ім'я якого повертається до нас із забуття, – визначний громадський та кооперативний діяч, дослідник соціально-економічних проблем сільського господарства західноукраїнських земель, самовідданий захисник матеріальних та національних інтересів селянства краю. Його наукова та громадська діяльність припадає на час Української революції 1917–1920 рр., приєднання частини західноукраїнських земель до Польщі, воєнний та еміграційний періоди.

Досі залишається малодослідженою наукова та громадська діяльність Є. Храпливого. Одним із перших докладну інформацію про його життєвий шлях, науковий доробок і громадську діяльність опублікував І. Витанович у монографії, присвяченій історії українського кооперативного руху [1]. У 1980 році А. Качор видав розвідку про Є. Храпливого "З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства" [2]. У зв'язку з відзначенням 100-ліття від дня народження Є. Храпливого у Львові в 1997 р. видано збірник матеріалів [4]. Цінними у цьому виданні є, безумовно, спогади Лесі Храпливої-Щур про батька. Особливу увагу привертає монографія С. Злупка [3], у якій автор розкрив головні концептуальні засадничі складові творчості й діяльності Євгена Храпливого впродовж 30-ліття, яке було найтісніше пов'язане зі західноукраїнською дійсністю від Першої і до кінця Другої світових війн. Окремо про його наукову та громадську діяльність не йдеться, оскільки автори не ставили перед собою таке завдання. Тому відчутною є потреба об'єктивного і науково виваженого дослідження наукової та громадської діяльності Є. Храпливого, доведення значення його праці у суспільно-економічному та політичному житті західноукраїнських земель першої половини ХХ ст.

У цій статті на основі конкретних прикладів і фактів зроблено спробу простежити процес формування світогляду та професійного становлення Є. Храпливого, розглянути його наукову та громадську діяльність в першій половині ХХ ст. в Східній Галичині й у еміграції.

Життєвий і творчий шлях Євгена Храпливого надзвичайно різноманітний і багатогранний. Народився він 22 червня 1898 р. в с. Лисівці Заліщицького повіту в Східній Галичині [4, с. 17].

Батько Євгена, Василь Храпливий був учителем і управителем народної школи в Лисівцях. Мати, Стефанія Ганкевич, походила з давнього шляхетсько-священничого роду, її батько Спиридон Ганкевич служив парохом села Целіїв Копичинецького повіту [4, с. 18].

У Лисівцях Євген Храпливий прожив до 1908 р., закінчивши тут народну школу. Після смерті батька мати зі синами перебралася до Тернополя, де жив її брат Зенон Ганкевич. Євген вступив до Тернопільської гімназії, в якій навчався протягом 1908 – 1914 рр. [13, с. 20 – 22]. Тут він був громадсько активним, належав до Пласту, юнацької спортивної дружини "Поділля III". Однак Перша світова війна перервала навчання і юнацькі захоплення. Щоби не опинитися під російською окупацією, Євген залишив Тернопіль і разом із мамою емігрував спочатку до Моравії, а відтак до Відня [3, с. 11].

У столиці Австрії були організовані українські гімназійні курси, на яких у 1915–1916 рр. Є. Храпливий продовжив навчання. 30 червня 1916 р. він закінчив гімназійне навчання, отримавши право на вступ до вищого навчального закладу [3, с. 11 – 12].

4 жовтня 1916 р. Є. Храпливий вступив на агрономічний факультет Вищої школи аграрної культури у Відні. Там він вивчає основи фізики, землезнавство, метеорологію, кліматологію, фітопатологію, вирощування кормових культур, агрохімію, суспільну економіку. Оскільки остання значною мірою мала для нього важливе науково-світоглядне значення, то варто зазначити, що до Першої світової війни сформувались австрійська школа теорії граничності, яку представляли віденські професори П. Менґер та Ф. Візер, а також соціальний напрямок на чолі з Г. Шмоллером і О. Шпаном. Це відомі наукові школи, які вплинули на розвиток економічної науки у XX ст. Відень був центром зародження нових економічних ідей, які в подальшому сформували світогляд Є. Храпливого [3, с. 13 – 16].

У зв'язку з проголошенням ЗУНР він повернувся до Тернополя і зголосився добровольцем до Української Галицької Армії. Після інтернування й звільнення з польського полону він знову повернувся сюди, однак при першій нагоді виїхав до Відня, щоби продовжити навчання [12, с. 31–32].

У Відні Є. Храпливий стає учасником кількох політичних акцій як член українського студентського товариства "Січ". Восени 1918 р. він і голова "Січі" З. Пеленський підписали меморіал до австрійського уряду з вимогою надати самостійність Східній Галичині [3, с. 14–15].

Одночасно з активною громадською діяльністю Є. Храпливий прагнув набути якомога більше знань, тому не лише успішно навчався у Вищій школі з аграрної культури, а й відвідував лекції на філософському і юридичному факультетах Віденського університету, формуючи широкий економічно-господарський світогляд [3, с. 11–16].

16 лютого 1924 р. він закінчив Вищу школу з аграрної культури у Відні з дипломом інженера [11: арк. 81]. Ознайомившись із практикою сільського господарства європейських країн, Є. Храпливий дійшов до висновку, що вищого економічного й соціального розвитку українського села можна досягнути через демократичний кооперативний рух за умови, що селянин сам вирішуватиме долю власного господарства. Наочним прикладом для нього стали перевірені життям набутки національної кооперації багатьох поколінь у Данії, Голландії, Швеції та інших країнах світу, досвід української кооперації, яку знищив більшовизм [3, с. 11–16].

У 1925 р. Є. Храпливий повернувся в Східну Галичину, на Самбірщину, де розпочав громадську роботу разом із відомим діячем Самбірщини, священиком В. Петриком. Того ж року він одружився з його дочкою Євгенією. 1927 р. в подружжя народилася дочка, у майбутньому відома письменниця Л. Храплива-Щур [14, с. 414].

У квітні 1925 р. Є. Храпливий почав працювати у РСУК (Ревізійний Союз Українських Кооператив – авт.): референтом, а згодом інспектором-ревізором молочарської кооперації. На останній посаді він перебував до січня 1928 р. [14, с. 414 – 415].

У 1925 р. на Самбірщині Є. Храпливий написав перші праці, присвячені агрономії та молочарству. Це, зокрема: "Які користи дає рядова сівалка", "Дещо про молочарство в Данії", "Століття плуга (винахід Франца Веверки)", "Праця для кооперативної молочарні для піднесення сільського господарства". У "Господарсько-Кооперативному Часописі", крім уже названих, у 1925 р. опублікував статті "Дещо про організацію та працю сільсько-господарських кружків при кооперативах", "Стан кооперації на Самбірщині", "Погляд на наше кооперативне господарство" [5, с. 59–61].

Працюючи в РСУК, Є. Храпливий видав працю "Наші молочарські кооперативи в 1925 році", в якій доводив, що: "рік 1925 – це рік інтенсивного розвитку молочарських кооперативів. У цьому році поширення молочарських кооперативів проходить через заснування нових молочарень та через відновлення довоєнних молочарських відділів" [8, с. 3].

У 1926–1927 рр. світ побачили у Львові два перші підручники Є. Храпливого: "Молочарське книговодство" і "Основи кооперативного молочарства", що стали настільними книжками повоєнних молочарів, техніків і організаторів українського молочарства. У "Молочарському книговодстві" йдеться про бухгалтерський облік та його значення для молочарських кооперативів, наголошено, що: "кожен кооператив повинен вести точний

облік. Всі обороти повинні вноситися вчасно та відповідати дійсності. Цього вимагає закон про кооперативи, добробут кооперативів і його членів, а також керівництва, якому довірене дане підприємство" [7, с. 5].

Із 1925 р. Є. Храпливий брав активну участь у реформуванні післявоєнного "Масло-союзу", зміні статуту, навчанні фахівців новітніми Є. Храпливий технологіям і методам праці, перетворенні його в модерну форму сучасного європейського молочарства [1, с. 427–428].

У 1926 р. Є. Храпливий ініціював видання першого українського фахового молочарського журналу "Українське молочарство", що виходив із червня того ж року додатком до часопису "Сільський світ". Також Є. Храпливий був співініціатором видання молочарського журналу "Кооперативне молочарство", що РСУК видавав початково як додаток до "Господарсько-кооперативного часопису". Останній він редагував від 1928 р. до весни 1934 р. Одnocześnie з цим Є. Храпливий редагував двотижневик "Сільський господар", два перших випуски "Календаря "Сільський господар" – на 1929 та 1930 роки, у наступних виданнях якого опублікував свої праці – "Про завдання Сільського господаря", "Наші осяги у Хліборобському Вишколі Молоді і його дальші завдання", "Книжка та часопис – важна допомога у Хліборобському Вишколі Молоді", "Десятий календар Сільського господаря" та ін. [14, с. 415].

У січні 1928 р., у зв'язку з запрошенням Є. Храпливого на посаду головного директора товариства "Сільський господар", він разом із однодумцями розвивав ідею українського державотворчого кооперативізму, втілюючи в життя стратегічний план перебудови західноукраїнського села за зразком Данії, Німеччини та інших економічно розвинутих країн Європи, враховуючи при цьому ментальність, соціально-економічні умови й духовно-культурні потреби українського селянства [5, с. 60].

За основу перебудови життя селян Є. Храпливий запропонував суспільну агрономію і селянський кооперативний рух. У працях "Шляхи праці нашої суспільної агрономії" та "Як піднести наше хліборобство", виданих у Львові в 1931 і 1932 рр., Є. Храпливий визначив засади, програмні напрямки і завдання суспільної агрономії в розвитку західноукраїнського сільського господарства. Програма, що він запропонував охоплювала агрономічні заходи держави й "Сільського господаря" щодо розвитку селянських господарств, зокрема виробничої аграрної культури селян, вибору напрямів та організації рентабельного господарювання і засад життя й праці селянського родинного господарства. Вона передбачала захист селян від правопорушень державних органів влади та її установ, мала чітку, продуману й обґрунтовану програму в тій чи іншій галузі сільського господарства краю [5, с. 60–61].

Іншим важливим завданням суспільної агрономії було розв'язання проблем збуту сільгосппродукції, зокрема її переробки та реалізації за вигідними для селянських господарств цінами в умовах ринкової конкуренції всередині держави та поза її межами, інші питання, що вирішували кооперативні організації. Співпрацю товариства "Сільський господар" із кооперативними організаціями погоджував і координував головний кооперативний центр краю – РСУК у Львові [5, с. 59].

Завдяки діяльній співпраці з "Центросоюзом" Є. Храпливий розвивав свою діяльність, спрямовану на підвищення матеріального добробуту галицького селянства. Оминаючи перекупників та різного роду посередників, "Центросоюз" дбайливо закуповував від селян сільгосппродукції [5, с. 60].

Будучи ідеологом суспільної агрономії на західноукраїнських землях, Є. Храпливий у книзі "Шляхи праці нашої суспільної агрономії", написаній для популяризації ідей суспільної агрономії серед західноукраїнського громадянства, доводив, що господарське відродження села можливе тільки за умов раціонального, ефективного господарювання, тому суспільна агрономія – реальна допомога селянству, а основною її роботою залишалася опіка над індивідуальним селянським господарством... [9, с. 6]. Таким чином Є. Храпливий зазначив, що громадсько-агрономічні заходи через сприяння інноваційному розвитку виробництва розв'язують приватногосподарські проблеми – піднесення продуктивності та прибутковості, культури і добробуту селянських господарств.

"Суспільна агрономія, – відзначив Є. Храпливий, – наука, яка має завдання обслуговувати найширші верстви населення та формувати нові види хліборобських організацій".

Особливе її значення – для селянина західноукраїнських земель, бо вона є важливою ланкою в організації хліборобів [9, с. 7].

У праці "Як піднести наше хліборобство" учений наголошував на необхідності високоякісної та чіткої перспективної програми розвитку сільського господарства краю; продуманого й обґрунтованого плану розвитку суспільної агрономії; об'єднання й консолідації власних розпорощених матеріальних ресурсів, праці, знань і досвіду селянства, щоб уникнути торговельних та фінансових посередників у сфері господарювання; доброї волі й бажання селян до об'єднаної співпраці кооперативних організацій, товариства "Сільський господар" і культурно-освітніх установ, без яких село не зможе вирватися з нужденного господарського становища [15, с. 3–5].

Найбільше уваги Є. Храпливий присвятив фаховому хліборобському шкільництву, зокрема господарським школам і курсам у Милованні, Шибалині, Коршові, Янчині та Державному хліборобському ліцею в Черниці, яким керував доктор М. Холєвчук [14, с. 414].

Основне завдання "Сільського господаря" полягало у теоретичній і практичній підготовці селянства до продуктивнішої праці в сільському господарстві та кооперації. Це завдання поставив перед собою Є. Храпливий і реалізував його, організувавши у 1932 р. хліборобський вишкіл молоді, що мав на меті замінити господарські школи у селах [14, с. 417].

Євгенові Храпливому належить значна кількість статей та книжечок, присвячених цій справі: ще у 1929 р. в часописі "Сільський господар" він написав статтю під назвою "Притягаймо молодь до "Сільського господаря". У 1930 р. опублікована з такою ж назвою стаття Є. Храпливого у календарі "Сільський господар" [14, с. 415], а у 1932 р. вийшла друком його книжка "Про хліборобський вишкіл сільської молоді" [19]. У передмові до видання він написав про те, що ця книга є першою, в якій розглянута праця хліборобського вишколу молоді, тому в ній можливі певні опущення й недоліки. Уникнути цього можна було б лише за рахунок наступних видань [19, с. 3].

У наступних річниках календаря "Сільський господар", у фаховій господарській пресі та інших виданнях ("Діло", "Господарсько-кооперативний часопис", "Правда", "Свобода", "Рідна школа") Є. Храпливий опублікував низку статей, спрямованих на хліборобський вишкіл української молоді загалом та сільської зокрема [14, с. 415].

При "Сільському господарі" створювали гуртки хліборобського вишколу молоді, для яких Є. Храпливий розробив програму, видавши її окремою книжкою під назвою "Як працювати в Хліборобському Вишколі Молоді" [20]. У ній йдеться про те, що хліборобський вишкіл молоді "Сільського господаря" має на меті виховати з хліборобської молоді хороших громадян і добрих господарів. Ці гуртки надзвичайно розширили діяльність за останні роки, тут працювали десятки агрономів та окремих інструкторів, ними зацікавилися багато громадян. Організувавши молодь у Хліборобському Вишколі, "Сільський господар" став зразком для інших організацій у роботі з молодим поколінням [20, с. 2–4]. Книжечку видавали тричі. У цій справі Є. Храпливому допомагали В. Томашівський, Г. Іліяшевський, В. Дмитренко, А. Романенко, Р. Голод, П. Зелений та інші [1, с. 427–428].

У 1934 р. гуртки хліборобського вишколу молоді діяли лише в 16 повітах, а з 1935 р. поширилися на всю Східну Галичину й Західну Волинь. Організація хліборобського вишколу молоді завершилася створенням у Львові 14 вересня 1934 р. Головної секції хліборобського вишколу молоді при товаристві "Сільський господар". Цього ж дня було обрано першу раду головної секції на чолі з Є. Храпливим. Згідно з рішенням Головної секції почав виходити часопис "Хліборобська молодь", редактором якого став теж Є. Храпливий [1, с. 427–428].

Керуючи широко розгорнутою практично-організаційною працею, Є. Храпливий знаходив час не лише на багатоплідну публіцистичну й популяризаційну діяльність, а й на поглиблення своїх знань. Зокрема, написав докторську дисертацію й захистив її в Українській Господарській Академії у Подєбрадах (Чехословаччина), отримавши 25 лютого 1933 р. наукове звання доктора агрономічних наук [10, арк. 81]. У той же час він організував станове Товариство українських агрономів, працював в Українському технічному товаристві, організував професійно-наукові конгреси. Впродовж 1934–1939 рр. редагував науковий журнал "Український Агрономічний Вісник", співпрацював із "Українською



Загальною Енциклопедією", в якій опублікував статтю "Сільське господарство, молочарство й годівля сільськогосподарських тварин. Сільське господарство Галичини і північно-західних земель" [16, арк. 9]. У цій статті Є. Храпливий дав оцінку сільському господарству західноукраїнських земель у міжвоєнний період, проаналізував стан ґрунтів (ріплі, сіножаті й пасовиськ) та розвиток тваринництва і садівництва [17, арк. 1 – 10]. Із багатьма співробітниками Є. Храпливий підготував до друку "Українську Сільськогосподарську Енциклопедію" [1, с. 427–428].

Він належав до нечисленних у Західній Україні вчених-економістів із солідним науковим досвідом, великими організаційними здібностями в галузі суспільної агрономії. У 1935 р. Є. Храпливого найменували дійсним членом НТШ [18, арк. 35], він брав активну участь в організації і розвитку комісії економіки, соціології, статистики; був співредактором п'ятого тому "Студій з поля суспільних наук і статистики", присвяченого О. Русову. У 1938 р. написав економічний нарис "Карпатська Україна в числах" з діаграмами й картами [1, с. 427–428].

16–19 травня 1936 р. відбувся з'їзд агрономів, на якому докладно обговорено методику хліборобської праці. За матеріалами нарад Є. Храпливий видав книгу "Як працювати у Хліборобському Вишколі Молоді", що стала методичним й організаційним підручником цієї організації.

24 червня 1937 р. у Львові відбулися другі загальні збори централі хліборобського вишколу молоді, на яких обрано Головну раду, яка призначила своїм керівником Є. Храпливого [14, с. 416].

Ще однією важливою ділянкою його праці було поширення й поглиблення організації сільського жіноцтва в секціях господинь при гуртках товариства "Сільський господар". Цю акцію він проводив з допомогою О. Кисілевської. При централі товариства "Сільський господар" організували Головну секцію господинь, яку очолювала О. Кисілевська. За кілька років наполегливої праці ця секція об'єднала 14 тис. організованих селянок [14, с. 417].

У 1938 р. Є. Храпливий видав працю "Потреба розбудови нашого хліборобського шкільництва", в якій чітко розкрив потребу в розбудові хліборобського шкільництва. На його думку, хліборобське шкільництво – частина суспільної агрономії, що має розвиватися для сільського господарства; господарські школи необхідно створювати поряд із іншими організаціями районів; висунути перед державою вимогу планового будівництва мережі державних хліборобських шкіл із українською мовою навчання; створити окрему Українську вищу хліборобсько-економічну школу, яка б стала осередком української агрономічної та економічної науки [21, с. 2–15].

Із початком Другої світової війни та окупації Західної України радянськими військами розпочалися масові політичні репресії, спрямовані проти населення краю. Є. Храпливого, як директора "Сільського господаря", й товариство звинуватили в націоналізмі, тому лише нелегальний перехід за р. Сян врятував його від розправи НКВС [1, с. 428].

Того ж 1939 р. "Сільський господар" відзначив 40-у річницю. Цій події присвячена праця Є. Храпливого "Сорок літ праці краю господарського товариства "Сільський господар" [22, с. 2]. У ній автор висвітлив історію товариства, його господарської діяльності за 40 років діяльності.

Після того, як Західну Україну окупувала фашистська Німеччина, Є. Храпливий повернувся до Львова, де з його ініціативи 6 листопада 1941 р. затверджено подання про відновлення діяльності товариства "Сільський господар", яке мало працювати при Львівській хліборобській палаті. Незважаючи на наміри німецької окупаційної влади в 1943 р. ліквідувати хліборобські палати, Є. Храпливий залишився директором Львівської хліборобської палати і головою "Сільського господаря" [6, с. 254].

Із поверненням радянської влади на західноукраїнські землі продовжилися репресії проти місцевого населення краю, звинуваченого в націоналізмі та співпраці з німецькою владою. Знову було відкрито справу, спрямовану проти діяльності "Хліборобської палати" та її директора Є. Храпливого [1, с. 427–428].

В одній із доповідних записок – "Про політичні настрої інтелігенції міста Львова в період німецької окупації і в даний час" від 8 вересня 1944 р. за підписом І. Грушецького йшлося про те, що значну допомогу фашистам у пограбуванні західноукраїнського се-

лянства надавала "Хліборобська палата", що була сільськогосподарським відділом окупаційного апарату [10, арк. 67]. До "Хліборобської палати" належали тільки українські націоналісти-агрономи і інженери. Очолював її Є. Храпливий, який у 1939 р. виїхав до Кракова і 1941 р. повернувся з німцями до Львова. Далі в доповідній йшлося про те, що Є. Храпливий – типовий представник українських фашистів. У книзі "Нова організація німецького села", виданій 1942 р. у Львові, він схвалив куркульську реформу, яку окупанти запропонували в сільському господарстві й порадив поширити її на всю Україну, а також навів "мерзотні наклепи на радянську владу та колгоспний лад" [10, арк. 67]. У зв'язку з гонінням радянської влади Є. Храпливий змушений був назавжди залишити рідний край.

В еміграції Є. Храпливий із 1945 р. проживав із родиною в Ерлянґені (Німеччина). Незважаючи на погіршення здоров'я, він із великою любов'ю продовжував свою виховно-педагогічну працю. Ще на батьківщині підготував до суспільно-агрономічної праці чимало молодих ідейних агрономів, працював у 1942–1944 рр. професором агрономічного відділу Львівської Політехніки; в еміграції – професором економіки в Українському технічно-господарському інституті в Регенсбурзі та читав лекції з кооперації в Українському Вільному Університеті (м. Мюнхен, Німеччина). Одночасно продовжував працю в НТШ в еміграції, належав до головних співпрацівників загальної частини "Енциклопедії Українознавства". Працював у Комітеті допомоги українському студентству, допомагав у діяльності організації української молоді "Пласт" [1, с. 427–428].

Після закінчення Другої світової війни більшість співробітників "Сільського господаря" та інших кооперативних установ, як і Є. Храпливий, опинилася в еміграції. Найбільше їх було у Регенсбурзі, куди перевели з Подебрадів Український технічно-господарський інститут. 27 березня 1949 р. з ініціативи цього інституту в Регенсбурзі скромно відзначили 50-ліття з часу заснування "Сільського господаря". На святі Є. Храпливий виступив із рефератом "Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр., його історія та діяльність". У святі взяли участь колишні співробітники "Сільського господаря", члени філій та гуртків товариства, кооператори, викладачі й студенти Українського технічно-господарського інституту [14, с. 418].

Готуючись до виїзду в США, Є. Храпливий будував оптимістичні плани. Він підтримував зв'язки зі своїми співпрацівниками, вивчав фермерське господарство США і Канади. Євген Храпливий вірив, що у США і в Канаді самовідданий агроном може стати у нагоді українському селянинові-фермерові. Однак доля розпорядилася по-іншому: перед виїздом до США Є. Храпливий помер 6 червня 1949 р. в Ерлянґені (Німеччина), де й похований [14, с. 419].

Отже, аналіз наукової та громадської діяльності Є. Храпливого на тлі соціально-економічних і політичних процесів доби, економічних, господарських й культурних змагань українців дає змогу високо оцінити внесок цієї людини в розвиток української наукової й суспільно-економічної думки в період між двома світовими війнами та у час воєнного лихоліття. Увагу привертає і той факт, що Є. Храпливий науковою творчістю, засвідчив продовження традицій української економічної думки й загальної культури, базованої на демократичних засадах, національних і загальнолюдських морально-етичних цінностях.

#### *Список використаних джерел*

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації. – 1964. – 624 с.
2. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства. – Вінніпег, 1980. – 31 с.
3. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с.
4. Євген Храпливий: Добірка матеріалів / Л. Храплива-Щур. Мій батько...; Качор А. Євген Храпливий; Витанович І. Історія українського кооперативного руху; Храпливий Є. Як працювати у хліборобському вишколі молоді. – Львів, 1997. – 198 с.
5. Коваль Ф. Християнські засади українського кооперативного руху. – Львів, 2002. – 104 с.
6. Рева-Родіонова Л. Українське товариство "Сільський господар" (1899–1944). – Тернопіль, 2000. – 368 с.
7. Храпливий Є. Молочарське книговодство. Технічна частина. – Львів, 1926. – 50 с.
8. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів, 1927. – 14 с.
9. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. – Львів, 1931. – 30 с.
10. Центральний дер-

жавний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 890. – Арк. 67. 11. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 390. – Арк. 81. 12. Коваль Ф. Євген Храпливий – подвижник кооперативної ідеї національного державотворення // Самостійна Україна. – 6 серпня. – 1999. 13. Тернопільська гімназія. Звіт 1–9 дирекції за шкільний рік 1905–1914. Тернопіль, Накл. фонду шкільн., 1914. – 68 с. 14. Українські кооператори: історичні нариси. Кн. 1. – Львів: Вид-во "Укоопосвіта" Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с. 15. Храпливий Є. Як піднести наше хліборобство. – Львів, 1932. – 38 с. 16. ЦДІАУЛ. – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 9. 17. Там само. – Спр. 15. – Арк. 10. 18. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 35. 19. Храпливий Є. Про хліборобський вишкіл сільської молоді. – Львів, 1932. – 72 с. 20. Храпливий Є. Як працювати у Хліборобському Вишколі Молоді. – Львів, 1936. – 160 с. 21. Храпливий Є. Потреба розбудови нашого хліборобського шкільництва. – Львів, 1938. – 18 с. 22. Храпливий Є. Сорок літ праці краювого господарського товариства "Сільський господар". – Львів, 1939. – 40 с.

**Natalya Zayac**

### SCIENTIFIC AND YEUGEN KHRAPLYVYJ'S PUBLIC WORK (1898-1949)

**In this clause attempt to open some aspects of many-sided activity of an outstanding science officer, the public and cooperative figure of East Galicia of end XIX – first half XX Yevgen Khraplyvyj's. On the basis of concrete examples and the facts process of formation of its outlook, professional becoming is traced.**

**УДК 94 (477)**

**Любов Шептицька**

### ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАРАНА (1918–1921)

*Аналізується громадсько-політична діяльність Степана Барана напередодні Листопадового зриву, праця в Тимчасовому Державному секретаріаті ЗУНР, його внесок у розробку аграрної політики новоутвореної держави.*

Степан Баран (1879–1959) належить до найвизначніших українських діячів першої половини ХХ століття. Він завжди опинявся в епіцентрі громадського та політичного життя, виступав як активний учасник подій і при цьому часто залишав на них значний особистий відбиток. У своїй діяльності він зосереджувався на розв'язанні важливих суспільних проблем – формування національної свідомості, захист національних інтересів, створення інституцій громадянського суспільства, дієздатного парламентського представництва, які й сьогодні залишаються надзвичайно актуальними. Проте, досі постать Степана Барана залишається маловідомою.

Метою даної статті є дослідження громадсько-політичної діяльності Степана Барана у роки української революції. Для досягнення названої мети автор поставила завдання дослідити діяльність у складі Української Національної Ради, охарактеризувати працю в Державному секретаріаті Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Об'єкт дослідження – громадсько-політична діяльність С. Барана в контексті політичних процесів у Західній Україні в роки української революції. Предмет дослідження – діяльність Української Національної Ради.

В українській (а тим більше – в зарубіжній) історичній науці відсутні наукові дослідження, присвячені громадсько-політичній діяльності С. Барана у роки української революції. Однак, кожний дослідник, працюючи над проблемою історією Західної України в роки визвольних змагань 1914-1923 рр., згадував постать С. Барана. Перші наукові дослідження громадсько-політичної діяльності С. Барана з'явилися в науковому середовищі української еміграції. Першим з них можна вважати статті М. Рудницької "Степан Баран на тлі своєї доби" [17, с. 336-346] і А. Качора "Д-р Степан Баран. Людина невичерпаної енергії й працьовитости, смілива в задумах і відповідальна в роботі та скромна в житті" [10]. Обидва автори відзначали його енергійну працю в Українській Національній Раді, а також – уряді ЗУНР. У новітніх дослідженнях В. Вериги [7], С. Гелея [8], В. Кондратюка [11], М. Литвина [13], С. Макарчука [14], О. Павлишина [15] лише епізодично згадується державотворча діяльність С. Барана.

Під впливом докорінних змін у суспільно-політичному житті Російської і Австро-Угорської імперій лідери українського руху поволі відходили від звичних концептуальних підходів до оцінки становища в країні і займали все радикальніші позиції. Вони бачили, як на Сході в результаті Лютневої революції розвалилася донедавна могутня імперія Романових і на її уламках народжувалися нові національні держави, в т. ч. Українська Народна Республіка, яка заявила про захист прав народу західних земель України. Все могутнішим ставав національний рух інших поневолених народів Австро-Угорщини, що прагнули до свободи і незалежності.

За таких умов, ще в серпні 1918 р. у Львові у приміщенні товариства "Просвіта", відбулася нарада відомих діячів Української національно-демократичної партії (УНДП). Серед них був С. Баран поряд з В. Бачинським, Л. Цегельським, В. Панейком, І. Кивелюком. На цій нараді обговорювалися конкретні заходи щодо створення відповідних військових і політичних органів, які зайнялися б підготовкою до перебрання влади з рук австрійського уряду. Як згадував К. Левицький, учасники наради не втрачали надії на те, що "уряд" по справедливості передасть українцям територію, але йшлося і про можливе "самочинне обняття державної влади" [12, с. 93]. Цей факт відзначав військовий історик полковник корпусу Січових Стрільців Василь Кучабський, зауваживши підготовку українців Галичини ще улітку 1918 р.: "Ініціювали цей процес, – підкреслював він, – провідники Української національно-демократичної партії В. Бачинський, В. Панейко, С. Баран, І. Кивелюк та Л. Цегельський" [8, с. 35]. А в першій половині вересня того року гурт українських старшин здебільшого з частин австрійського гарнізону Львова утворили конспіративний Центральний Військовий Комітет під керівництвом поручника І. Рудницького. Він розгорнув організаційну діяльність серед українців-вояків львівського гарнізону та інших місцевостей Галичини і Буковини. Невдовзі політичне керівництво на чолі з К. Левицьким і С. Бараном у Львові встановило тісний зв'язок з військовиками. Вже наприкінці вересня Народний Комітет утворив окрему комісію, до якої, поряд з В. Охримовичем, С. Томашівським, В. Панейком, О. Назаруком, увійшов Степан Баран. Через мережу своїх партійних структур він сприяв розбудові підпільних осередків у краї для підготовки силового перебрання влади в руки українців в момент розпаду Австро-Угорської імперії, якщо не вдасться отримати її мирним шляхом, на що сподівалися українські провідники у Відні на чолі з головою Української парламентської репрезентації послів Є. Петрушевич [13, с. 33].

Непересічні організаторські здібності і державне мислення виявив Степан Баран у доленосні революційні дні жовтня–листопада 1918 р. Він взяв активну участь у організації і проведенні Української Конституанти 18–19 жовтня 1918 р. у Львові. Саме тоді зібрання всіх українських послів парламенту, галицького і буковинського сеймів, провідників політичних партій, духовенства на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким та інших національних інституцій схвалили декларацію про те, що українські землі Австро-Угорщини "творять цілісну українську територію, уконститутовуються як українська держава" [2, 1918, 20 лист.].

Знаковою подією у політичній біографії досвідченого і авторитетного діяча було обрання його членом тимчасового представницького органу майбутньої держави Української Національної Ради, на яку було покладено завдання перебрати владу у краї в свої руки, а також опрацювати Конституцію новоутвореної держави. Головою Ради було обрано Є. Петрушевича, а С. Барана – членом її президії. Відтак він взяв участь у опрацю-

ванні важливих документів: Статуту Національної ради, який визначав її організацію і функції, Маніфесту до народу Галицької землі. Згідно статуту Рада дістала право і обов'язок насамперед "виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право на самоозначення та рішити державну судьбу всіх областей тим народом заселених" [4, 1918, 22 жовтня].

Слід відзначити, що у концептуальних питаннях тактики і стратегії Української революції навіть серед членів Національної Ради виникли серйозні розбіжності. Вони виявилися, зокрема, при обговоренні перспективи щодо ставлення до Наддніпрянської України. Лідер соціал-демократичної партії Микола Ганкевич, підтриманий представниками молодіжного руху, січового стрілецтва та студентства, пропонував негайно задекларувати об'єднання з українським рухом над Дніпром і входження західноукраїнських земель в єдину Українську державу [14, с. 44]. Висловити позицію керівництва Національної Ради з цієї проблеми було доручено С. Баранові, який 18 жовтня виступив із спеціальною доповіддю "Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською державою над Дніпром негайно?"

Залишаючись послідовним державником і прибічником соборницької ідеї, досвідчений політичний діяч глибоко усвідомлював складну ситуацію, пов'язану насамперед з геополітичним становищем Галичини між Заходом і Сходом. С. Баран уважно слідкував за розвитком подій в Наддніпрянщині, де на той час назрівав проти існуючого режиму гетьмана П. Скоропадського широкий Національний Союз, який представляв республіканців С. Петлюри і В. Винниченка, до анархістів Н. Махна і більшовиків. Як ніхто інший, він мав детальну інформацію про становище за Збручем і міг об'єктивно аналізувати і передбачити розвиток подій. "Протягом цілого жовтня, – писала Н. Полонська-Василенко, – йшла переписка між діячами Української Національної Ради, головно її секретарем Степаном Бараном з допомогою січових стрільців (мається на увазі Окремий загін Січових Стрільців Є. Коновальця у Білій Церкві) з Національним Союзом, і Галичина була в курсі підготовки повстання проти Гетьмана" [16, с. 509]. Отож у доповіді, яка викликала дванадцятигодинну дискусію, С. Баран рішуче обстоював дві тези: про невідворотне утворення незалежної української держави на землях Австро-Угорщини та передчасність злуки з Наддніпрянською Україною, де панували, за його словами, гетьманський проросійський режим і фактично німецька окупація. Він також звертав увагу присутніх на непевність міжнародної ситуації, яка складалася навколо України [14, с. 18].

Концептуальну позицію С. Барана в даному питанні підтримали більшість учасників дискусії. Є. Петрушевич послався при цьому на особисту розмову з послом Української Держави у Відні В. Липинським, який рекомендував галичанам не проголошувати негайного об'єднання із Наддніпрянською Україною, оскільки її майбутнє невизначене і може так статися, що саме Галичина стане "знову українським Піємонт" [20, с. 28–29]. Варто зауважити, що керівники Українського Національного Союзу в Києві, які активно готували в цей час повстання проти гетьмана, просили галицький провід ні в якому разі не приєднуватися до гетьманської України й не допустити зміцнення становища гетьмана П. Скоропадського [11, с. 23]. Відзначаючи прозорливу політику С. Барана і його прибічників, відомий історик Української революції С. Ярославин стверджував, що у випадку проголошення злуки з Наддніпрянщиною, Австро-Угорщина могла би задіяти проти українців 150–тисячне військо, яке дислокувалося в краї. До речі, австрійське намісництво на чолі з генералом К. Гуйном пильно слідкувало за працею української конституанти й зразу ж після закінчення її засідань запросило Є. Петрушевича щоб ознайомитися з прийнятими рішеннями [20, с. 26–28]. Отже ситуація вимагала виваженості і навіть обережності з боку українського проводу, за що він не раз піддавався критиці як сучасників, так і майбутніх істориків.

29 жовтня Національна Рада прийняла рішення про утворення в її складі окремих делегатур: у Відні – на чолі з Є. Петрушевичем, а у Львові під проводом К. Левицького, до якої увійшов С. Баран секретарем. Сталося так, що саме львівська делегатура спільно з Центральним Військовим Комітетом під керівництвом Дмитра Вітовського стали організаторами і провідниками революційного виступу в Галичині, оскільки віденський центр виявився занадто обережним.

Наприкінці жовтня 1918 р., в результаті важких воєнних поразок і піднесення національно-визвольного руху поневолених народів Австро-Угорська імперія остаточно роз-

валилася. 24 жовтня проголосила незалежність Угорщина, за нею 28-го – Чехословаччина, 29-го – Сербо-Хорвато-Словенська держава (згодом Югославія). Бурхливу діяльність розгорнули польські провідні кола щодо відновлення Речіпосполитої, які до того ж планували приєднати до неї Галичину. Бурхливий розвиток подій, і насамперед загроза з боку поляків, змусила львівську делегатуру Національної Ради приступити до активних дій з метою перебрати владу в свої руки. Делегація на чолі з К. Левицьким і С. Бараном вступила в переговори з намісником К. Гуйном й запропонувала передати свої повноваження українцям мирним шляхом. Коли ж останній відмовив, 31 жовтня було прийнято рішення здійснити збройне повстання і взяти владу силою. Вирішальну роль у прийнятті радикального рішення зіграла рішучість Д. Вітовського, який переконав членів Національної Ради у необхідності негайного виступу у ніч на 1 листопада. Серед тих, хто не вагаючись прийняв пропозицію Д. Вітовського і голосував за призначення січового отамана командантом українського війська у Львові й Галичині був С. Баран [99, с. 49]. Більше того, як свідчить український історик Матвій Стахів, напередодні виступу "до Генеральної Української Військової Команди крім військовиків були включені С. Баран, О. Назарук і В. Охримович" [18, с. 27].

Вранці 1 листопада 1918 р. командувач українськими військами Д. Вітовський у Народному Домі доповів керівникам Національної Ради, що столиця Галичина знаходиться в руках українців. Це була одна із найщасливіших миттєвостей у житті С. Барана, який в ту історичну ніч знаходився у штабі повстання. Впродовж дня до Народного Дому надходили радісні вісті із всього краю про перехід влади в руки українців. Українська революція в Галичині перемогла.

Для реалізації рішень і декларованих зобов'язань Українська Національна Рада 9 листопада 1918 р. сформувала уряд новоствореної держави – Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. Серед чотирнадцяти державних секретарів – міністрів першого уряду Західно-Української Народної Республіки на ключову посаду міністра земельних справ призначено Степана Барана. Державний діяч чітко усвідомлював, яка висока відповідальність лягла на його плечі і яке вагоме значення мало його відомство. У одній із своїх наукових праць з проблем землі він писав: "В історії кожного народу у корінні його існування є справа землеволодіння. Хто є паном землі, цей в паном країни" [6, с. 13]. 10 листопада усі державні секретарі на чолі з головою уряду склали присягу.

Зауважимо, що С. Баран був досить обізнаним фахівцем у справі земельного питання. Аналізуючи становище земельного питання в Галичині у історичному плані, у своїй праці "Земельна справа в Галичині" він насамперед зазначав, що скасування панщини 1848 р. аж ніяк не вирішило всіх проблем галицького селянства. "Ліберальний в господарській ділянці капіталістичний устрій і відсутність відповідної до селян аграрної і соціальної політики австрійського уряду не спричинилися до господарського оздоровлення села... Напередодні Першої світової війни національний характер великої земельної власності в Галичині був польський із значною домішкою жидів, в яких руках, як власників або державців, знайшлося понад треті на великої земельної власності" [5, с. 8–9].

У концептуальних поглядах С. Барана на вирішення земельного питання безперечно проявлялися нові соціально-політичні орієнтації керівництва ЗУНР, яке усвідомлювало необхідність кардинальних змін у сільському господарстві. Досвід політичної діяльності і обізнаність Державного секретаря у земельних проблемах спонукали до негайного проведення реформ, які вже давно назріли. Адже вирішення цього питання було одним із центральних завдань Української революції 1918 р. в Галичині й саме це визначило потужну мотивацію селянства як головної рушійної сили Першолистопадового чину. На цю важливу обставину звертав увагу українського проводу відомий політичний діяч В'ячеслав Будзиновський. Він відзначав, що вже на другий день після переможного повстання у Львові, галицькі вояки, у переважній кількості селяни, покидали захоплену столицю й масово розійшлися по домівках "ділити панські ґрунта", щоби не повернутися після війни "до порожньої і вилізаної миски" [11, с. 44].

Майже весь листопад 1918 р. точилася напружена битва за Львів. З надією на перемогу уряд ЗУНР, у тому числі земельний секретаріат, знаходився і діяв у столиці, охопленій вуличними боями. Водночас йшла робота над законодавчими актами в площині аграрного комплексу. "В уряді, що звався Державним секретаріатом, – зазначав у спогадах С. Баран, – утворено для хліборобства і земельних реформ окремих Державний сек-

ретаріат (міністерство) земельних справ і цей пост обняв я. Австрійський цивільний кодекс, закон про ґрунтові книги і інші австрійські закони та розпорядження з ділянки хліборобства і землеволодіння тимчасово залишалися в правній силі. Водночас уряд ЗУНР, незважаючи на війну, готував далекоїдучу земельну реформу при збереженні засад приватної селянської власності" [5, с. 13].

Зусиллями С. Барана були створені у областях (колишніх воєводствах), повітах і громадах земельні комісії, на які покладено виконання постанови уряду про відшкодування у власність держави половини врожаю від панських, дідицьких та інших крупних землеволодінь. Встановлено тісне співробітництво з Харчовим урядом Степана Федака та його структурами на місцях. З ініціативи відомства С. Барана Українською національною радою було прийнято закон, за яким усі ліси переходили у власність держави. Отримавши повідомлення про те, що у ряді повітів, зокрема Теревовельщини розпочалася самовільна вирубка лісів, розпорядженням С. Барана були створені в повітах і громадах управи лісових комісій та організована державна охорона лісів [19, с. 179].

На першому етапі існування ЗУНР її аграрна політика як і державотворча діяльність Степана Барана та очолюваного ним Державного секретаріату земельних справ безперечно були скеровані на покращення становища галицького селянства. Водночас вони твердо дотримувалися чинного законодавства, не допускали порушення прав усіх прошарків доволі різнобарвного суспільства. Відомий львівський історик Степан Макарчук слушно зауважував: "Формування правових засад державної влади в ЗУНР і практична організація українських структур усіх рівнів, незважаючи на воєнні часи, в основі ґрунтувалися на демократичних принципах, поважанні прав людини і національностей, врахуванні соціальних потреб народу" [14, с. 75].

У розбудові української держави опрацювання і втілення у життя земельного закону було чи не найважливішою проблемою керівництва ЗУНР. Слід погодитися і львівським науковцем Олегом Павлишиним, який зауважує, що взагалі "під час революційних подій 1917–1921 рр. у Східній Європі найпопулярнішою серед селян ідеєю була ідея поділу землі" [15, с. 170].

У ті перші дні листопада 1918 р. Степан Баран розгорнув велику підготовчу роботу: враховуючи досвід інших новоутворених держав, окреслив концепцію земельної реформи, залучив до законотворчої діяльності відомих у краї фахівців, досвідчених політиків і правників із різних партій І. Макуха, Р. Перфецького, С. Даниловича, С. Онишкевича, І. Поповича й інших, які згодом увійшли у комісію Національної Ради з підготовки проекту земельного закону.

Державний секретар насамперед глибоко проаналізував земельні закони і реформи, здійснені в роки революційних перетворень у Росії й Україні (зокрема ленінський "Декрет про землю"). Згідно з ним усі крупні землеволодіння негайно і без викупу переходили в розпорядження місцевих Рад селянських депутатів і земельних комітетів. Приватна власність на землю скасовувалася, її купля-продаж заборонялися, вся земля ставала державною. Право отримати наділ землі мали лише селяни, які обробляли її своїм трудом, при цьому заохочувалися колективні господарства (комуни). Як національний демократ С. Баран не сприймав більшовицький метод вирішення земельного питання, який призвів у Росії до анархічного захоплення, пограбування й нищення маєтків, а нерідко і вбивства їх господарів. Досить критично С. Баран оцінював і земельний закон Центральної Ради від 18 січня 1918 р., який ніс на собі певний відбиток демагогічної аграрної політики більшовиків. Він скасовував приватну власність на землю й ліси, які оголошувалися державними. Сільські громади і господарські спілки мали право отримати землю від створених владою земельних комітетів по встановленій нормі, обмеженою здатністю селянина-господаря обробити її без залучення найманої сили. Націоналізація крупних землеволодінь провадилася без викупу.

У процесі підготовки земельного закону ЗУНР та в ході творчого пошуку С. Баран враховував не лише досвід Наддніпрянської України, з якою передбачалося в перспективі об'єднатися, але у першу чергу аграрні програми інших галицьких політичних партій, оскільки вони відбивали прагнення певної частини суспільства.

Степан Баран твердо відстоював і захищав свою концепцію у земельному питанні, зокрема вивласнення землі шляхом викупу. "На терені ЗУНР, – писав він, – за цілий час пасував новий правопорядок, і його старалися задержати при проведенні земельної ре-

форми" [5, с. 14–15]. Його підтримували не лише прибічники і представники УНДП, але й провідні діячі інших політичних угруповань. Одним із вагомих аргументів С. Барана було прагнення уникнути анархії і звинувачень у більшовизмі.

Проект С. Барана, Т. Старуха та інших передбачав узаконити приватну власність на землю господарів, які її обробляли в межах 50 моргів, решта вивласнювалася за викуп. З утвореного фонду коштів малоземельні і безземельні селяни одержували від держави беззворотну позику для налагодження господарювання [13, с. 126].

На початку 1919 р. С. Баран виїхав до Чехословаччини з місією організації допомоги зброєю і обмундируванням для Української Галицької армії (УГА). Проте, на жаль, ця допомога не надійшла, оскільки війська ген. Галлера витиснули УГА за р. Збруч.

Від жовтня 1919 р. до першої половини 1920 р. С. Баран був заступником голови Всеукраїнської Національної Ради в Кам'янці-Подільському, яку очолював М. Корчинський. За його участю було підготовлено два проекти Конституції Української Народної Республіки. Останній з них був схвалений Державною комісією [10, с. 184-185].

У січні 1921 р. він зайняв посаду заступника Всеукраїнської Національної Ради, яку очолив Сергій Шелухін. Цей орган було створено як загальноукраїнське політичне об'єднання. До нього увійшло 45 делегатів Наддніпрянщини, 18 – із Західної України, 7 – з Кубані та ін. Під керівництвом С. Барана було опрацьовано політичну платформу Ради і концепцію конституції соборної України [3, 1921, Вип. IV, с. 27-28].

Підсумовуючи державотворчу діяльність Степана Барана в добу Української революції і розбудови новоствореної держави ЗУНР, відзначимо, що незважаючи на короткий період, він зробив вагомий внесок у здійснення Першолистопадського чину й державне будівництво, виявив непересічний талант організатора і відданого борця за українську справу.

#### *Список використаних джерел*

1. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 27. – 142 арк.
2. Діло. – 1917–1918.
3. Воля. – 1920–1921.
4. Українське слово. – 1918–1919.
5. Баран С. Земельні справи в Галичині. – Мюнхен, 1948. – 86 с.
6. Баран С. Народ без землі – риба без води. – Львів, 1934. – 38 с.
7. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х тт. – Т. 1. – Жовква: Місіонер, 1998. – 524 с.
8. Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку. – Львів: Коопосвіта, 1998 – 532 с.
9. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету виконавців Листопадового Чину. – К.: Либідь, 1993. – 408 с.
10. Качор А. Д-р Степан Баран // Передвісники і творці Листопадового зриву. Західноукраїнські громадські і політичні діячі – Вінніпег: Тризуб, 1965. – С. 181–192.
11. Кондратюк В.О., Регульський В.Л. ЗУНР: становлення і захист. – Львів, 1998. – 94 с.
12. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців 1914–1918. – Ч.1–3. – Львів, 1928. – 776 с.
13. Литвин М. Українсько-польсько війна 1918–1919 рр. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1998. – 526 с.
14. Макарчук С. Українська республіка галичан. Нарис про ЗУНР. – Львів, 1997. – 192 с.
15. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 роках / Україна модерна. – 1999. – 2000. – Ч. 4–5. – С. 246–252.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – 608 с.
17. Рудницька М. Статті – Листи – Документи / Упор. М. Дядюк. – Львів, 1998. – 844 с.
18. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної та дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. – Т. 3. – Скрептон, 1959. – 262 с.
19. Цегельський Л. Від легенди до правди. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1960. – 313 с.
20. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. – Філадельфія, 1956. – 286 с.



**Lyubov Sheptytska**

### STEPAN BARAN'S STATE CREATIVE ACTIVITY (1918–1921)

**Stepan Baran's public and political activity before Lystopadovy Zryv, his work in the western Ukrainian People Republik Temporarily state secretarial, his contribution to the development of the agrarian policy of the new organized state are analyzed in the article.**

УДК: 94 (477) "1919/1939"

**Іван Зуляк**

### ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКЕ СТАНОВИЩЕ МАЄТКУ "ПРОСВІТИ" В УГЕРЦЯХ ВИНЯВСЬКИХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

*У статті розкрито особливості в міжвоєнний період фінансово-господарського стану маєтку "Просвіти" в Угерцях Винявських, що відігравав чільне місце у матеріальному поступі товариства, визначено його значимість і роль у контексті фінансового становища інституції, проаналізовано складні парцеляційні процеси.*

Важливе значення і провідну роль у національно-культурному русі міжвоєнного періоду відігравала "Просвіта", виступаючи рушійною силою і впливовим чинником формування національної свідомості українства. Дана наукова публікація характерна об'єктивним аналізом фінансово-господарського становища маєтку в Угерцях Винявських, що відігравав чільне місце у матеріальному становленні "Просвіти". Досліджувана проблема має важливе наукове значення, оскільки дає змогу з'ясувати особливості становлення і функціонування маєтку в Угерцях Винявських, якому були притаманні специфічні умови розвитку у міжвоєнну добу. Розгляд цих питань є актуальним, становить наукову цінність, має пізнавальне й практичне значення для сучасного процесу національно-культурного відродження, тому потребує поглибленого наукового обґрунтування, оскільки це посприяє аналізу особливостей розвитку, стану і характеру функціонування маєтку товариства у даний період.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що в публікації комплексно, всебічно та ґрунтовно досліджено роль маєтку в Угерцях Винявських у господарсько-економічному розвитку товариства, визначено його місце в громадському житті, проаналізовано кадровий потенціал, зміст і форми господарювання. Об'єктом наукового дослідження є генеза "Просвіти" у національно-культурному русі Західної України як важливого чинника консолідації українства в міжвоєнний період. Предметом дослідження – закономірності розвитку, внутрішній стан та специфіка функціонування маєтку товариства в Угерцях Винявських у контексті фінансово-господарського розвитку товариства.

Хронологічні рамки дослідження визначені його тематичною спрямованістю й охоплюють міжвоєнний період діяльності "Просвіти", на який припадає найбільша питома вага її функціонування, що дає змогу об'єктивно проаналізувати стан маєтку товариства у досліджуваний період.

Мета нашої праці полягає у тому, щоби з'ясувати значення та вплив маєтку товариства на розвиток "Просвіти" у цілому й матеріальне становище інституції зокрема, проаналізувати його роль і досвід праці. Завдання дослідження ґрунтовані на тому, щоби простежити стан маєтку, визначити його значимість в економічному розвитку товариства і показати роль у контексті фінансово-господарського становища, розкрити парцеляційні

процеси, пов'язані з його ліквідацією, дати цілісну й об'єктивну оцінку відносин Головного віділу і управителів, проаналізувати здобутки й невикористані можливості, осмисливши їх практичне та пізнавальне значення для сучасності.

Незважаючи на певні здобутки науковців у розкритті даної теми, поза межею їх уваги залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання дослідження особливостей розвитку, стану функціонування маєтків товариства у Західній Україні в міжвоєнний період. Науковий доробок вітчизняних істориків із даної проблематики обмежений деякими публікаціями С. Перського, Ж. Ковби, О. Германа, А. Середяк, Б. Савчука та інших вчених, які узагальнено аналізують господарсько-економічну діяльність "Просвіти", сповна не розкриваючи зазначену тематику. Ґрунтовніше її висвітлив автор цієї статті у монографії "Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939)" [1].

Маєток товариства в Угерцях Винявських зазнав значних втрат внаслідок війни, його господарські будівлі були частково знищеними й спаленими. Польська влада для повернення втраченого у ході воєнних дій нерухомого та іншого майна видала "Pouczenie o zgłaszaniu strat wojennych (szkod i świadczeń wojennych)" [2, арк. 1–2 зв.]. У ньому, зокрема, зазначено, що кожен громадянин, який у період Першої світової або українсько-польської війни зазнав втрат нерухомого або рухомого майна, повинен подати документ на реєстрацію до урядових структур з подальшим відшкодуванням збитків унаслідок ревізії, конфіскації майна й безпосередніх воєнних дій [3, арк. 8–9 зв.].

Незважаючи на те, що місцевий ліс у маєтку Угерців Винявських належав "Просвіті", повітова комісія дозволила вирубувати його, а представників товариства, які прибули на місце і виступили проти рішення влади, заарештували [1]. Річ у тому, що згідно з декретом про парцеляцію маєтків від 7 лютого 1919 р. й ухвали сейму від 10 липня 1919 р. всі ліси влада вважала державною власністю. У наступних законах ці положення відмінили [4, с. 91].

Школу жіночого господарства, розташовану в маєтку Угерців Винявських, утримувалася здебільшого за рахунок прибутків із господарства, якому належали 35 га лісу. Під час військових дій його настільки знищили, що австро-угорська влада розпорядженням від 21 червня 1918 р. призначила на відновлення лісових насаджень державну допомогу – 30000 саджанців. Натомість адміністрація польської державної відбудови згідно наказом 270 від 28 серпня 1919 р. ч. вирубала й вивезла з лісу 300 м<sup>3</sup> дерева, з них 150 м<sup>3</sup> – для потреб будівництва і 150 м<sup>3</sup> – для опалення житлових помешкань 16 осіб учительського персоналу польської жіночої і чоловічої шкіл у Рудках, хоча в Рудках було 6300 га скарбового державного лісу. Головний віділ вважав: якщо незаконне вирубування лісу в маєтку Угерців Винявських стосувалося накладення контрибуції, то мало б пропорційно становити 11 м<sup>3</sup> будівельного лісу і 22 м<sup>3</sup> для опалення приміщень [5, арк. 5].

На маєток і школу в Угерцях Винявських влада накладала виплати на військові потреби. Так, 15 грудня 1920 р. відділ повітової ради в Рудках повідомив "Просвіту", що згідно з розпорядженням ради оборони Польщі від 25 серпня 1920 р. щодо одноразової данини на військові потреби маєток в Угерцях Винявських повинен заплатити 2340 марок польських (далі – мп.) [6, арк. 1]. Головний віділ у зверненні до повітової ради в Рудках просив звільнити школу жіночого господарства від сплати коштів на військові потреби, оскільки маєток фактично переіменовано на школу, яка внаслідок воєнних дій перебувала на стадії відбудови, не маючи сільськогосподарського інвентарю, всі земельні ділянки місцеві селяни орендували ще з 1911 р., на 1920 р. "Просвіті" належало лише 4 морґи [7] поля [8, арк. 3–3 зв.]. 21 березня 1921 р. товариство звернулося до міністерства внутрішніх справ у Варшаві щодо опротестування рішення повітової ради у Рудках [8, арк. 6–6 зв.]. У зверненні було вказано, що "... на Галичину накладено виплату суми 4 млн. мп. Всупереч законам, логіці, виплату призначає не цивільна адміністрація, а автономні уряди, виходить, що населення платить данину добровільно" [8, арк. 6].

У 1919 р. Головний віділ ухвалив відбудувати маєток в Угерцях Винявських і проводити там навчання у школі жіночого господарства [9, арк. 1]. До речі, учениць, які прибули на навчання, місцеві селяни зустріли вороже. Вони пограбували школу, заявивши, що вона їм не потрібна, поділили між собою землі школи, знищили ліс і підпалили стодолу [1]. А. Гапяку, на той час директорів канцелярії, Головний віділ доручив відновити насамперед господарські будівлі [9, арк. 1].

Упродовж десяти років витрати Головного віділу на маєток становили біля 100 тис. зл., й тоді "Просвіта" вирішила провести його парцеляцію, надіючись отримати за 238 га землі з новими будівлями 200 тис. зл. [9, арк. 1]. А. Гапак у "Містеріях з парцеляції Угерць Винявських. Деяко з історії Угерців Винявських" відзначив, що у заповіті М. Малецького, колишнього дідача Угерців Винявських, який у 1909 р. подарував маєток "Просвіті", наголошено на тому, що "... бажанням моїм є, щоби Т-во коли уживало дідичний маєток і щоби його не продавало без конечньої потреби" [9, арк. 1].

Маєток в Угерцях Винявських мав давню історію, був пов'язаний із відомим українським церковним діячем XVIII ст., митрополитом Київської уніятської церкви Атанасієм Шептицьким, який народивсь у с. Воцанці [10, с. 1087]. "Шептицькі, се стара українська боярська родина з перемиської землі, що мала в Самбірщині добра: Шептиці, Воцанці, Канафости і Угерці...

Крилошанин Гаресевич надрукував у книжці "Annales ecclesiae ruthenae" записну грамоту галицького князя Льва від 1284 р., якою князь дав боярину Ярославові Юліановичу Шептиці (дані грамоти Шептицьких називали "Шептиці" – І. З.) село Канафости і монастир св. Онуфрія в землі та князівстві Самбірському (монастир св. Онуфрія був розміщений в Угерцях Винявських, і при ньому діяла друкарня – І. З.). Землю на село Угерці, що вже належала його батькові, дідові й прадідові, затвердили грамотами польських королів Казимира Ягайловича у 1458 р. і Жигмонта Августа у 1572 р.

Володарем Угерців був Олександр Шептицький, якого звали ще Угерецький..." [9, арк. 8].

Необхідною передумовою господарсько-економічного розвитку товариства в цілому й у маєтку в Угерцях Винявських зокрема були кредитні кошти і позики. Земельний іпотечний банк у Львові надав "Просвіті" під заставу нерухомого майна 130 тис. крон [11, арк. 7]. 26 листопада 1926 р. "Просвіта" подала заяву до українського страхового товариства "Дністер" щодо надання позики 10000 дол. під 15% річних, яку зобов'язалася виплачувати два рази на рік – 1 червня і 1 грудня по 500 дол., починаючи з 1 червня 1927 р. [11, арк. 10].

Головний віділ уповноважив адвоката І. Рогуцького зайнятися справою застави маєтку в Угерцях Винявських для отримання кредиту [11, арк. 6]. 4 лютого 1928 р. "Дністер" погодився надати кредит "Просвіті" за умови, що гарантію виплати суми з будинку товариства у Львові буде перенесено на маєток в Угерцях Винявських [11, арк. 2]. 23 лютого 1928 р. "Просвіта" отримала кредит під заставу маєтку, оскільки земля коштувала 25115 дол., не вистачало земельних парцель на 142360 дол. Заставна вартість будинку у Львові складала 2909140 дол. [11, арк. 4–4 зв.].

Розуміючи безвихідне матеріальне становище товариства, А. Гапак вважав, що парцеляція маєтку не поліпшить фінансової ситуації "Просвіти". Головний віділ зобов'язався виплатити всі борги Земельному іпотечному банку впродовж 30 років, оголосивши внутрішню позику серед українського громадянства [9, арк. 1 зв.]. На думку А. Гапак, Головний віділ "... з невідомих мені мотивів (А. Гапаківі – І. З.) приступив до парцеляції цілого маєтку" [9, арк. 1 зв.]. У донесеннях інженерів Т. Рижевського і С. Рибачевського на управителя маєтку А. Гапак зазначено, що він перешкоджав парцеляції. Однак останній заперечував це, хоча насправді був проти парцеляції [9, арк. 10], про що свідчить його лист до Головного віділу, датований 18 січня 1932 р. [9, арк. 7]. Хоча 1 жовтня 1928 р. між управителем А. Гапак і 13 місцевими селянами було укладено договір, так званий "Контракт держави", який складався з 27 пунктів щодо парцеляції 10 ¼ моргів поля з річною оплатою 20,5 центнерів жита чи відпрацювання за 1 морг поля кінцями або 40 днів піших [12, арк. 2 – 3 зв.].

Незважаючи на спротив колишнього управителя маєтку, парцеляцію було розпочато, однак і вона не змогла вирішити питання щодо всіх боргових зобов'язань товариства. 21 січня 1932 р. Головний віділ повідомив громаду Угерць Винявських Рудківського повіту, що згідно з дозволом на парцеляцію маєтку, котрий 7 січня 1932 р. надало окружне земельне управління у Львові, "Просвіта", як власник маєтку, зазначала, що призначений для парцеляції маєток охоплював 84 га орного поля, 14 га сіножатей, 4 га городів, 1 га пасовищ, 35 га лісу, будівлі займали 1 га, неорні та інші землі 74 га [13, арк. 2 зв.–2].

Було кілька варіантів продажу маєтку в Угерцях Винявських. За одним із них, Головний віділ планував продавати поле та ліс тільки за готівку, надаючи перевагу місцевим

жителям. Вартість купівлі 8 моргів землі з будівлями становила 5600 зл. за 1 морг, за умови продажу 8 моргів частинами, за одну частину можна було отримати 250 зл., не враховуючи вартості будинків, разом за 8 моргів, без будинків, 8000 зл. [14, арк. 1 зв.–2]. Продати будинки було непросто, тому що місцеві селяни прагнули купити здебільшого землю,  $\frac{3}{4}$  морга поля (1408 саженив – І. З.) вартувало 600 зл., іншу частину можна було продати за 250 зл. за 1 морг [14, арк. 1 зв.–2]. Увесь маєток продавали на таких умовах: вартість у розмірі 30% – місцевим жителям, 50% – немісцевим, іншу сплачували впродовж трьох років частинами через шість місяців. Заявки на купівлю приймали упродовж місяця з часу подання оголошення. Про парцеляцію маєтку громаду повідомляла і сільська влада Угерців Винявських [9, арк. 23].

Намагаючись якомога вигідніше провести парцеляцію і продати маєток, Головний відділ звернувся до української еміграції. Зокрема "Просвіта" попросила редакцію часопису "Свобода" безкоштовно розмістити рекламне оголошення щодо продажу маєтку в Угерцях Винявських Рудківського повіту, оскільки багато земляків-українців мали змогу купити землю для своїх рідних. Наприклад, із пропагандистсько-агітаційних мотивів, Головний відділ інформував про те, що кілька лемків із околиць Ясло і Горлиці вже купили 60 моргів маєтку з метою зацікавлення лемків-емігрантів, які масово проживали у Пітсбурзі та Нью-Джерсі [9, 82–82 зв.]. Однак "Просвіта" замовчувала той факт, що стосунки між лемками, які придбали розпарцельовані земельні ділянки і лісові парцелі в Угерцях Винявських, розвивалися складно. Основною причиною неприязні було те, що місцева громада, не маючи готівкових коштів, була обмежена щодо придбання і володіння землями, луками, сіножатями, лісовими парцелями. Це й викликало незадоволення та вороже протистояння.

За даними О. Волосянського, за земельні ділянки, призначені для парцеляції, впродовж 12–25 січня 1932 р. 6 осіб заплатили 77960 зл. і 50 дол. [9, арк. 24]. Протягом 29 лютого – 27 серпня 1932 р. 54 особи придбали ділянки загальним обсягом 1754 морги за ціною від 45 до 140 дол. за морг, відповідно вся сума становила 1712450 дол. [9, 41–41 зв.]. До 5 вересня 1932 р. товариство отримало 2046650 дол. (53250,26 зл. – І. З.) [9, арк. 45–45 зв.]. З часом кількість осіб, які придбали землю зросла до 174 осіб, а сума заплачених коштів становила 91233 зл., або 17279 дол. [9, арк. 26, 28–28 зв., 29].

19 травня 1932 р. "Просвітянська спілка" звернулася до Головного відділу щодо продажу 15 моргів землі з метою будівництва оселі для просвітянських працівників. Для переговорів із Головними відділом щодо умов купівлі-продажі земельної ділянки спілка делегувала С. Магальяса, І. Павлика й А. Петренка [9, арк. 25]. "Просвітянська спілка" зазначила, що вона – організація самопомоги насамперед службовцям "Просвіти" зокрема і просвітянським працівникам у цілому, є членом РСУК, дотримуючись його статуту. Головним джерелом фондів спілки служили членські внески службовців "Просвіти", щорічний її капітал складав суму у 1500 зл. [9, арк. 35]. 21 травня 1932 р. "Просвітянська спілка" знову повідомила Головний відділ щодо купівлі 15 моргів, однак уже з будинками, садом, городом і полем для своїх працівників [9, арк. 35–36]. Керівництво спілки вважало, що вартість 15 моргів, оцінених у 3000 дол., була зависокою, тому просило знизити її для службовців товариства за рахунок надання їм матеріальної допомоги. Разом із тим управа "Просвітянської спілки" погоджувалася на ціну 1500 зл., оскільки суму різниці мали вважати матеріальною допомогою товариства службовцям [9, арк. 35 зв.].

Згідно зі запропонованим планом, частину суми – 500 дол. – спілка мала заплатити через півроку готівкою з прибутку від купленого маєтку, який планували використати для літнього відпочинку просвітянських працівників, окрім того, вона зобов'язалася щороку виплачувати по 200 дол. [9, арк. 36].

24 серпня 1932 р. управа "Просвітянської спілки" у черговий раз звернулася до Головного відділу з тим, що маєток майже весь розпарцельовано, однак нерухомість із земельною ділянкою, яку вона хотіла придбати, ще залишилася. На неї претендують о. А. Крижанівський – 2 морги саду, інші 10 моргів є умовними. Зокрема, продано сад вартістю 165 дол. за морг, поле за ціною 140 дол. за морг, 5 будинків за 105 дол. Усього продано у центрі маєтку 12 моргів із будинками за 1935 дол., залишилося ще 2 морги і 5 будинків. Із проданих моргів, 2 морги о. А. Крижанівському за 330 дол., 10 моргів умовно братам-селянам Беям, разом із будинками за 1605 дол., залишилося продати 3 морги і 5 будинків. Службовці "Просвітянської спілки" просили не визнавати продану братам Беям

землю, а відпродати весь центр маєтку з 13 морґами, за ту саму ж ціну, яку платили брати Беї, тобто за 1605 дол. за 10 морґів із 5 будинками, 3 морґи подвір'я, вигону і долини, все разом за 2105 дол. [9, арк. 38–38 зв.].

6 вересня 1932 р. Головний відділ повідомив "Просвітянську спілку", що не приймає їхнього подання, що оскільки спочатку управа спілки внесла подання, потім його ліквідувала, знову подала прохання, тоді, коли парцеляція вже розпочалась і селяни розпродали маєтки, підписавши умови продажу, які гарантували їм купівлі ділянок, завдати селянам "... моральних збитків не можемо, тому що це викличе незадоволення серед селян. Ви не врахували того, що метою парцеляції була нагальна необхідність і потреба у фінансах щодо сплати боргових зобов'язань товариства, в основному від процентів, ваша умова нам цього не гарантувала" [9, арк. 47–47 зв.].

Управитель маєтку О. Волосянський попросив зменшити відсоток на купівлю parceli для М. Віґора, оскільки у зв'язку з ліквідацією маєтку мав наміри подати в суд на "Просвіту", яка, ліквідувавши маєток, залишила його безробітним [9, арк. 48–48 зв.]. Селяни з Угерців Винявських Г. Помажак і М. Іванішин звернулися з проханням зменшити вартість 2 морґів земля до 155 дол. та сіножаті до 400 дол. [9, арк. 49–50]. 29 вересня 1932 р. Головний відділ у листі до О. Волосянського попросив останнього з'ясувати, хто такий С. Сребняк, і чи зможе Г. Помажак заплатити за півморґа 79 дол., окрім 155 дол. за 2 морґи [9, арк. 52]. У свою чергу, управитель маєтку написав 6 жовтня 1932 р. до Головного відділу, що С. Сребняк за національністю поляк, римо-католик, а Г. Помажак, маючи інвалідську ренту, зможе заплатити всю суму [9, арк. 54–55]. На 24 листопада 1932 р. 61 особа купила розпарцельовані землі обсягом 202,45 га, з них 147,7 га ріллі, 11 га сіножатей, 43,75 га лісу (подаровано 1,5 га ріллі, 3 га лісу на суму 340 дол.) на суму 19633,50 дол., або 72266,76 зл. [9, арк. 66–66 зв.]. Стан парцеляції маєтку на 30 листопада 1932 р. (табл. 1).

Таблиця 1

## Стан парцеляції маєтку в Угерцях Винявських на 30 листопада 1932 р.

№ за/п	Оборот	Поле і гори	Луки	Ліс	Сума в дол.	Сума в зл.	НЕ доплачено
1.	Продано	147,7	11	43,75	19633,50	72266,76	47,943
2.	Даровано	1,5	–	3	340	–	–
3.	Залишилося продати	13 ¾	11	8	3500	–	–
Всього		162,25	22	54,75	23473,50	72266,76	47,943

Детальніші дані щодо парцеляції маєтку, проведеної впродовж 1932–1933 рр., О. Волосянський подав 1 жовтня 1935 р. в "Звідомленні з парцеляції Угерців Винявських" [15, арк. 1–3]. Зокрема зазначив, що товариство володіло полем понад 247 морґів, за 1932–1933 рр. було розпарцельовано більше 239 морґів, подаровано понад 7 морґів, за які отримано чистого прибутку 22541,27 дол., числячи за курсом 1 дол. за 8,90 зл., сума становила 200617,30 зл. Земельні ділянки продано 72 особам, із них 69 фізичних осіб, 3 – юридичних (місцева громада, школа і читальня). 1 листопада 1933 р. підписано 81 контракт, із яких 66 – на володіння полем, 15 – лісом. Із 66 укладачів контрактів заплатили готівкою 14 осіб, із 15 тих, хто підписав контракт на володіння лісом – 5 осіб. Один контракт із громадою на володіння лісом ще не підписано, оскільки вона не заплатила готівку. Контракти на ґрунтові parceli підлягали затвердженню в земельному управлінні, всі, крім двох, бо померли Іван Праскевич і Іван Флісевич. Читальні подаровано будівлю.

Контракти на право володіння лісом перебували у воеводстві, оскільки остаточно не було врегульовано поділ лісу. З усієї суми до кінця грудня 1934 р. заплачено 17347,76 дол., тобто 77% від усієї вартості маєтку, інша сума – 5194,31 дол. – становила 23% боргу платників, або 27160,43 зл., цю суму мали виплатити впродовж 5 років частинами через півроку. Згідно з декретами щодо рільничих боргів, їх можна було сплачувати протягом 14 років із 3% від загальної суми вартості [15, арк. 1–3]. Як показала перевірка, інженер С. Рибачевський не відправив до Головного відділу додатково переданої суми 1071,37 зл. Сплата податків у 1933 р. становила по 5 центів від 1 дол. суми купівлі parceli. Усі податки було виплачено до кінця 1933 р. [15, арк. 1–3]. Після проведеної парцеляції інвентар Угерців Винявських було передано переважно до маєтку в Милованні [15, арк. 1–3].

Незважаючи на парцеляцію маєтку, крадіжки лісу, самовільне захоплення земельних ділянок так і не припинилися, про що Головному виділові доповідав управитель маєтку О. Волосянський [9, арк. 61–62]. Зокрема, товариство подало до Богородчанського повітового суду заяву на сина лісника М. Стефурака, що він у лютому 1921 р. вивіз із лісу 5 дубових стовпів і завіз їх до М. Загоровського, продавши за 500 мп. Свідками були Ілько і Михайло Маковські, М. Цвок [16, арк. 38]. 22 червня 1924 р. В. Кобланський і Я. Кунтяк в урочищі "Зрубиська великі" викрали 30 лат, що нарубав син лісника [16, арк. 23–23 зв.]. 18 лютого 1926 р. управитель маєтку заявив, що Д. Кобланський украв 13 дощок вартістю по 1 зл. за штуку, які продав В. Григоренкові у Грабівці, про що повідомив лісник В. Стефурак [16, арк. 22]. 21 березня 1930 р. міський суд у Богородчанах звинуватив Т. Голинського у крадіжці 29 червня 1929 р. в урочищі "Половик" дерев на суму 32 зл. Лісник також повідомив суду, що Т. Голинським украв у 1927–1928 рр. 5 дубів і 16 беріз на суму 50 зл. [16, арк. 26].

Згідно з рішенням Головного виділу від 1 квітня 1930 р. О. Когутові, адвокату у Богородчанах, було надано повноваження у справі лісу, викраденого з Грабівця, головним свідком виступав лісник В. Стефурак [16, арк. 14]. У повідомленні адвоката О. Когута від 4 квітня 1930 р. зазначено, що Т. Голинського за крадіжку дерев покарано арештом на 10 днів і сплатою 32 зл. на користь "Просвіти", сума всіх коштів становила 35,70 зл. [16, арк. 15].

23 січня 1932 р., зважаючи на розкрадання й самовільні незаконні вирубки лісу, "Просвіта" як власник маєтку в Угерцях Винявських через окружне земельне управління у Львові звернулася до міністерства рільничих реформ у Варшаві щодо розпорядження окружного земельного управління від 7 січня 1932 р. ч13/142/Ру щодо права на парцеляцію 35 га 98 а 09 м<sup>2</sup> лісу, оскільки окружне земельне управління дозволяло продаж лісових парцель лише у межах 5 га [17, арк. 2]. Місцеві селяни купували, крім ріллі, луків і ліс, але менше як 5 га, 12 або 2 морґи. Згідно зі законом від 10 липня 1919 р. було дозволено продаж ріллі, ліси вважали державною власністю. Парцеляція, яку проводила "Просвіта", мала відбутися без зміни власника лісу з метою створення лісової спілки [17, арк. 2–2 зв.].

29 серпня 1932 р. громада Угерців Винявських попросила Головний виділ у зв'язку з парцеляцією лісу подарувати "... їм для загального добра 6 морґів ліса. Громада є бідною, не має жодного майна, купити лісу не може. Дідич Михайло Малецький говорив, що після його смерті з його майна громаді що-небудь дістанеться, однак майно стало власністю "Просвіти". Громада надіється, що товариство подарує 6 морґів ліса" [17, арк. 3].

На засіданні Головного виділу 13 вересня 1932 р. прийнято рішення щодо продажу громаді Угерців Винявських 9 морґів лісу по 30 доларів за морґ із умовою, що частину суми платитимуть готівкою, решту – частинами впродовж 3 років із тим, що громадський уряд гарантуватиме, що громадяни Угерців Винявських не шкодитимуть особам, які куплять лісові парцелі й житимуть із ними у згоді, що громадський уряд не накладатиме на них ніяких спеціальних податків, порозуміються з парцелянтами у справі двірської дороги, яка веде через фільварок [17, арк. 3 зв.].

Ухвала Головного виділу не влаштувала громаду Угерців Винявських, бо 16 вересня 1932 р. вона повідомила "Просвіту" щодо продажу 9 морґів лісу вартістю 30 дол. за 1 морґ на виплату впродовж 5 років. Своє прохання громада обґрунтовувала тим, що вона володіє лише 1/4 морґами поля, не має лісу, пасовищ і тому просить товариство продати ліс [17, арк. 6]. 30 вересня 1932 р. Головний виділ прийняв компромісне рішення, повідомивши громаду Угерців щодо продажу 9 морґів лісу вартістю 30 дол. за 1 морґ, виділяючи двірську дорогу у власність громади, вартість передання дороги оплачуватиме громада, за умови, що вона на осіб, які куплять лісові парцелі, не накладатиме окремих оплат і забезпечить їх від крадіжок, надасть моральну підтримку [17, арк. 9–10]. У "Декларції громади Угерці Винявські", датованій жовтнем 1932 р., громадська рада іменем громади "...набуває 9 морґів ліса за 30 дол. і зобов'язується забезпечити парцелянтам маєтку "Просвіти" моральну допомогу і підтримку..." [17, арк. 12].

3 листопада 1932 р. Головний виділ, окрім продажу 9 морґів лісу громаді, пропонував подарувати ще 3 морґи за умови, що громада опікуватиметься каплицею М. Малецького, при потребі ремонту проводитиме його власними коштами і виділить парцелянтам розпарцельовані земельні ділянки [17, арк. 13–13 зв.]. Декларация громади Угерців від листопада 1932 р. свідчить про те, що вона приймала умови товариства [17, арк. 14].

Однак опіка над каплицею М. Малецького викликала незадоволення серед громади. 8 жовтня 1932 р. делегація громадського уряду на чолі з війтом, якому громада жалілася, що громадська рада, не маючи мандату опіки над каплицею М. Малецького, вже замовила майстра й бляху для її ремонту [17, арк. 15]. Громадська рада села вважала, що причиною того, що вона не отримала мандата на опіку над каплицею, була місцева школа, і з приватних розмов стало відомо, що місцеві жителі готувалися вирубати ліс, виділений їй [17, арк. 16]. Окремі громадяни висловлювали думку, що відмовляються від 9 моргів лісу, не підпишуть декларації щодо охорони прав лемків, пригрозивши, що не визнають парцеляційних меж, які мали важливе значення для мирного співіснування місцевої громади і лемків [17, арк. 16 зв.].

11 листопада 1932 р. Головний виділ повідомив Львівське воєводство про парцеляцію лісу, оскільки місцеве населення, користуючись зміною власника лісу, масово вирубувало дерева. Заходи управи маєтку щодо охорони лісу і донесення місцевої поліції не увінчались успіхом, тому товариство просило забезпечити його охорону [17, арк. 4]. 28 січня 1933 р. товариство звернулося до староства у Рудках за дозволом на зміну управи лісу в Угерцях Винявських [17, арк. 16–16 зв.]. Згідно з артикулом 2 і 30 статуту від 16 грудня 1932 р. щодо проведення парцеляції маєтку в Угерцях Винявських, товариство попросило надати дозвіл на зміну лісової управи частини 684 обсягом 25 га 72 або 92 м<sup>2</sup>, частини 695/1 2 га 51 або 0,9 м<sup>2</sup>, частини 288 обсягом 3 га 36 або 88 м<sup>2</sup>, усього 31,59 га 87 м<sup>2</sup>. Ліс не становив значної цінності, його не охороняли, а близькість до селянських осель була основною причиною постійних судових процесів [17, арк. 16]. Високоякісні ґрунти були ціннішими для використання на сади, ріплю тощо, після викорчування лісу змінилося б господарське становище селян, його використання лісу під ріплю дало б більше користі громаді [17, арк. 16–16 зв.]. 7 липня 1933 р. управитель маєтку О. Волосянський сповістив Головний виділ, що 8 липня поточного року приїжджала комісія на чолі з комісаром у справі корчування лісу, яка запропонувала купити поле і будівлі за 150 дол. [17, арк. 19–19 зв.]. Земський комісар Я. Гладиш 11 вересня 1933 р. повідомив "Просвіту", що повітова земська влада затвердила лісові спілки для парцеляції в Угерцях [17, арк. 20].

13 листопад 1933 р. війт Угерців І. Іванишин звернувся до Головного виділу з проханням, що у зв'язку з купівлею громадою лісу вона просить відкласти оплату за набутий ліс на частини, оскільки нема готівки, бо колишній війт частину коштів незаконно витратив, і справа на даний час перебуває в окружному суді Самбора [17, арк. 22]. М. Таранько повідомив Головний виділ, що громада Угерців для викупу лісу продала  $\frac{3}{4}$  морги поля за 600 зл., які вже витратила, однак має ще біля 600 зл. із парцеляції, тому здатна заплатити за купівлю лісу готівку [17, арк. 22 зв.]. У зв'язку з інформацією М. Таранька, Головний виділ 17 січня 1933 р. повідомив громаду Угерців, що відмовляється від оплати суми за проданий ліс частинами, оскільки громада має готівку на його купівлю [17, арк. 26].

Староство у Рудках на звернення "Просвіти" щодо забезпечення охорони лісу від незаконних вирубувань і розкрадань, 6 грудня 1934 р. констатувало, що таке справді було й замість того, щоби відповідним чином відреагувати, забезпечити надійну охорону лісу, наклало штраф 2100 зл. (підррахував автор – І. З.) на голову "Просвіти" І. Брика [17, арк. 31] (табл. 3).

Таблиця 2

**Дані щодо незаконних вирубок лісу в Угерцях Винявських і суми штрафів**

№ за/п	Назва	Обсяг	Накладено штраф
1.	Молодий ліс до 15 років	0,5 га у кварталі 1а	150
2.	Грабовий ліс	40 куп у кварталі 1с	480
3.	Грабовий ліс	40 куп у кварталі 1г	280
4.	Дуби	27 штук у кварталі 1г	520
5.	Молодий ліс до 30 років	0,57 га у кварталі 2а	250
6.	Дуби (діаметр пня 32 см)	14 штук у кварталі 2д	280
7.	Дуби (діаметр 35 см)	4 штуки у кварталі 2д	80
8.	Незаконне корчування лісу	12 ар у кварталі 1а	60
Всього		1,19 га, 80 куп дров, 45 штук дубів	2100

11 грудня 1934 р. І. Брик звернувся до староства у Рудках із проханням передати справу щодо виплати штрафу до окружного суду в Самборі [17, арк. 39]. Адвоката І. Рогуцького у Самборі Головний віділ уповноважив захищати інтереси голови товариства щодо штрафу 2100 зл. [17, арк. 40]. За його інформацією, на 21 січня 1935 р. призначено слухання справи у суді. Захист адвокат побудував так, що за вирубування лісу відповідати мали б особи, які викупили лісові парцелі, і котрих попереджували про заборону вирубування лісу всупереч господарському планові [17, арк. 85–85 зв.].

Завдяки адвокатові І. Рогуцькому окружний суд у Львові визнав, що староство в Рудках наклало штраф 2100 зл. на голову "Просвіти" незаконно [17, арк. 49]. І. Брик подякував за захист у суді адвокату, який навіть відмовився від гонорару [17, арк. 49–50]. 23 лютого 1935 р. голова "Просвіти" подав офіційне звернення до повітового суду і староства в Рудках щодо відмови виплати штрафу згідно з рішенням окружного суду Самбора [17, арк. 58–59].

Незважаючи на рішення окружного суду Самбора щодо незаконності рішення повітового суду в Рудках у справі штрафу 2100 зл., накладеного на І. Брика, староство в Рудках наклало новий штраф – 232160 зл. [17, арк. 60]. Рішення повітового суду в Рудках щодо накладення нового штрафу окружний суд Самбора завдяки адвокатові І. Рогуцькому визнав незаконним [17, арк. 69].

18 вересня 1935 р. І. Брик повідомив адвоката І. Рогуцького, що звільнений від сплати штрафу, тому що воєводство ухвалило рішення, згідно з яким за вирубування лісу до 30 га влада штраф не накладає [17, арк. 70–70 зв.]. Із 39 мешканців (підраховано – І. З.) Угерців Винявських віт покарав за незаконне вирубування лісу 25 осіб на суму 51 зл., мали ще покарати 14 осіб [17, арк. 71].

1 лютого 1938 р. листом за ч. 1199/38 Головний віділ повідомив М. Николайчука, адвоката з Надвірної, про звільнення лісника В. Стефурака з посади охоронця лісу в Грабівці. Це пов'язували насамперед із віком (тоді йому виповнилося 77 років – І. З.) і тим, що "... ліс за останні 3 роки дуже обмілів, є свідки, які твердять, що до цього приклав руку і лісник..." [16, арк. 32]. Те, що лісник В. Стефурак мав причетність до розкрадання лісу, довести важко. Однак його син М. Стефурак був прямо причетний до цього, оскільки його справу щодо крадіжок із лісу розглядали в повітовому суді. Найімовірніше у місцевого лісника В. Стефурака було достатньо ворогів, які намагалися йому також нашкодити, тому що практично в кожній судовій справі щодо крадіжок дерев із лісу свідком виступав він. У листі до "Просвіти" від 21 березня 1935 р. лісник В. Стефурак написав, що "...будує хату, і не вистачає йому грошей...", просить дати йому змогу продати 15 осик, щоби добудувати хату [18, арк. 80].

Що стосується "обміління лісу", то 22 лютого 1936 р. листом за ч. 2251/36 Головний віділ попросив інженера М. Саєвича почистити ліс у Грабівці [16, арк. 48]. Ліс не чистили у зв'язку з низькими цінами на дрова, тому збути деревину було важко, з іншого боку, "...можуть розікрасти готові купи дров, і коли ліс почистити, то це буде легше зробити..." [14, арк. 1 зв.].

Унаслідок звільнення лісника "Просвіта" отримала скаргу від інспектора праці у Станиславові (нині Івано-Франківськ) із вимогою з'явитися 7 лютого 1938 р. на слухання справи до Надвірної. Головний віділ доручив адвокатові М. Николайчуку представляти інтереси товариства, повідомивши його, що В. Стефурак, будучи лісником із 1915 р., згідно зі законом мав охороняти територію 75 га, а він контролював лише 17 га, службу виконував несистематично, оскільки вів власне господарство [16, арк. 32]. Лісник отримував винагороду 3,5 морґа поля в урочищі "Великі городищі" й біля 1 морґа в урочищі "Карпінцево", всього 4,5 морґа [16, арк. 32 зв.]. Виявляється, що лісник В. Стефурак, окрім наданих у винагороду морґів, володів ще одним морґом землі, який прилягав до лісу. При перевірці парцеляції лісник заявляв, що йому той морґ подарував колишній власник маєтку А. Книгиницький, однак документально підтвердити це не міг [14, арк. 1 зв.].

7 лютого 1938 р. адвокат М. Николайчук повідомив Головний віділ, що на суді В. Стефурак заявляв, що він охороняв біля 60 морґів, винагороду отримував лише двома морґами поля, бо за три морґи платив податок. Лісник висунув вимогу – надати йому у довічне користування один морґ поля, і справу буде закрито [16, арк. 33–33 зв.]. 8 листопада 1938 р. Головний віділ сповістив адвоката, що погоджується на надання 1 морґа



поля у довічне користування колишньому лісникові. На суді В. Стефурака через хворобу не було, його інтереси представляв зять В. Сківрбішевський [16, арк. 35]. Незважаючи на рішення повітового суду в Богородчанах про припинення судової справи щодо звільненого з посади лісника В. Стефурака, оскільки товариство погодилося надати йому у довічне користування один морг поля, 22 березня 1939 р. за L. Dz. 205/39 польське товариство "Polski związek zawodowy robotników rolnych i leśnych" офіційно повідомило "Просвіту", що В. Стефураку, членові їхнього товариства, не виділено одного морга поля [16, арк. 36].

Таким чином, фінансово-господарське становище маєтку "Просвіти" в Угерцях Винявських було надзвичайно складним, пов'язаним із прибутками від економічної діяльності, що залишалися незначними й обмеженими, не змогли забезпечити йому рентабельності та повноцінного поступу. Нестача коштів на утримання маєтку призвела до того, що для його потреб А. Гапак використовував лісові насадження, що й стало основною причиною непорозумінь, ускладнило стосунки між ним і Головним віділом та ревізійною комісією, спонукало ліквідувати контракт на оренду маєтку. Витрати коштів на утримання маєтку Головний віділ намагався повернути за рахунок проведення парцеляції землі та лісу, яка так і не ліквідувала заборгованості товариства, до того ж парцеляційні процеси ускладнили стосунки між місцевою громадою та особами, які придбали земельні й лісові ділянки, не припинили крадіжок і незаконних вирубувань лісу, що чинили місцеві жителі.

#### *Список використаних джерел*

1. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями. Видання Товариства "Просвіта". Ч. 730. Накладом Товариства "Просвіта". – Львів, 1932; Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993; Герман О. М. Діяльність товариства "Просвіта" на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Чернівці, 1995; Середяк А. Діяльність Товариства "Просвіта" в 1929–1939 рр. / Нарис історії "Просвіти" / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – С. 53–63; Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). Автореф. дис. [...] д-ра іст. наук. – Чернівці, 1999; Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с. <sup>2</sup>. Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 137. – Арк. 1–2 зв. 3. Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7148. – Арк. 8–9 зв. 4. Ревародіонова Л. Українське товариство "Сільський господар". 1899–1944 р. Історія. Досвід. – Тернопіль: "Підручники і посібники", 2000. – 368 с. 5. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7141. – Арк. 5. 6. Там само. – Спр. 7288. – Арк. 1. 7. Морг – одиниця земельної площі у Польщі, яка становила близько 0,6 га. 8. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7288. – Арк. 3–3 зв., 6–6 зв. 9. Там само. – Спр. 7314. – Арк. 1–1 зв., 7–8, 10, 23–26, 28–28 зв., 29, 35–35 зв., 36, 41–41 зв., 38–38 зв., 45–45 зв., 47–47 зв., 48–48 зв., 49–50, 52, 54–55, 61–62, 66–66 зв., 82–82 зв. 10. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., дооп. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7302. – Арк. 2, 4–4 зв., 6–7, 10. 12. Там само. – Спр. 7301. – Арк. 2–3 зв. 13. Там само. – Спр. 7324. – Арк. 2–2 зв. 14. Там само. – Спр. 7158. – Арк. 1 зв. – 2. 15. Там само. – Спр. 7322. – Арк. 1–3. 16. Там само. – Спр. 7140. – Арк. 14 – 15, 22, 23–23 зв., 26, 32–32 зв., 33–33 зв., 35–36, 38, 48. 17. Там само. – Спр. 7309. – Арк. 2–2 зв., 3–3 зв., 4, 6, 9–10, 12, 13–13 зв., 14–16, 16 зв., 19–19 зв., 20, 22–22 зв., 26, 31, 39–40, 43–43 зв., 49–50, 58–60, 69–70, 70 зв., 71. 18. Там само. – Спр. 7141. – Арк. 80.

Ivan Zulyak

## FINANCIAL AND ECONOMIC POSITION OF THE PROPERTY "PROSVITY" IN UGERCYAH VINYAVSIKIH IN INTERMILITARY PERIOD

**In article it is opened features of a financial and economic condition of a manor of "Prosvita" in Ugertcah Vunjawskih at the intermilitary period which had appreciable influence in material development of a society, its importance and a role at a context of a financial condition of an institution is determined, is analysed uneasy economic processes.**

УДК 94 (477)

Юрій Раку

## ЗАГОТІВЛЯ ТА ЕКСПОРТ ЗЕРНА ЗА КОРДОН УКРАЇНСЬКОЮ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ КООПЕРАЦІЄЮ В 1921–1928 РОКАХ

*У статті аналізується процес заготівлі та експорту зерна за кордон українською сільськогосподарською кооперацією в 1921–1928 роках.*

Зерно завжди було основною продукцією українського сільського господарства, відповідно, воно являло собою одну з основних статей українського експорту. Не були виключенням і роки непу, коли держава приділяла особливу увагу цьому питанню. Проблемі розвитку сільського господарства та торгівлі його продукцією приділяли свою увагу такі науковці, як А. Г. Морозов, В. В. Калініченко, В. В. Анісімов, О. І. Ганжа та інші. Проте відсутні дослідження, які були б спрямовані на розкриття саме цього питання.

У післявоєнний період наша держава шукала джерел надходження коштів на відбудову зруйнованого господарства, тому сільськогосподарський експорт особливо динамічно розвивався в 20-х роках ХХ століття. Чільне місце у справі заготівлі й збуту експортного зерна належало українській сільськогосподарській кооперації, зокрема Всеукраїнському союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації – "Сільський господар".

Лише здолавши наслідки посухи і спричиненого нею голоду 1921–1923 рр., радянська держава змогла вийти на зовнішні ринки хліба. У сільськогосподарській кампанії 1922–1923 господарського року хлібний експорт СРСР був дуже незначним, щоб дати будь-який економічний ефект [1, с. 72]. Сільськогосподарська кооперація виступила самостійно на хлібному ринку у 1923/24 госп. р., збувши понад 30 млн. пуд. зерна, що складало 25% товарних лишків. Із цієї кількості проданого зерна "Сільським господарем" збуто 8,4 млн. пуд. Примітно, що понад 6 млн. пуд. зерна союзом відправлено на експорт [2, с. 12].

Вигідність збуту зерна за кордоном, а не всередині країни була очевидною. Наприклад, якщо у 1923 р. в Україні ціни на хліб не перевищували 35 коп. за пуд, на ринках Гамбурга і Берліна вони сягали 1,25–1,35 крб. за пуд [3, с. 25]. Таким чином, лише з пуду зерна можна було заробити 1 крб., а експортні партії зростали до мільйонів пудів.

Неврожай 1924 р. різко скоротив хлібні операції "Сільського господаря". Тому товариства союзу обмежилися закупівлею значно менших об'ємів зерна. Зокрема, було куплено 220,1 тис. пуд. продовольчого зерна і 690,7 тис. пуд. посівного, що у сумі склало 910,8 тис. пуд. Між тим, навіть за такого катастрофічного скорочення закупівельних операцій, "Сільський господар" не полишив курсу на відправку більшості заготованого зерна

на експорт. Так, у 1924 р. експортовано 623,5 тис. пуд. зерна, що склало майже 70% від загальної маси заготовленого зерна [2, с. 12].

Заготовляючи експортний хліб, "Сільський господар" доправляв його потягами до найбільших чорноморських портів України – Миколаївського, Одеського і Херсонського. На окремі ринки хліб поставлявся за посередництва інших країн. Так, на Близький Схід хліб доставлявся з Одеського порту морським шляхом через Стамбул [4, арк. 11]. Основним портом України, через який українська сільськогосподарська кооперація здійснювала експорт зерна, став Миколаївський.

"Сільський господар" протягом наступних 1925–1928 рр. поступово нарощував експортні потужності. З липня 1924 р. по липень 1925 р. експортовано 2263,7 тис. пудів, з липня 1925 р. по лютий 1926 р. – 4244,3 тис. пудів, а з лютого 1926 р. по жовтень 1927 р. – 5905,5 тис. пудів [5, арк. 12]. Найвідчутніший стрибок збільшення кількості відвантаженого на експорт зерна відбувся улітку 1925 р. Це можна пояснити неврожаєм 1924 р. і спричиненим ним зниженням експорту хліба.

Якщо проаналізувати експорт зернових основними хлібозаготівельниками України, стане зрозуміло, що першість "Сільського господаря" була досить відчутною. Візьмемо для прикладу показники відвантаження експортного зерна у жовтні 1926 р. "Сільський господар" експортував 5670 ц, "Хлібопродукт" – 5280 ц, ВУКС – 2850 ц, Укрхліб – 1445 ц [6, арк. 89].

"Сільський господар", крім того що мав набагато розгалуженішу мережу заготівельних пунктів, ніж конкуренти, обрав ще й особливу стратегію. Важливим був той факт, що, плануючи роботу хлібного відділу на 1926/27 операційний рік, збори уповноважених союзу прийняли рішення, яке передбачало при проведенні реалізації врожаю поточного року щодо базування хлібозбутової роботи головним чином на експорті [7, арк. 135]. За розподілом річного плану заготівель зерна "Сільським господарем" на кампанію 1926/27 госп. р. на експорт призначалося 45% збіжжя [8, арк. 1].

У експортних партіях зернових переважали хлібні злакові культури, такі як пшениця, жито, ячмінь. Проте експортувалися також кукурудза, макуха, соняшник, просо, овес. Крім того, перспективним був експорт борошна. У 1927 р. Вукоспілка надіслала зразки семи сортів українського борошна до Лондона, Берліна і Стамбула. На закордонних ринках зразки отримали високі оцінки, що дозволило українській кооперації укласти вигідні контракти [3, с. 24].

Співвідношення експортних культур протягом років непу постійно коливалося. Так, у 1923/24 госп. р. частка жита у хлібному експорті сягала 62,1% від загалу, пшениці – 18,4%, ячменю – 12,6%, кукурудзи – 5,2% [9, с. 106].

Отже, частка жита у експорті України на середину 1920-х рр. переважала сумарну частку усіх інших культур. Такий склад хлібного експорту значно відрізнявся від довоєнного. Так, у 1909–1911 рр. у складі хлібного експорту 44,7% належало пшениці, 44,1% – ячменю, 7,2% – житу, 1% – вівсу [9, с. 106]. Тобто до Першої світової війни український експорт мав яскраво виражений пшенично-ячмінний характер. У 1920-ті рр. основне значення вже належало житу, за ним йшла пшениця, а ячмінь грав незначну роль. Таке зрушення у складі вивізних культур і заміна більш цінних (пшениця) малоцінними культурами (жито) можна пояснити тією еволюцією, яку пережило сільське господарство України у роки війн та "воєнного комунізму". Припинення у 1914 р. експорту, революційні події і громадянська війна, створення системи примусового господарювання, посуха і голод 1921–1922 рр. – усе це привело до того, що товарні господарства почали головним чином займатися господарством натуральним, споживацьким. Таким чином, протягом непримхливе до змін погодних умов і простіше у вирощуванні жито стало основною культурою селянських наділів. Пшениця культивувалася, як правило, заможними господарствами Півдня України.

Проте "Сільський господар", так само як й інші експортери, як і держава, у своїх експортних планах намагалися робити ставку саме на пшеницю як найприбутковішу культуру на європейських ринках.

Починаючи з 1924 р. намітилася тенденція щодо розширення селянськими господарствами посівних площ під озиму і яру пшеницю. У той же час відбувається падіння ролі круп'яних хлібів і кукурудзи [9, с. 107]. Поступове збільшення площі посівів під товарними хлібами тісно пов'язувалося також і з відродження хлібного експорту у 1923 р. Ці

зміни зумовлювалися також відносно вищою дохідністю продажу пшениці на внутрішньому і європейському ринках.

Аналізуючи розподіл хлібного експорту "Сільського господаря" по культурам у 1925/26 госп. році, бачимо, що об'єм експорту пшениці становив 1697 тис. пудів, жита – 1175 тис. пудів, ячменю – 3034 тис. пудів, кукурудзи – 874 тис. пудів [10, арк. 30].

Отже, експорт пшениці у 1925/26 госп. р. поступався лише ячменю. Проте, слід мати на увазі, що така перевага зумовлювалася об'єктивними причинами – недостатніми об'ємами її виробництва. Хоча плани експорту пшениці, затверджені Радою праці і оборони, залишалися найвищими серед планів по експорту інших культур. Але виконувалися вони лише на 48,8% (гірше виконувалися плани лише по кукурудзі), тоді як плани по ячменю – на 69%, поступаючись лише виконанню плану по експорту жита [11, арк. 2]. Ця тенденція зберігалася від початку до кінця 1925/26 госп. р. [10, арк. 5].

Хліб для експорту скуповувався головним чином у степовій частині України. Так, у 1923/24 госп. р. із загальної кількості заготованого основними державними і кооперативними організаціями хліба, у Степу було заготовлено 78 млн. пуд. чи 70,7% [9, с. 107–108]. Лівобережні й Правобережні губернії суттєво не відрізнялися за показниками поставок хліба на експорт, хоч і спостерігалася невелика перевага Лівобережжя.

Щодо шляхів вивозу хліба, то у 1920-х рр. відновилися довоєнні торгівельні зв'язки. Основними імпортерами українського хліба були Німеччина і Нідерланди, що відображало ситуацію довоєнного періоду. Інші країни – Туреччина і Греція, Бельгія, Італія, Англія, Франція, Норвегія, Данія – значно відставали від них. Частка ж Швеції, Латвії і Естонії у хлібному експорті України займали зовсім невелике значення [1, с. 73]. Слід зазначити, що невелика частка Англії зумовлювалася не стільки торгівельними умовами, а тим, що ця країна була експортувала виключно пшеницю і ячмінь, в той час як основу українського хлібного експорту тривалий час займало жито. Тим самим зумовлювалося і незначна частка Італії.

Отже, хлібний відділ союзу "Сільський господар" налагодив стабільні експортні поставки хліба, вийшовши на перше місце серед інших хлібоекспортерів України. Важливою проблемою протягом досліджуваного періоду було підвищення якості зерна і збільшення пшениці у експортних партіях.

#### *Список використаних джерел*

1. Кастелянский Е.И. Мировая хлебная торговля и СССР // Хозяйство Украины. – 1924. – № 2.
2. Сільський господар. – 1925. – Ч. 5–6.
3. Сільський господар. – 1923. – Ч. 10–11 (червень).
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2981.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2305.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 471.
7. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 534.
8. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 266.
9. Бра-славский И. Внешняя торговля Украины в 1923–24 г. // Хозяйство Украины. – 1924. – № 1.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2300.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2308.

**Yuriy Raku**

### **PURVEYANCE AND EXPORT OF GRAIN FOR A BORDER BY UKRAINIAN AGRICULTURAL COOPERATION IN 1921–1928 YEARS**

**In the article the process of purveyance and export of grain is analysed for a border by Ukrainian agricultural cooperation in 1921–1928 years.**

УДК 94 (477) "1930/1935"

Оксана Потіха

**УНДО І УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО (1930–1935 РР.)**

*Розглянуто основні форми і методи діяльності Українського національно-демократичного об'єднання в Західній Україні зі захисту прав українського народу в сфері освіти першої половини 1930-х рр.*

Найбільшою політичною партією Західної України періоду між Першою і Другою світовими війнами було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке відіграло важливу роль у політичному, культурному та господарському житті регіону. Впродовж усього часу діяльності УНДО виражало інтереси та обороняло права українського населення краю.

Незважаючи на величезну роль, яку відіграла націонал-демократія у суспільно-політичному житті західноукраїнських земель 1925–1939 рр., наукове вивчення її історичного досвіду розпочалось лише в останнє десятиріччя. Основні напрями діяльності, організаційне становлення УНДО в Західній Україні у другій половині 1920-х рр. висвітлені у працях М. Кугутяка про історію української націонал-демократії [10, 11]. У науковому дослідженні І. Соляра [15] висвітлено проблема консолідації національних сил Західної України, утворення УНДО та його діяльність у 1925–1928 рр. Становить інтерес також історична розвідка І. Скочиляса [14] про діяльність повітового комітету УНДО на Борщівщині, в якій розглядається історія боротьби борщівських ундовців за права свого народу. Таким чином, тема діяльності Українського національно-демократичного об'єднання у напрямку українського шкільництва ще не стала предметом детального наукового дослідження.

Тому у даній статті зроблена спроба на основі архівних матеріалів і тогочасної преси висвітлити основні методи і форми діяльності партії на Західній Україні у напрямку захисту прав українського народу у сфері освіти першої половини 1930-х рр. Зокрема, це: участь УНДО в організації та проведенні шкільного плебісциту; оборона прав українського шкільництва у польському парламенті – внесення численних запитів до уряду щодо зловживань польської влади під час плебісцитової акції; боротьба за відновлення українських гімназій; протести проти дискримінації українського учительства; вимоги відкриття українського державного університету, а також організація численних народних віч і зборів з метою захисту прав української школи.

З самого початку свого панування на західноукраїнських землях польська влада проводила політику денаціоналізації і асиміляції корінного населення. Особлива роль у реалізації цієї політики, як і раніше, відводилося полонізації українського шкільництва. Так, згідно мовного закону, прийнятого 31 липня 1924 р. державною мовою проголошувалася виключно польська мова, якою мали послуговуватись усі державні і самоврядні структури як у внутрішніх, так і в зовнішніх відносинах. Відповідно до цього закону основним типом школи в Західній Україні ставала утравістична (двомовна) школа. В ній обов'язково вивчалися польська мова, польська історія і наука про Польщу.

Таким чином, фактичний стан, який посідала українська мова на території Західної України, свідчив про дискримінаційне щодо неї ставлення з боку польських властей, які прагнули якнайшвидше ополячити українське населення, в першу чергу, шляхом полонізації українських навчальних закладів усіх типів. Ущемленість польськими законами прав української мови, а також численні невиконання та перекручення на практиці навіть того мінімального обсягу прав, які вони їй гарантували, підкошувало організм цілої нації.

Усвідомлюючи такий стан речей, Українське національно-демократичне об'єднання неодноразово ставало на захист прав рідної мови, в першу чергу в освітніх закладах, виховуючи серед українського громадянства "почуття права мови, значення та ціни цього права у громадському житті". "Адже право рідної мови, – як відзначав К. Левицький, –

має велике значення для життя і майбутнього нації. Це є перше право людини, народу і нації, що борються за свої права" [12, с. 12].

Майже вже з другого дня після рішення Ради послів Антанти про долю Східної Галичини (1923 р.) Польща взялася за систематичне нищення українського шкільництва в Галичині. Для цього сейм прийняв рішення про проведення "на кресах" плебісциту, щоб з'ясувати, якою саме мовою має відбуватися навчання в народних школах. Під час проведення цього плебісциту польська влада допустилася нечуваних зловживань над українським населенням аж до фальшування результатів плебісциту включно, внаслідок чого біля 2000 українських шкіл у Галичині було перетворено на польські або утраквістичні, які, по суті, нічим не відрізнялися від польських шкіл. На основі декрету президента Польської республіки зміна мови викладання після результатів плебісциту могла настати лише через сім років, тому щоби надати видимої законності реакційним акціям польської влади в освітній сфері, уряд у 1932 р. проводив новий шкільний плебісцит, який мав бути завершений 31 грудня 1932 р. [13].

Організацією і проведенням шкільного плебісциту на західноукраїнських землях займалося товариство "Рідна школа" з допомогою і під керівництвом центрального та повітових комітетів Українського національно-демократичного об'єднання. Про це свідчать численні звіти повітових старост про суспільно-політичну ситуацію у повітах. Так, у звіті теребовлянського повітового старости за 1932 р. повідомляється, що місцевий комітет УНДО під час проведення в повіті "будь-якої суспільно-культурної чи політичної акції бере ініціативу у свої руки. Підтвердженням цього є акція проведення шкільного плебісциту, яка здійснювалась під керівництвом ПНК УНДО в Теребовлі" [7, арк. 12].

Про необхідність проведення шкільного плебісциту на Західній Україні свідчили такі факти. Так, у Городенківському повіті Станіславського воєводства, який майже повністю складався з українського населення, на 1932 р. було 56 шкіл, з яких 13 – українських, 34 – утраквістичних і 9 – польських. Саме тому місцеве населення під керівництвом УНДО та товариства "Рідна школа" організувало проведення акції шкільного плебісциту за українську мову навчання в польських та утраквістичних школах [16, с. 3].

Найбільше утисків з боку польської шкільної адміністрації та учителів зазнавали українські діти на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші. Хоч вплив партії на північно-західних українських землях був дещо слабшим, але шкільний плебісцит, хоч і з деяким запізненням, розпочався і там. Для його організації і проведення повітові народні комітети УНДО разом з місцевими гуртками "Рідної школи" створювали повітові плебісцитові комітети. Їх метою було до 31 січня 1933 р. зібрати матеріали з усіх громад повіту про результати проведеного плебісциту: обрахувати загальну кількість внесених декларацій; вияснити, які громади не проводили плебісциту і з яких причин та повідомити про перешкоди, які чинилися під час проведення цієї акції [3, арк. 539].

Випадки про численні зловживання польської влади на українських землях під час проведення шкільного плебісциту містилися на сторінках багатьох українських часописів. Так, в одній із статей, поміщеній у щоденнику УНДО – газеті "Діло" повідомлялося, що у багатьох селах Станіславського воєводства плебісцитові комітети натрапляли на перешкоди з боку місцевих відділів державної поліції та війтів, і це, не зважаючи на розпорядження станіславського воєводи про сувору заборону війтам вживати будь-яких заходів, які б нашкодили результатам плебісциту. Яскравим прикладом сваволі органів місцевої влади була відмова війта у селі Стриганцях на Станіславщині підтвердити декларації за українську мову навчання. В результаті – поліція арештувала плебісцитовий комітет і конфіскувала усі декларації [9, с. 4].

Польська адміністрація усілякими способами виманювала підписи від українських батьків "за" польську мову навчання. Наприклад, були написані декларації українською мовою, в яких вже було відмічено "за" польську мову навчання. Або ж – поляки видавали декларації польською мовою на зразок українських, в яких місце, де зазначалася мова викладання, було порожнім, щоби, зібравши підписи українських батьків, потім дописати "польська" чи "паньствова" мова [17, с. 4].

Справа шкільного плебісциту, зокрема зловживань польської влади під час його проведення, неодноразово піднімалася ундовськими депутатами у польському парламенті. Отримуючи численні скарги на місцеву владу та органи поліції, українські депутати подавали інтерпеляції (запити) до уряду, в яких наводилися конкретні факти фальшу-

вання шкільних декларацій, а відтак – і результатів плебісциту. Так, Д. Великанович від імені президії УПР у зверненні до Міністра віросповідань і освіти від 30 березня 1933 р. наголошував, що зловживання під час шкільного плебісциту не припинялися, а з кожним днем все більше посилювалися. Він підкреслював, що уряд ніяк не реагував на запити, подані українськими послами у цій справі і наполягав, щоби влада поклала край такій політиці та припинила зловживання під час організації та проведення цієї акції [3, арк. 408].

Про зловживання польської адміністрації голова УПР Д. Левицький на пленарному засіданні сейму 3 листопада 1933 р. у своїй промові зауважив: "В тих оселях, де досі існувала українська школа, виманювано підступом або просто фальшовано підписи на деклараціях з домаганням польської мови навчання".

Таким чином, і на цей раз шкільна й загальна адміністрація не зупинилася перед різноманітними засобами, аби результати проведеного плебісциту не вийшли на користь українського населення в Галичині. Хоч у 1932 р. батьки 400 тис. українських дітей зібрали 300 тис. декларацій (в три рази більше, ніж у 1925 р.) з вимогою рідної мови навчання їхніх дітей у школах, проте ще близько 500 українських шкіл були перетворені на польські або утраквістичні. У результаті – відбулося погіршення стану українського шкільництва майже на 20% [5, арк. 90].

Питання захисту українського шкільництва залишалися у центрі уваги українських послів у польському парламенті починаючи з 1931 р. У лютому-березні 1931 р. у сеймі обговорювались проекти законів "Про шкільний устрій" і "Про приватні школи і наукові та виховні заклади". Перший з цих проектів передбачав скасування двох перших класів гімназії і поділ середньої школи на чотирикласну гімназію і двокласний ліцей. Тільки закінчення початкової школи другого ступеня (6 класів) давало право вступу до гімназії. Це утруднювало доступ до середньої освіти дітям українських селян – українці не мали жодної шестикласної державної школи, а лише три семикласні у Львові, Перемишлі і Коломиї. Право вступу до вищих навчальних закладів давало закінчення ліцеїв, яких українці теж не мали.

Виступаючи в сеймі від імені УПР, М. Рудницька піддала критиці законопроект "Про шкільний устрій" як такий, що закриває українській молоді доступ до освіти. Українці запропонували низку поправок до цього законопроекту. Зокрема пропонувалося: при укладенні програм для шкіл враховувати потреби вивчення історії і географії національних меншин; до складання навчальних програм залучати наукові установи цих меншин (для українців – Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові); утворювати ліцеї з українською і білоруською мовами викладання. Однак згаданий законопроект був прийнятий без урахування поправок українського клубу [4, с. 447–448].

Характеризуючи становище української школи, на засіданні сейму 10 лютого 1931 р. посол Д. Великанович наголошував, що "українське шкільництво в Польщі у звалищах". Воно не отримувало ніякої допомоги від держави, а те що залишилося від австрійських часів, було знищено за період польського панування. Посол вимагав від влади створення окремих шкіл "для українців із директорами українцями та інспекторів української національності". Підкреслював, що в такій ситуації 400 тис. українських дітей шкільного віку були повністю позбавлені можливості навчатися [8, с. 4].

Підтверджуючи слова Д. Великановича, М. Галущинський 21 лютого 1931 р. на засіданні сенату зазначив, що стан шкільництва національних меншин під владою Польщі не лише не покращився, але й погіршився. "Те що ми вважали, чи бодай мали право вважати як перехідний стан, – наголошував він, – стає, а може вже стало хронічним запальним станом в острій формі" [3, арк. 1352].

Восени 1930 р. у період пацифікації польський уряд закрити три українські гімназії – Дрогобицьку, Рогатинську та Тернопільську. Питання про їх відновлення неодноразово піднімалось ундовськими депутатами у польському сеймі впродовж наступних шести років, але безрезультатно. Зорема, 27 жовтня 1931 р. на засіданні освітньої комісії сейму обговорювалось питання про долю трьох українських гімназій. Посол Войтович наголошував, що Дрогобицьку і Рогатинську гімназії було закрито у зв'язку з приналежністю їх учнів до УВО та ОУН та участю у саботажних акціях, що у будинку Рогатинської гімназії під час обшуку нібито було знайдено зброю, а в Дрогобицькій було заарештовано директора гімназії і 30 учнів. Саме тому посол Войтович назвав внесення українських послів

щодо відновлення діяльності названих українських навчальних закладів "неактуальними і безпредметними" та запропонував їх відкинути.

У відповідь на це промовляла М. Рудницька, яка наголосила, що закриття гімназій було "частиною пацифікаційної концепції уряду". Вона пояснила, якої шкоди було завдано молоді, учительському складу та українському громадянству в цілому через закриття двох процвітаючих українських закладів [2, арк. 1734]. Факти, які наводила М. Рудницька, були настільки переконливі, що її заяву підтримали послы ендек Конецький та хадек Шидельський, а людовець Бабський заявив, що "українські гімназії це не є ніяким актом ласки від уряду і польського громадянства, а самозрозуміле право українського населення".

Щодо Тернопільської гімназії, то М. Рудницька заявила, що причиною її закриття восени 1930 р. уряд назвав участь учнів гімназії у саботажній акції. Але коли ця теорія не втрималася у результаті судових справ над трьома учнями, які були звільнені від вини і покарання, було створено нову теорію, а саме, що гімназію закрито за її діяльність у 1925–1929 р. Польська адміністрація пояснювала, що її закриття було пов'язане з тим, що, нібито, у 1925 р. на території гімназії існувало угруповання УВО, внаслідок чого гімназія стала вогнищем протидержавної акції. На численних прикладах М. Рудницька доводила якої моральної шкоди було завдано українській молоді через утримання її в тюрмі та неможливість закінчити навчання. Посолка також коротко пригадала історію Тернопільської гімназії, наголошуючи на її величезному значенні для українського громадянства. Ця гімназія була єдиним державним середнім закладом з українською мовою навчання на території цілого Тернопільського воєводства з населенням понад 900 тис. українців, у той час, коли поляки мали у своєму розпорядженні 17 державних середніх шкіл [2, арк. 1735].

Питання відкриття трьох українських гімназій ще неодноразово піднімалось українськими депутатами у польському парламенті. Зокрема, 18 грудня 1931 р. його знову порушила М. Рудницька, пізніше – Д. Великанович, С. Баран та інші депутати від УНДО, проте, на жаль, польська влада так і не проявила доброї волі, не зробила жодного зустрічного кроку у справі відновлення несправедливо закритих українських державних гімназій [3, арк. 338].

Асиміляції підростаючого покоління українських громадян була підпорядкована уся система виховання і навчання дітей, яку здійснювали здебільшого польські учительські кадри під контролем служб державної безпеки. Для вчителів української національності доступ до роботи у державних школах був обмежений з політичних мотивів. 10 лютого 1931 р. під час дискусії над бюджетом Міністерства освіти Д. Великанович наголошував, що освітня і шкільна політика польського уряду щодо українського населення проводилася під кутом інтересів тих польських партій, які у своїй програмі мали за мету здійснити повну асиміляцію і знищення українського народу. Яскравим доказом цього було не лише занедбання українських шкіл та позашкільних організацій, а й дискримінація українського учительства [2, арк. 4]. Він повідомляв, що керівництво школою на українських землях здійснюється поляками, а українці не мають ніякого впливу на свої школи. Зокрема, наводив факти, коли у 1930 р. 60 вчителів-українців, не зважаючи на їх важке моральне і матеріальне становище, були переселені на сотні кілометрів від родинних місць. Багато українських учителів були звільнені з посад польськими інспекторами. Так, у 1930 р. лише за один тиждень було звільнено 18 вчителів-українців, попри те, що вони добре виконували свої службові обов'язки [2, арк. 7].

Що стосується безпідставного переселення вчителів української національності на польські землі, то ундовські послы 16 грудня 1930 р. подали інтерпеляцію до Ради Міністрів Польщі щодо цієї справи. У відповідь на цей запит Голова Ради Міністрів В. Славек 9 лютого 1931 р. повідомив, що усунення українських учителів від виконання службових обов'язків та переселення їх на західні землі Польщі пов'язане з тим, що "вони не дбали про належний напрям і виховуючий вплив школи, при чому переносили на її терен невластиві методи політичної агітації. А діяльність окремих з них мала виразний антидержавний характер". Крім того, у відповіді наголошувалось, що в таких умовах добро школи було дійсно наражене на небезпеку і шкільна влада мала на меті усякими способами їй запобігти [3, арк. 337].



20 лютого 1933 р. на засіданні сейму розпочалася дискусія над проектом закону про академічні школи. 21 лютого Український клуб зробив внесення до цього закону, суть якого полягала у тому, щоби поміж державними академічними школами встановити як окрему самостійну академічну школу український університет у Львові. Стосовно цього закону В. Загайкевич зазначив, що згаданий внесок Українського клубу і боротьба українців за самостійний український університет у Львові є доказом нестримного прагнення українського народу до розвитку всіх його цінностей в усіх сферах життя, зокрема у сфері освіти [2, арк. 257].

Посол Л. Макарушка на цьому ж засіданні звернув увагу на польський закон про застави воєводського самоврядування від 26 вересня 1922 р., який зобов'язував створення українського університету протягом двох років, тобто до 25 жовтня 1924 р. Він зазначав, що невиконання цього закону свідчило перш за все про хиткість правового порядку в Польщі і невиконання нею міжнародних зобов'язань [2, арк. 258].

Справа українського університету піднімалась українськими послами від УНДО у польському сеймі 18 січня 1934 р. на засіданні бюджетної комісії під час обговорення бюджету Міністерства віросповідання і освіти. У своїй промові Д. Великанович знову ж таки наголошував на тому, що український університет у Львові мав діяти ще з 1924 р., на організацію якого було вирішено виділити кошти. Проте із сумом стверджував, що обіцянка польського уряду щодо відновлення державного українського університету залишилася лише на папері, більше того, "у зародку було придушено" відкриття приватного українського університету у Львові та закрито 8 кафедр з українською мовою викладання, що діяли ще за австрійських часів у Львівському університеті. Д. Великанович наголошував, що 20% населення Польщі, маючи на увазі в першу чергу українців, позбавлені власної вищої школи і права навчатися на рідній мові, у той час, коли польських вищих навчальних закладів на той час нараховувалося 14 [2, арк. 258]. Тема українського шкільництва ще неодноразово піднімалась депутатами від УНДО на засіданнях польського сейму і сенату.

Про оборону ундовськими депутатами прав рідної мови та інтересів українського шкільництва не лише у польському парламенті свідчать організовані ними з цього приводу численні віча та зібрання. Так, 22 травня 1933 р. з ініціативи ЦК УНДО у Яворові на Львівщині відбулося віче, на якому обговорювались питання українського шкільництва. У резолюціях, прийнятих на цьому зібранні і направлених до УПР, українське населення відкрито протестувало проти насадження польських законів, які обмежували розвиток державного і приватного шкільництва, вимагало скасування утраквізму в школах "як шкідливого під оглядом педагогічним і національним". У резолюціях також містилися вимоги: дати можливість вільного доступу до навчання у середніх і фахових школах українським дітям з сіл; домагатися від польського уряду відкриття ліцеїв, середніх і фахових шкіл з українською мовою навчання у такій кількості, яким є відсоткове відношення українського населення до населення Польщі; заборонити усунення українських учителів з поміж української дітвори та насадження "учителів чужих", що не знають і ненавидять української мови; закликати українське громадянство розгорнути масову акцію на допомогу "Рідній школі" в організації гуртків, бібліотек, дитячих садків в усіх громадах повітів [1, арк. 77].

26 грудня 1934 р. в Копичинцях в залі Народного дому відбулися збори, організовані ПНК за участю сенатора А. Горбачевського з Чорткова та посла С. Біляка зі Львова. Сенатор А. Горбачевський звітував про діяльність Української парламентської репрезентації у польському парламенті щодо внесених інтерпеляцій у справі захисту українських державних шкіл. Він закликав присутніх чинити опір польській владі у справі ополячування українських шкіл і наголосив, що УПР буде докладати усіх зусиль у справі оборони українського шкільництва на терені польського парламенту [6, арк. 17].

Отже, характеризуючи один із багатьох напрямів діяльності Українського національно-демократичного об'єднання, можна стверджувати, що партія використовуючи легальні методи і засоби, докладала усіх зусиль для захисту українського народу у всіх сферах його життя, зокрема у сфері освіти, навчання і виховання західноукраїнських дітей і молоді. Попри намагання польського уряду здійснити асиміляцію населення краю шляхом знищення українського шкільництва, ундовські депутати вперто боролися проти такої політики у польському парламенті. Будучи організатором шкільного плебісциту, а також

численних віч та зібрань, Українське національно-демократичне об'єднання обстоювало інтереси українського шкільництва, щоби таким способом не дозволити іноземним поневолювачам духовною темнотою та неучтвом перешкодити формуванню національної свідомості та визвольних ідеалів західних українців.

*Список використаних джерел*

1. Biblioteka Narodowa, Warszawa (далі – BNW). – Мф. 85561; 2. BNW. – Мф. 85778; 3. BNW. – Мф. 86475; 4. Sprawy Narodowościowe. – 1931. – №4-5. – S.447-448; 5. Державний архів Львівської області. – Ф.121. – Оп.3. – Спр. 837; 6. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.231. – Оп. 1. – Спр. 4438; 7. ДАТО. – Ф.231. – Оп. 1. – Спр. 1953; 8. В Польщі. Цікава подія на процесі Центроліву. Сойм // Новий час. – 1931. – 13 лютого. – С.4; 9. З плебісцитового руху / Діло. – 1932. – 12 грудня. – С.4; 10. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). Т.1.- К. – Івано-Франківськ: Плай, 2002.– 536 с.; 11. Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928-1930 рр.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – 1999. - №3. – С. 24-34; 12. Левицький К. За права української мови // Життя і право. – 1929. – №2. – С.12; 13. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях / <http://litopys.org.ua/cultur/cult06.htm>; 14. Сkochиляс І. Повітовий комітет УНДО у суспільно-політичному житті Борщівщини середини 20-х – кінця 30-х рр. ХХ ст. – Львів. – 1995. – 56 с.; 15. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925-1928). – Львів. – 1995. – 70 с.; 16. Як переводять шкільний плебісцит / Діло. – 1933. – 15 січня. – С.3; 17. Як фабрикують декларації за польською школою? Чергові підступні засоби видурювання підписів від українських батьків / Діло. – 1933. – 27 січня. – С.4.

**Oksana Potiha**

**UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC ASSOCIATION AND UKRAINIAN APPRENTICESHIP**

**Basic forms and methods of the Ukrainian national-democratic association activities in the Western Ukraine concerning the protection of the Ukrainian people rights in the field of education in the first half of 1930-s years are analyzed in the article.**

**УДК 327 (94) "1932/1933"**

**Тарас Пшеничний**

**ДІЯЛЬНІСТЬ МЕРЕЖІ "ТОРГЗІН" ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1932–1933 РР.  
В ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ**

*В статті розглядається діяльність торговельної мережі "Торгзіну" під час голодомору 1932–1933 рр.*

Минуло вже сім з половиною десятиліть з тих пір, як Україна потерпала від нечуваного голоду. В такому ганебному становищі Україна ще не перебувала, хоча до цього вже пережила голод 1921–1922 рр. Однак на початку 30-х рр. ХХ ст. її спіткало лихо ширшого масштабу, яке забрало мільйони невинних життів серед продуктивних верств суспільства – селян, інтелігенції, молоді. Сьогодні в історичній науці всім добре відомі при-

чини цього лиха – голодомору 1932–1933 рр. До найважливіших із них історики відносять швидкі темпи колективізації, грабіжницьку хлібозаготівельну кампанію, під час якої селян позбавляли продуктів харчування, а також несумісність даного курсу політики з ментальністю українського народу. Поряд із зазначеними причинами, варто сказати про те, що одним із чинників лихоліття 1930-х рр. був курс держави на індустріалізацію держави за рахунок матеріальних та духовних благ суспільства. Одними з таких "накопичуваних пунктів" цього багатства стали "Торгзіни" (Торговельні пункти для роботи з іноземцями). Однак, вони займалися не лише обслуговуванням іноземних представників, а також власних громадян, які мали дорогоцінні речі (золото, срібло, дорогоцінне каміння, предмети старовини, валюту). Саме через них, за 5 років їхнього існування, від населення СРСР було забрано 80 млрд. крб. золотом, а це практично всі валютні цінності, які збереглися з часів громадянської війни.

Тому на сьогоднішній день питання роботи "Торгзіну" викликає неабиякий інтерес серед значної когорти науковців. Зокрема, актуальною є проблема територіального дослідження діяльності таких торговельних контор, їхньої роботи в регіонах, зокрема в південно-східній Україні, а також участь в експорті за кордон товарів з України, в тому числі і зерна.

Серед істориків, у працях яких висвітлюється питання діяльності та роботи "Торгзінів", є А. Морозов [7], С. Кульчицький [4, 5], Р. Конквест [2]. Про торгівлю з іноземцями йдеться і в дослідження української діаспори, зокрема в роботах В. Гришка [1], С. Старіва [9] та ряду інших науковців. У своїх дослідженнях науковці зазначають, що саме через такі торговельні пункти під час голодомору 1932–1933 рр. селянам надавалася чи не остання можливість покращити своє становище. Для цього вони звозили в "Торгзіни" всі свої сімейні реліквії, прикраси, вишиванки, хустки й обмінювали їх на їжу.

Вдаючись у короткий екскурс, варто сказати, що починаючи з періоду непу, Центральний комітет ВКП(б) дозволив громадянам здавати дорогоцінні речі та іноземну валюту в обмін на особливі чеки, через які можна було придбати на відповідну суму продукти харчування та одяг. Такими операціями в цей час завідували єдині установи Торговельного синдикату, або, як їх називали по-іншому – "Торгзіни". Та наприкінці 1930-х рр. діяльність цих установ була спрямована в більш чітке русло.

Починаючи з 1929 р. Центральний комітет ВКП(б) стрімкими темпами взявся до розвитку та будівництва промисловості. І головним питанням, яке постало перед керівництвом держави, було наступне: "Де взяти валюту для індустріалізації?". З самого початку цієї кампанії основним джерелом накопичення коштів був експорт зерна, виручка якого покривала індустріалізацію країни. Та світова економічна криза, що охопила світ у 1929 р., підірвала діяльність міжнародного ринку і вплинула на ціни. Звісно, падіння цін у деякій мірі дало змогу збільшити закупки різноманітного устаткування, чим і скористався СРСР. Та разом з цим ціни на промислову й сільськогосподарську продукцію знизилися ще більше. Щоб вийти з цієї ситуації та дістати ту саму валютну виручку для оплати імпорту, влада вдалася до подвоєння, а пізніше і потроєння продажу сировини, а також до продажу громадянам держави різноманітної продукції за валюту та інші цінні речі. Для контролю за цією ситуацією влітку 1930 р. і було утворено мережу державної торгівлі "Торгзін". Спочатку вони діяли як невеличкі контори, що обслуговували іноземних туристів. Та в дуже короткий термін асортимент валютних магазинів почав розбудовуватися. Джерелом їхнього розвитку ставали експортні операції антикваріату, історичних реліквій, зокрема музейних експонатів. У процесі своєї діяльності "Торгзін" добився того, щоб іноземним покупцям було дозволено вільний вивіз товарів, які купувалися в його магазинах. Єдина умова, яка ставилася при цьому, – пред'являти при перетині кордону квитанцію про місце, де було придбано даний товар [8, с. 104].

В Україні мережа магазинів "Торгзіну" почала діяти з січня 1932 р. і в більшій мірі не з іноземцями, а з українським селянством. Із самого початку вся система "Торгзіну" в Україні, а це правління контор і магазини, налічувала 205 осіб, більшість з яких становили євреї (майже половина), німці, росіяни та представники інших національностей. Зарплата працівників контор коливалася (залежно від посади) від 20 до 150 крб. золотом, але вони мали й інші джерела надходжень. Продавці одержували місячний пайок (12 крб. 50 коп. золотом), сніданок за радянську валюту, надбавки за премії у випадку активного ведення роботи. Центральна московська контора "Торгсина" офіційно дозво-

ляла кожному магазину залишати на внутрішні потреби 200 крб. золотом щомісячно. Від серпня 1931 р. до початку 1932 р. торгсина обслуговували переважно іноземців. Весною 1932 р. вони становили лише 2% відвідувачів магазинів, тому що через "колосальні черги" іноземці фізично не могли потрапити до магазину. Радянський уряд дозволив користуватися системою торгсину громадянам робітничо-селянської держави. Саме вони – робітники і селяни – понесли так зване "побутове золото", щоб придбати крихту хліба чи жменю борошна, тим самим, поставивши своє життя на вагу з ним. Звітні записи голів торговельних установ підтверджували той факт, що люди приносили старовинні реліквії і обмінювали їх на їжу. Записом: "... принесла селянинка хрест і сережки..." були пересипані фінансово-касові звіти приймальних пунктів, де оцінювали побутове золото, виписували чеки, за якими їх власник міг придбати борошно у магазинах "Торгзину". Центральною установою, яка проводила нагляд над діяльністю ведення роботи торгівлі з іноземцями був вищий партійно-державний апарат при ЦК ВКП(б). В Україні під його головуванням діяла спеціалізована Всеукраїнська контора "Торгзін", до якої надходили одержані від населення золоті монети, прикраси, грошовий капітал тощо. Так, 10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило навіть постанову "Про роботу торгзину", запровадивши посаду "управляючого" облконторами, призначаючи їх директорами великих магазинів та заготівельних баз [9, с. 202].

Згідно статуту цієї установи, вона могла проводити наступні операції: обслуговувати іноземців і співгромадян, які купують за валюту; відпускати товари всім громадянам, що проводять грошові перекази, та отримують допомогу із закордону; здійснювати постачання іноземних кораблів і кораблів, що відправляються закордон; відпускати товари в обмін на побутове золото [15, арк. 3, 11]. У зв'язку з такою масштабною сферою діяльності, всі зазначені операції "Торгзину" потребували чіткості і маневреності у своїй роботі. Тому, переймаючи досвід роботи торговельної мережі в регіонах центральної і східної частини СРСР, було взято за мету розширювати їхню мережу. Розвиток торговельної інфраструктури "Торгзін" разом із збільшенням кількості обслуговуючого персоналу давав можливість новому накопиченню валютних і золотих фондів через активний бартер з населенням. Саме розширення цієї мережі передбачало можливість отримання значно більшої кількості цінного товару в Україні.

Так, уже весною 1932 р. біля приміщень "Торгзінів" зустрічалися не лише іноземні туристи чи дипломати, але й голодуючі селяни, які намагалися в обмін на золото, срібло та інші сімейні реліквії отримати трохи хліба. Зокрема, 1 кг борошна в магазинах "Торгзину" продавався за 25 коп. золотом, тоді як на ринку 7–9 крб. Тому селяни були поставлені в такі умови, коли віддавали дорогоцінні речі, прикраси, хрестики, весільне придане за кілька кілограм хліба. Це був останній спосіб порятунку від голоду, який повсюдно забирав життя українських селян. Так, на 1 вересня 1932 р., згідно кінцевого варіанту плану, який покладався на Українську систему "Торгзину", передбачалося накопичення іноземної валюти і золота в загальній сумі – 20 млн. крб. У зв'язку з цим завданням на території УСРР було проведено переорганізацію даної торговельної мережі та її управління, розвивалася її інфраструктура і збільшувалася її пропускна можливість шляхом відкриття торгових місць і розширення існуючих магазинів.

Однак не дивлячись на всі ці організаційні роботи, виконання валютного плану "Торгзін" від початку його створення і до початку осені 1932 р. виявився дуже низьким. Згідно звітних даних за 8 місяців (січень – серпень) 1932 р., попередніми даними за 8 місяців (січень – серпень) 1932 р. Українською сіткою "Торгзін" реалізовано товарів на 7 760 тис. крб., тобто 38,8% плану. Така ситуація була пов'язана з погіршенням умов централізованого постачання в III кварталі. Якщо і раніше, з боку правління "Торгзін" в ЦК ВКП(б) не приділялося достатньої уваги своєчасному відпуску товарів для української мережі і не вживалось заходів до товарного забезпечення цих нарядів, то в III кварталі недопостачання Української сітки "Торгзін" прийняло катастрофічні форми [15, арк. 6]. Як вказують архівні документи, серпневе завдання по накопиченню хліба в портах Одеси, Херсону та Запоріжжя було виконано на 25 серпня лише на 3%. Замість 185 тис. т. було відвантажено 25 тис. т. Іноді іноземні кораблі утворювали в портах великі черги.

Також через "Торгзін" виникала проблема з продуктами харчування. Тримаючи у своїх руках наряд на борошно, крупу, м'ясо та інші продукти харчування, він не міг його отримати, оскільки Наркомпостачання або зовсім не відпускав зазначений товар, або

надавав його в малій кількості. Така ситуація вплинула на прибутки "Торгзінів", які за липень 1932 р. склали 946 крб., а в серпні – 475 крб. Разом з цим заборгованість по іноземних валютних переказах сягнула 700 тис. крб. золотом [16, арк. 24].

У зв'язку з цим, в надісланому верховним органом влади до Центрального комітету КП(б)У повідомленні говорилося про більш активнішу мобілізацію валюти та валютних цінностей на українському "Торгзіновому" ринку. Так, зокрема, зазначалося: "Завдання РПО та УРЕНу про розширення мережі ми виконали на 1 квітня в кількості 50 точок в 36-ти містах. Все ж мобілізувати валюту за збільшеним планом на квітень в 9 500 крб. вимагають подальшого збільшення кількості торгівельних одиниць по всіх областях УСРР щоб наблизити пункти "Торгзину" до покупців товару та продавців золота.

Ми досі майже не охопили нашою мережею Донецьку обл. В цій області є негромадські й селянські райони, що можуть виступати як важливе джерело притягнення валюти. У зв'язку з цим, ми звертали план реалізації товару в четвертому кварталі в Донецькій області 400 тис. крб. для виконання цього плану планується відкрити філії в таких пунктах: Старобільському, Артемівському, Луганському"[15, арк. 12].

А вже 29 грудня 1932 р. Українською економічною нарадою видано постанову "Про роботу торгсінів", в якій проголошувався новий план мобілізації золота та валютних ресурсів на 1933 р. у сумі 36 млн. крб. По Дніпропетровській обл. цей показник становив 3 700 крб., Одеській – 7 500 крб. і Донецькій – 2 000 крб. [15, арк. 12]. При цьому, постановою передбачалося, що невиконання майбутнього плану розглядатиметься, як "невиконання важливішого завдання зі всіма наслідками, які з цього випливають" [15, арк. 8]. Прийняття цієї постанови виявилось не даремним, адже за січень – вересень 1932 р. торговельною мережею "Торгзін" досягти встановленого державою показника щодо збору валюти не вдалося. В. Чубар з цього приводу наголосив, що план заготівлі валюти і золота на суму 2,1 млн. валютних карбованців необхідно визнати за мінімальний. Адже за перший квартал 1932 р. зібрано 2,6, другому – 3,6, третьому – 3,2 і в четвертому – 1,4 млн. валютних карбованців через систему банківських переказів [13, арк. 34].

Основні навантаження припадали на пункти "Торгзину", які знаходилися у портових та індустріальних містах республіки. Зокрема, по таких містах як Одеса, Дніпропетровськ і Маріуполь в I–III кварталах 1932 р. сума ефективної валюти, яка потрапила в казну ВУК "Торгзін" становила 607,7 тис. крб. Золотих монет дореволюційного (царського) карбування було зібрано на суму 313,9 тис. крб. Та чи не найбільше було отримано від обрядового золота, сума з якого становила близько 1 500 тис. крб. Окрім того близько 650 тис. крб. було отримано від валютообмінних операцій, які проводилися в цих містах. Отже, за такий короткий проміжок часу казна держави збільшилась на 2 426,6 тис. крб., що свідчить про інтенсивний розвиток торговельної інфраструктури в країні. Золоті вироби являлися найпривабливішим товаром на ринку "Торгзину". Наприклад, в Одесі питома вага надходження валюти від реалізації обрядового золота становила 44–47%, що в деякій мірі перевищувало загальносоюзний показник системи "Торгзину" [6, с. 461]. Та варто зазначити, що основний обсяг закупівлі побутового золота припадав на голодні місяці осені – зими 1932–1933 рр.

У кінці 1932 р. сітка "Торгзину" стала настільки розгалуженою, що в її діяльності активізувалися й інші функції, зокрема нагляд за вивезенням антикваріату через суднохідство. Постачання іноземних кораблів організовувалося таким чином, щоб фінансові потоки не виходили на "чорний ринок", а спрямовувалися в портові відділи "Торгзін". Саме в них іноземні моряки могли придбати коштовності, прикраси і навіть спиртні напої. Та і тут радянська влада вдалася до хитрощів. Щоб не втратити клієнта, спеціальними працівниками "Торгзін" проводилися агітаційні роботи серед екіпажів кораблів, на яких закликалося обмінювати валюту на місцеві бони, за які можна купити різноманітні речі. Капітан судна, команда якого найбільше накопичувала бонів, отримував премію, і таким чином, ставав ініціатором таких фінансових операцій. Для портових міст УСРР це була серйозна можливість поповнити казну іноземною валютою. Варто зазначити, що простих побутових речей у таких закладах торгівлі не зустрічалося, вся робота "Торгзину" в основному орієнтувалася на іноземного покупця.

Разом з тим, зустрічається багато й негативних відгуків про роботу "Торгзину" від самих їхніх клієнтів. Зокрема, в одному з листів іноземного моряка з приводу роботи "Торгзину" в м. Одеса зазначалося: "Відомо, що одним з головних завдань "Торгзину" являється

ся накопичення валюти для виконання прийнятої п'ятирічки. Однак, існують великі неточності і прихованість їхньої діяльності. Я вважаю, – пише матрос, – що це обуливо. Звісно, кошти потрібні для виконання завдань, але це негативно діє на робочих Одеси. Часто, працюючи в цій установі, моряк віддає всі кошти в її казну і при цьому не знає про конкретні завдання, які виносяться п'ятирічкою, про становище в республіці, про стан робочих, господарства тощо. В "Торгзіні" не має в продажі жодної листівки, яка відображала життя соціалістичного будівництва, змальовувала життя населення, повідомляла про великі досягнення п'ятирічки" [14, арк. 43]. Аналогічний характер носили листи грецьких моряків про діяльність "Торгзіну" в м. Херсоні [14, арк. 44].

Мобілізація в середині країни валютних запасів і дорожочінностей дуже легко знаходила пояснення в правлячих колах держави, які вважали, що "... вилучення побутового золота не призводить до великих втрат, оскільки воно втратило своє значення і ціну після революції" [6, с. 457]. Та справа полягала не суцільно в матеріальних якостях дорожочінностей, вони містили в собі історію роду, обрядовість тощо. І, варто сказати, що це прекрасно усвідомлювали особи, які займалися збиранням цих речей, і перепродавали їх іноземцям за суму, яка вдвічі або втричі перевищувала суму купівлі. Підтвердженням зазначеного є доповідна записка від 3 листопада 1932 р., яка стосувалася роботи "Торгзіну". В ній зазначалося, що система зосереджувала свою роботу на мобілізації іноземної валюти, золотих монет, які чеканилися в період царської Росії і побутового золота. А 10 грудня цього року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про роботу Торгзіну", згідно якої запроваджувалися в структурі ЦК посади управляючого облконторами та їх заступників, а до номенклатури обкомів залучалися директори великих універмагів та баз. Саме такий крок керівництва держави став початком реформування "Торгзіну" на обслуговування власного населення [13, арк. 56]. Згідно цього, в обласних центрах республіки почало виникати все більше торговельних пунктів цієї торговельної контори. Зокрема, від січня до серпня місяця 1933 р. число магазинів у м. Одеса зросло з 14 до 42 одиниць, в Дніпропетровській обл. – з 9 до 27 і в Донецькій – з 6 до 11. Їхніми керівниками в південно-східному регіоні України з самого початку відкриття були: С. Ушеревич, О. Фоменко і К. Розит [13, арк. 56; 10, арк. 41].

Що стосується кваліфікованості працівників цієї торговельної мережі, то рівень їхньої підготовки був низьким, що часто відбивалося й на самій роботі. У 1932 р. з усієї кількості обслуговуючого персоналу "Торгзіну" лише 30% мали вищу освіту, а інші 70% – тільки середню або взагалі початкову. Це в значній мірі відбивалося й на процвітанні тієї чи іншої контори мережі. Однак, проявлялися й інші сторони медалі, які виливалися в крадіжках, фінансових операціях та хабарництві. Так, при проведенні ревізії в Одеській конторі "Торгзіну" через хабарництво звільнили з посади касира універмагу, який взяв хабаря в розмірі 30 доларів США. Існували випадки співпраці вітчизняних працівників зазначеної торговельної мережі із махінаціями на "чорних ринках". Вони займалися приховуванням коштів, переправленням зерна громадянам країни за значно підвищеними цінами тощо. Адже, як відомо, зацікавленість у спекуляції була, оскільки лише ціна борошна в "Торгзіні" і на "чорному ринку" суттєво відрізнялася, що давала змогу певним колам людей збагачуватися. Так, один пуд борошна в торговельних лавках "Торгзіну" коштував 3 крб. 60 коп., а на "чорному ринку" – 150 крб. [11, арк. 16].

Така ситуація на хлібному ринку ставала дедалі катастрофічнішою. Держава не вдавалася до врегулювання ситуації і не спрямовувала роботу ВУК "Торгзіну" в правильне русло. Про це свідчать дані за 1933 р., з яких видно, що окрім повного безладдя на ринку хліба, аналогічна ситуація була й на валютному ринку, ціни на якому зростали блискавичними темпами. План нагромадження валютних цінностей у цей період сягав 122 млн. крб., із них для української мережі "Торгзіну" – 28 млн. крб. За перший квартал 1933 р. керівництво держави сподівалося отримати 22 млн. крб., тому прийнятий план по економічно важливих містах південної і східної України було розверстано таким чином: для Дніпропетровська він становив 1,1 млн. крб. і для Маріуполя – 250 тис. крб. [6, с. 462]. Саме в 1933 р. "Торгзіні" наблизився до виконання цього плану, оскільки він в основному працював з сільським населенням України. Причиною стало те, що саме в їхніх руках знаходилася "жива валюта", вартість та вагові показники надходження її до системи "Торгзіну" в УСРР 1933 р. були такими: за 44,9 т золота (брухт, монети, прикраси) було отримано 58,0 млн. крб., за 1 420,5 т срібла казна торговельної мережі поповнилася на

22,9 млн. крб. Отже, за дев'ять місяців 1933 р. через "Торгзін" намагалися остаточно виконати встановлений план по збагаченню валютних фондів, однак з цієї програми вдалося отримати лише 20,8 млн. крб. Поквартальне надходження валюти у 1933 р. по південно-східних регіонах України було наступним: за I – III кв. Одеська обл. виконала задачу валютного плану на суму 4 235,1 тис. крб., Дніпропетровська – 1 967,3 тис. крб. і Донецька – 1 090,5 тис. крб. [13, арк. 51].

Плани ВУК "Торгзін" щодо скупівлі валюти та золота тривали, по суті, до осені 1933 р. До цих пір йому вдалося накопичити 24,7 млн. крб. валютних цінностей, що становило 88,3% всього планового завдання [12, арк. 2].

Недарма зазначав у свій час відомий російський письменник І. Бунін, що "Керівництву країни у 30-ті роки на території СРСР взагалі і України зокрема, за допомогою голоду і терору вдалося відібрати практично всі золоті монети, випущені у фінансовий обіг царською Росією. Щодо України, то більшовицьке керівництво заробило тут не тільки на експорті зерна, відібраного у селян, а й на купівлі, фактично задарма, практично всіх коштовностей у голодуючого населення, які передавались у сім'ях з покоління в покоління" [3, с. 62].

Таким чином, робота ВУК "Торгзін" в період голодомору 1932–1933 рр. була не чим іншим, як реальним джерелом накопичення фінансів для проведення завдань п'ятирічного плану. З цієї кількості грошового капіталу, який вдалося отримати СРСР від України, було профінансовано будівництво нових індустриальних центрів, і зокрема в південно-східних регіонах України. Однак жодний збудований завод не покриє смертність населення від голоду, коли обмінюючи шлюбного перстня чи хрестика, людину обдурювали і замість якісного хліба їй в "Торгзін" давали хліб в перемішку з вапном. Затрачені на індустриалізацію 25 млн. крб. в іноземній валюті були забрані в українських селян. Окрім того, в цього прошарку суспільства було відібрано їхню історію, знищено традиції і, насамперед, зруйновано ланку їхнього родоvodu.

#### *Список використаних джерел*

1. Гришко В. Москва сльозам не вірить: Народовбивство по-кремлівськи / О. Шугай (ред.), О. Коновал (упоряд.). – К.: Юніверс, 2003. – 246 с. 2. Конквест Р. Жнива скорботи: колективізація і голодомор. Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с. 3. Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933: Зб. докум. і матеріалів / АН України. Ін-т історії України. Археограф. комісія та ін.; Упоряд. Г.М. Михайличенко, С.П. Шаталіна; Ред. Кол.: С.В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 736 с. 4. Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду. – К.: Т-во "Знання" Української РСР, 1989. – 48 с. 5. Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид / НАН України; Інститут історії України. – К., 2005. – 220 с. 6. Марочко В., Білокінь С., Веселова О. та ін. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / НАН України; Інститут історії України / Володимир Михайлович Литвин (відп.ред.). – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с. 7. Морозов А. Економічні передумови продовольчого терору в українському селі на початку 30-х років / Голод 1932 – 1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф. (1993, Київ). Матеріали ..., 9 – 10 вересня 1993 р. / С. Кульчицький (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 199 с. 8. Сталин И. В., Каганович Л. М. Сталин и Каганович: Переписка. 1931-1936 гг. / Федеральная архивная служба России. Российский гос. архив социально-политической истории / О.В. Хлевнюк (сост.). – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с. 9. Старів С. Страта голодом. – К.: Видавничий центр "Просвіта", 2002. – 272 с. 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВОВУ України). – Ф. 539. – Оп. 17. – Спр. 366. 11. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 3. 12. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 64. 13. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. 14. Центральний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 5433. 15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 5444. 16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5446.

Taras Pshenychnyi

## ACTIVITY "TORGSIN" IN FAMINE 1932–1933 IN SOUTHERN AND EAST REGIONS OF UKRAINE

In clause is investigated activity of a trading network "Torgsin" in famine 1932–1933.

УДК 94(477.8) "XX"

Василь Ільницький

## СТЕПАН БАНДЕРА – ІДЕОЛОГ І ТЕОРЕТИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

*Проаналізована ідейно-теоретична діяльність Степана Бандери. На основі фактів досліджено його місце і роль як головного ідеолога, провідника та символу періоду безкомпромісної боротьби українського народу за незалежність.*

Однією з найяскравіших осіб в українському національно-визвольному русі ХХ століття був Степан Бандера. На жаль, для широкого загалу залишаються невідомими його теоретичні праці з проблем організованого націоналістичного руху, завдань і форм національно-визвольної боротьби. Без перебільшення можна сказати, що це була людина, яка повністю присвятила життя боротьбі за Українську самостійну соборну державу.

Біографія і революційна діяльність С. Бандери вже не є "білими плямами" в українській історіографії. Перші спроби проаналізувати його погляди зробили історики і публіцисти української діаспори [13; 16; 18].

Від часу проголошення незалежності України тема, що ми розглядаємо, набула ще більшої актуальності. Опубліковано низку науково-популярних праць О. Багана [1], Я. Сватка [21], Є. Перепічки [20], Г. Дем'яна [23], та ін. [10; 11; 12; 14; 22] присвячених переважно підпільно-революційній боротьбі С. Бандери. Однак автори не приділили належної уваги висвітленню ідейно-теоретичної спадщини Провідника ОУН. Окремі дані про С. Бандеру є і в узагальнюючих працях із історії ОУН [15] та збірниках документів [17].

Тому мета нашого дослідження – простежити роль і місце С. Бандери у виробленні ідейних та програмних засад ОУН, проаналізувати його ідейно-теоретичну діяльність.

На формування С. Бандери як політика, революціонера, ідеолога і теоретика національного руху впливали життєві обставини та історичні події того часу, також значну роль у зростанні С. Бандери відіграла людина світового визнання – Євген Коновалець.

Про те, що Є. Коновалець мав неабиякий вплив на С. Бандеру свідчить уже хоча б те, що 25 травня 1958 р. С. Бандера виголосив промову над могилою полковника Є. Коновальця в Роттердамі, де визнав колишнього керівника ОУН своїм вчителем і натхненником, людиною, яка пропагувала ідею незалежності нашої держави. Зокрема, відзначив: "Він навчив нас, як треба служити великій ідеї цілим життям. Визнаючи свої національні ідеали..., та відкидаючи все незгідне з ними, що накидає нам ворог..., український народ мусить вести за це боротьбу... Передусім самому покійному Провідникові завдячуємо це, що навіть після Його трагічного загину ОУН не збилася зі свого шляху, віднайшла свою самостійницьку пробоєвість у дальшому важливому й важкому періоді своєї діяльності" [5, с. 628–629].

Степан Бандера у своїй діяльності не раз керувався принципами Євгена Коновальця, приймав рішення, враховуючи позицію великого Провідника.



Підсумовуючи свою промову, С. Бандера мовив проникливі слова: "Коли стоїмо над могилою Того, хто був у нашому спільному змаганні Першим, Найбільшим, Єдиним... кожен додасть обітницю над Його могилою: іти Його слідами, все життя щиро працювати для добра України і боротись до загибуну за її волю" [5, с. 631].

Поряд із величезною організаційною діяльністю у 1939 – на поч. 1940-х рр. С. Бандера багато уваги приділяв ідейно-теоретичним проблемам національно-визвольного руху, зокрема конкретизації концепції національної революції, зафіксованої в документах Першого збору ОУН.

Після ув'язнення, а відтак відправлення до концтабору Заксенхаузен С. Бандеру позбавили можливості займатися політичною діяльністю. Але ОУН (р) під керівництвом його соратників продовжує боротися за свою велику мету, визначену в документах, розроблених під керівництвом Провідника. Підпільно з кінця 1941 р. до березня 1943 р. проведено три конференції ОУН та Третій (надзвичайний) Великий Збір ОУН – влітку 1943 р. У рішеннях цих конференцій були розширені й поглиблені ідеологічні, програмні, політичні засади діяльності організації в умовах війни й на перспективу, визначалася тактика боротьби.

Із ініціативи ОУН була створена Українська повстанська армія (УПА) і Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), до якої введені представники інших самостійницьких організацій.

27 вересня 1944 р. С. Бандеру звільнили з концтабору під домашній арешт. Він зник із-під нагляду гестапо, ігноруючи постанову про домашній арешт і перейшов на нелегальне становище.

У лютому 1945 р. на Крайовій мирній нараді Проводу ОУН на українських землях, що була трактована, як частина Великого збору ОУН, обрали нове бюро Проводу – Степан Бандера, Роман Шухевич, Ярослав Стецько. Цей вибір підтвердила конференція Закордонних частин (ЗЧ) ОУН 1947 р., і тоді С. Бандера став знову Головою Проводу всієї ОУН [4, с. 12].

У 1948 р. в ЗЧ ОУН створила опозиція, якій С. Бандера був протиставлений в ідейному, організаційному та політичному планах. На опозиційну лінію стало закордонне представництво УГВР. Щоби подолати конфлікт, у квітні 1948 р. С. Бандера запропонував М. Лебедю перебрати головування Проводу ЗЧ ОУН, але скоро останній віддав йому керівництво. Для утихомирення опозиційної критики С. Бандера у грудні 1950 року пішов із посади голови Проводу ЗЧ ОУН, підкресливши тим безпідставність закидів про його диктаторські амбіції. 22 серпня 1952 р. він склав повноваження голови Проводу всієї ОУН. Але такий крок не прийняла жодна компетентна установа, і С. Бандера залишився Провідником ОУН аж до смерті, а саме до 1959 року.

У такій складній обстановці його діяльність набула нового значення. Із організатора він ще більше перетворився на теоретика та ідеолога. Можливо й раніше С. Бандера міг стати на цей шлях, проте в тюрмах і концтаборах йому було заборонено писати, тож він міг тільки обмірковувати свої концепції боротьби.

Діапазон проблем, розкритих у працях С. Бандери, надзвичайно широкий. У них знаходимо глибокий аналіз суті сталінського режиму, періоду десталінізації у 1950-х рр., концепції національної революції ОУН, узагальнення попереднього досвіду визвольної боротьби, а також міжнародного становища, політики правлячих кіл інших держав щодо "української справи" та інше.

Провідними у теоретичній спадщині С. Бандери другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. є обґрунтування сутності й значення ідеології українського націоналізму, питань його творчого застосування у конкретній історичній обстановці, збагачення новими положеннями. Ці ідеї обґрунтовані у працях "До засад нашої визвольної політики", "Значення широких мас та їх охоплення", "Плянність революційної боротьби в краю", "Українська Національна Революція, а не тільки протирежимний резистанс", "Проти ідейного роззброювання визвольної боротьби", "Завдання ОУН під сучасну пору", "До питання основних кадрів національно-визвольної революції", "Ідея й людина в ідеологічному русі", "Проти фальшування визвольних позицій", "За правильне розуміння визвольно-революційного процесу" та інших.

Зокрема, С. Бандера наголосив, що "український визвольний рух, мотором якого є ідеологія і концепція українського революційного націоналізму, єдиний в цілому нашому

політичному житті останніх двох десятиріч, іде послідовно своїм шляхом, постійно зростає, продовжує і поширює свою боротьбу через усі величезні потрясення і зміни, що їх переживає наша Батьківщина. Він переборює всі намагання ворогів України знищити його" [9, с. 130]. Український націоналістичний революційно-визвольний рух, який сформувала ОУН, має глибоке коріння. Він, на думку С. Бандери, зародився і виріс органічним порядком із двох основних елементів: націоналістичної ідеології і революційної дії, безкомпромісної боротьби за державну самостійність. ОУН не була речником інтересів якоїсь частини народу, її основне завдання – це боротьба "за визволення України, змагання за Самостійну Соборну Українську Державу, що єдина може забезпечити українському народові повну волю, всебічний свободний розвиток, добробут, соціальну справедливість і справжнє народоправство" [7, с. 78].

Український народ, доводив С. Бандера, матиме змогу вільно жити й розвиватися тільки тоді, коли визволиться з-під гніту й визиску "російсько-більшовицького імперіалізму", позбудеться всілякого поневолення і стане сам господарем на своїй землі. Визволення і самостійна держава – це питання, яке визначають, чи бути українському народові, вільно жити й розвиватися, внести в розвиток людства свої творчі цінності, чи стати "погноєм" для дальшого розростання "російсько-більшовицького імперіалізму". Здобути самостійну державу український народ може тільки власною боротьбою і працею [7, с. 81–82].

Степан Бандера розвінчував твердження більшовицької пропаганди про те, що всяка боротьба проти більшовизму і його ладу призводить до відновлення того часу, який існував до 1917 року. Так, ніби є лише дві можливості: більшовицький лад або такий, який нав'язали Україні царська Росія й інші окупанти, тобто капіталістичний. "Український націоналізм категорично відкидає і поборює московський більшовизм-комунізм і веде намагання повернути стан національно-політичного і суспільно-економічного поневолення білою чи будь-якою іншою Росією або іншими попередніми окупантами..." [9, с. 143].

Метою ОУН, пояснював С. Бандера, є не повернути ті соціальні відносини, які накиннули Україні попередні окупанти, а побудувати і в українській державі "свій власний суспільний лад, відповідно до потреб і бажань усього українського народу, що запевнить українській нації найкращий розвиток, усім громадянам України – всебічну свободу, справедливість і добробут. Тут український націоналізм іде своїми власними шляхами, беручи за підставу і вирішальні критерії: український народ, українську родину, природні дані, життєві умови і потреби України. З чужих прикладів і досягнень український націоналізм приймає те, що відповідає українському народові. З минулого бере він за підставу ті вартості й засади, що їх витворив сам український народ у свободному своєму розвитку..." [9, с. 143].

У багатьох працях С. Бандера високо оцінював консолідуючий фактор у діяльності ОУН, УПА і УГВР. На його думку, дуже важливе значення мало те, що в ряди УПА стали всі, хто без уваги на свої програмно-політичні переконання був готовий до збройної боротьби проти ворогів. Головна роль УГВР у українській визвольній політиці полягала в тому, що вона створилася і діяла на українських землях як найвищий революційний керівний орган.

УГВР надавала революційно-визвольній боротьбі загальнонаціонального характеру, її здійснювали не тільки революційно-визвольні організовані сили ОУН і УПА, а й разом із ними весь народ, із одним національним революційним органом на чолі [7, с. 91].

На думку С. Бандери, досвід консолідації самобутніх сил в Україні мав стати зразком і мотивом консолідації української політичної еміграції на платформі УГВР [7, с. 99 – 100].

Враховуючи те, що московсько-більшовицьке поневолення України було не тільки суперечним з прагненням, життєвим потребам української нації, не лише спиняло її природний, вільний розвиток, а й загрожувало її існуванню, С. Бандера стверджував: для того, щоби вирвати націю з того становища і закінчити з процесом її постійного поневолення і знищення, необхідно скинути московське володіння в Україні, викоренити більшовизм-комунізм та усунути з українських земель усі чинники російського імперіалізму. Це можна досягнути лише шляхом рішучої визвольної боротьби всього українського народу, шляхом національної революції [6, с. 508–509].

Велику увагу С. Бандера приділяв розробленню принципів об'єднання самостійницьких українських сил в еміграції. Він із болем писав про те, що нема узгодженої політичної дії за кордоном, про суперечності у внутрішньому політичному житті української еміграції. "Перше основне лихо полягає в тому, що в нашому житті..., надто багато енергії, сил, уваги і часу пожирають внутрішні фронти, ворожнеча, взаємні поборювання між різними політичними середовищами... Ця хвороба роз'їдає українське політичне життя, а брак серйозної самостійницької політичної діяльності заповнюється гамором внутрішньої боротьби... А тепер треба боротися з ворогом – з російсько-більшевицьким поневоленням, треба йому протиставляти всі сили, на всіх відтинках, у всіх можливих формах. Треба все поставити на службу визвольній справі: і революційну боротьбу на Рідних Землях – як головний фронт, основу визволення... Якщо спрямуємо всю свою увагу на власну самостійницьку акцію, то побачимо, що є місце не тільки для одних, але для всіх, відчуємо потребу заповнення всіх фронтів, побачимо, що дія другого чинника, якого вважається тепер за конкурента, – теж потрібна і конечна" [7, с. 98, 105–106].

На жаль, це звернення не знайшло належної відповіді та дій окремих членів закордонних частин ОУН і Закордонного проводу (ЗП) УГВР, лідерів ОУН (м), Української національної ради (УНР), політичних партій. Серед частини українських політиків за кордоном взяла гору боротьба за владу, прерогативи, міністерські титули й портфелі, хоча вони були порожніми.

Значну увагу в цей період С. Бандера звернув на теоретичне і політичне обґрунтування такої проблеми, як поєднання у перспективі національної революції українського народу з визвольною боротьбою поневолених сталінським режимом народів Європи й Азії. Ця концепція була сформульована у Декларації Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни (травень 1945 р.): "До фронту поневолених народів СРСР долучується новий фронт загрожених народів Середньої і Південної Європи... Перед тими народами на всю широчінь стоїть питання збройної революційної боротьби перед намаганнями Сталіна включити їх у склад СРСР. З об'єднання цих двох фронтів повстане блок поневолених і загрожених народів, що в наслідок своїх революційних дій спричинить розвал союзної тюрми народів і створення вільного життя на руїнах сталінської тиранії" [19, с. 133].

Обґрунтовуючи цю концепцію, С. Бандера відзначив: "Обмеження визвольної боротьби кожного народу його власними національними кордонами, ведення визвольних змагань кожного народу сепаратно, нескоординовано з боротьбою інших народів давало б лише вигіднішу позицію більшовикам, уможливило б їм льокалізувати окремі вогнища революції, використовувати їхнє відокремлення і перемагати одного противника за одним" [3, с. 52].

При цьому він наголосив, що "остаточна розправа, загальний революційний взрив народів прийде тоді, коли революційне закивізування найширших мас... дійде до такого ступеня, що при ініціативному виступі... проти більшевицького режиму ті маси не будуть більше його покірним знаряддям, ані пасивними глядачами, а стануть по боці активної революції" [3, с. 54].

Для реалізації цієї концепції відбулося у квітні 1946 р. з ініціативи ОУН установче зібрання уповноважених представників національно-визвольних центрів і організації народів підбільшовицької Європи й Азії, на якому створено Антибільшовицький блок народів.

Із викладеного видно, що ОУН, борючись за незалежну суверенну, соборну державу, розраховувала насамперед на сили українського народу. Одночасно концепція національної революції передбачала поєднання її з визвольною боротьбою інших поневолених народів, визнання права кожного на самовизначення і національну державність при визнанні такого ж права українському народові. На основі цих принципів ОУН, враховуючи конкретну ситуацію, проводила політичну і тактичну лінію, спрямовану на створення антиімперіалістичного фронту.

Одночасно С. Бандера пов'язував перспективи національно-визвольної боротьби в краї з можливістю виникнення Третьої світової війни. Детально ця проблема висвітлена у працях "Третя Світова війна і визвольна боротьба" та "Війна в Кореї й національно-визвольна політика".

Війна в Кореї настільки загострила політичну ситуацію в світі, що багато хто, зокрема і С. Бандера, почали вбачати в цьому перспективу Третьої світової війни. Саме в цій ситуації ідеолог бачить нові можливості для продовження національно-визвольної боротьби. Він був упевнений у тому, що політичні фронти у веденні війни вже чітко визначені, бо війна на політичній арені вже триває, і коли вона розгориться, то лише загостриться, посиляться політичні протистояння. Керівник ОУН зазначив, що багато людей саме з цією війною пов'язують вирішення українського питання. Їхня концепція така, що західні держави для ведення війни з СРСР будуть старатися заручитися підтримкою ворожих більшовизму сил. Таким чином, постане питання і про долю України, надання їй незалежності в разі перемоги західних держав. Із цього приводу С. Бандера відзначив: "Щоб їм (державам, що виступають проти намагання українців здобути незалежність – авт.) успішно протиставитися, мусимо дати такий великий вклад у війну, щоб він переважав нашу ціну і значення нашого голосу у західних державах..." [8, с. 209].

Однак одночасно С. Бандера наголосив: "Західні держави недооцінюють або заперечують значення і рушійну силу національної ідеї і визвольних рухів поневолених народів... у своїх колоніях і не хочуть зайняти активної прихильної постави до визвольних рухів народів у підбольшевицькій Європі й Азії, як цього вимагає спільна для всіх народів справа боротьби проти російського імперіалізму і його міжнародного знаряддя – більшовизму... У досьогочасній політиці західних держав, а зокрема ЗСА, немає жодних серйозних проявів позитивної настанови до нашої національно-визвольної, протимосковської боротьби і до її цілей – знищення більшовизму і всякого загарбницького російського імперіалізму, розподілу СРСР і побудови самостійних національних держав досі поневолених народів" [2, с. 192–193].

І вкотре бачимо намір С. Бандери всеж-таки не очікувати ні від кого допомоги, а йти єдиним шляхом, завдяки якому Україна може здобути незалежність. Це – українська національна революція, власна боротьба української нації проти поневолення. Разом із тим автор концепції вказував на негативні наслідки панування в суспільстві настроїв очікування війни, які врешті можуть призвести до пасивного очікування вирішення долі українського народу. Тобто, ОУН мала переконати маси в тому, що війна є тільки сприятливою обставиною для визволення власними силами.

Зрештою, саме ця стратегія, як показала історія, виправдала себе, нічиє інше втручання не змогло дати Україні незалежність, тільки сили власного народу могли зробити таку велику справу. Тепер можна сказати напевно, що концепція, яку розробив С. Бандера, повністю себе виправдала, а його теоретичні розробки стали вагомими чинниками у боротьбі за незалежність.

Отже, С. Бандера в умовах постійного полювання за ним спецслужб СРСР, інтриг частини української політичної еміграції, залишаючись революціонером-організатором став головним ідеологом, теоретиком українського націоналістичного, визвольного руху.

Поза його увагою не залишилася жодна з проблем націоналістичної ідеології в нових умовах, концепції революційно-визвольної боротьби, політичних, програмових, соціально-економічних, міжнародних аспектів, аналізу становища в Україні й поза її межами під комуністичною окупацією, стану боротьби інших поневолених Москвою народів, необхідності та принципів створення спільного революційного фронту поневолених народів Європи і Азії проти більшовицької імперії.

У його працях знаходимо всебічний аналіз відносин між більшовицьким тоталітарним режимом і західними демократіями, двоїстості й непослідовності західних держав щодо проблем визвольного руху поневолених Москвою народів, можливостей і неможливостей Третьої світової війни й недоцільності пов'язувати з нею визвольну боротьбу поневолених народів.

Перспективним напрямком дослідження є вивчення впливу ідейно-теоретичної спадщини С. Бандери на розвиток націоналізму у наступні десятиліття.

#### *Список використаних джерел*

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 1994. – 192 с.
2. Бандера С. Війна в Кореї і національно-визвольна політика // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 189–196.
3. Бандера С. До засад нашої визвольної політики // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 45–

55. 4. Бандера С. Мої життєписні дані // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 1–13. 5. Бандера С. Над могилою Євгена Коновальця // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 627–631. 6. Бандера С. Перспективи української національно-визвольної революції // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 506–595. 7. Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 77–129. 8. Бандера С. Третя світова війна і визвольна боротьба // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 207–238. 9. Бандера С. Українська національна революція, а не тільки проти-режимний резистанс // Перспективи Української Революції: Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. – С. 130–170. 10. Власюк А. Степан Бандера та сучасна політика // Франкова криниця. – 2002. – № 54. – С. 5. 11. Гринів О. Теоретик національно-визвольної революції // За вільну Україну. – 1994. – 4 січня. – С. 5. 12. Гринів О. Теоретик національно-визвольної революції // Шлях Перемоги. – 1998. – 30 грудня. – С. 3–5. 13. Дужий П. Степан Бандера – символ нації: Екзистенційний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1996. – Ч. I. – 190 с.; 1997. – Ч. II. – 383 с. 14. Іванів Б. Призначення Провідника. Заради чого жив Степан Бандера // За вільну Україну. – 2002 – 8–9 листопада. – С. 12. 15. Косик В. Розкол ОУН (1939–1940): Збірник документів. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 134 с. 16. Кук В. Степан Бандера (1909–1999 рр.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 48 с. 17. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. 1920–1939 / За ред. С. Ленкавського. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – 639 с. 18. Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості. – Нью-Йорк–Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України, Ліга Визволення України, 1961. – 160 с. 19. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. – Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 371 с. 20. Перепічка Є. Феномен Степана Бандери. – Львів: Сполом, 2006. – 736 с. 21. Сватко Я. Місія Бандери. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. – 64 с. 22. Скуратівський В. Своє життя віддав інтересам і добробуту нації // Берегиня. – 2004. – № 3. – С. 4–5. 23. Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах / Упор. Григорій Дем'ян. – Львів, 2006. – 568 с.

## Vasiliy Ilnitskiy

### STEPAN BANDERA IS AN IDEOLOGIST AND THEORIST OF NATIONAL REVOLUTION IN POST-WAR YEARS

**The high principled theoretical activity of Stepan Bandera is analysed in the article. His place and role as the main ideologist, explorer and character of the whole epoch of uncompromising fight of the Ukrainian people for the independence is shown on concrete facts.**

УДК 94 (477)

Вікторія Туренко

**БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ У ВИЩОМУ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОМУ АПАРАТІ: ВІД "КОЛЕКТИВНОГО КЕРІВНИЦТВА" ДО ВЛАДНОЇ МОНОПОЛІЇ (1953–1957 РР. ХХ СТ.)**

*У статті розглядаються процеси, які відбувалися в сфері управління вищого партійно-радянського керівництва.*

Проблема спадкоємництва влади у радянську добу загострювалась у періоди сходження із політичної авансцени "перших осіб" держави. Зазвичай це відбувалось внаслідок їх природної смерті. Смерть одного із них – Й. Сталіна – була не лише фіналом життя однієї людини, а й стала знаковою подією, яка перегорнула чергову сторінку радянської історії. Один із найтрагічніших періодів для долі декількох поколінь країни Рад, нарешті, скінчився.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники неодноразово звертались до обраної автором проблематики, аналізуючи передумови, етапи, характер та наслідки внутрішньопартійної боротьби, яка точилась серед найближчого сталінського оточення [1; 3; 6; 8; 9; 10; 14; 15]. Проте поза їх увагою, на нашу думку, не з'ясованою залишилась проблема еволюції влади – від "колективного керівництва" до її монополізації в особі М. Хрущова, що і визначило мету написання даної статті.

Відсутність у тоталітарній державі механізму передачі владних повноважень невідвратно поставила перед вищим партійно-радянським керівництвом проблему їхнього спадкоємства. "Гостро вирішувалось питання, хто залишиться сидіти "вгорі" і на якому стільці", – згадував один із заступників М. Хрущова В. Новіков [1, с. 106]. Делікатне ставлення до цього вельми важливого питання озвучив на липневому (1953 р.) пленумі ЦК глава уряду Г. Маленков: "Ніхто сам не сміє, не може, не повинен і не хоче претендувати на роль спадкоємця... Спадкоємцем великого Сталіна є міцний, згуртований, монолітний колектив керівників партії... Він і є спадкоємцем товариша Сталіна" [2, с. 197].

Нове керівництво країни публічно заявило, що воно відмовляється від передачі владних повноважень одній особі, мотивуючи таку позицію шкодою й неприпустимістю "культу особи" і необхідністю дотримання вищого партійного принципу керівництва – колективності. На думку О. Лейбовича, дійсно на певний період відбувся перехід від особистої влади до колективного керівництва [3, с. 100].

Але, на наше глибоке переконання, реальна ситуація була прямо протилежна заявленій позиції. Оскільки найближче оточення диктатора налічувало більше десятка амбіційних особистостей – членів президії ЦК КПРС – передусім Г. Маленков, Л. Берія, В. Молотов, К. Ворошилов, М. Булганін, Л. Каганович, А. Мікоян, М. Сабуров, М. Первухін, які в тій чи іншій мірі були здатні претендувати на верховну владу в країні, то за умов відносно однакових позицій відразу декількох претендентів на роль "вождя", вагомого значення набувало досягнення тим чи іншим претендентом негайних успіхів у справі вирішення (або пом'якшення) існуючих у країні гострих суспільно-політичних і соціально-економічних проблем. Оскільки, жоден із кандидатів у "вожді" не мав реальних підстав, щоб претендувати на першість. Кожному з них вкрай потрібно було швидко набирати бали у перегонах за першість. Тому кожен із претендентів на місце лідера в радянському керівництві вживав заходів щодо підвищення свого авторитету в суспільстві та перерієнтації керівних кадрів управлінського апарату на свій бік.

Варто зауважити, що в останні роки життя Сталіна реальні важелі влади виразно перемістились з партійних інстанцій до державних. Не ЦК КПРС, а Рада Міністрів СРСР

стала фактичним епіцентром влади. Тому для сталінських соратників насамперед крісло глави уряду означало сходження на найвищу сходинку політичного олімпу.

Очевидним фаворитом початкового етапу боротьби за владу стає Г. Маленков. З подачі Л. Берія, він очолює Раду Міністрів СРСР. Його заступниками призначаються Л. Берія, В. Молотов, М. Хрущов, М. Булганін, А. Мікоян. У свою чергу, Г. Маленков вносить кандидатуру Л. Берії на посаду глави об'єднаного силового міністерства (МДБ і МВС). В. Молотов очолив міністерство закордонних справ. К. Ворошилов призначається головою президії Верховної Ради СРСР. Виходячи з тогочасних "розкладів", М. Хрущова фактично було відсторонено від прийняття повсякденних владних рішень. Йому запропонували "сконцентруватись на роботі у ЦК КПРС". Не отримали реальних владних функцій М. Сабуров та М. Первухін. Однак такий розподіл владних функцій не влаштовував учасників владних "перегонів". Кожен із них бажав більшого. Тому претенденти на роль нового лідера робили все можливе для підвищення свого авторитету в суспільстві. Породжена таким станом справ ситуація ще більше загострила нездорову атмосферу в середовищі владної еліти. Члени президії ревниво стежили один за одним у спробах будь-яким чином заявити про себе.

Бажаючи сповна використати переваги посади, яку він обіймає, Маленков починає "розкручувати" власне ім'я. На перших шпальтах газет постійно з'являються публікації з фотографіями глави уряду. Між рядками мов би читалась думка про майбутнього кандидата в лідери Більше того, газета "Правда" опублікувала виступ Маленкова на траурному мітингу окремо (на передовиці) від виступів решти промовців. Критика з боку президії на подібні дії Маленкова не змусила на себе чекати.

Оскільки окреслював свої контури курс на "колективне керівництво", то все більш чітко почали проглядатися і претенденти на роль лідера. Передусім це Г. Маленков як глава Ради Міністрів СРСР, Л. Берія як глава впливового силового відомства й М. Хрущов як глава розгалуженого апарату ЦК КПРС. Вони ж, за дорученням бюро президії ЦК КПРС, уповноважувались привести в належний порядок сталінський архів [4, с. 110]. Позиції М. Хрущова в цей період на фоні двох інших виглядали значно скромнішими, оскільки, як зазначалось вище, у системі органів державної влади партії відводилось другорядне значення. Інакше кажучи, владна вага ЦК КПРС поступалась місцем Раді Міністрів СРСР і навіть МВС СРСР.

Таким чином, перерозподіл владних повноважень після смерті диктатора визначив перспективи основних фігурантів політичної боротьби. Так як посада Голови Ради Міністрів СРСР виявилась найзначимішою, то відповідно Маленков зайняв у тріумвіраті домінуючі позиції. Берія як очільник потужної воєнізованої поліційної організації концентрував у своїх руках арсенал засобів для можливого силового захоплення влади. Проте Хрущов, очолюючи секретаріат ЦК КПРС, намагався повернути втрачений партією вплив, і тим самим підвищити власний рейтинг.

Особливо активно почав діяти Берія. Він намагався створити образ послідовного борця за відновлення законності й правопорядку, за реабілітацію всіх безневинно потерпілих, за звільнення з місць ув'язнення засуджених за дрібні злочини (запізнення на роботу, самовільний відхід зі служби, дрібні розкрадання, службові провini). Варто визнати, що Берія спромігся зробити немало. Його дії в той час складали настільки позитивне враження, що й дотепер сприймаються за "чисту монету" [5, с. 28]. Перший наказ, що видав Берія після призначення його міністром внутрішніх справ стосувався заборони катувань ув'язнених, застосування заходів фізичного впливу на допитах, знищення знарядь катувань і ліквідації спеціально обладнаних для цих цілей приміщень. На початку березня 1953 р. Берія видає наказ про створення чотирьох слідчих груп для перевірки матеріалів слідства в "справі лікарів", по "мінрельській справі", у справі колишніх працівників МДБ і в справі працівників Головного артилерійського управління Радянської Армії.

Надзвичайно показовим став спосіб доведення матеріалів слідства до відома громадськості. Третього квітня доповідь Берія по "справі лікарів" розглядалася президією ЦК, а вже 4 квітня центральні газети опублікували повідомлення МВС. У ньому прямо говорилося про фальсифікацію "справи лікарів". Було заявлено, що арешт великої групи

лікарів здійснено на протизаконних підставах, а для отримання необхідної інформації органи "застосовували неприпустимі й суворо заборонені законом СРСР прийоми слідства", тому за результатами перегляду справи засуджені були реабілітовані, а слідчі винні в протиправних діях – покарані [6, с. 64–65].

Безперервні ініціативи Берія випереджали дії президії ЦК КПРС. За сталою традицією публікація повідомлень такого роду супроводжувалася передовою статтею в газеті "Правда", де в той же день давалася відповідна політична оцінка. Тим самим підкреслювалася виключна роль партійно-політичного керівництва в цій акції, і його відношення до неї. Передова ж стаття "Правди" присвячена "справі лікарів" під назвою "Радянська соціалістична законність недоторканна" з'явилась лише 6 квітня 1953 року [5, с. 28].

Одночасно зі "справою лікарів" МВС СРСР представило в президію ЦК КПРС матеріали, що розкривали фальсифікацію "справи мінгфельської націоналістичної групи", і які прямо вказували на причетність до фабрикації цієї справи Сталіна. Логічним продовженням курсу на реабілітацію незаконно засуджених стала "справа Міхоелса". Провина за розпалювання національної ворожнечі та порушення інтернаціональних засад радянського суспільства перекладалася на колишнє керівництво МВС. За ініціативою Берія у кінці березня 1953 р. президія Верховної Ради СРСР оголосила амністію для осіб, засуджених на строк до 5 років позбавлення волі. Засудженим на триваліші строки термін покарання зменшував на половину. За статистичними даними, по УРСР звільненню з місць ув'язнення підлягало 64 тис. 933 особи [7, арк. 150]. Усього ж по СРСР було звільнено 1 млн. 184 тис. 264 особи [8, с. 405].

Суспільний резонанс від проведення Л. Берією подібних акцій набув широких масштабів. Їх ініціатор, бажаючи сповна використати цю обставину свідомо форсував подальший процес реабілітації. Потрібно зазначити, що дуже легко впасти в однобічну оцінку його діяльності при поверхневому підході до документів і аналізу конкретних фактів. Тим паче, що в розпорядженні істориків і публіцистів перебуває не весь корпус історичних джерел, що відносяться до даної проблеми. Значну роль у спробах відшукати істину відіграє прагнення перебороти існуючі стереотипи, породжені в ході боротьби за лідерство.

На перший погляд, широко реабілітація виглядає як прогресивне явище, як прояв лібералізації політичної влади. Однак реабілітація мала й зворотний бік медалі. В її русло, окрім незаконно засуджених потрапила значна кількість справжніх злочинців. Амністія засуджених за скоєння кримінальних злочинів дуже швидко породила лавиноподібне зростання злочинності в країні, що невдовзі викликало нову суспільну напругу. Саме такою ситуацією фактично ним же і створеною, Берія прагнув скористатися для розширення повноважень очолюваного ним міністерства.

Для посилення ролі МВС у державно-політичному житті він розпочинає проведення докорінної реорганізації органів внутрішніх справ. У надзвичайно стислі строки йому вдалося здійснити значні кадрові зміни. Критерій при підборі нових кадрів був єдиний: особиста відданість Берія. Саме у такий спосіб він планував заручитись в разі потреби підтримкою вірних підлеглих, і, безперечно, – зміцнити свої владні власні позиції.

Навесні 1953 р. Л. Берія розвиває бурхливу діяльність практично у всіх сферах внутрішньої й зовнішньої політики. Він активно втручається в питання кадрової політики, пропонуючи замінити тих чи інших посадовців, лобіюючи, тим самим особисті інтереси. О. Лейбович, аналізуючи поведінку Берія, говорить: "Його не стримували посадові обмеження й завчасно обумовлений розподіл обов'язків між членами керівництва. Він діяв як партійний лідер, нав'язуючи президії ЦК власні рішення" [3, с. 102]. Інакше кажучи, він вибрав шлях, який мав привести до зростання його особистої популярності та досягнення певної харизматичності.

Вкрай рішучі й послідовні дії Берія в напрямку мобілізації всіх потенційно можливих ресурсів із метою узурпації влади почали насторожувати не лише його безпосередніх конкурентів, а й решту членів президії ЦК партії. Впадало в очі те, що Л. Берія, який був одним із найближчих соратників Й. Сталіна, почав демонстративно дистанціюватись від нього, майже похапливо намагаючись позбавитися від шлейфу минулого, доводячи тим самим непричетність до політичного курсу "вождя народів".



Відверто озвучувати такі підозри ніхто не наважувався, оскільки, по-перше, жоден із них навіть після смерті Сталіна не зміг подолати чи принаймні суттєво звільнитись від атмосфери тотального страху, породженого тривалим періодом жорсткої диктатури. По-друге, своїм попереднім "авторитетом" Берія давав зрозуміти, що потенційних супротивників чекатиме жорстка розправа. "Хоча відразу після смерті Й. Сталіна фігурою №1 вважався Г. Маленков як Голова Ради Міністрів, фактично провідну роль відігравав Л. Берія. З розмов очевидців я знав, що це була людина аморальна, яка не гребувала жодними засобами для досягнення своєї мети. Спираючись на Маленкова, а іноді й на деяких інших членів президії ЦК, він послідовно наближався до остаточного зміцнення свого лідерства", – стверджує відомий дипломат О. Трояновський [9, с. 170–171].

М. Хрущов став одним із перших, хто зрозумів всю небезпеку, яку в недалекій перспективі становитиме Л. Берія. Тому він починає вести кулуарні переговори зі членами президії ЦК. Заручившись попередньо підтримкою Г. Жукова, К. Ворошилова, В. Молотова, М. Булганіна, він спрямовує максимум зусиль для переконання Г. Маленкова. Зробити такий крок було непросто, оскільки між Маленковим і Берією існували давні тісні стосунки. Однак навіть ця обставина не зупинила Хрущова. Обравши відповідну нагоду, він зумів знайти аргументи, щоб переконати главу уряду в доцільності зруйнувати далекосяжні плани Берія. Спокуса для Маленкова виявилась завеликою. Адже останнім часом він мав достатньо фактів для того, щоб пересвідчитись, що Берія, все частіше ігноруючи його думку, і намагається йти власним шляхом. Тому залишалось лише обговорити й узгодити технічні деталі виступу проти Берії.

Результатом домовленостей між членами президії ЦК КПРС став арешт Берія. Слідуючи усталеній ще за сталінських часів традиції йому насамперед інкримінували роботу на англійську та мусаватистську розвідки, розпалювання національної ворожнечі. Сутність же обвинувачення зводилось до "організації антирадянської змови з метою захоплення й відновлення панування буржуазії" [10, с. 299]. У червні 1953 р. Л. Берія було заарештовано, а липневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС позбавив його членства в партії і звільнив від усіх займаних ним постів. 10 грудня 1953 року президія ЦК КПРС затвердила текст обвинувачувального вироку у справі Берія. Це був об'ємний документ – 60 сторінок великого формату, який склав цілу книгу видану тиражем у 1,5 тис. екземплярів [5, с. 30].

Отже, у результаті чітко спланованої й проведеної операції було "виведено із гри" одного з потенційних і найвірогідніших кандидатів на найвищу партійно-державну владу та знешкоджено його найближче оточення.

На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС М. Хрущова обирають першим секретарем ЦК партії [11, с. 383]. Позиції Г. Маленкова, на перший погляд, не похитнулись, але, на думку Р. Медведєва, у нього з'явився "комплекс невпевненості" у собі [6, с. 69]. Ставало зрозуміло, що "першу скрипку" відтепер має намір гратиме саме Хрущов.

Незабаром виразно проявились ознаки і відкритого суперництва в дуумвіраті Хрущов-Маленков. "Полеми битви" для них стала соціально-економічна сфера, і насамперед сільське господарство. Вони небезпідставно вважали, що саме тут їм удасться швидко досягнути вагомих результатів, а тим самим завоювати популярність і підтримку в партії і суспільстві, а отже, – ствердити своє лідерство.

Аграрна програма Г. Маленкова загалом мала прогресивний характер, проте її відверто слабким місцем було самоусунення держави від економічної підтримки сільського господарства. Будучи людиною кабінетного типу, він навіть уявити не міг ступінь деградації тогочасного села.

На противагу Маленкову, Хрущов, попри всі подальші критичні закиди на його адресу, різко відрізнявся від інших членів найближчого сталінського оточення доброю обізнаністю з реальним станом речей в аграрній сфері. Розуміючи гостроту становища на селі, він енергійно, із притаманним йому динамізмом та політичним темпераментом розпочинає своє просування до ролі одноосібного лідера саме через його розв'язання.

Зміцнивши з вересня 1953 року свої позиції, він ще не вважався визнаним лідером і змушений був, або ж ділити владу з іншими членами сталінської команди, або ж рахуватись з існуванням опозиції всередині президії ЦК. Розуміння Хрущовим того, що отрима-

ти необхідні йому політичні дивіденди можливо лише за умови швидкого проведення популярних змін у країні житті, стало могутнім важелем у його подальших кроках.

З середини 1954 р. позиції Г. Маленкова суттєво ослабли. Підстав для цього виявилось немало: справа Берія, розголос про ініціаторів нещодавньої "ленінградської справи", в цілому вкрай важке становище в сільському господарстві, яким він опікувався як член політбюро. Питання про його відставку було винесено на розгляд пленуму ЦК КПРС вже у лютому 1955 р. У своєму виступі М. Хрущов обвинуватив Г. Маленкова у тому, що він виявився недостатньо зрілим й твердим керівником, претендував не лише на керівництво урядом, але й президією ЦК, домагався дешевої популярності серед народу [12, с. 61]. Не залишався в стороні і Молотов, який закидав йому ігнорування проблем тяжкої промисловості. Маленков намагався захищатись, однак протистояти групі прихильників Хрущова йому не вдалося. На черговій сесії Верховної Ради СРСР була озвучена його заява із проханням про звільнення від обов'язків глави уряду [6, с. 75].

Кандидатуру на посаду нового глави радянського уряду запропонував уже М. Хрущов. Ним став М. Булганін. Міністром оборони було призначено (також за подачі Хрущова) Г. Жукова. Г. Маленкову довірили лише суто фахове міністерство електростанцій СРСР.

Таким чином, очевидну перемогу в двобої з Г. Маленковим отримав М. Хрущов. А оскільки він очолював партійний апарат, то відповідно центр політичної ваги перемістився тепер з державних інституцій у партійні. Однак для остаточного ствердження Хрущова як визнаного одноосібного лідера держави потрібно було ще докласти чимало зусиль.

Одним із найбільш відповідальних етапів на шляху просування М. Хрущова до владного олімпу став XX з'їзд КПРС. Саме ця подія стала чи не найголовнішою в його політичному житті та діяльності. Закрита доповідь М. Хрущова "Про культ особи та його наслідки" виявилась настільки резонансною, що він і сам того не очікував. Суть справи полягала в тому, що розвінчуючи культ особи Сталіна, він наносив прямий удар і по його колишньому оточенню, виводячи, тим самим із гри потенційних суперників в боротьбі за владу. Суттєве оновлення складу ЦК після XX з'їзду КПРС надало очевидні переваги на користь М. Хрущова. Кількість його прибічників виявилась переважаючою. Це на певний час забезпечило гарантії для реалізації намічених ним подальших проектів і задумів.

Кульмінаційним моментом внутрішньопартійної боротьби за владу став червневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС. Реваншем представників "старої гвардії", які тією чи іншою мірою постраждали від дій Хрущова, стало створення коаліції із числа недавніх ворогів. Нехтуючи власними інтересами, вони ретельно й таємно почали готувати державний переворот із метою зміщення з посади головного фігуранта, який, на їхню думку, надто далеко зайшов у своїх політичних та економічних проектах. Завчасно розраховуючи на успіх, вони навіть визначили його подальшу політичну долю. У разі визнання Хрущовим допущених помилок і погодження з відставкою, його планували призначити міністром сільського господарства. Однак іншому випадку з метою уникнути можливих ускладнень (оскільки авторитет М. Хрущова в суспільстві був уже досить високим), допускалась навіть можливість його арешту.

Керуючись принципом "арифметичної більшості", ретельно зваживши свої позиції, заколотники перейшли до реалізації свого плану. На засіданні президії ЦК КПРС Маленков, Молотов і Каганович поставили питання про позбавлення Хрущова владних повноважень. У цьому зв'язку на його адресу були висловлені чисельні звинувачення. Передусім Хрущова звинувачували в негараздах економічного життя, волюнтаризмі в прийнятті стратегічних рішень, суб'єктивізмі у вирішенні поточних проблем. Однак головне звинувачення стосувалось саме курсу десталінізації. Колишні соратники Сталіна вважали, що Хрущов, ігноруючи думку "колективного керівництва", зайшов надто далеко в розвінчанні культу особи, підірвавши, тим самим авторитет КПРС у міжнародному комуністичному русі. Однак насправді ж коаліціантів турбувало зовсім інше. Налякані непередбаченістю Хрущова, намагаючись повернути втрачені ними позиції та уникнути відповідальності за свої діяння, вони, власне, вимагали ревізії рішень XX з'їзду КПРС.

Дебати з піднятого питання продемонстрували, що очевидна перевага була на стороні "реваншистів". Із членів президії на бік Хрущова стали лише Мікоян, Суслов і Кири-

ченко. Решта – Маленков, Молотов, Булганін, Каганович, Ворошилов, Первухін і Сабуров – зайняли протилежні позиції. Кандидати в члени президії ЦК – Брежнєв, Жуков, Мухітдінов, Швернік і Фурцева – були в таборі прихильників Хрущова, проте вони мали право лише дорадчого голосу. Шепілов спочатку також був серед них. Але в ході дебатів він змінив свою позицію і теж приєднався до більшості. Здавалось, що доля М. Хрущова вирішена. Опозиційна більшість президії проголосувала за зміщення Хрущова з поста першого секретаря ЦК КПРС. Однак меншість, яка підтримувала Хрущова, несподівано заявила, що президія некомпетентна приймати подібні рішення. Оскільки його призначення відбулось на пленумі ЦК, то саме пленум і правомочний винести рішення щодо його можливої відставки. Слід визначити, що така позиція була цілком логічною

Позачерговий червневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС вважається безпрецедентним за своєю тривалістю: він проходив з 22 по 29 червня. Цей факт красномовно підтверджує всю гостроту та піковість ситуації, породженої боротьбою за владу між старим ядром компартійної верхівки та її оновленим крилом. У роботі пленуму взяли участь 266 осіб (121 член ЦК КПРС, 94 кандидати в члени ЦК, 51 член Центральної ревізійної комісії). Пленум, як перший секретар ЦК КПРС, відкрив М. Хрущов. Він же виголосив доповідь "Про становище в партії". Позицію протилежної сторони озвучив Молотов. Неочікуваним для заколотників було те, що більшість виступаючих висловились на підтримку М. Хрущова. По-суті, їхній план зазнав фіаско.

Остаточо переломив ситуацію М. Суслов. Він охарактеризував поведінку учасників групи як антипартійну, а їхні дії – як намір змінити склад секретаріату ЦК та взяти керівництво ним у свої руки [13, с. 29–32]. Г. Жуков у своєму виступі, навівши відповідні документи, прямо звинуватив Молотова, Маленкова й Кагановича в співучасті в репресіях 30–40-х рр. [14, с. 177–180]. Позиція міністра оборони СРСР була вкрай важливою, оскільки від того на чий бік стане армія залежав подальший перебіг подій. Із цього приводу В. Наумов зазначає: "Ніколи армія не стояла так близько до політики, ніколи до цього часу в її руках не було такої сили, яка б могла вирішити питання про владу в партії і державі" [15, с. 30–31].

У даній ситуації опозиціонерам задля помилування залишалось лише одне – покаятись. Це й було зроблено Булганіним, Ворошиловим, Сабуровим і Первухіним. Не зрадив собі лише Молотов. Він утримався й під час голосування резолюції пленуму. Інші учасники "антипартійної групи" голосували за резолюцію, яка засуджувала їхню власну поведінку [6, с. 121].

У рішеннях пленуму засуджувались дії "антипартійної групи Молотова, Кагановича й Маленкова" і підтримувався новий курс у житті партії й країни. Зі складу президії й ЦК КПРС були виключені Молотов, Маленков, Каганович і Шепілов, що примкнув до них [16, с. 262]. Кількість членів президії збільшувалась до 15 осіб. До її складу ввійшли ще недавні кандидати, які підтримали Хрущова. Опозиціонери отримали призначення на незначні посади до того ж поза межами столиці. Лаври переможця дістались М. Хрущову.

Таким чином, червневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС став для Хрущова своєрідним рубіконом, який був подоланий у боротьбі за одноособове лідерство в партії й державі. Заручившись підтримкою однодумців, він зумів переломити ситуацію на свою користь. До честі М. Хрущова того періоду слід визнати, що вирішальна перемога не розбудила в ньому почуття помсти. Він не вдався до апробованої манери поведінки в стилі свого попередника: "немає людини – немає проблеми". Хоча його подальші кроки в кадрових питаннях зовсім не викликають поваги. Адже згодом до когорти покараних будуть занесені й колишні однодумці в особі яких він убачатиме потенційних конкурентів, які спроможні зазіхнути на владу.

Одним із кандидатів на верховну владу в країні, на переконання М. Хрущова, міг стати Г. Жуков. Вочевидь було зрозуміло, що надмірних політичних амбіцій маршал не мав. Також не існувало підстав підозрювати його в намірах здійснити військовий переворот. Та все ж М. Хрущова бентежив стан речей, який мав місце в армії – її деполітизація. Адже Г. Жуков проявив неабияку наполегливість у тому, щоб максимально відсторонити очолювану ним структуру від втручання в її функціонування партійного апарату.

Починаючи з 1957 р., Г. Жуков здійснює низку заходів у напрямку перебудови взаємовідносин між КПРС і армією, при цьому, не вважаючи за необхідне узгоджувати свої дії зі ЦК партії. Так, наприклад, він зобов'язав політпрацівників у військових частинах вивчати військову справу на професійному рівні. Своє рішення Жуков мотивував тим, що в умовах військового часу політпрацівникам часто доводилось перебирати на себе функції бойових командирів. Не особливо рахувався маршал і з рекомендаціями Головного політичного управління Радянської Армії, яке підпорядковувалось не міністру оборони СРСР, а Секретаріату ЦК КПРС [6, с. 125]. Більше того, у своєму поданні на адресу ЦК КПРС він запропонував ліквідувати Вищу військову раду при Раді оборони країни (в її склад входили не лише командуючі військових округів і флотів, але й всі члени й кандидати в члени президії ЦК КПРС – авт.) та військові ради в округах і арміях. Подібні пропозиції Жукова викликали шквал критики на його адресу. Реорганізація, на думку членів президії, суттєво обмежувала можливість спілкування з військовим командуванням і відсторонювала ЦК КПРС від керівництва армією [17, арк. 371-374].

Однак для всіх, і передусім для Г. Жукова, виявилось абсолютною несподіванкою оприлюднення Указу Президії Верховної Ради СРСР про звільнення його від обов'язків міністра оборони СРСР і призначення на цю посаду маршала Р. Малиновського. Формальною підставою для звільнення стало звинувачення в бонапартизмі та ігнорування партійно-політичної роботи в армії й на флоті. Посилилася також звинувачення в брутальності, марнославстві, роздуванні своїх заслуг і як наслідок – створенні власного культу особи.

Поспішно скликаний жовтневий (1957 р.) пленум ЦК прийняв рішення про виключення його зі складу не лише президії, але й ЦК КПРС. Промовці критикували Жукова за порушення ленінських партійних принципів керівництва збройними силами, проведення лінії на згортання роботи партійних організацій, політорганів і військових рад, ліквідацію керівництва й контролю над Радянською Армією й Військово-Морським Флотом із боку партії, її ЦК про втрату партійної скромності [16, с. 285–286].

Ротації серед вищого військового командування носили чітко означену мету – досягти повного контролю над армією та флотом з боку партійного керівництва в особі М. Хрущова. Винісши повчальні уроки з перипетій владної боротьби, він зрозумів, що лише повна підтримка військових забезпечує абсолютні гарантії недоторканості його прерогатив.

Отримана в 1957 р. перемога над потенційними суперниками помітно окрилила М. Хрущова на подальші кроки в напрямку монополізації влади. Вже на першій сесії Верховної Ради СРСР 5 скликання (березень 1958 р.), за пропозицією К. Ворошилова, М. Хрущова одностайно обирають главою радянського уряду. Він також стає на чолі Ради Оборони СРСР. Сконцентрувавши у своїх руках державну, партійну, господарську та військову владу, він остаточно підкорює собі владний олімп, і стає одноосібним лідером країни Рад.

Таким чином, смерть Й. Сталіна поклала початок гострій внутрішньопартійній боротьбі за владу. Відверте політичне суперництво обумовлювалось не лише змаганням за ключові державні пости, але й концептуальною відмінністю підходів та поглядів, спрямованих на модернізацію радянської системи. Підсилення ролі та значення партійного апарату, зрощення його з місцевими органами влади, концентрація в його повноваженнях усіх важелів державного впливу дозволило М. Хрущову вибороти пальму першості, а кулуарна "розправа" з опонентами забезпечила всі можливості для проведення обраного ним курсу.

#### *Список використаних джерел*

1. Новиков В.Н. В годы руководства Н.С. Хрущева // Вопросы истории. – 1989. – № 1. 2. Пленум ЦК КПРС. Июль 1953 года. Стенографический отчет // Известия ЦК КПРС. – 1991. – № 2. 3. Лейбович О. Л. Реформа и модернизация в 1953–1964 гг. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1993. 4. Последняя отставка Сталина // Источник. – 1994. – № 1. 5. Хрущов Н. С.: личность, время, реформы: (Подборка статей) // Свободная мысль. – 1994. – № 10. 6. Медведев Р. А. Н. С. Хрущев: Политическая биография. – М.: Книга, 1990. 7. Центральний державний архів громадських об'єднань країни (надалі – ЦДАГОУ). – Ф.1.

– Оп. 24. – Спр. 2834. 8. Некрасов В. Ф. Берия: конец карьеры. – М., 1991. 9. Трояновский О. А. Через годы и расстояния. – М., 1997. 10. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. 11. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 6 (1941–1954). – К.: Політвидав України, 1980. 12. Сесія Верховної Ради СРСР (лютий 1955 р.) за пропозицією депутата О. Пузанова увільнила Г. Маленкова від обов'язків Голови Ради Міністрів СРСР // Відом. Верховної Ради СРСР. – 1955. – № 2. 13. Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограма юньського пленума ЦК КПРС и др. док. – М., 1998. 14. Пихоя Р. Г. СРСР: История власти. 1945–1991. – М.: Изд-во РАГС, 1998. 15. Наумов В. П. Борьба Хрущева за единоличную власть // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. 16. КПРС в резолюціях... – Т. 7. – К., 1980. 17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4477.

**Viktoriya Turenko**

### **A RACE IS FOR POWER IN A HIGHER PARTY SOVIET VEHICLE: FROM "COLLECTIVE GUIDANCE" TO THE IMPERIOUS MONOPOLY (1953–1957)**

**Processes which took a place in the sphere of management of top party soviet management are examined in the article.**

**УДК 94 (477)**

**Сергій Падалка**

### **ІСТОРІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1990–2000-Х РОКІВ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ**

*У статті на основі новітніх наукових розробок висвітлюється сучасний стан розробок історії незалежної української держави.*

Впродовж 1991–2007 рр. історія незалежної України залишалася чи не найскладнішою науковою проблемою. Водночас, слід зазначити, що історіографія даного періоду вже має свої набути, пройшла певний етап становлення та утвердження. Інтерес дослідників до проблем функціонування незалежної держави, перехідного суспільного ладу розвивався поступово. На початку 1990-х років у багатьох науковців як досвідчених, так і молодих, традиційно залишалися неоднозначним розуміння необхідності наукової реконструкції історії повсякденності, незавершених суспільно-політичних та соціально-економічних процесів. Вони вважали, що події, які щойно минули, не заслуговують на історичне дослідження, а мають "відлежатися", "стати історією". Напевно першим набили оскомину свого часу науковий комунізм й історія КПРС, а іншим було непросто виокремити предмет дослідження. Для молодих науковців безпрограшним залишався вибір тем дослідження, які хронологічно не переступали радянського періоду. Відповідно зростала і загальна чисельність публікацій, підготовка фундаментальних робіт активно почала розгортатись з середини 1990-х років.

Постійно шукались способи осмислення історії незалежної України. Безумовно, враховувалась та обставина, що для повноцінного історичного дослідження потрібна не лише віддалена часова перспектива, а й завершеність самого процесу. Як слушно за-

значив Я.Грицак у передмові до видання "Україна 1991–1996: хроніка подій", "Інакше історик ризикує уподібнитись кулінарові, який описує смак страви перед тим, як вона звариться" [1, с. 5]. Справді, для дослідника створювати систему історичних знань, перебуваючи одночасно в гущі суспільних подій, бути їх учасником, залишалось справою не простою, що потребувала специфічного методологічного інструментарію, наявності таких визначальних фахових якостей як сумління, політична нейтральність, вміння дистанціюватися від подій та глянути неупереджено "збоку" чи "зверху" на суспільні явища чи процеси.

Усвідомлення важливості історичного знання для утвердження демократичних традицій, спонукало фахівців відразу після проголошення незалежності включитись в роботу по вивченню процесів що протікали в Україні. Очевидно це був період напрацювання емпіричного матеріалу та перших узагальнень явищ, відтворення процесів і подій у певній послідовності без широких узагальнень. На початку 1990-х років сучасна історія України (умовно кажучи, історія після 1991 р.) залишалася тісно пов'язаною з політологією, соціологією, економікою, джерельною базою цих наук. Питання про доцільність проведення такого роду робіт в українській академічній історичній науці не ставилось. Вважалось, що досвід перших років незалежності заслуговує на увагу. Я.Грицак, роблячи спроби легітимувати сучасну історію України у вищезазначеній публікації, писав: "Десятиліття незалежності може не дає ще достатньо глибоких підстав для розуміння куди прямує Україна. Зате воно дає змогу точніше зрозуміти, звідки вона вийшла. А також реально оцінити, чого можна чекати в найближчі роки – відповідно структурних обмежень, які накладає на Україну її історія" [1, с. 5].

Лише незначна кількість дослідників наважувалася готувати проблемні статті, присвячені окремим вимірам суспільних трансформацій в незалежній Україні до авторитетного видання – "Українського історичного журналу". Із систематичного покажчика опублікованих у виданні статей протягом 1987–2001 рр. (всього 2379), лише 23 стосувалися проблем незалежної України [2]. Здебільшого намагалися обходити увагою здобутки історичної науки у цій царині і відомі історіографи та фахівці з методології, джерелознавства історії України, під час підготовки підручників і посібників. Очевидно, що кризові процеси, що охопили усі сфери українського суспільства, спонукали їх обходити "незрозумілі" до кінця проблеми і процеси. Невипадково Віктор і Анатолій Коцури у курсі лекцій, аналізуючи стан розвитку історичної науки в пост тоталітаризму суспільстві, зокрема проблему вивчення суспільних верств, зазначили, що криза виробництва, позбавила дослідників замовлення на дослідження робітничої і виробничої тематики [3].

До переосмислення проблем сучасної історії тяжіла традиційно учнівська і студентська молодь. При ознайомленні з матеріалами Всеукраїнської наукової конференції студентів, присвяченої 10-річчю незалежності України, що проходила в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, нами було виявлено, що з 27 виголошених доповідей лише кілька присвячувалися проголошенню державної незалежності, розвитку парламентаризму, становленню багатопартійності, визнанню незалежності іноземними державами, олігархії як явища [4, с. 3, 82–83]. З 21 призових робіт членів Київського територіального відділення Малої академії наук "Дослідник", що посіли призові місця за підсумками проведеного Другого міського конкурсу і опубліковані як кращі у спеціальному виданні, п'ять робіт присвячувалися таким проблемам як національна ідея, міграційна політика, діяльності фонду "Взаєморозуміння і примирення", меценатів та утвердженню грошової системи [5, с. 78].

Традиційно спроба актуалізувати сучасну історію України з'являлася напередодні т.з. круглих ювілейних дат проголошення незалежності. До річниць проводились Всеукраїнські науково-практичні конференції як у наукових, так і освітніх установах (перша – присвячувалась до п'ятої, друга – до десятої, третя – до п'ятнадцятої річниці незалежності), публікувалась низка статей, у яких аналізувалась динаміка змін у суспільному державному житті. Лише в Інституті історії України НАН України вони проводились тричі, відповідно в 1997, 2001 і 2007 роках.

Водночас в Україні суспільний інтерес до питань сучасної історії залишався традиційно високим. Першими із проголошенням незалежності в процес досліджень політич-

них інститутів, перипетій у владі активно включились історики, що до цього спеціалізувались на історії КПРС та науковому комунізмі. Паралельно з дослідженням радянського суспільства (1940–1980-х років), у цю роботу включився і відділ сучасної історії України Інституту історії України НАН України. Саме цим підрозділом вибудовувалась загальна логіка процесів та явищ в незалежній Україні. В 1992–1993 р. відділом був підготовлений перший пробний посібник "Україна незалежна: час випробувань і сподівань" опублікований невеликим тиражем (100 примірників). Він особливо послуговувався викладачам ВНЗ, які викладали період другої половини ХХ ст. Безумовно, що тоді бракувало способів і методів осмислення поточних подій і явищ. Автори, змушені були вдаватися до методологічних канонів, які базувалися на ідеї прогресу, поступального розвитку, позитивізму. Великий обсяг матеріалу присвячувався діяльності органів влади, багатопартійності. Водночас це було видання, де вперше комплексно розглядалися питання політики, соціально-економічні зміни, духовні процеси незалежної держави. В розділі IV, що називається "Демократія в призмі політичної активності населення", система виборів до вищих органів влади розглядалась як нова прогресивна, відмінна від радянської. В 1997 р. цим підрозділом було підготовлено дещо розширений варіант попереднього видання у вигляді нарисів, під назвою "Україна незалежна: нариси історії". В ньому вперше в українській історіографії подавалася хронологія подій в незалежній державі.

Помітною подією в українській історіографії початку 1990-х років стала поява багатьох розвідок, а також фундаментальної роботи В.Литвина [6]. Монографію "Політична арена України: дійові особи та виконавці" (К., 1994) вирізняла розмаїтість використання джерельних матеріалів, глибина аналізу процесів, що протікали напередодні проголошення державності, соціально-економічних протиріч, що мали місце, проблем лідерства, процедур прийняття державних рішень. Активізувались дослідження інституційних вимірів суспільних трансформацій у незалежній державі до 10-річного ювілею. У 2001 р. з'явилося два фундаментальні видання: "Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)" за редакцією В.Литвина; та "Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і роки ХХ ст.)", редактор В.Смолій [7]. У цих роботах зроблені спроби науково осмислити і дати оцінку пройденому незалежною Україною шляху поступу. Водночас, слід зазначити, що для дослідників, які зайняті підготовкою такого роду праць найбільша і найсерйозніша проблема – це система оціночних суджень, параметри, за якими можна було б вимірювати інституційні зрушення в українському суспільстві. Не випадково в третьому розділі згаданої вище роботи присвяченому економічним процесам два підрозділи називалися "Подолання економічної кризи в промисловості", "Аграрна криза: причини виникнення і шляхи подолання".

Якісні зміни в організації дослідної роботи в царині сучасної історії на академічному рівні відбулися в 2002 р. внаслідок реорганізації Інституту історії України та утворення відділу "Новітньої історії та політики". При формуванні наукових пріоритетів підрозділу на наступні три роки стало помітно, що кістяк історичного процесу періоду напрацьований і становилось нагальним завдання конкретизації розгляду окремих проблем, вихід на широкі теоретичні узагальнення, установлення закономірностей та динаміки суспільних трансформацій, напрацювання термінологічного апарату. Обрана загальна тема: "Україна 1990-х – 2000-х: інституційні та гуманітарні виміри суспільних трансформацій (державна, суспільство, людина)" передбачила для виконання співробітниками наступних тематичних блоків проблем: "Україна 1990-х – 2000-х: гуманітарні виміри суспільних трансформацій" (Г.Касьянов); "Великий переділ: земельна реформа в Україні доби незалежності" (С. Падалка); "Соціально-гуманітарні проблеми екологічної політики в Україні 1990-х" (Л. Ковпак); "Регіоналізм в сучасній Україні: політичні моделі та суспільні реалії" (О. Андрощук). Скажімо, проблема регіоналізму розглядалась в контексті політичних, соціальних і економічних аспектів, засобів політичного впливу, формування інтересів, історичних традицій, позиції держави у розв'язанні проблем регіонів. Як позапланові завдання, співробітники підготували два томи до загальноінститутського проекту "Україна: хроніка ХХ століття". 17 червня 2004 р. в Інституті історії України за ініціативою відділу був проведений Всеукраїнський семінар "Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології" за участю провідних фахівців в галузі історіографії та мето-

дології, а також дослідників соціально-економічної і політичної історії. В доповідях, дискусіях, коментарях піднімалися проблеми: місце і роль історії в перехідному українському суспільстві, сталих західних демократіях, наголошувалося на необхідності посилення соціальної функції сучасного історичного знання. За оцінкою І. Колесник, історія продовжує залишатися серед дисциплін аутсайдерів, поступаючи лідерам – економіці, праву, перспективним – соціології, політології, культурології, продукція яких у вигляді економічних програм, новітніх політичних технологій, соціологічних опитувань є запитаною суспільством [8, с. 24–25].

Аналізу сформованих історичних образів, суспільного сприйняття історії, проблеми створенню національної "своєї" історії присвячувалась Міжнародна конференція "Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації", що проходила в Інституті історії України 15–16 грудня 2005 р. В доповідях наголошувалося, що національному українському історичному імперативі, іншування сусідів, на жаль, поки відбувається з очевидним переважанням негативних образів та стереотипів. Г. Касьянов у доповіді "Націоналізація історії і образ іншого: Україна і посткомуністичний простір" підкреслив, що образ поляка як зайти колонізатора і асимілятора, погіршує сприйняття поляків як сусідів в українській суспільній свідомості [9].

Досить вигідним з точки зору наукового осмислення різних аспектів суспільних трансформацій були спільні наукові конференції вітчизняних і зарубіжних істориків. Саме такі зустрічі сприяли ознайомленню з досягненнями світової історичної науки, інтегруванню в єдиний Європейський науковий процес. Міжнародна конференція 26–28 жовтня 2006 р. в Інституті історії України "Незалежна Україна: досвід, уроки, перспективи" мала на меті саме таке завдання. Робота п'яти секцій включала розгляд таких блоків проблем: "Проблеми розвитку політичної системи", "Мова політики і політика мови", "Інституційний розвиток та проблеми самовизначення", "Інституційний розвиток та проблеми самовизначення", "Соціальні аспекти", "Проблеми ідентичності та формування нації".

З 2007 р. відділ новітньої історії і політики розпочав реалізацію наукової теми: "Український проект: модель ідентичності, соціальні процеси, політичні проекти (1990–2000-ні роки)", що передбачив наступні пріоритети співробітників: "Творення українців: проблеми становлення нації в сучасній Україні (Касьянов Г.); "Громадське суспільство: проблеми становлення та взаємодії з державою" (Барановська Н.); "Відносини власності в Україні: теоретичний, практичний та історичний контекст" (Падалка С.); "Україна і процеси глобалізації" (Вакулич В.); "Соціальна політика в незалежній Україні: плани і реальність" (Ковпак Л.); "Образи регіонів" у політичній культурі та колективній пам'яті України (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)" (Андрощук О.); "Зовнішньополітичний вибір України: проекти, програми, проєкції" (Заплотинська О.); "Проблеми утвердження легітимності в контексті побудови національної держави" (Бистрицький М.).

В історіографії сучасної історії вже виокремилось кілька компонентів. Історики суспільно-політичних рухів акцентували увагу на аналізі виникнення та розвитку багатопартійності, становлення та трансформації політичної системи, діяльності профспілкових, жіночих, молодіжних організацій. У центрі їх уваги опинилися процеси, пов'язані з процесом проголошення незалежності, аналізу змін у системі владних відносин. Дослідники українського молодіжного руху [10, с. 1] схиляються до думки, що молодіжні громадські організації на поч. 1990-х років відіграли одну з провідних ролей в процесі утвердження державної незалежності, стали школою виховання молодого покоління політиків [11]. Розглянувши наукові праці, у яких піднімаються питання становлення та трансформації політичної та партійної системи нашої держави (В.Черепанов, М.Примуш, Є.Пуфлер) [12, с. 9], можна дійти висновку, що їх автори стверджують те, що ці політичні структури перебувають лише в процесі становлення і остаточно їх формування є справою майбутнього. Значна частина дослідників акцентували увагу на незначному впливі українських партій на суспільство, проаналізувала причини цих негараздів.

Здобутком сучасної української історіографії можна вважати те, що дослідники характеризували загальний стан громадського руху, дали класифікації його основних складових, а також запропонували визначення поняття "громадянське суспільство" та "громадська організація". Зокрема, громадський рух визначається як один із засобів участі у



суспільних процесах через колективні форми прояву соціальної активності на засадах спільних інтересів, невід'ємними ознаками громадської організації є незалежність від держави та неприбутковість.

Одним з чільних напрямків досліджень суспільно-політичного руху є вивчення історії, ідейних витоків, теоретичного підґрунтя та сучасного стану і перспектив українського жіночого руху. Роботи з цієї проблематики відзначаються оригінальними підходами та прагненнями до подолання стереотипів, однак іноді вони є феміністично заангажовані, що досить часто стає на заваді неупередженій розробці проблеми. Більшість науковців схиляються до думки, що незважаючи на значні традиції та об'єктивну необхідність розвитку жіночого руху в Україні, йому перешкоджають недостатня демократичність українського суспільства, патріархальні стереотипи як української інтелігенції, так і широкого загалу, ігнорування інтересів українського жіноцтва багатьма державними структурами, а також недостатня законодавча база.

Чи не найоб'ємнішою є історіографія вищих органів державної влади України. Перші спроби історичних оцінок їх державотворчої діяльності вже здійснювались не тільки істориками, а й журналістами, політологами, державними і громадськими діячами. Для цих робіт, переважно формату статей, характерна хронологічна-послідовна конкретика і детальна описовість, притаманна емоційна забарвленість, прихильність до політичного оцінювання у порівнянні з недавнім радянським минулим. Ці роботи цінні фактологічною насиченістю, контекстивною приналежністю. Парламентська історія незалежної України привертала увагу не тільки вітчизняних, а й зарубіжних дослідників. Причому інтерес останніх зумовлений необхідністю перевірки теоретичних моделей переходу від тоталітаризму до демократії у країнах, що усамостійнилися після розпаду СРСР. Серед найгрунтовніших монографій слід визначити працю англійської дослідниці Сари Вітмор "Державне будівництво в Україні в 1990–2003 рр." [13]. Серед вітчизняних досліджень політичного розвитку України вирізняється монографія Р. Офіцинського [14]. Автор на основі зарубіжної періодики провів комплексний теоретичний і фактологічний аналіз політичних перетворень, розглядаючи їх як органічну частину постсоціалістичної модернізації суспільства.

Слід зазначити і таке, що вітчизняна історіографія періоду незалежності характеризувалась значною мірою залежністю від "джерельного офіціозу". Тоді як оціночний спектр західних учених був суттєво ширшим і включав неофіційні джерела, в тому числі наукове інтерв'ю, опозиційну періодику тощо.

На жаль, мало уваги істориками приділялось сучасній соціальній історії, об'єктом якої є соціальні структури і соціальні інститути суспільства в цілому, історія повсякденного життя людей, які створюють групи, верстви і спільноти, історія життя окремої конкретної людини. Відомо, що в європейській історичній науці постійно зростає інтерес до проблем повсякденності: актуалізується життя простих людей, зміни в їхньому житті у їх морально-психологічному стані. Значущість досліджень повсякденності у тім, що вони дозволяють взяти до уваги безліч людських доль, реконструювати життя пересічних людей, яке насправді є не менш важливим для історичної реконструкції минулого, ніж життя видатних осіб. Вони відкривають широкі можливості вивчення кризових моментів і альтернатив суспільного розвитку, способу життя і екстремального виживання людей в умовах різких економічних, суспільно-політичних змін. Вивчення повсякденного життя виступає інтегративним способом пізнання минулого, допомагає осмислити внутрішні соціальні, психологічні зв'язки, які виділяються у реаліях повсякденності. З іншого боку, проблеми макрорівня історії (змін соціально-економічних, політичних, духовних умов життя суспільства) мають цілу низку "виходів" на проблеми повсякденності. Наприклад, зміна форм власності, матеріальних умов життя, розповсюдження новітніх інформаційних технологій та засобів мобільного зв'язку радикально змінюють ті чи інші сторони повсякденності. У шкільних та вузівських навчальних програмах з історії країн-членів ЄС роль соціально-історичного компоненту обґрунтовується такими, що сприяють розумінню тих фактів, які б впливали на особистість молодого людини, допомагали зробити власний вибір та побудувати власне життя [15, с. 11].

У підручники деяких європейських країн сьогодні вже включені такі питання як побут громадян, психологія, ментальність, зв'язок між глобальними та регіональними процесами, історія стосунків між представниками різної статі, історія національних меншин, думки громадян, їх почуття і очікування. Це обумовлює не тільки зміст авторського тексту підручника, але й інший підбір документів, статистичних матеріалів тощо. В Україні до підготовки підручників застосовується традиційний підхід з виділенням пріоритетної уваги політичній історії. Домінуючим аспектом залишається історія держави, державної влади. Внутрішньополітичні сюжети посідають не менше половини об'єму підручника. На історію суспільних відносин відводиться 5–8% загального об'єму навчального матеріалу [15, с. 11].

Важливий внесок в осмислення та популяризації на громадському рівні сучасних проблем історії України роблять зокрема такі науково-методологічні проекти і як "Наддніпрянина – Галичина – Донбас – духовна вісь України". Серед його завдань теоретичне підкріплення національно-державницької ідеї, сприяння формуванню національної свідомості і переконань у широких мас населення, вироблення відповідного мислення, патріотизму, певних алгоритмів поведінки [16, с. 5]. Ініціатори його Інститут історії України НАН України, Донецький національний університет, Прикарпатський університет імені В. Стефаника, Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького, Переяслав-Хмельницький педуніверситет імені Г. Сковороди. В рамках проекту проведено три Всеукраїнські конференції (2003 р. – в Івано-Франківську; 2004 р. – Переяслав-Хмельницькому; 2005 р. – Черкасах). Учасники третьої конференції "Соборна Україна: історична ретроспектива", аналізуючи досвід державотворення в роки незалежної України, наголошували на винятково важливій місії вітчизняних науковців – на основі неупереджених методологічних підходів всебічно і ґрунтовно дослідити проблеми соборності не менш як історичного явища, а і як фактора сьогодення України із тим, щоб єднання українських земель стало не лише гаслом, а й головною домінантою духовного, політичного і ментального рівнів буття кожного громадянина держави [17, с. 237].

Чимало вже зроблено і у питанні методологічного забезпечення вивчення сучасної історії. Передусім, у роботах В.Литвина, В.Смоля, О.Реєнта, І.Кураса, Г.Касьянова, Я.Грицака, В.Ткаченка [18] вживаються і обґрунтовуються різні терміни, подаються способи і методи осмислення цього історичного відрізка. Переважна більшість істориків, що працює із сучасним матеріалом, переконана, що для осмислення суспільних явищ і процесів 1990–2000-х років потрібний специфічний методологічний інструментарій, дещо відмінний від тих канонів, які базуються на ідеї прогресу, поступального розвитку, тягlostі, "перетікання" одних суспільних форм в інші. На думку Г.Касьянова, коли йдеться про необхідність осягнення сучасної історії, тобто подій і явищ, які не структуруються в ієрархічні пізнавальні схеми, вироблені понад сто років тому, виникає серйозний конфлікт із "матеріалом". Останній, на його думку, потребує визнання наявності суспільних структур і явищ, що існують в єдиному просторі, але функціонально належать до різних часових вимірів, які розвиваються різними темпами, іноді в різних спрямуваннях, але при цьому на перший погляд нібито належать до явищ одного рівня [19, с. 5].

Справді в Україні процеси і явища протікають в площині нерівномірності, багато вимірності й амбівалентності. Залишається відкритим і питання цивілізаційної належності України. Очевидно це межа між індустріальним і постіндустріальним суспільством. Вже однозначно можна сказати, що роки незалежної України вже піддаються методам і інструментарієві історичної науки, їх законно слід трактувати як "історію".

Історики, що займаються сучасністю, роблять спробу переглянути поняття: чим сьогодні є українська нація. Нажаль інколи використовуються підходи, які просто компрометують модерну українську націю. Серед них, зокрема і спроби довести, що скорумпована, малоефективна держава є найвищою реалізацією національної ідеї. Як відмічає Я. Грицак визнання факту, що сучасна Україна не є творенням виключно національно свідомої інтелігенції, а не менш важливим був внесок "окупаційних" політичних режимів має важливе значення, оскільки співучасть в "українському проекті" у минулому передбачає перебрання відповідальності за його результати у майбутньому для всіх тих, хто проживає на території України, без різниці національності та політичних уподобань [20, с. 73].

Завдання сьогодні історика мають допомогти суспільству осмислити зайняті рубежі поступу, заглянути в майбутнє, усвідомити глибину кризових явищ у різних проявах життя. Подвійне навантаження лягає на плечі істориків, оскільки вони вирішують не лише суто наукові, фундаментальні питання, але й виконують соціальний запит громадськості та держави, накреслюючи на підставі досвіду минулого і сучасного орієнтири на далеку і близьку перспективу [16, с. 46].

Зміни або злами, що довелось пережити Україні в 1990–2000-і роки породжували нові версії інтерпретації історичного минулого, теперішнього і майбутнього. Значення багатьох концепцій, історичних фігур, подій невпинно змінювалося. Трансформувалась уява "капіталізму": з "відмираючої системи експлуатації" перетворився на "світле майбутнє". "Нація", у свою чергу, з явища, приреченого на зникнення в процесі формування нової спільноти "радянського народу", виросла до базової основи людського життя та історії [21, с. 217]. Водночас збереглися стереотипи: "ворога", "недружніх сил" (НАТО, США, країн-сусідів), як показали останні парламентські вибори суспільство не може позбавитися привида комунізму.

Історія незалежної України перебуває у стані формування категоріального і понятійного апарату, потребує особливо гостро усталених, виражених і чітких термінів і категорій для описання і аналізу фактів, подій та явищ, аби дати оцінку тенденціям, зробити висновки й узагальнення. На жаль, історики, що займаються цим періодом, поки не мають необхідного дослідницького інструментарію. Спроба подання історії після 1991 р. у рамках і термінах національної історії породжує методологічний конфлікт, який розв'язується або творенням стандартної дистильованої історії за методологічними канонами ХІХ ст., або введенням у науковий обіг понять і категорій, які ще не усталились, принаймні в українській історіографічній практиці [19, с. 5]. Ми сьогодні вже можемо запропонувати назву українського суспільства 1990-2000-х років. Без перебільшення можна сказати, що уже вироблено ряд універсальних термінів, які без посилання на інші наукові напрямки, дозволяють загально і конкретно сформувати уявлення про зміст, спрямованість та попередні наслідки явищ і процесів доби після 1991 р. Зокрема, у низці праць методологічного характеру подаються авторські бачення термінів, що містять префікс "пост" ("пострадянське", "посткомуністичне", "постколоніальне"). На нашу думку, вони містять наголос на політичній системі, є цілком придатними, коли йдеться про констатацію, опис ситуації, і є зручним інструментарієм для того, щоб описати результати попередніх процесів. Однак не дають уявлення про траєкторію подальшого розвитку й несуть надто потужний ідеологічний заряд, відповідно, виникають сумніви щодо їхньої наукової легітимності, принаймні для історика, який прагне мінімізувати вплив ідеологічної й політичної кон'юнктури на його працю [19, с. 6].

Думається, що найбільш вдалою є формула визначення України як перехідного суспільства. Оскільки термін "перехід" дає можливість вибудувати систему координат, які визначають висхідну та заключну точку руху і, відповідно, описати й досягнути зміст і суть подій, процесів, що відбуваються на певному часовому відрізку, що розпочалися в сучасності, але водночас стають історією. У найзагальніших рисах та в рамках ідеальної схеми – це суспільство виглядає таким, що переживає перехід від централізованої планової економіки до ринкової, від квазідержавності до державності реальної, від моноідеологічності до плюралізму, від авторитаризму до демократії, від загальнонародної до приватної власності, від всевладдя однієї партії до представницьких інститутів влади, від закритого суспільства до відкритого, від колективізму до індивідуалізму тощо. Водночас, це поняття вже саме собою окреслює плінність, нестабільність, незавершеність, суперечливість і багатозначність процесів, з якими доводиться мати справу істориків – і це породжує один із головних інтелектуальних викликів для того, хто звик мати справу переважно з явищами, які мають початок і кінець у часі.

У багатьох роботах, присвячених легітимізації поняття "незалежна українська нація", "незалежна українська держава", робилися типові для періодів глибоких та економічних потрясінь спроби віднайти в минулому моделі поведінки та ціннісні орієнтири для майбутнього.

Окремо слід сказати і про хронологію. 1991 р. не може виступати межею, з якої почалася "справжня" історія – цілком зрозуміло, що факт політико-правової фіксації незалежності має розглядатися в контексті процесів, подій і явищ, які мали набагато давнішу історію. Водночас тут є важливим не розглядати їх як підготовку до незалежності, як передмову до справжньої історії, бо тоді наслідки передуватимуть причинам. Іншими словами, 1991-й – не може бути підставою для пояснення всього, що було досі і водночас бути призмою, через яку ми дивимося на попередню історію України. Він для історика залишається доволі умовною віхою.

Історія незалежної Української держави несе в собі великий заряд громадянських знань, способів діяльності, цінностей, ставлень. Вдало дібрані вчителем, викладачем сюжетів, їх планове і систематичне подання в процесі навчання успішно сприяють засвоєнню сутності суспільних відносин, політичних та соціальних процесів, громадські і суспільні рухи, значення громадянських цінностей і загальноприйнятих норм поведінки людини і груп людей у складних суспільно-політичних умовах [22, с. 12].

Історія України після 1991 року дієво формує сучасну історичну свідомість молоді, яка за К.Ясперсом, має одну з основних рис – розуміння нерозривності історії та сучасності [23, с. 271–276]. На тлі низького рівня історичної пам'яті українців досить показовим є їх значний потяг до історичних знань, продиктований в тому числі і прагненням знайти в історії відповіді на злободенні питання. Не випадково, що протягом майже всіх років незалежності державна влада намагалася вибудовувати власні політичні стратегії, опираючись на минулі досягнення. Важливим залишається об'єктивне відтворення історичного процесу, аби він був справою людини і її не затуляли економічні закони, модернізації, геополітики тощо [24, с. 44]. Становленню адекватного сприйняття молоддю сучасної історії має сприяти удосконалення історичної освіти в Україні. Крім того, це сприйняття залишатиметься неповноцінним доти, доки в Україні не буде сформоване громадянське суспільство. Молодь має власне сприйняття наявних в українському суспільстві міфологемам. Молодим людям сьогодні імпонує висунута на початку 1990-х років теза про Україну як цивілізаційне пограниччя між Сходом і Заходом. Формула, яка ґрунтується на тому, що в нашій державі все має бути виразно українським, зумовила усвідомлення молоддю людиною, що їй властиві національно-психологічні особливості. Молодь не влаштовує державність сама по собі. Їй потрібна лише така незалежна Українська держава, якою керує впливовий лідер, у якій панує демократія, яка забезпечує громадянам особисту свободу.

Якщо спробувати дати найбільш загальну картину інституційних зрушень періоду незалежності, можна помітити, що Україна й досі перебуває в стані інституційної перебудови. Вона не стала зразком успішних реформ. Протягом 1990–2000-х років Україна встановила кілька сумнівних рекордів: найвищий рівень інфляції, найбільший серед європейських країн тіньовий сектор, один з найвищих у світі рівень державної корупції, один з найнижчих рівнів громадянської активності, найближчий рівень довіри населення до держави. В Україні вдалось збудувати ієрархію державних інститутів, але їхня ефективність залишається найсерйознішою проблемою. Україна потрапила до розряду країн з високим рівнем бідності, скорочення тривалості життя і різкого зростання рівня злочинності. Серед країн Центральної і Східної Європи Україна увійшла до групи аутсайдерів посткомуністичної трансформації [1, с. 5]. Державні інститути всю свою енергію спрямовували на обслуговування самих себе, їх компетенції вистачало для забезпечення життєдіяльності самої державної машини. Спостерігалась криза аграрної, економічної політики, що виявлялась у відсутності бачення нових інструментів та підходів до розвитку і якісних параметрів виробництва.

Отже, розв'язання низки проблем сучасної історії України зумовлювалися завданнями об'єктивної реконструкції суспільних трансформацій незалежної держави, передбачало систему організаційних заходів, спрямованих на вдосконалення дослідних робіт.

#### *Список використаних джерел*

1. Грицак Я. Передмова // Підкова І. Україна 1991–1996: хроніка подій. – Львів, 2001. – С. 5.
2. Український історичний журнал. Систематичний покажчик за 1987–2001 рр. /Укладач А. Я. Муха та ін. – К., 2004.
3. Коцур В.П., Коцур А. П. Історіографія історії

України. Курс лекцій. – Чернівці, 2003. 4. Десятиріччя незалежності України: історія й сьогодення очима студентів: Всеукраїнська наукова конференція студентів / За заг.ред. А.Г.Слюсаренка. – К., 2002. – С. 3, 82–83. 5. Ми діти твої, Україно! Історія України очима дослідників Малої академії наук. / За заг.ред. Реєнта О.П. – К., 2000. – С. 78. 6. Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. 7. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Під ред. В.М.Литвина. – К., 2001; Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і роки ХХ ст.) / За заг.ред. В.А.Смолія. – К., 2001. 8. Сучасна Українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару. – К., 2004. – С. 24–25. 9. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. 15–16 грудня 2005 р. Міжнародна конференція. – К., 2005. 10. Кизименко І.О. Суспільно-політичні рухи в Україні (90-і роки ХХ ст.): Історіографія: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2003. – С. 1. 11. Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К., 1997. 12. Черепанов В.О. Роль партійно-політичного спектру в розвитку суспільства // Актуальні проблеми державного управління. – 1999. – № 3 (5). – С. 43–49; Примуш М. Типи партій та партійних систем // Схід. – 1999. – № 3(27). – С. 9; Пуфлер Е.Ф. Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації: Дис. ... канд. політ. наук. – К., 1998. 13. Whitmore S. State building in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003). – London-New-York, 2004. – 222 p. 14. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991-2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу). – К., 2005. – 468 с. 15. Акіншева І.П. Навчання учнів соціальної історії в середніх школах країн-членів Ради Європи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2006. – С.9. 16. Реєнт О. П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – С. 225; його ж. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. – К., 2006. – С.5. 17. Мельниченко В.М. Україна соборна, 2005 р. Третя Всеукраїнська наукова конференція "Соборна Україна: історична ретроспектива" // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 237. 18. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.3-22; Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. 19. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 5. 20. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Збірник наукових статей. – К., 2000. – С. 73. 21. Клаудія Фішер. Чи можна писати про історію без героїчного пафосу? Нотатки, нав'язні перевіркою кращих учнівських конкурсних робіт з історії України // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Збірник наукових статей. – К., 2000. – С. 217. 22. Олексін Ю. П. Навчання вітчизняної історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2006. – С. 12. 23. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 271–276. 24. Вашкевич В. М. Історична свідомість молоді: політологічний концепт. – К., 2005. – С. 44.

**Sergiy Padalka**

## **HISTORY OF INDEPENDENT UKRAINE OF 1990–2000<sup>TH</sup> YEARS IS IN MODERN SCIENTIFIC DISKURS**

**In the article the modern state of developments of history of the independent Ukrainian state lights up on the basis of the newest scientific developments.**

РОЗДІЛ 2  
**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**

УДК 27 – 9–9(410) “00/03”

Віталій Бучовський

## ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА НА БРИТАНСЬКИХ ОСТРОВАХ У I–IV СТ.

*Автор розглядає походження і розповсюдження Християнства на Британських островах в I–IV ст. Розглядається на основі матеріальних і писемних джерел, роль римлян і гальської церкви.*

Актуальність дослідження. Сьогодні християнська релігія не має того значення, що раніше – з моменту її зміцнення в певній державі та в період її становлення. Багато хто нині звертається до неї лише в моменти особистої кризи або головних життєвих подій (народження, шлюб, смерть). Вплив церкви обмежується, головним чином, морально-виховною й духовною функціями. Крім того, вона розвивається не ізольовано від суспільства, а у взаємодії з ним, тому що без існування суспільства не було б і релігії. Остання має колосальне значення в історії будь-якого народу, бо, крім закладання його світогляду, формує й історію.

Християнство має довгу та складну історію, наповнену подіями і метаморфозами, які переживала релігія на шляху свого зміцнення та піднесення. Як відомо, у раннє Середньовіччя Церква була визначальним чинником не стільки в керуванні свідомістю людей, скільки самою державою. Вона ставала керівним апаратом, який заміняв урядовий орган. Церква відходила від своїх прямих функцій – турботи і порятунку душ парафіян за допомогою молитви й самозречення. На перший план постійно поставали насущніші й матеріальніші питання, що стосувалися устрою держави та її захисту. Через те, що у роз'єднаній державі не було відповідного органу влади, який представляє скоріше скупчення громад, ніж щось, що має державність, Церква перебирала турботу про світські аспекти життя. Таким чином, її духовні обов'язки зрощувалися зі світськими. Подібне зрощування завжди призводить до великої централізації влади. Тому нині є актуальним проаналізувати на прикладі християнізації Британських островів увесь складний спектр подій як у суспільному, так і в церковному житті тогочасної середньовічної Європи. Адже сьогоденнє англійське суспільство аргументовано вважають одним із найконсервативніших у світі, тобто роль Церкви має в ньому величезне значення. Багатовікова історія Британських островів характерна багатьма спільними рисами, притаманними іншим західноєвропейським державам, але саме у Великій Британії характерні ті особливості, які допомагали швидшому розвитку в ній капіталістичних відносин і перетворенню держави на одну з наймогутніших у світі. Такі особливості стосуються й поширення християнства та формування його церковної організації на Британських островах.

Історіографія та джерельна база дослідження. На превеликий жаль, про започаткування і становлення християнства на Британських островах до нас не дійшло багато джерел, що дали повну картину цього процесу. Але можемо навіть з наявних уявити тогочасні події. Насамперед, це праця видатного богослова, історика, церковного діяча VIII ст. Беди Досточтимого “Церковна історія народу англів” [2], де найповніше висвітлено започаткування та становлення християнства на Британських островах. Також заслуговує на увагу праця Гільдаса Премудрого “Про розорення Британії” [4], де коротко подано географічний та історичний описи, засуджено світських і церковних діячів Британії. Не менш цікавими є “Англосаксонські хроніки” [1], що стисло характеризують період від римського завоювання до XII ст. та доповнюють події “Церковної історії...”. Варто згадати і певний корпус агіографічної [7; 13; 29] та святоотцівської літератури, зокрема Афанасія Великого [9; 11; 12], блаж. Ієроніма [14] та інших [8]. Матеріал, дотичний до історичних подій на Британських островах згаданого періоду є в працях Гальфріда Монмутсь-

кого [3], Юлія Цезаря [17], Григорія Турського [5], Євсевія Памфіла [8], Страбона [15], Тацита [16] та інших. Певну інформацію почерпнули ми і з листів римських понтифіків [18].

Серед дослідників започаткування та поширення християнства на Туманному Альбіоні необхідно згадати насамперед відомих учених-кельтологів М. Діллона та Н. Чедвік [22], які у праці "Кельтські королівства" розглянули виникнення і становлення кельтського етносу, його общинний (клановий) устрій, урядування, організацію і принципи судочинства, світогляд та світосприйняття, мистецтво і літературу, міфологію та релігійні вірування, друїдизм, звичаї і традиції, побут, ремесло, війни, християнізацію тощо.

Не менш цікавою з точки зору фахового аналізу та інтерпретації опрацьованого матеріалу з проблем християнізації Британських островів є робота Д. Тойнбі [31].

Серед публікацій із теми християнізації Британії, що заслуговують на історіографічну увагу, слід також згадати праці українських і російських істориків минулого століття й сучасності – М. Поснова [28], М. Шайтан [30], В. Мосса [26], А. Глебова [20], В. Алімова [19], О. Джекжори [27], В. Заславського [23] тощо.

Отже, слід зазначити, що корпус писемних джерел є загалом достатнім для всебічного висвітлення процесу започаткування та поширення християнства на Британських островах до IV ст.

Розширення влади Риму при імператорах Клавдії, Адріані, Септимії Севері та Констанції Хлорі стабілізувало обстановку і призупинило переселення в Британію племен як із континенту, так і з Ірландії. У Британії почали розвиватися міста, тут будували вілли, облаштовували садиби. Загалом, III і IV століття можна назвати періодами миру й процвітання, що благотворно позначилося на культурному житті острова, а також на поширенні нової релігії – християнства.

Є кілька переказів про перше навернення Британії, яке здійснили апостоли Павло й Аристовул. Слова Климента Римського "доходив до останніх кордонів Заходу" про подорож апостола Павла викликали у декого припущення про його проповідь і на Британських островах. Але більшість дослідників, зокрема свят. Інокентій Херсонський, вважають, що ця подорож відбулася на територію сучасної Іспанії [29, с. 22].

Валлійський переказ дотично пов'язує британське християнство з апостолом Павлом. Апостол навернув британця Брана, якого залишили в Римі заручником замість його войовничого сина Каратака. Звільнившись, Бран повернувся з проповіддю на батьківщину [24; 25, с. 50]. Але найдостовірнішим, на наш погляд, свідоцтвом про першого місіонера Христової віри на Туманному Альбіоні, є "Життя Йосифа Аримафетського" [13]. Згідно з апокрифічною легендою ("Євангеліє від Никодима" та ін. [7]), він доводився дядьком Ісусові. Після деякого часу, вимушено проведеного у в'язниці за Христову віру, він, за жеребом, разом із апостолом Филипом (а за деякими відомостями – і з Марією Магдалиною, Марфою і Лазарем [23]) проповідував християнство в Галлії. Згодом Йосиф переправився через Ла-Манш у Британію [25, с. 66], сповістив про нове вчення і разом зі своїми учнями побудував храм на честь Пресвятої Богородиці (перша церква в світі на її честь) на тому місці, де згодом буде аббатство Гластонбері. Крім того, він намалював одну з перших ікон Діви Марії. Про це свідчить, зокрема, Річард Пінсон, дослідивши давні манускрипти [21, с. 249–250]. Згоду щодо ролі Йосифа Аримафетського в християнізації Британських островів є і в праці Григорія Турського "Історія франків" [5]. Перші згадки про це ж, хоча й уривчасті, трапляються в "Житті святої Марії із Магдали", яке написав Рабанус Маурос (776 – 856 рр.). У цьому творі Йосиф Аримафетський тісно пов'язаний із легендарним островом Аваддоном (можливо, сучасне графство Сомерсет), де він був похований під церквою, яку сам заснував. Стверджено також, що разом із ним було поховано дві срібні посудини, в яких зберігалися кров та піт Ісуса Христа. Це, на нашу думку, найраніше свідоцтво про так звану чашу Грааля, яка й досі викликає неоднозначну оцінку богословів, науковців та звичайних людей.

Окрім того, при царюванні бриттського короля Марка близько 70 р. н. е. Британію відвідав апостол Симон Зилот (чи Кананіт, який був тим нареченим із Кані Галилейської, на весіллі якого Ісус перетворив воду на вино). Згідно із деякими переказами, він тут і



загинув: "Був він також і в Британії. Там він просвітив вірою Христовою багатьох язичників, які не знали Христа, за що і був розіп'ятий невірними..." [13, с. 299].

Звичайно, що всі згадані свідчення не дають нам достовірної картини про реальний стан християнства у I ст. н. е. на Британських островах. Адже більшість агіографічної літератури було написано набагато пізніше за цей період. Окрім того, вона містить інколи й деякі легендарні події для надання в очах віруючих більшої поваги до святих подвижників.

Нині ми не маємо місцевих свідчень про історію ранньої церкви у Британії, за винятком деяких написів на каменях, знайдених у західній частині острова [31, с. 3]. Місцеві літературні тексти в Британії почали поширювати не раніше VI ст., а в Ірландії, де писемність була введена, найімовірніше, в V столітті, у часи св. Патрика, єдиними достовірними документами такого раннього періоду є його твори. Тому у відомостях про початковий етап християнства в Британії потрібно базуватися на працях сучасних континентальних авторів, а найдостовірніші джерела інформації з цього питання можемо знайти в Галлії.

Незважаючи на те, що письмових свідчень про раннє започаткування християнства на Британських островах нема, можна вказати його основні напрямки. Колонізація Британії Римом, введення її як римської провінції у сферу елліністичної культури мали вплив на становлення християнства. Відоме припущення, що під час жорстоких гонінь на християн у Галлії 177 р. [22, с. 195] деякі з них знайшли притулок на Британських островах. Отже, світло віри Христової проникло сюди з Галлії чи безпосередньо з малоазійських церков. Посередниками в розповсюдженні християнства були римські легіонери, яких частково вербували на сході, вельможі, численні купці.

Перші безпосередні свідчення про християнство на Британських островах знаходимо у двох африканських джерелах. Тертуліан (160–222 рр.) у трактаті "Проти іудеїв" 201 р. написав: "У кого ж, якщо не у Христа, увірували усі народи?... парфяни, мідійці, еламіти, жителі Месопотамії, Вірменії, Фригії, Каппадокії, Понту, та Асії, Памфілії та Єгипту і частини Африки, що розташовані за Кіренеєю, і мешканці Риму, й іудеї, які жили тоді в Єрусалимі, та інші народи, і різні мешканці Гетулії, численні жителі Мавританії, усі терени Іспанії, різні народи Галлії й недоступні для римлян міста Британії, але підкорені Христу... (*Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita*)" [20, с. 59; 22, с. 204].

Через 40 років Ориген (182 – 251 рр.), перераховуючи країни, в яких проживають християни, також згадав Британію, де християнство є силою, що об'єднує бриттів (*quando enim terra Britanniae ante adventum Christi in unius dei consensit religionem?*), хоча в творі "Проти Цельса" він констатував, що ніде нема суцільно християнського міста, й що у кожному окремому місті кількість християн порівняно з кількістю громадян-язичників незначна, мучеників було не багато (на протипагу тези Цельса), і їх можна було легко перелічити [20, с. 59].

Беда Досточтимий навів із короткого літопису діянь римських пап "Liber Pontificalis" [18] відомості про те, що ще за єпископства в Римі Елевтерія (174 – 189 рр.) король Британії Луцій забажав із його благословення стати християнином. Прохання було виконано [2, с. 13]. Це зафіксовано і в "Англосаксонських хроніках" [1]. Навіть Гальфрид Монмутський назвав його першим християнським королем [3]. Але час понтифікату Елевтерія не співпадає ні з часом правління Луція, ні з датою Беди. Відома здогадка А. Гарнака, що тут йшлося не про Британію (*Brittania*), а про Бірту або Бріту – палац правителів Едесси. У той час правителя з іменем Луцій не було, але її цар Ману VIII, імовірно, міг перебрати це латинське ім'я на знак покори Римові. З ним погодився і дослідник В. Алимов [19]. Достовірно знаємо, що папа Елевтерії прислав на острів двох єпископів-місіонерів – Фагана й Дувіана, які відкрили тут церкви на місці язичницьких культових споруд, висвятили трьох архиєпископів у Лондоні, Ебораці та Місті Легіонів і 28 єпископів для кожного храму [3]. Було це, відповідно, наприкінці II ст., що й підтверджує думку Тертуліана, висловлену вище.

Та все ж, після смерті короля Луція (близько 170 р.) з часом у середовищі бриттських вождів почали виникати суперечки, чим і скористався римський найманець Марк Аврелій Караузій, який охороняв північне узбережжя Галлії від франків, але змовився з ни-

ми, підняв бунт і відплив до Британії. Це був час напередодні сходження на престол Діоклетіана зі співправителями. Протягом наступного семиліття (286–293 pp.), поки західний співправитель Максиміан був зайнятий рейнським кордоном, Караузій нашвидкоруч створював на берегах Ла-Маншу свою напівримську, напівварварську державу.

Кінець цьому поклав новий співправитель і намісник Галлії-Британії Констанцій Хлор, який під час декількох походів зумів нейтралізувати Караузія. Хлор невдовзі одружився з Єленою – дочкою бриттського вождя Коеля, яка вже була християнкою [19]. Це – майбутня св. Єлена, мати імператора Костянтина Великого, яка прославилася віднайденням Хреста Господнього. Можливо, саме під її впливом Констанцій таємно співчував християнам. Врешті-решт, він не підтримував у себе в Британії та в Галлії всезагальне гоніння Діоклетіана і Максиміана Геркулія. Жертв на островах було порівняно небагато. Серед них – св. Альбан Веруламський, який заховав від переслідувачів сповідника віри, а сам добровільно віддав себе на муки і загибель [Гильда Премудрий]. Це сталося 286 р. [1], хоча є свідчення, що це відбулося на 100 років раніше – при Септимії Севері. Альбан належав до корінного населення і став першим національним святым. У Веруланіумі (тепер Сент-Олбанс), місці його мучеництва, згодом збудували храм, навколо якого з плином часу утворилося величезне абатство.

Приблизно у 304 р. постраждали за Христову віру також Аарон та Юлій із т. зв. Міста Леґіонів (сьогодні – місто Честер) або в Карлайлі, чи, можливо, у Карліоні [4]. Підстав сумніватися в існуванні двох мучеників з такими іменами нема. Крім того, акростих, вишкрябаний на червоній штукатурці римського будинку в Сіренієстері, який із великою достовірністю може бути інтерпретований як хрест, складений зі слів *Pater noster* разом із *alpha* і *omega*, в цілому становить християнську криптограму, що дає підстави вважати використання хреста як християнського символу в Британії ще до Церковного миру при імператорі Костянтині в 312 році [22, с. 204].

Загалом четверте століття стало новою епохою для західного християнства, яка на-стала з правлінням Константина Великого (274 – 337 pp.). Він став верховним Августом у 313 р., й того ж року він та його зять Ліциній видали знаменитий едикт, що надавав християнам більше привілеїв. Від 323 р. він – єдиний імператор Заходу і Сходу, допомагав Церкві, всіляко підтримував її як у правових, так і в політичних питаннях. Переслідування відійшли в минуле. На території всієї імперії запанувала повна свобода совісті й віросповідання.

Поставивши християнство на місце офіційного культу імператора як державної релігії, Костянтин створив об'єднуючий принцип управління, який керувався в діях підтримкою народної релігії. Маючи надію сприяти єдності Церкви, він із особливою ревністю придушував ересі та схизми. Його увагу привернула ересь донатистів, особливо поширена в Африканській Церкві, і в 314 р. він скликав у Арлі собор єпископів західних провінцій, щоб обговорити різні проблемні питання християнства, серед них – донатистська схизма в рамках Західної Церкви, питання щодо святкування Пасхи та ін. Присутність трьох британських єпископів – Еборія Йоркського, Реституда Лондонського й Адельфія Лінкольського, які підписали постанови собору [28, с. 236], свідчить, на нашу думку, про вже сформовану церковну організацію на островах.

Набагато важливішим було аріанське питання, що розділило весь християнський світ. Конфлікт розпочався в Александрії на початку IV століття. Його безпосереднім ініціатором став священник Арій, який, наслідуючи вчення Лукіана Антіохійського, відкидав істинну божественність Ісуса Христа. Це вчення проникло і на Британські острови, викликаючи "смертельні чвари між братами, які жили поруч" [4]. Вчення Арія, звичайно, викликало жваві суперечки в богословських колах. У надії підтримати єдність між двома частинами своєї імперії, а також Церквами Сходу і Заходу Константин скликав у 325 р. Нікейський собор. На ньому були присутні більше трьохсот єпископів, більшість із них представляли Церкви, пов'язані з Александрією і Антіохією; Британія представлена не була, а Галлія мала лише один підпис. Найімовірніше, це було зумовлено неспроможністю британського духовенства прибути на собор через велику відстань і певні фінансові труднощі.

Про сформовану сталу церковну організацію на островах говорив і святий Афанасій, акцентуючи увагу на те, що Британська Церква прийняла постанови, які затвердив Нікейський собор у 325 р. [12, с. 176]. Він також, як і Іларій з м. Пуатьє, згадував британських єпископів, як і єпископів Галлії в числі своїх послідовників [9, с. 287; 11, с. 130].

Окрім того, у циркулярі Константина, зверненому до всіх провінцій імперії, що мав на меті введення єдиного взірця святкування Пасхи, до країн, яким було відіслано цей лист, уведено і Британію [8, с. 9]. А в листах святий Єронім постійно зараховував британців до народів, які шанують Христа [14, с. 2].

Представників Британської Церкви запросили для участі у роботі собору в місті Риміні (Ариміні) у 359 р. Але через своє скрутне матеріальне становище вони змушені були прийняти від імператора-єретика Констанція грошову допомогу, на відміну від інших єпископів, які, бажаючи зберегти самостійність, утримували себе за свій власний кошт.

Відомо також, що святий Вітрицій, єпископ Руана (380–408 рр.), відвідав Британію близько 395 р. Це свідчить про те, що континентальна Церква постійно намагалася підтримувати безпосередній зв'язок із віруючими та духовеством Туманного Альбіону. І не остання роль у цьому належала Галльській Церкві. Власне, саме прийняття християнства у Галлії було повільним і поетапним процесом. У джерелах згадано про перші християнські общини у Ліоні та Вьєнні у середині II ст. Спільнотою (протагонією) Ліона керував дев'яносторічний єпископ Потін, назорейською общиною Вьєнна – пресвітер Іринеї; обох скерував у Галлію місіонерами Св. Полікарп, єпископ Смірни (69–155). Ім'я другого галльського єпископа, кафедра якого спочатку залишилась у Ліоні (до 254 р.) – Сатурнін Тулузький (250–279) (новим місцем осідку він обрав Тулузу). Наступні видатні церковні просвітителі кельтської Галлії – Св. Іларій, єпископ Пуатьє (351–367), Вітрицій, єпископ Руану (402–433), Сидоній Аполлінарій, єпископ Оверні (487–511), чернець-схимник Св. Онорат (412–481), Євхерій Ліонський (460–479), Фауст Ризький (457–478), Св. Цезарій Арльський (466–490), Св. Паулін Ноланський (445–463) відзначились активною місіонерською діяльністю і створенням у даному регіоні багатьох монастирів та монастирських шкіл [30, с. 183]. Більшість із цих духовних осіб всіляко підтримували процес християнізації на островах, вважаючи навіть, що церква в Британії має підкорятися саме галльським, а не римським єпископам, через що згодом навіть виникали певні конфлікти.

Протягом останніх років наші знання про поширення християнства у Британії римського періоду збагатили археологічні знахідки. Невелику будівлю, розкопану в Силчестері, римському місті в Хемпширі, з 1893 р. вважають за її плануванням християнською церквою. Крім того, у римському місті Кервенті в руїни римських публічних лазень була вбудована невелика споруда, план і орієнтація якої дають змогу з упевненістю говорити про християнську церкву [22, с. 205]. Ця будівля може слугувати свідченням континуїтету римсько-британського християнства в постримський період. Беда Досточтимий, розповідаючи про мучеництво святого Альбана, написав про церкву в Веруланіумі, як усе ще існуючу в його дні [2, с. 16] та про інші церкви в Кентербері, які відновив саксонський король Етельберт Кентський. Із них церква на честь святого Мартина, розташована за межами міста, була призначена для королеви Берти та її франкського капелана Ліутарда [2, с. 30].

Проте найважливіші речові джерела поширення християнства в Британії були виявлені у результаті розкопок вілли Лаллінстоун у Кенті 1949 р. Між 364 і 370 рр. власник цієї вілли та його сім'я стали християнами. Тому щонайменше дві з її верхніх кімнат, найімовірніше, були переобладнані у приміщення християнського молитовного будинку. На одній із стін виявили фрагменти розмальованої штукатурки, що зображали собою шість людських "фігур", які простягнули руки в боки, у відповідності до обряду ранньої християнської молитви; крім того, на стіні передньої кімнати була намальована велика монограма Chi-Rho, а навколо неї – вінок. Очевидно, на цій віллі впродовж другої половини IV ст. жили християни, і цілком можливо, хоча й не доведено, що вони зробили цю частину будівлі домашньою церквою чи каплицею, подібно до тих, що передували окремим базилікам, і християнське богослужіння тут тривало й у V столітті. Це свідчить, що вже перед закінченням римського володарювання і, безсумнівно, в результаті Церковного миру при Константині християнство стало офіційною релігією в Британії.

Узагальнюючи викладений матеріал і висвітливши основні аспекти становлення та розвитку християнства у Британії, можна зробити певні висновки. Зокрема, з I тисячоліття до н. е. в Європі на зміну іберійським племенам прийшли інші індоєвропейські племена, відомі за спільною назвою кельти. Поява їх остаточно не з'ясована: чи автохтони це були, чи вихідці зі Сходу, але їхня роль у створенні європейської цивілізації останнього тисячоліття надзвичайно велика. Якщо в античному світі кельтів вважали варварами, то серед варварських європейських народів вони були, безсумнівно, найбільш неварварськими. Германські племена багато запозичили у кельтів у сферах як матеріальної культури, так і суспільних установ. Римська Британія протягом тривалого часу в буквальному розумінні у їх слів була островком благополуччя і безпеки серед всіх негараздів, що сколихували тоді імперію. А поширення на кельтських землях християнства можна вважати початком нового етапу в історії їх культури та взаємовідносин із зовнішнім світом. Швидке і, як бачимо, майже безболісне поширення християнства на Британських островах, що славилися багатством язичницької традиції і вченості, не може не викликати подиву. Надалі розвиток християнства на островах привів до того, що через порівняно короткий час їхні місіонери вже несли світло віри європейським народам, а разом із вірою – і вченість, високий рівень якої визнавали всі тогочасні діячі Церкви. Острівні та континентальні монастирі, що засновали місіонери, стали справжніми культурними центрами, які багато зробили не тільки для розвитку християнської традиції, а й для збереження значної частини античної спадщини.

#### *Список використаних джерел*

1. Англосаксонські хроніки // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Angelsachs/frameset.htm>.
2. Беда Достопочтенный. Церковная история народов англос. – СПб., 2003.
3. Гальфрид Монмутский. История бриттов // <http://www.vostlit.info/Text/rus4/Galfrid/pred.phtml>.
4. Гильда Премудрый. О разорении Британии // <http://www.vostlit.info/Text/rus/Gildasd/frameset.html>.
5. Григорий Турский. История франков // [http://www.krotov.info/acts/06/turskiy/grig\\_00.html](http://www.krotov.info/acts/06/turskiy/grig_00.html).
6. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Греческая мифология. – М., 2000.
7. Евангелие от Никодима // Свенцицкая И., Скогорев А. Апокрифические сказания об Иисусе, Святом Семействе и Свидетелях Христовых // [http://www.gumer.info/bogoslov\\_Buks/apokrif/Ev\\_Nikod.php](http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/apokrif/Ev_Nikod.php).
8. Евсевий Памфил. Жизнь блаженного Василевса Константина. – М., 1998.
9. Защитительное слово против ариан // Афанасий Великий. Творения (в 4-х т.). – М., 1994. – Т. 1.
10. Полибий. Всеобщая история. – СПб., 1994–1995. – Т. 1–3.
11. Послание епископа Афанасия к монахам, повсюду пребывающим, о том, что сделано арианами при Констанции // Афанасий Великий. Творения. – М., 1994. – Т. 2.
12. Послание к императору Иовиану // Афанасий Великий. Творения. – М., 1994. – Т. 3.
13. Св. Дмитрий Ростовский. Жития святых. – Кн. IX (май).
14. Серафимов А. Из переписки бл. Иеронима // Чт. Общ. Люб. дух. Просв., 1875.
15. Страбон. География. – М., 1963.
16. Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/tacit.htm>.
17. Цезарь, Гай Юлий. Записки о гальской войне // [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/History/cezar/index.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/cezar/index.php).
18. Le Liber Pontificals. Vol. 1–2 / Ed. L. Duchesne. – Paris, 1886–1892.
19. Алымов В. Распространение христианства во II–V веках // [http://www.krotov.info/history/04/alymov/alym\\_08.html](http://www.krotov.info/history/04/alymov/alym_08.html).
20. Глебов А. Г. Христианизация англосаксов и ирландское монашество // Шэмрок: Журнал ирландских исследований. – Воронеж, 1997. – № 1.
21. Джефри Эш. Авалон короля Артура. – Лондон, 1957.
22. Диллон М., Чедвик Н. К. Кельтские королевства. – СПб., 2002.
23. Заславский В. Кельтская церковь на Британских островах // [http://www.zhurnal.lib.ru/z/zaslsvskij\\_w\\_a/celtsvictor.shtml](http://www.zhurnal.lib.ru/z/zaslsvskij_w_a/celtsvictor.shtml).
24. Мельков А. Распространение христианства на Британских островах // <http://bretagne.celtic.ru/research/Christianiatz2.htm>.
25. Мифология Британских островов: энциклопедия. – М.–СПб., 2004.
26. Мосс В. Крушение православия в Англии // [http://www.gumer.info/bogoslov\\_Buks/History\\_Church/Moss\\_KrahPravosl.php](http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Moss_KrahPravosl.php).
27. Олена Джеджора. Історія Європейської цивілізації. Ч.1 До кінця XVIII століття. – Львів, 1999.
28. Поснов М. Э. История Христианской Церкви. – Брюссель, 1994.
29. Свят. Иннокентий Херсонский. Жизнь святого Апостола Павла. – М., 2000.
30. Шайтан М. Ирландские эмигранты в средние века // Средневековый быт: Сб. ст. – Л., 1925.
31. Toynbee J. M. C. Christianity in Roman Britain. – J. V. A., 1953.

Vitaliy Buchovsky

## THE ORIGIN AND SPREAD OF CHRISTIANITY ON BRITISH ISLES IN I-IV CENTURIES

**The author considers the origin and spread of Christianity on British isles in I – IV centuries. Based on material and written sources, the role of Roman and Gaul Church.**

УДК 356.13 (477)

Микола Кабачинський, Олександр Виноград

## ЗАРОДЖЕННЯ КІНОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ У ПРИКОРДОННІЙ СТОРОЖІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

*У статті досліджено початковий етап створення кінологічної служби в Окремому корпусі прикордонної стражі Російської імперії.*

Наша держава має багатовіковий досвід організації служби з охорони кордонів. На різних історичних етапах прикордонна варта мала особливі завдання, але завжди посадовці, які очолювали її, прагнули знайти найдосконаліші методи і засоби охорони рубежів країни, надати прикордонній службі більшої динамічності тощо. Саме для цього понад 100 років тому на кордонах російської імперії, зокрема, України, почали застосовувати службових собак.

Результати аналізу стану оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України показали, що використання службових собак і сьогодні сприяє значному підвищенню ефективності охорони державного кордону, дає змогу виконувати такі завдання, які неможливо здійснити іншими засобами. Зазначені причини визначили необхідність збереження і розбудови кінологічної служби. Тому проблеми, які ми розглядаємо у статті, – створення кінологічної служби в прикордонній сторожі для вдосконалення оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників – мають пізнавальне, наукове й практичне значення.

Через специфіку служби і виконуваних завдань історія кінологів-прикордонників не часто потрапляла в поле зору сучасних дослідників. Із існуючих праць заслуговують на увагу статті А. Сідельнікова, в якій проаналізовано роль і призначення інструктора службового собаки у підрозділах Прикордонних військ України [1]; С. Лемехи, який досліджував підготовку кінологів та розшукових і спеціальних собак у Великомоствівській школі [2]; Л. Воронкова – про кінологічну службу Одеського прикордонного загону [3]. Питання історії застосування й підготовки спеціалістів-кінологів і службових собак розглянуто у дисертаційних роботах В. Руденка [4] і О. Винограда [5], монографіях і статтях М. Кабачинського [6], але досі комплексного наукового дослідження проблеми зародження та становлення кінологічної служби в прикордонній сторожі не здійснено.

Мета статті – аналіз проблем, пов'язаних із заснуванням кінологічної служби у прикордонній сторожі Російської імперії, дослідження перших кроків у підготовці кінологів і дресирування службових собак для охорони кордону.

15 жовтня 1893 р. російський імператор Олександр III підписав указ Правлячому Сенату про виведення прикордонної сторожі зі складу Департаменту митних зборів у Окремий корпус прикордонної сторожі (далі – ОКПС) з підпорядкуванням його Мініс-

терству фінансів [7]. Цей указ остаточно визначив вибір керівництва країни: створення на кордоні спеціального військового формування, яке б відповідало за охорону та оборону державного кордону.

Призначене керівництво ОКПС на чолі з генералом від артилерії А. Свиньїним із перших днів утворення Корпусу вирішило залучити до охорони кордону Російської імперії спеціально видресированих собак. Сам собою цей задум не був новим, оскільки його розуміли, передусім, як виконання собаками лише сторожових функцій, а до цього часу в Росії вже мали такий досвід у військовій справі. Більше того, в деяких прикордонних підрозділах, з ініціативи окремих офіцерів, використовували сторожових собак із породи сибірських лайок [8: 115].

До того ж, в ОКПС не було ні собак, ні фахівців, здатних кваліфіковано підготувати цих тварин, ні нижчих чинів, навчених і готових нести прикордонну службу зі застосуванням службових собак. Саме це спонукало керівництво Корпусу до обережності на початковому етапі зародження прикордонної кінології.

А було так. Спочатку, в грудні 1893 р., в бригади прикордонної сторожі, відповідно до рішення командира Корпусу, розіслали кілька друкованих видань про службових собак і практику їхнього дресування для ознайомлення і визначення можливостей використання собак у прикордонній службі [9].

Цим Штаб ОКПС вирішував кілька завдань:

По-перше, здійснював теоретичну (і якоюсь мірою моральну) підготовку чинів прикордонної стражі до впровадження в їхню професійну діяльність спеціально навчених собак.

По-друге, оцінював готовність прикордонної сторожі, й насамперед офіцерів, до застосування спеціально навчених собак під час повсякденної служби.

По-третє, командування Корпусу залишало собі час, необхідний для детальнішого опрацювання цієї проблеми і прийняття правильного рішення в рамках ОКПС.

Через півроку після розсилання в бригади прикордонної сторожі спеціальної літератури розпочали практичне застосування сторожових собак у прикордонній службі. 25 травня 1894 р. командир Корпусу підписав для першого відділення ОКПС циркуляр № 4672 "Про заведення на постах собак для служби прикордонного нагляду" [10]. Це був перший в історії Росії офіційний державний документ (хоча й відомчий), що неухильно пропонував використовувати собаку на службі з охорони державного кордону.

Командир Корпусу вимагав безпосередньо від командирів бригад прикордонної сторожі заводити в загонах сторожових собак, віднісши на постові економічні суми всі витрати: як на їх закупівлю, так і на утримання і придбання необхідного інвентарю. На таку важливу справу ні бригади, ні ОКПС у цілому не отримали від держави жодної копійки додаткових фінансових засобів і були змушені відшукувати власні резерви. При цьому циркуляр застерігав командирів бригад і загонів від недбалого ставлення до виконання зазначених вимог командира Корпусу й до придбаних тварин. Собак треба було "внести в опис постового майна".

У висновку циркуляра А. Свиньїн вимагав від командирів бригад доповідати йому про виконання "зазначених заходів", а командування Корпусу було зацікавлене у своєчасному отриманні інформації з кордону про результати реалізації намічених заходів [11: арк. 294–294 зв.].

Циркуляр № 4672 за сутністю і змістом був лаконічний, і цілком природно, що він викликав у командирів бригад прикордонної сторожі чимало запитань, що було відображено в їхньому подальшому листуванні з керівництвом ОКПС. Серед найчастіших і важливих були питання про те, з якою конкретно метою необхідно закуповувати собак, якої породи, під чію відповідальність, скільки грошей можна на це витратити, чого вчити собак, як готувати людей, котрим буде доручено підготовку собак і багато інших.

Відповідаючи на рапорти і запитання, командир Корпусу 12 липня 1894 р. підписав циркуляр № 6741, в якому дано роз'яснення щодо заведення у загонах службових собак [12].

Командирам бригад надали право самостійно визначати першочергову кількість собак, яких купували: враховуючи їхню вартість, зважаючи на фінансові можливості та витрати на інші невідкладні потреби.

Підготовку людей, призначених у подальшому дресировувати собак і застосовувати в службі на кордоні, командир Корпусу пропонував доручити на офіцерів, які добре знали мистецтво полювання, а також поведінку собаки.

Але у бригадах прикордонної сторожі вже й після отримання циркуляра № 4672, без очікування додаткових вказівок, частина офіцерів енергійно почала реалізацію вказівок щодо закупівлі собак і підготовки їх до служби. Завдяки цьому на початок вересня 1894 р. в Корпусі був нагромаджений досвід придбання, утримання і дресировування собак для постів прикордонної сторожі. У Петербурзі цей досвід уважно вивчили, узагальнили і копії різних рапортів та звітів розіслали до військ Корпусу для швидкого і повсюдного впровадження досягнутих результатів у практику повсякденної служби на кордоні.

Прикладом може слугувати наказ № 129 командира Олександрівської бригади ОКПС полковника В. Дем'янка від 11 липня 1894 р. Цей документ – лише один із прикладів тих десятків рапортів і повідомлень, що надходили на розгляд командира ОКПС у другій половині 1894 р. з питань організації підготовки службових собак у військах Корпусу. Він заслуговує на належну увагу і докладний аналіз тому, що в його рядках висвітлені конкретні справи прикордонників XIX століття, які влітку 1894 р. забезпечили законне виведення на державний кордон країни для несення служби незамінного помічника – собаки.

Командир Олександрівської бригади ОКПС полковник В. Дем'янок, отримавши циркулярне розпорядження командира Корпусу № 4672, разом із підлеглими офіцерами вник у сутність завдання, вивчивши відповідну літературу і, не чекаючи додаткових вказівок, 11 липня 1894 р. видав наказ № 129 "Про заведення сторожових собак" [13, с. 92–96].

Наказ був докладним і продуманим. Він вимагав від кожного офіцера бригади активно прилучитися до ретельного добору та підготовки собак до прикордонної служби. У наказі зазначено, що через неможливість придбати відразу необхідну (за кількістю ділянок кордону, які охороняли) кількість потрібних за віком і породами собак, а також через відсутність "досвідчених дресировальників" спочатку (навіть не один рік) буде важко підготувати в повному обсязі потрібних собак і на високому рівні забезпечити залучення їх до служби на кордоні. Тому командир бригади вирішив у стислий термін придбати таку кількість собак, яку можна було б добре видресировувати вже за рік. Одночасно планували продовжувати добір собак найбільш придатних порід із урахуванням "поповнення витрат і доведення їх числа до необхідної норми".

Командир бригади наказав ветеринарному лікареві й завідувачеві навчальної команди в найкоротший термін розробити проект розплідника, підготувати і подати для затвердження кошторис на його будівництво, а також відомості на закупівлю спорядження. Заняття зі собаками мали проводити під безпосереднім керівництвом помічника завідуючого навчальною командою за участю кадрових унтер-офіцерів, із якими відразу ж після надходження циркуляра № 4672 почали вивчення правил дресировування собак за надісланими посібниками.

Дресировувати собак планували за тим самим зразком, який застосовано в арміях деяких країн світу для підготовки собак до аванпостової служби: її основу становили сторожові пости, що виставляли в бік супротивника для спостереження за ним, а також застереження своїх військ, розташованих на відпочинку або в обороні, від раптового нападу ворога. При цьому дресировування прикордонних собак ОКПС додатково охоплювало навчання вмінню знаходити людей, які ховаються, і покинуті тюки. Тому в собак відпрацьовували такі навички: підходити, коли їх кличе господар; сідати і лягати за голосом та жестом господаря; подавати голос лише за необхідності – для виявлення порушників, котрі заховались або втікають, а також розкиданого вантажу; йти за наказом господаря вперед, за командою зупинитись і повертатися при виявленні сторонніх.

Для об'єктивної оцінки ступеня готовності собак до служби їм періодично влаштовувалися іспити і перевірки. При цьому в числі багатьох вимог до собак була й та, щоби вони без команди не гавкали і ні на кого не кидалися.

Керівництво бригади вже з перших днів організації підготовки кінологів та дресирування собак для служби на кордоні бачило в них надійну силу, здатну неминуче стати на шляху контрабандистів і інших порушників кордону. У зв'язку з цим воно передбачало, що найбільш підступні і небезпечні контрабандисти прагнутимуть будь-що знищувати прикордонних собак у. Тому в наказі командир бригади зазначив: "На постах уважно стежити, щоби собаки нікуди без свого господаря не відлучались і не бігали по полях за дичиною, де їх будуть намагатися вбивати контрабандисти" [14, с. 87].

Уже перші спроби застосування службових собак для охорони державного кордону показали, що ці тварини значно допомагають нижнім чинам прикордонної сторожі досягати найвищих результатів під час служби у прикордонному наряді. Тому в 1906 р. у розпорядженні по ОКПС "Постові сторожові собаки" підкреслено: "Через безсумнівну користь сторожових собак у справі охорони державного кордону, заведення таких у загонах, не більш як 2–3 на кожний пост, покладено на командирів бригад" [15, с. 34].

Отже, наприкінці XIX ст. започатковано застосування службових собак і використання кінологів у прикордонній сторожі під час несення служби з охорони кордону. Однак варто наголосити, що, як свідчать документи, робота, пов'язана з добором нижніх чинів прикордонної сторожі та службових собак в ОКПС, була базована практично на ентузіазмі й ініціативі командування бригад та офіцерів відділів і загонів. У штабі Корпусу не створили структури для керівництва кінологічною службою, не розробили нормативно-правових документів із цих питань, не організували централізованої підготовки і дресирування собак.

Подальші наші дослідження стосуватимуться розвитку прикордонної кінології у прикордонних військах СРСР.

#### *Список використаних джерел*

1. Сідельніков А. В. Роль і призначення інструктора службового собаки у підрозділах Прикордонних військ України // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Прикордонних військ". – 2002. – № 1. – С. 17–19.
2. Лемеха С. Прикордонна кінологія: позиції не втрачено // Кордон. – 2002. – № 1. – С. 43.
3. Воронкова Л. Коли Пірат витягував зі схованки брудну ганчірку, люди сміялися // Кордон. – 2002. – № 2. – С. 18–19.
4. Руденко В. П. Теория и практика обучения курсантов-кинологов в военно-учебных заведениях (1995–1997 гг.): Дис... канд. пед. наук: 20.02.02. – Хмельницький, 1998. – 229 с.
5. Виноград О. В. Педагогічні умови формування професійних якостей військовослужбовців-кінологів у процесі навчання: Дис... канд. пед. наук: 20.02.02. – Хмельницький, 2001. – 188 с.
6. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України: Монографія. – Хмельницький: Вид-во Національної академії ДПС України, 2005. – С. 175–214, 243–308; На варті рубежів Батьківщини: Прикордонні війська України в 1991–2003 роках: Монографія. – Хмельницький: Вид-тво Національної академії ДПС України ім. Б. Хмельницького, 2006. – С. 396–420.
7. Центральный пограничный музей Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далі – ЦПМ ФСБ РФ). – Док. фонд, – Спр. 628.
8. Боярский В. И. На стороже Руси стояти. – М.: Граница, 1992. – 168 с.
9. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 4910. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 294; ЦПМ ФСБ РФ. – Док. фонд. – Спр. 467. – Арк. 34.
10. ЦПМ ФСБ РФ. – Док. ф. – Спр. 623. Алфавитный указатель приказов, приказаний и циркуляров по Отдельному корпусу пограничной стражи с 15 октября 1893 г. по 1 июля 1896 г. – С.-Пб., 1896. – С. 86.
11. РГВИА. – Ф. 4910. – Оп. 1. – Спр. 8.
12. ЦПМ ФСБ РФ. – Док. ф. – Спр. 623. – Арк. 86; Сборник Циркуляров отдельного корпуса пограничной стражи за 1893 (с 2-го ноября) и 1894 год. – С.-Пб., 1895. – С. 71.
13. Сборник Циркуляров Отдельного корпуса пограничной стражи за 1893 (с 2-го ноября) и 1894 год. – С.-Пб., 1895. – 342 с.
14. Пограничная кинология России: 110 лет на службе по охране государственной границы / К. Н. Маслов, Ю. Ф. Кашлев, В.В. Терещенко и др. – М.: Граница, 2005. – 448 с.



15. Систематический сборник распоряжений по Отдельному корпусу пограничной стражи, относящихся к пограничному надзору по 1 марта 1906 г. – С.-Пб., 1906. – 243 с.

**Mykola Kabachyns'kiy, Olexander Vinograd**

#### **FOUNDATION OF DOG-BREEDERS SERVICE BEGAN IN BORDER GUARDS OF RUSSIAN EMPIRE**

**In post researched fist steps of creation dog-breeders service in same company of border guards in Russian Empire.**

УДК 94 (438)

**Елла Бистрицька**

#### **РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОНТИФІКАТ ПІЯ Х**

*В статті розглядається стан російсько-ватиканських дипломатичних відносин в період понтифікату Пія Х (1903–1914). Автор зазначає їх суперечливий характер, спричинений зміною політичного курсу Ватикану на підтримку країн Троїстого союзу. Перед загрозою розвитку міжнародного соціалістичного руху діалог Росія – Ватикан перемістився у площину підтримки Курсією внутрішньої політики царського уряду.*

Взаємовідносини між Ватиканом і Росією стали предметом дослідження не одного покоління вчених, які представляли різні наукові школи. В радянській історіографії вивченням історії ватикансько-російських відносин у ХІХ ст. займалися М. Шейнман [1], Є. Адамов [2]. Ними опублікований великий масив документів зовнішньополітичного відомства Російської імперії. На основі документальних матеріалів побудована монографія німецького вченого Е. Вінтера [4]. Оприлюднені авторами документи не втратили свого значення для сучасного дослідника. Їх неупереджений аналіз відкриває можливості нового осмислення Східної політики Апостольського престолу напередодні першої світової війни. У статті використані також збірники документів Міністерства іноземних справ та інших відомств СРСР [10, 13, 16, 18 ], які вийшли у різні роки.

В українській історіографії тема російсько-ватиканських відносин залишається практично недослідженою. На деякі аспекти діалогу Росія – Ватикан, пов'язані зі становленням Російської католицької церкви східного обряду, проливають світло документи, опубліковані у збірнику "Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії" [14].

Відкриття Імператорської місії при Святому Престолі і призначення постійного представника в якості міністра-резидента (1894) було, безумовно, великим успіхом російсько-ватиканських дипломатичних відносин часів понтифікату Лева ХІІІ. Його політичний курс був спрямований на підтримку союзу Росії і Франції, який обумовлювався необхідністю зупинити розвиток соціалістичних антиклерикальних рухів, які становили загрозу для інститутів Церкви і європейських урядів; встановлення рівноваги сил у системі міжнародних відносин, відсутність якої штовхала Європу у безодню війни; відновлення державного статусу Ватикана. У поглибленні діалогу "католицький Захід – православний Схід" Росія в політиці Ватикану займала провідне місце як потужна православна держава. В сис-

темі міжнародних відносин Росії дипломатичні зв'язки з Ватиканом також посідали важливе місце. Суспільство неухильно наближалось до критичної межі революційного вибуху. В цій ситуації необхідність збереження досягнутих домовленостей та ідеологічного впливу Апостольської Престолу на польську меншину відчувалися досить гостро.

Від обрання у 1903 р. Пія Х міжнародна спільнота очікувала зміни у політичному курсі Ватикану. Папа народився у Північно-Східній Італії і, як венеціанець, був спочатку громадянином Австро-Угорщини. В усякому разі, і його походженням історики пояснювали прихильність Пія Х до імперії Габсбургів та Німеччини [1, с. 208].

Важливим аспектом церковно-релігійної політики країн Троїстого союзу, що сприяв зближенню з Ватиканом в період понтифікату Пія Х, стало здобуття ними прав протекторату над католиками балканських країн [3]. Рельєфно це проявилось в питанні заключення конкордату (11(24).06.1914) зі сербським урядом, де пересіклися інтереси Ватикану, Росії та Австро-Угорщини [1, с. 295]. Напередодні війни Ватикану доводилось балансувати на межі інтересів державних угруповань. Тому з усією очевидністю проглядався політичний підтекст конкордату. З приводу ватикансько-сербських переговорів держсекретар М. дель Валь 15 січня 1914 р. повідомляв прусському послу: "Серби знати нічого не хотіли про протекторат Австро-Угорщини в Сербії. Чи збирається Австро-Угорщина боротися за свої надумані претензії штиками? Це тим більше приведе сербів у обійми Росії, в той же час, як саме римська курія, як тільки вона отримає міцні основи для керівництва сербами-католиками, була би в стані протягнути руку допомоги Австро-Угорщині, захистивши її з середини і ззовні від загрозованої небезпеки сербського націоналізму" [4, с. 474].

У Петербурзі також з тривогою спостерігали за намірами Австро-Угорщини отримати протекторат над католиками Албанії [4, с. 471]. Тісний взаємозв'язок між політичними і церковними справами означав посиленням політичного впливу Австро-Угорщини.

Але жодна з сторін – Австро-Угорщина, яку підтримувала Німеччина і проявляла доброзичливість Турція, а з іншого боку їм протистояли Росія та Італія – не була зацікавлена у розвитку національно-визвольних вимог у будь-яких його проявах, у тому числі і релігійних. Тому навіть при вирішенні церковно-релігійних питань Ватикан повинен був брати до уваги інтереси основних політичних гравців. Питання слов'янської літургійної практики, реформи календаря, заключення конкордатів, які на той час відомими католицькими і православними діячами розглядалися через призму національної ідентичності, були однаково неприйнятні державам, які вступили у боротьбу за переділ територій. Якщо на якомусь етапі вимоги підтримувались, то лише з огляду стратегічної мети в даному регіоні. Коли єпископ Боснійський і Сирійський Й. Штроссмайєр, для якого введення слов'янської літургії було тісно пов'язано з процесом національного визволення прибув до Сербії (1884), він на собі відчув ворожість Відня до релігійних об'єднавчих ідей. Про це він мав розмову з єпископом Нішським Нестором. "Австрія, – сказав Штроссмайєр, – ніколи не потерпить возз'єднання, оскільки, якщо воно відбудеться, вона втрапить той єдиний засіб, який використовує, щоб вносити у наше середовище розкол, – відмінності у релігії... Возз'єднання стане нашим спасінням і в політиці; лише воно і позбавить нас від Австрії" [5, с. 312].

У травні 1905 р. Пій Х скликав у Римі єпископів Далмації, Хорватії, Істрії та Крайни, щоб вислухати їхню думку з приводу використання старослов'янської мови як богослужбової, а також глаголичних требників. Рішення Папи з обговорюваних питань були оголошені у формі постанови Конгрегації обрядів від 18 грудня 1906 р. і мали половинчатий характер. Слов'янська літургія дозволялася в Далмації та Істрії лише у тих церквах де вона здійснювалась без перерви останні 30 років. Таке рішення викликало протести і під їх тиском Пій Х доручив Конгрегації обрядів лібералізувати свою позицію: слов'янське богослужіння повернути у ті церкви, де 30-літня практика переривалася.

У Ватикані явно фаворизували Австро-Угорській політиці. І Відень високо цінував лояльність Св. Престолу. У 1907 р. держсекретар М. дель Валь був нагороджений вищим австрійським орденом св. Стефана. Напередодні першої світової війни, у лютому 1914 р., велика група прелатів Курії, серед них кардинали Ванутеллі, Де Лаї і 26 інших духовних осіб, отримали австрійські ордени [1, с. 300].

Загострення протиріч у Європі виступило стимулом для Німеччини шукати підтримки у Ватикані. Німецький уряд намагався використати загострення франко-ватиканських відносин з метою ліквідації протекторату Франції у Туреччині, і, таким чином, значно послабити французький вплив на Сході. Більш відверту пронимецьку позицію у питаннях протекторату Римська курія зайняла з часу антиклерикальних законів, які провела Франція та розриву з нею дипломатичних відносин (30.06.1904). Французький протекторат фактично був ліквідований напередодні першої світової війни [1, с. 290].

Розрив відносин між Францією і Ватиканом не міг не вплинути на взаємини між Римською курією і Росією. Правда, охолодження відносин відбувалося поступово і стало помітним у 1910 р. Процес наростання розбіжностей був призупинений революційними подіями у Росії 1905 р., які мали широкий міжнародний резонанс. Хвиля демонстрацій в підтримку робітничих протестів прокотилася містами Німеччини, Франції та Італії. Мітинги протесту італійські студенти проводили перед дипломатичним представництвом Росії у Ватикані. У Неаполі та Римі багатотисячні мітинги закінчилися сутичками з поліцією [6, с. 332].

У Ватикані побоювалися впливу російської революції на інші країни. Настрої польської меншини стали предметом турботи для Курії та російського уряду. Адже 47% загальної кількості страйків імперії відбулися у Королівстві Польському [7, с. 405].

У травні 1905 р. міністр-резидент Росії Нарішкін у розмові з держсекретарем М. дель Валем виразив "тверду надію знайти збоку Римської курії готовність направляти римо-католицькому духовенству у Росії вказівки безумовної вірності російській державній владі..." Кардинал запевнив, що у Ватикані підтримають побажання російського уряду [1, с. 248].

3 грудня 1905 р. Пій Х звернувся з енциклікою *Poloniae populum* до польських єпископів Росії, в якому зобов'язав усіх католиків в дні революційних потрясінь, які переживає Росія, зберігати "мир і справедливість". Він застерігав від будь-яких форм співробітництва з революційним рухом, участі у "бунтах". Особливу увагу, вказував Папа, слід звернути на робітників, підкресливши необхідність створення католицьких робітничих союзів [8, с. 279].

В Росії послання Папи розцінили як важливий політичний документ, який заслуговував публічного поширення серед усіх римо-католицьких громад імперії. Міністр іноземних справ В. Ламздорф пропонував у листі до міністра внутрішніх справ П. Дурново надрукувати документ російською в "Урядовому кур'єрі" і отримав повну підтримку колеги. На "акт першорядного значення" В. Ламздорф звернув увагу Миколи II. 5(18) січня 1906 р. "особлива подяка" царя була передана через Нарішкіна Папі [1, с. 250].

Серед польської громадськості послання Пія Х викликало образи і протести. У квітні 1906 р. під час вручення вірчих грамот новопризначений міністр-резидент С. Сазонов мав розмову з Пієм Х, який сказав, що "остання енцикліка до польських єпископів завдала мені немало клопоту і не принесла всіх очікуваних мною результатів..." Одночасно Папа виразив тверду переконаність, що спільними зусиллями обом сторонам "вдасться поступово заспокоїти національні і політичні пристрасті на благо Російської імперії та релігійного миру..." [1, с. 253].

У Петербурзі, рівно як і у Ватикані, помітили небезпечну тенденцію до об'єднання національних і соціалістичних лозунгів. Наслідуючи практику створення католицьких громадських організацій в Австро-Угорщині, польських областях Пруссії та Сілезії, католицьке духовенство Росії приступило до створення схожих об'єднань, як превентивної міри поширення революційного руху. В основу їх організації лягли принципи енцикліки Лева XIII *Rerum novarum*. В половині 1906 р. відбувся процес централізації католицьких організацій Царства Польського шляхом об'єднання провінційних товариств. І хоча у статуті не вказувалося, що вони являються професійними організаціями, фактично таку роль вони виконували.

Досвідом створення католицьких організацій зацікавились у Росії. У 1906 р. міністерство закордонних справ відправило В. Саблера, який довгі роки працював заступником обер-прокурора, за кордон з метою вивчення діяльності католицької церкви у соціальної сфері Німеччини, Італії, Франції та Бельгії. Виношувалась ідея протиставити соці-

алістичним партіям в Росії християнсько-соціальний рух під проводом Російської православної церкви [9]. У церковній літературі висловлювались побажання про створення церквою робітничих кооперативів, страхових товариств, дрібних кредитних спілок, але християнські профсоюзи у цьому переліку не згадувалися [10, с. 484].

Боротьба РПЦ з революційним рухом обмежилась традиційними методами проповіді, поширенням церковної літератури і листівок. За роки революції зростає кількість церковних і благодійних бібліотек. Щороку (1906 і 1907) відкривалося понад 300 закладів. У 1907 р. функціонувало 30323 бібліотеки. "Особлива комісія" займалася організацією "загальноосвітніх читань для фабричних робітників". Широкого розмаху набрало будівництво церков: у 1905 р. – 508; 1906 р. – 575; 1907 р. – 525. Всього у Росії у 1907 р. нараховувалося 51413 церков (соборних, монастирських, парафіяльних, домових) [11, с. 120–121; 12, с. 7].

На відміну від Католицької церкви, яка намагалася брати участь у вирішенні соціальних проблем і, таким чином, скеровувала робітничий рух у русло реформізму, Російська церква намагалася зупинити робітничий рух. Її діяльність у 1905–1907 рр. звелася до копіювання урядової політики опікунства.

В період революційної кризи 1904–1907 рр. в російських урядових колах особливо відчувалася зацікавленість у союзі з Ватиканом. В доповідній записці від 3 січня 1906 р. В. Ламздорф пропонував Миколі II об'єднати зусилля російських урядовців з урядами Німеччини і Ватикану у боротьбі з революційними організаціями. При встановленні більш тісних відносин, переконував міністр, Ватикан міг би надати послугу російському уряду, повідомивши про революційні організації в Парижі та їх зв'язки. Аргументи посадовця видалися царю Миколі II доволі переконливими і на доповідній записці він написав: "Необхідно приступити до переговорів негайно. Повністю поділяю висловлені тут думки" [13, с. 270–271].

Новий етап російсько-ватиканського зближення відбувався на тлі прийняття у квітні 1905 р. закону про свободу совісті, який дещо лібералізував становище католиків в імперії. На Холмщині завершувався процес повернення у католицьку церкву віруючих, які у 1875 р. вимушено зреклися греко-католицької церкви і перейшли у православну. Майже 40 % цих віруючих стали римо-католиками, ідентифікувавши себе поляками [4, с. 447].

У Москві та Петербурзі серед дворянства, вищих чиновників і православного духовенства почастішали переходи у католицизм. Активізувались дискусії про форми православно-католицької єдності, ініційовані російськими католиками східного обряду, які де-факто підтримували тісні зв'язки з митрополитом А. Шептицьким. Посиленню позицій католицької церкви в Росії сприяли ряд законодавчих ініціатив Курії. У 1906 р. Рим вперше спеціальним циркуляром дозволив католицьким єпископам у Росії використовувати російську мову для читання молитов і проповідей. Того ж року Конгрегація дала дозвіл на використання церковнослов'янської мови у богослужінні в католицьких церквах [4, с. 447, 448]. У червні 1907 р. у Ватикані розпочалися переговори міністра-резидента С. Сазонова з держсекретарем про визнання за білоруською та українською мовами однакових прав з російською і польською у додатковому католицькому богослужінні [1, с. 253]. Взаємним договором від 22 липня 1907 р. було розпочато викладання російської мови та історії в духовних семінаріях і католицькій академії в Петербурзі [4, с. 447].

Російська сторона бачила позитивну сторону в означених нововведеннях. Про це повідомляв Л. Фьодоров митрополита А. Шептицького. Зі слів С. Сазонова він зрозумів, що русифікація латинського богослужіння "усуває унію з її східним обрядом, і, разом з тим, ... усуває можливість полонізації російських католиків латинського обряду" [14, с. 161]. У листі, датованому 1914 р., він знову повернувся до цієї проблеми, повідомляючи А. Шептицького, як швидко відгукнувся російський уряд на бажання митрополита Ключинського і єпископа Цепляка заснувати окрему російську католицьку парафію і дозволив Грумму приїхати в Росію. "Одразу знайшлись кошти і приміщення (навіть планують вибудувати окрему церкву і будинок)" [14, с. 670]. Російська католицька церква латинського обряду могла виступити серйозною альтернативою унійним намірам створити Ро-

сійську католицьку церкву східного обряду, а також протистояти шовіністичним проявам польського духовенства.

Перед загрозою революційних виступів російський уряд вирішив скористатися допомогою католицького духовенства. Циркуляром від 24 лютого 1906 р. було спрощено процедуру в'їзду в "царство Польське, але й загалом у місцевості Росії з католицьким населенням р.-католицьких монахів місійних орденів з метою протидії шляхом проповідей серед селян і робітників аграрному і соціалістичному руху" [1, с. 252]. Термін перебування духовних осіб обмежувався двома місяцями.

Важливим кроком на шляху зближення була ініціатива міністра внутрішніх справ П. Столипіна про підготовку російських, білоруських і литовських католицьких священиків у Римі, висловлена ним у 1908 р. Пропозиція, яка вперше прозвучала в період понтифікату Лева XIII, у П. Столипіна мала подібну мотивацію: у Петербурзькій католицькій духовній академії вихованці "потрапляють під вплив вузько-національних тенденцій польського середовища" [1, с. 254-255]. Згодом М. дель Валь повідомив російського дипломата, що ватиканські колеги погодились прийняти російських кліриків для завершення богословської освіти.

Цар та його оточення високо цінували допомогу Ватикану і російська дипломатична служба докладала чимало зусиль для російсько-ватиканського зближення. 19 жовтня (1 листопада) 1906 р. міністр-резидент С. Сазонов доповідав про свою зустріч з держсекретарем М. дель Валем. Кардинал, аналізуючи стан російсько-ватиканських відносин, наполягав на відкритті у Петербурзі нунціатури або папського представництва у будь-якій іншій формі. С. Сазонов доводив у своїй доповідній, що уряду вигідно зберегти дружні стосунки з Ватиканом і допустити в Росію його представника. В своїй аргументації він посилався на спільність інтересів, яка характеризувалася консервативністю обох урядів та прагненням зберегти громадянський порядок [1, с. 468].

Однак у системі міжнародних відносин Ватикан все більше орієнтувався на Австро-Угорщину і Німеччину. Відвертим проявом пріоритету австро-угорських інтересів в політиці Ватикану стала відкрита підтримка Відня у конфлікті з Росією з приводу анексії у 1908 р. Боснії та Герцеговини. Для Ватикану, таким чином, відкривалася сприятлива можливість приступити до об'єднання Сербської автокефальної церкви з католицькою. Така перспектива йшла всупереч політики Росії, яка виступала захисником православного населення балканських країн. У грудні 1908 р. С.Сазонов висловив стурбованість з цього приводу М. дель Валу. Держсекретар не приховував, що римо-католицька ієрархія в Боснії та Герцеговині має намір укласти унію з Сербською православною церквою. У своєму звіті російський резидент підкреслив, що у Ватикані серйозно ставляться до церковної унії, яка, безперечно, знайде підтримку збоку австро-угорського уряду [4, с. 466].

Впродовж 1911 р. у звітах російські дипломати князь Волконський і Н. Булацель звертали увагу міністра іноземних справ С. Сазонова [15], що відносини між Росією і Ватиканом все більше погіршуються. Булацель пояснював нові обставини загостренням французько-ватиканських відносин і зближенням Італії і Франції [4, с. 255].

Незадоволення Ватикану викликав стан розвитку католицької церкви в Росії. 22 лютого 1912 р. С. Сазонов звернувся з листом до міністра внутрішніх справ Макарова, в якому писав, що в умовах розвитку соціалістичних течій уряду необхідно звернути серйозну увагу на консервативний характер католицького духовенства і не загострювати відносин з тією владою, якій воно підпорядковується. Фактично С. Сазонов закликав колегу розрізняти протиправні дії національно зорієнтованого духовенства і загальну політику Католицької церкви, яка характеризувалася підтримкою державного устрою. Нерідко російські урядовці допускали неправомірне втручання у справи католицької церкви, що ставало предметом скарг, які надходили у Рим. В доповідній від 16 листопада 1916 р. він звертав увагу, що дії російської урядової влади за останні роки сприяли наростанню незадоволення серед поляків, зорієнтувавши їх симпатії в період балканської кризи 1912 р. в бік Австро-Угорщини [16, с. 70]. Причиною, як писав у своїх спогадах С. Сазонов, була консервативність російської адміністрації, яка дивилась на російсько-польські відносини під кутом зору подій 1863 р. [19, с. 11].

У серпні 1912 р. Ватикан оголосив меморандум уряду Росії, в якому звернув увагу на становище католицької церкви. Наступного 1913 р. меморандум був повторений. У документах Апостольський Престол висував ряд вимог: створення митрополичої кафедри і відкриття нунціатури в Петербурзі, зміни порядку публікації папських послань та інших документів, розширення системи католицького релігійного навчання [1, с. 253-254].

Бажання Ватикану закріпити свою присутність у Росії неминує породжувало конфлікт з політикою царської влади, спрямованої на підтримку монопольного становища Православної церкви. В одній з петербурзьких газет (1912) навіть з'явилася інформація про розрив дипломатичних відносин. Як і у 1866 р., коли імператор Олександр II підписав указ про припинення дії конкордату між Апостольським Престолом і Росією, так і у 1912 – 1913 рр. польське питання могло зіграти роль детонатора і зруйнувати досягнуті домовленості. Однак, розрив відносин міг тільки поглибити конфлікт з польською меншиною і одночасно спровокувати загострення суперечностей Петербурга з іншими національними країнами Росії. Міністр С. Сазонов закликав Миколу II у цьому питанні керуватися політичним прагматизмом: "З огляду на можливість зіткнення між Росією і Австро-Угорщиною поляки... стали готуватися до того, щоб поповнювати ряди австрійських військ, створять нам одночасно нові труднощі підняттям заколоту в наших польських губерніях у випадку, якби спалахнула війна". Тому край важливо уникати необґрунтованих дій, "які штовхають поляків в обійми наших зарубіжних ворогів" [16, с. 70].

Саме з того часу Микола II стає "єдиним монархом, який перебуває у дипломатичних зносинах з Папою і не обмінюється з ним поздоровленнями, хоча би з приводу Нового року", а після "справи Бейліса" (1913) "єдиним серед усіх глав держав, який не побажав висловити співчуття з приводу смерті Пія X" [17, с. 40, 41].

Загострення усього спектру соціальних протиріч в імперії не дозволяли російському уряду нехтувати відносинами з Ватиканом. В січні 1914 р. міністр С. Сазонов підписав доповідну записку, в якій черговий раз підкреслювалось, що "використання могутньої консервативної сили католицької церкви для боротьби з соціалістичними і антиурядовими течіями, які зараз посилюються серед народу, не може не відповідати самим суттєвим інтересам держави" [18, с. 186]. В Міністерстві вважали, що для подальшого розвитку відносин, уряду належить вирішити ряд принципових питань. По-перше, з огляду на невизначеність та мінливість "нашої" політики, державною необхідністю є "встановлення міцних основ", на яких ґрунтуватиметься "ставлення держави до римської церкви, її духовенства в Росії, папства". Друге питання стосувалося "вмілого використання дипломатичного представництва" у Ватикані, яке може досягти більш ефективного впливу на єпархіальне керівництво і духовенство, ніж "сила громадянського закону". "Не виключена можливість, [...], і використання міжнародної сили і впливу католицької церкви в розумінні досягнення чисто світських завдань світової політики". По-третє, необхідно вирішити питання папського представництва в Росії: перебування дипломатичної чи навіть приватної особи. У Курії неодноразово наголошували, що вся інформація з "російських питань" надходить до Св. Престолу від католицького духовенства в Росії і "знаходиться в повній залежності від польських кіл Ватикану". Відсутністю об'єктивного критерію у випадках призначення кандидата на єпископську вакансію не тільки з "урядової, але й церковної точки зору" можна пояснити ті суперечності, які постійно виникали у кадрових питаннях.

Інша важлива проблема: з точки зору Міністерства іноземних справ, внутрішньополітичний курс російського уряду сприяв "змішанню національності з релігією". Небажання допустити існування католицького духовенства і католиків російської національності призвело "до самих несподіваних наслідків, як, наприклад, *полонізації російського населення* в початкових школах Білорусії", де католицьке духовенство викладало росіянам Закон Божий на польській мові. Розв'язання цієї проблеми вимагає внутрішніх заходів уряду, а також "загальної угоди з курією". Міністерство також пропонувало внести зміни до чинного законодавства, в якому окремі положення щодо управління справа римокатолицької церкви застаріли і "вимагають більшої узгодженості з сучасними умовами і поглядами" [18, с. 186–188].

Головна думка документу – з Ватиканом необхідно домовлятися в інтересах внутрішньої і зовнішньої політики імперії. Для цього вирішення означених питань не повинно затягуватися у часі.

Питання церковного устрою католицьких організацій не були єдиною причиною погіршення російсько-ватиканських відносин напередодні першої світової війни. Впродовж століть Ватикан і Росія дотримувались протилежних точок зору на стан і перспективи розвитку католицької церкви, однак це не заважало їм вести взаємовигідний діалог. Перед загрозою поширення глобальних революційних змін кожна сторона намагалася заручитися підтримкою іншої. В очах Римської курії Росія та її союзники – Франція і Англія, були позбавлені тієї внутрішньої стабільності і міжнародного авторитету, а, отже, не могли виступити гарантами збереження існуючих урядів та надати дієву підтримку у розв'язанні "римського питання" [19]. Царський режим, підірваний революцією 1905 р., поступово втрачав контроль над внутрішньою ситуацією. Росія перетворювалася на центр міжнародного революційного руху. Антиклерикальна Франція, де ширилось негативне ставлення до церкви та протестантська Англія також були слабкими союзниками. Натомість католицька Австро-Угорщина і кайзерівський режим Німеччини наполегливо шукали підтримки Ватикана, надаючи католицькій церкві ряд важливих преференцій на контрольованих ними територіях.

#### *Список використаних джерел*

1. Шейнман М.М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. – М., 1958. – 468 с.
2. Адамов Е. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма. – М., 1931. – 142 с.
3. Право протекторату над католиками на тих територіях, де воно існувало, було надано Святим Престолом Франції та Австро-Угорщині циркуляром від 22 травня 1888 р.
4. Винтер Э. Папство и царизм. – М., 1964. – 536 с.
5. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога. – М., 2007. – 631 с.
6. Секретная телеграмма русского посла в Риме. 10 (23) января 1906 г. //Революция 1905 – 1907 гг. Документы и материалы. М., 1975. – 406 с.
7. Запшкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. – 752 с.
8. Данишевский Т. Боевой союз польского и русского пролетариата в период революции 1905-1907 гг. //Первая русская революция 1907-1907 гг. и международное революционное движение., М., Ч. I, 1955. – 279 с.
9. Саблер. О мирной борьбе с социализмом. – Сергиев Посад, 1911.
10. Прибавления к Церковным ведомостям. 1907, 17 марта.
11. Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. М., 1984. – 224 с.
12. Крывелев И.А. Русская православная церковь в первой четверти XX века. – М., 1982. – 82 с.
13. Сборник секретных документов из архива бывшего министерства иностранных дел, № 6, январь 1918 г.
14. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали, 1899-1917. – Львів, 2004. – 924 с.
15. С. Сазонов займав посаду міністра-резидента Росії при Святому Престолі з 1906 по 1909 рр. У 1910 р. зайняв посаду міністра іноземних справ Росії.
16. Константинополь и Проливы. – М., Т.1, 1925. – 548 с.
17. В.П. Гайдук. Диалог России с Ватиканом на рубеже XIX вв. по новым архивным материалам // Новая и новейшая история, 1998, № 6.
18. Красный архив. Т. IV-V. М., 1931. – 188 с.
19. Сазонов С.Д. Воспоминания. М., 1991. – 399 с.
20. З часу ліквідації у 1870 р. папської держави одним з пріоритетів міжнародної політики Ватикану стало її відновлення.

**Ella Bystrycka**

#### **RUSSIAN-VATICAN RELATIONS IN CONTEXT OF INTERNATIONAL POLICY OF BEGINNING XX CENTURY: PONTIFIKAT PIY X**

**In the article the state of the Russian-Vatican diplomatic relations is examined in the period of pontifikat of Piy X (1903–1914). An author marks their contradictory character, caused the change of political course of Vatican in support the countries of the Triple**

**union. Before the threat of development of international socialistic motion dialog Russia – Vatican moved in the plane of support of domestic policy of tsar's government Curia.**

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

## ЕТНОПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1918–1926 РР.

*У статті розглянуто етнополітику Польщі періоду становлення держави після Першої світової війни до травневого перевороту 1926 р.*

У контексті розвитку Української держави на сучасному етапі особливий інтерес та виняткову актуальність становить вивчення державотворчих процесів новітньої доби, зокрема відновлення Польщі у післявоєнний період. Природно, що значну увагу викликають питання українсько-польських відносин означеного часу, й, у ширшому розгляді, – етнополітики країни з наголосом щодо українців.

Слід зазначити, що впродовж останніх років українська історіографія поступово нагромаджує наукові розвідки, у яких на новому методологічному та джерелознавчому рівнях досліджені названі проблеми. Тут відзначимо доробок багатьох українських істориків [1, с. 40–43]. Проте й надалі питання залишаються відкритими, дискусія триває. Як Польська держава у 1918–1926 рр. формувала і втілювала свою етнополітику – тема пропонованої статті.

Етнічні проблеми повоєнної Польщі, поряд з складними економічними і соціальними реаліями, викликали значну напругу, часто гальмуючи відродження національної державності та суспільно-політичний поступ країни. Політична історія багатьох слов'янських народів, і зокрема Польщі, наповнена боротьбою за національну емансипацію, національне визволення, відродження й зміцнення власних національних держав, дотримання національних прав та вільного і рівноправного розвитку етнічних меншин, подолання національних конфліктів. Відомий упродовж століть дискурс міжнаціональних проблем не втрачає актуальності й тепер. "Де є етнічні відмінності, там неминуче трапиться етнічний конфлікт", – гласить закон етнічності американського вченого Дж. Олпорта, що він вивів на основі тези про споконвічну домінуючу мотиваційну роль етнічності у вчинках людей [2, с. 81]. Тому, аналізуючи етнополітичний процес у новопосталій Польській державі, формування державної етнополітики, її значення для розбудови демократичного соціально-суспільного устрою, охарактеризуємо стан національних структур польського суспільства у повоєнний час і становище національних меншин та їх взаємини з владою і польським оточенням.

Відновлена в листопаді 1918 р. Польська держава відразу формувалась як багато-національна. Суттєве значення для неї мало питання національних меншин. Постала Польща охоплювала територію 388,6 тис. кв. км із населенням 27,2 млн. осіб, займаючи за цими показниками шосте місце в Європі [3, с. 32]. У національному аспекті Польська держава була поліетнічною. За переписом 1921 р. в країні, крім поляків, які становили 69% населення, проживали представники інших етносів. Деякі дослідники історії Польщі вважають загальну кількість поляків завищеною, на їхню думку, частка національних меншин досягала близько 40%. Українці серед них були чи не найбільшою складовою, питома вага їх досягла 16%, євреїв – 10%, білорусів – 5%, німців – 4%, а також 1% росіян, чехів, литовців та інших [4, с. 459]. Тобто, за різними даними, національні меншини у Польщі становили трохи більше третини населення [5, с. 21; 6]. Треба зазначити, що офіційні власті під час перепису 30 вересня 1921 р. намагалися штучно зменшити статисти-



стичну наявність українців та білорусів, визнаючи у 1921 р. етнічність національною тождністю респондента, а згодом її виводили з його рідної мови (*język ojczysty*), якою він традиційно мислить та спілкується з родиною [7, с. 309]. Ця зміна мала зменшити кількість німців, зафіксовану між переписами 30 вересня 1921 р. та 9 грудня 1931 р., хоча еміграція тут також відіграла певну роль. До того ж, оскільки кордони остаточно не делімували аж до 1922 р., статистику людності для Сілезії і краю Вільно визначали у переписі 1921 р., інтерполюючи дані 1919 р. Згідно з ними названий регіон міжвоєнної Польщі від 1922 р. зріс за рахунок остаточного приєднання чехословацької частини Сілезії (Цєшинський район). На цій території мешкала різнорідна людність. Щодо регіонів, то поляки переважали у центральному, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість населення: зокрема, на Поліссі – 24%, Волині – 16%, у Східній Галичині – 26%. На 1921 р. польське населення переважало у великих містах: Познані й Кракові – по 94%, Варшаві – 72%, Лодзі – 62%, Львові – 62%, Вільно – 56% [4, с. 459]. На сході країни було більше литовського, білоруського та українського населення. У західній частині Польщі значний відсоток становили німці. Євреї зосереджувалися в різному, але однаково виразному сенсі. Були розпорошені в усій країні, не висували територіальних претензій [8, с. 121]. Чотири п'ятих із них мешкали у містах, а вже в 1931 р. вони становили 25,2% жителів дванадцяти найбільших міст із населенням понад 100 тис. осіб, хоча загалом їх частка була лише 9,8% загальної людності країни [9, с. 56]. Єврейське населення займало становище від нечисленних груп у західній частині країни до більшості в містах Східної Галичини та російської Польщі, а у Варшаві – близько 30% її мешканців [10, с. 261; 11]. Структура зайнятості євреїв відрізнялася від інших національних меншин. Лише тринадцять із них стали великими землевласниками, представників великої буржуазії було також небагато. Дві третини євреїв належали до дрібної буржуазії, зокрема, дрібних торговців і ремісників, дедалі більше зубожілих. Вони утворювали "помітну частку білих комерців (14%) і майже 50% представників вільних професій, фактично домінуючи в медицині й праві" [10, с. 261]. Натомість українці та білоруси були територіальними національними меншинами, які жили компактно в регіонах, що межували з їхніми етнічними землями в СРСР. Дев'ять десятих українців, кількість яких, згідно зі статистикою, становила 4,5 млн, але, найімовірніше, перевищувала 5 млн. [10, с. 261], а за даними Ю. Макара дорівнювала 5–5,5 млн. осіб, – проживали автохтонно й компактно на територіях нинішніх Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської і Тернопільської областей України, а також теперішніх східних та південно-східних воєводств Польщі або історично українських регіонів (із півночі на південь) – Підляшшя, Холмщина, Західна Галичина, Лемківщина [12, с. 164]. Українці були у переважній більшості селянами та сільськогосподарськими робітниками, майже всі білоруси, які становили від 1 до 1,9 млн. осіб, теж належали до цієї категорії. Структура німецької меншини виглядала значно збалансованішою: близько 24% працювали в гірництві та промисловості й майже 60% – у сільському господарстві. Німці з чисельністю 800 тис. осіб випереджали інші національні меншини в економічному та соціальному становищах, не кажучи про освітній та культурний рівні. Більше половини з них жили в районах, що раніше належали Німеччині [10, с. 262; 13, с. 22].

Акценти суспільної комунікації у державі традиційно пов'язані не лише з етнічною приналежністю, а й із конфесійною. Гострою проблемою новоствореної Польської держави була релігійна. З цієї точки зору доцільно проаналізувати населення за релігійними переконаннями. Конфесійна приналежність більшості співпадала з національною ідентифікацією. Найяскравіше це проявлялося серед прихильників юдаїзму, яких повністю ототожнювали з євреями. Поляки були переважно римо-католиками, невелика частина – протестантами. Литовське населення – здебільшого римо-католицького віросповідання, чотири п'ятих німців сповідували протестантизм. Українці, білоруси й росіяни належали до православної та уніатської (греко-католицької) конфесій. Більшість білорусів були православними, меншість – римо-католиками. Українці-уніати проживали в колишній Габсбурзькій Галичині, а православні – у царській дільниці. Треба також зазначити, що відсоток приросту населення був вищим у східних воєводствах, де зосереджувалися ці дві

етнічні групи – українці та білоруси, утворюючи тут сільські більшості. Так, середньорічний приріст населення у східних воєводствах країни за 1921–1931 рр. становив 3,0%, тоді як у центральних – 1,7%, а в західних – 1,0%, південних – 1,3% [9, с. 52]. Значна строкатість у релігійній приналежності відновленої Польщі посилювала гостроту національного питання, що позначалося на консолідації польського суспільства.

До відродженої Польської держави були приєднані великі території з непольським населенням, що створило складний вузол міжнаціональних проблем, які у повоєнний період мали великий вплив і на внутрішню, і на зовнішню політику держави. Власне, кількість прикордонно-територіальних конфліктів після Першої світової війни свідчила про наступну боротьбу [14, с. 176]. Найголовнішою причиною слабкості Польщі була національна структура суспільства. Відмінності між національними меншинами в економічному, суспільно-політичному та культурному аспектах, рівні національної самосвідомості гальмували інтеграційні процеси в країні. Національні рухи меншин спричиняли дестабілізацію в суспільстві, при цьому зростав вплив закордонних чинників на внутрішні справи Польщі. Від рівня вирішення національного питання значною мірою залежали непорушність кордонів країни, її цілісність та могутність.

Проблема пристосування польської історичної традиції до нових геополітичних умов повоєнної Європи та специфіка багатонаціональної Польської держави потребували від властей пошуку прийнятної форми співіснування польського населення з національними меншинами. Індикатором політичної зрілості урядових сил мало стати вирішення національного питання як одного зі засобів впливу на стратегію відродження і суспільно-політичного розвитку тогочасної Польщі. Однак країна, яка сама протягом тривалого часу перебувала в неволі, відродившись, відмовила національним меншинам у їхніх правах.

Складна внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація потребувала від польських державних властей неабиякого вміння для розв'язання проблем щодо національних меншин. Країна опинилася перед найбільшою в Європі, після Росії, проблемою щодо них. У Версалі Польща була змушена підписати спеціальний договір, що гарантував права її меншинам [15]. Але вона не дотримувалася його умов навіть у 1920-і роки, ще менше – в 1930-і, коли за воєнної диктатури політика Польської республіки щодо національних меншин стала жорстокішою. До третини населення Польща ставилася, практично, як до іноземців. Проте, незважаючи на постійні коливання офіційного курсу польського уряду в національному питанні, на всіх етапах стратегічна мета – асиміляція меншин – фактично не змінювалася. Під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин модифікаціям та видозмінам піддавали лише тактичну лінію, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення наміченого. Радикальні національні політичні сили відновленої Польщі заперечували права національних меншин на вільний розвиток і проголошували основи моноетнічної держави. Польща була "багатонаціональною державою з однопольською ідеологією" [16, с. 96]. Іншими словами, радикально налаштовані поляки вважали її національною країною, хоча й із численними меншинами. Ігноруючи міжнародні домовленості, польська влада спрямовувала свої зусилля на знищення будь-яких ознак національної суверенності меншин, придушення їх національно-визвольного руху, ліквідацію громадських та культурних інституцій, перетворення захоплених земель на інтегральну частину Другої Речі Посполитої. Іноді урядова практика небезпечно наближалася до програми інтегральних націоналістів, які під гаслами "Польща для поляків" вимагали позбавити меншини прав. При цьому, як зазначив Р. Брюейкер, націоналізаційна політика і практика дуже відрізнялись. У містах і на заході метою була націоналізація території та економічного життя шляхом заміни поляками німців та євреїв на ключових економічних і політичних позиціях та підтримки їх еміграції. У східних сільських областях метою була асиміляція східнослов'янського населення прикордонних територій [17, с. 123].

Польський уряд, маючи на меті повну уніфікацію земель, які приєднали до Польщі, що, по суті, означало суцільну колонізацію захоплених територій, залежно від внутрішніх та зовнішніх факторів час від часу коригував свій політичний курс. Упродовж досліджуваного періоду офіційна польська політика в національному питанні пройшла кілька ета-

пів розвитку. Зупинимося докладніше на подіях, що відбувалися на кожному з них, зокрема щодо українців.

У 1918–1923 рр. польське керівництво намагалося довести перед світовою громадськістю свої права на українські землі, а також навести вагомі докази того, що Польща нібито забезпечує всі права національних меншин. Березнева конституція Польщі 1921 р. в статті 109 гарантувала права меншин і проголошувала, що "окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-правового характеру, зокрема, органів загального самоврядування" [18]. До того ж, законом від 26 вересня 1922 р. [19] було надано самоврядування Східній Галичині (трьом воєводствам – Львівському, Станіславівському і Тернопільському). Але, тільки-но 15 березня 1923 р. Рада Послів Великобританії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі, всі ці права залишилися на папері [20]. Насправді обіцянки польських властей були розраховані тільки на реакцію міжнародної громадськості.

Згодом, у 1923–1926 рр., польські правлячі кола наполегливо здійснювали політику, спрямовану на національну асиміляцію меншин. У цей період при владі в Польщі перебували "народові демократи" (ендеки), які в українському питанні відстоювали "інкорпораційну" програму. Суть її полягала в тому, щоб окупувати західні землі України, Білорусі й Литви, домогтися визнання східних кордонів Польщі, а потім шляхом примусової асиміляції поневоленних народів створити однопольську державу. Відзначимо, що для здійснення цієї мети уряд Польщі визнав поділ країни на дві господарські території: Польща "А", до якої належали корінні польські землі, та Польща "Б", що складалася переважно зі західноукраїнських і білоруських територій. Стосовно різних частин здійснювали відповідну політику. Зокрема, щодо Польщі "Б" застосовувалось штучне стримування соціально-економічного розвитку і скасування поступок національним меншинам. Економічні заходи ендеків мали на меті гальмування розвитку "східних кресів" і перетворення їх на аграрно-сировинний додаток до розвиненіших власне польських земель. Польські урядові кола намагалися викоринити самі поняття "Україна", "українець", українське населення "східних кресів" називали "русинами", а територію іменували – Східна Малополяща.

Поштовхом до активної полонізації українських земель став закон від 31 липня 1924 р., за яким польську мову проголошували державною, почали закривати українські школи [21]. Зокрема, якщо в 1911/1912 навчальному році у Східній Галичині було 2418 українських шкіл, то в 1922/1923 р. – вже 1859, а в 1926/1927 р. – лише 845.

Становище на українських землях ускладнювалося й тим, що польський уряд того року надав кращі землі, вилучені внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків, у розпорядження так званих осадників. Вони мали сприяти асиміляції українського населення і, за потреби, виконувати каральні функції. Протягом 1919–1929 рр. сюди переселилися 77 тис. поляків, а до 1939 р. – понад 200 тис. осіб. У 1919–1929 рр. осадники отримали в Західній Україні понад 600 тис. га землі [22, с. 432].

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячий табір Польщі у політиці щодо національних меншин звернувся до гнучкішої тактики. Новаціями були деякі поступки і компроміси з метою створення у національних меншин ілюзії ліквідації національного поневолення. 18 серпня 1926 р. Рада Міністрів Польщі заслухала на засіданні Директиви в справі ставлення урядових кіл до національних меншин, що підготував міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський. Цей документ засудив політику екстермінації національних меншин у Польщі, підставою для якої, на думку авторів, були сильно вкорінені у свідомості тенденції національної асиміляції [23, с. 440]. "Інкорпораційну" політику ендеків пілсудчики витіснили федералістичною програмою, відомою у 1920–30-х роках як доктрина польського прометеїзму. Суть нового курсу полягала в державній асиміляції національних меншин і у відмові від асиміляції національної, особливо мовної, шляхом примусу. Для здійснення цієї програми при Міністерстві внутрішніх справ у 1926 р. створили спеціальний відділ національностей. Відсутність реалістичної продуманої та послідовної політики уряду Польщі у національному питанні, його антиукраїнство обернулося трагедією для українського і поль-

ського народів не тільки у 1920–30-х роках, а й вилилось у драматичну конфронтацію між двома народами в період Другої світової війни і після її завершення.

Аналізуючи етнополітичний процес у повоєнній Польщі, варто враховувати, що кожний етнос, котрий проживав на польських теренах, мав власну етнічну самосвідомість, свою ментальність, які часто породжували напругу в суспільній комунікації, ускладнювали перехід до демократичного суспільства. Для існування етнічних груп важливе значення мають кілька чинників: походження – об'єктивна історична ознака; культурні особливості, в т. ч. мова і релігія; зрештою, найважливіший критерій – етнічна самосвідомість, яка виражається в етнічній самоназві. До визначення категорії "етнічна самосвідомість" відомі різні підходи. У політичній етнології загалом, вітчизняній науці зокрема термін "етнічна самосвідомість" часто використовують при розгляді політичних держав, етнічних груп чи народів, які не мають державності, тобто тих, хто нерідко потрапляє в конфліктні ситуації, міжетнічні напруження [24, с. 41]. До вивчення етнічної самосвідомості варто підходити комплексно, тобто враховувати особливості не лише макросередовища – соціально-політичні та економічні умови країни, а й мезо- й мікросередовища – конкретні обставини, етнокультурну специфіку конкретних груп та рівень їх спілкування (теоретичну можливість контактів і характер розселення), відмінності типів міст та сіл, їх етнічний склад, а також особливості виробництва, побутових умов тощо. Це ускладнює дослідження, оскільки щоразу слід співвідносити методологічні принципи, що дають змогу виявити закономірності й особливості суспільного розвитку етнічної групи.

Результати дослідження етнополітики новоствореної Польської держави, яке здійснила авторка, свідчать, що найсерйознішою проблемою у політиці урядових властей була українська. Власне, це й зумовлює наше звернення насамперед до неї. Українці були найчисельнішою групою серед національних меншин, які проживали здебільшого на окремій етнографічній території і відрізнялися високою національною самосвідомістю. До цього слід додати нашарування різних політичних, суспільних, а також релігійних суперечностей в українських проблемах та використання українського питання для задоволення власних геополітичних амбіцій Польщі, різні погляди щодо державної приналежності Західної України. Українські історики, досліджуючи соціально-етнічні проблеми у повоєнній Польщі, зазначають, що, незважаючи на шовінізм польських політичних діячів, більшість польського населення все ж не бачила в українцях ворогів, у контексті українсько-польського порозуміння відзначають співпрацю окремих українських політичних діячів із польськими властями, участь представників українських політичних партій у роботі парламенту Польщі, вказують на певні заходи в соціально-економічній галузі тощо. З іншого боку, переважна більшість вітчизняних істориків дотримується думки, що саме польська сторона має першою відповідати за конфронтаційність українсько-польських взаємин, що Польща здебільшого ігнорувала міжнародні зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод національних меншин, зокрема населення Західної України, не враховувала національних та соціальних інтересів української спільноти, не спромоглася надати південно-східним воєводствам хоча б елементи територіальної автономії. Оцінюючи українсько-польські відносини міжвоєнної доби, Я. Дашкевич зазначив: "Наївно вважати, що їхній характер залежав від підкореного українського народу. Такі події ХХ ст., як окупація Східної Галичини, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі "Б", культурна й освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, концтабору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація у парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, "старорусинів", ходячкову шляхту, глузування з національної гідності українців – усе це разом та ще чимало іншого могло призвести до того, до чого й призвело: до різкого загострення польсько-українських стосунків, що вилилися в трагічні події 1942–1944 рр." [25, с. 26]. На думку Л. Зашкільняка, якби польські власті з належною відповідальністю поставилися до "нормалізації", то дальший перебіг українсько-польських відносин мав би цілком інше спрямування [23].

Українську проблему повоєнного часу польські політики ще задовго до здобуття незалежності розглядали, нагадаємо, на основі двох основних тенденцій: інкорпораційної,

що сформував національно-демократичний табір, та федералістської, яку виробили й підтримували Ю. Пілсудський і його оточення. Обидві концепції обґрунтовували польські претензії на західноукраїнські землі й відрізнялися між собою лише засобами досягнення мети. Інкорпораційна програма була базована на очевидній перевазі поляків у економічному, суспільно-політичному та господарському житті над непольськими народами і передбачала створення однонаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції українців та інших етносів. Лідери ендеків обґрунтовували зазіхання на Східну Галичину тим, що "галицькі українці ніколи не мали власної національної політики", а "керівники східногалицького українізму протягом усього часу існування в краї цього політичного напрямку не були нічим іншим, як експозитурою берлінсько-віденського імперіалізму" [26, с. 304–305]. Події 1918–1921 рр., провал федералістських планів пілсудчиків та підписання в березні 1921 р. Ризького мирного договору фактично означали перемогу територіальної програми ендеції і стали поштовхом для подальшого втілення в життя її концепцій національної політики, – "щоб креси і наші міста не тільки за приналежністю, а й за національним духом культури були польськими" [27, с. 45]. Шляхом зміни національної структури Східної Галичини та впливу польської культури планували досягти асиміляції українців [28]. Обґрунтовуючи необхідність асиміляції українців, лідер національної демократії С. Грабський стверджував, що Польща має стати національною державою, оскільки з федеративним устроєм вона проіснує не більше кількох десятків років [29, с. 9–10]. Маючи на меті побудувати державу лише для польської нації, теоретики і практики ендеції боролися з усім, що суперечило їхнім планам. Вони використовували різні методи, навіть насильницькі.

Програмні засади національної демократії та її політиків щодо національного питання не підтримували багато інших політичних сил, і ці засади критикували опоненти, зокрема пілсудчики. Політичні концепції пілсудчиків пов'язані з іменами Ю. Пілсудського, а також публіцистів і політичних діячів Т. Голувка, Л. Василевського, З. Дрешера та інших, котрі представляли один із напрямків Польської соціалістичної партії. Пілсудчики розуміли необхідність розв'язання української проблеми, з якою пов'язували, і небезпідставно, майбутню долю Польської держави. Тому, не полишаючи головної мети – колонізації українців, влада застосовувала у національній політиці гнучку тактику. Досить яскраво це проявилось, як уже зазначено, у так званій федералістській програмі з національного питання, суть якої полягала в тому, що розв'язання національних проблем спрямовуватимуть у вигідне для Польщі русло, і це стане запорукою успішності внутрішньої політики. Умовами реалізації засад такої концепції була ліквідація сепаратистських тенденцій національних меншин, їх згуртування та об'єднання з Польською державою [30, с. 22]. Суть польського прометеїзму полягала в державній асиміляції українців та інших національних меншин і у відмові від національної асиміляції (денаціоналізації), особливо мовної, шляхом примусу. Для здійснення цієї програми при Міністерстві внутрішніх справ у 1926 р. створили спеціальний відділ національностей. У березні 1934 р. при Президії Ради Міністрів Польщі почали діяти Національний комітет і Бюро національної політики. Проте варто зазначити, що політику поступок, іноді імітацію компромісів, як і всю програму державної асиміляції, пілсудчики використовували недовго. Напередодні Другої світової війни під тиском зовнішніх обставин, а особливо побоюючись позиції Німеччини щодо українського питання, польські власті змінили акценти у національній політиці, повернувшись до ендецької доктрини однонаціональної Польської держави.

Польсько-українські взаємини протягом усього повоєнного періоду були напруженими, а в окремі роки (перша половина 1920-х рр.) набули особливої гостроти. Незважаючи на постійне коливання офіційної політики польського уряду щодо українського питання, на всіх етапах суттю його курсу залишалась асиміляція українців. У першій половині 1920-х років польські власті проігнорували свої зобов'язання про надання територіальної автономії Галичині, грубо порушили права національних меншин, гарантовані у Березневій конституції 1921 р., зволікали з відкриттям у Львові Українського університету. До того ж, у 1924 р. влада схвалила мовні та шкільні антиукраїнські закони, що обмежували використання української мови в урядових установах, судах [31–32], реформували систему освіти [33]. Внаслідок цієї реформи більшість шкіл Західної України стали утраквіс-

тичними, тобто в них переважала польська мова. Ця реформа, по суті, знищила українське шкільництво. Якщо у 1910/11 навчальному році в Галичині діяли 2450 українських шкіл, у 1925/26 – 1279 державних шкіл із українською мовою викладання, то в 1936/37 – лише 496 [34, с. 60, 63]. Закони 1924 р. про мову і шкільну освіту на "східних кресах", на думку польських істориків, поглиблювали прірву між поляками й українцями, посилювали вороже ставлення польських освітніх властей до останніх. Для українців влада ускладнювала вступ до вищих навчальних закладів, передусім у Львові. Польські власті категорично відмовлялися відкрити Український університет, тому в цьому місті діяв Таємний український університет. Українці зазнавали дискримінації при прийманні на роботу, їх не допускали в органи державного управління, установи зв'язку, на залізницю.

Розглядаючи створення духовних основ польського суспільства у повоєнний період, необхідно звернути увагу на політику Другої Речі Посполитої щодо становища церкви національних меншин, формування їх релігійно-культурних традицій. Саме в цей період, як уже зазначено, національну приналежність ідентифікували з релігійною. Відхід від національного віросповідання означав розрив із етнічними коренями. З цієї вірознавчої формули розпочався глибинний процес усвідомлення своїх етнічних коренів, який завершувався чітким розумінням власної національної приналежності. Національна і релігійна самосвідомість є невід'ємними, оскільки базовані на єдиному історичному підґрунті й утворюють цілісний компонент духовного світу нації, сили її духу, волі до самостійності й національної незалежності [35, с. 8]. Аналіз джерел засвідчує, що польські державні установи намагалися зменшити вплив церкви на підняття рівня самосвідомості національних меншин. Із встановленням у Східній Галичині польської влади українські релігійні організації вступили в якісно новий період розвитку, який, на думку авторки, був визначений двома головними факторами. З одного боку, вони мали власні традиції та перевірені часом і практикою форми й методи діяльності, з іншого – на перешкоді реалізації цього значного духовного потенціалу стали польські урядові кола й адміністрація Другої Речі Посполитої [36, с. 118]. Особливих утисків на теренах української православної церкви зазнавали українці: влада нищила православні святині, переслідувала священників тощо. Історики визначили три періоди польської експансії на Українську православну церкву в Другій Речі Посполитій: перший – 1919–1924 рр., коли було знищено 50 церков; другий – 1925–1934 рр., впродовж якого зліквідовано 31 храм; третій – 1935–1939 рр., коли зруйнували 138 духовних святинь [36, с. 118]. Серед них були стародавні пам'ятки архітектури XII–XVI століть. Загалом знищили 217 церков, а 194 – переобладнали на костели. Із 460 святинь залишилося тільки 49 [37, с. 222]. Як бачимо, повоєнний період для українців, які належали до новопосталої Польщі, виповнений трагічними подіями, характерний широким наступом державних владних структур із метою їх ополячення й окатоличення. Розвалені та знищені православні святині на Холмщині, Волині й Підляшші – незаперечні факти тодішньої політики Другої Речі Посполитої, що свідчить про полонізацію й асиміляцію українців. Релігійна толерантність часто не витримувала гостроти політичної та соціальної конфронтації.

Українські проблеми у новопосталій Польській державі були соціальними, економічними та культурними, водночас і політичними [38]. Економічна політика польських властей в українських землях, як ми вже відзначали, мала на меті гальмування розвитку "східних кресів" і перетворення їх на аграрно-сировинний додаток до розвиненіших власне польських земель. Дешевими кредитами та державними замовленнями промисловий розвиток Польщі "А" підтримували і стимулювали, а на українських землях кредитування промислових підприємств різко обмежували. Так, у 1924 р. три галицьких банки, підпорядковані місцевим органам влади, розпорядженням Президента Польщі об'єднали в один "Банк крайового господарства", який був під контролем Варшави і став інструментом економічного закабалення західноукраїнських земель.

Стимульована польською колонізаторською політикою наростаюча тенденція економічного занепаду Західної України набула рис катастрофічності: на чотири воєводства – Львівське, Станіславівське, Тернопільське і Волинське – припадало 25% території та 28% населення Польщі, але тільки 16,6% промислових підприємств і 9,8% робітників. Штучне стримування промислового розвитку Західної України не давало змоги вилучити

з аграрного сектору краю значну кількість працездатного населення для роботи на фабриках і заводах, таким чином пом'якшити проблеми села, що задихалося від аграрного перенаселення та безземелля. У 1921 р. питома вага малоземельних селянських господарств площею до 5 га становила в Західній Україні 81,1%, а в Центральній Польщі – 53,7%. Становище в аграрному секторі українських земель ускладнювалося й тим, що польський уряд надавав у цьому регіоні кращі землі, вилучені внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків, у розпорядження так званих осадників. За їх рахунок польські власті намагалися, по-перше, змінити на свою користь національний склад населення краю, а по-друге, розраховували, що осадники стануть міцною опорою в боротьбі з національно-визвольним рухом та зміцнять "польський стан посідання", і, нарешті, по-третє, в кінцевому підсумку вони мали прискорити асиміляцію українського населення. Дальшому пограбуванню українського селянства сприяла так звана "комасація". Непосильним тягарем на плечі селян лягали податки. Не в кращому становищі перебували українське робітництво та інтелігенція.

Травневий переворот 1926 р. розбудив серед українців певні надії на зміну щодо них політики правлячих кіл Польщі, які у черговий раз вдалися до тактики маневрування і гнучкіших методів державної асиміляції. Деякі далекоглядні польські політики розуміли згубність для Польщі беззастережної політики ополячення українців, що здійснювали національні демократи. Тому прихильники Ю. Пілсудського, прийшовши до влади, вирішили замінити згубну політику попередників стосовно українців згаданою державною асиміляцією. Проте, як виявилось, міняли не суть справи, а лише методи досягнення того самого результату, якого домагалися політичні супротивники пілсудчиків. Після захоплення влади Ю. Пілсудський виношував плани відновлення Польщі "від моря до моря". Підготовка до широкомасштабних зовнішніх акцій потребувала стабілізації внутрішнього становища в країні, зокрема на території, де компактно проживали національні меншини. Це і спричинило зміну акцентів офіційної політики в українському питанні.

Польська національна політика, характерна половинчастими і дискримінаційними рішеннями в різних галузях суспільно-політичного й господарського життя, непослідовністю та суперечливістю щодо українців, часто нелогічними і несправедливими адміністративними заходами – викликала конфронтацію та поглибила постійні проблеми Польщі на міжнародній арені, зумовила певну опозиційність українців польському режимові. Опозиційність виявлялась як у легальних, так і в нелегальних формах боротьби за свої права. З 1922 р. можемо говорити про українське представництво в парламенті [39, с. 153; 40, с. 275]. Слід зауважити, що польська політична система була ґрунтована на конституційних засадах, а це давало змогу національним меншинам, незважаючи на дискримінацію, захищати власні інтереси через офіційні канали в інститутах державної влади. Певне, саме тому вже у 1925 р. українці мали 12 своїх політичних партій, що відображали широкий політичний спектр переконань [41, с. 171]: це – Українське національно-демократичне об'єднання, яке утворилося 1925 р.; Українська соціал-радикальна партія (1926 р.); Комуністична партія Західної України (1919 р.). У 1921 р. в південно-східних регіонах Західної України була створена Українська військова організація, яка виступала проти соціальних і національних утисків. В економіці офіційній лінії на гальмування розвитку українських земель протидіяли через кооперативний рух, а у сфері культури й освіти колонізації протистояли Таємний український університет (1921–1925), Наукове товариство імені Шевченка у Львові, до якого належали понад 200 вчених, серед яких історики І. Крип'якевич та С. Томащівський, літературознавці М. Возняк та К. Студинський, археолог Я. Пастернак, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса та ін. Таємний український університет та НТШ стали осередками не тільки збереження і розвитку української культури, а й формування нової ґенерації національної еліти. Також важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях була греко-католицька церква. Коли тиск польського уряду ставав нестерпним, відповідна реакція українського населення починала виходити за межі легальних мирних форм захисту власних інтересів і прав, стаючи революційною, підштовхувала частину української молоді до застосування радикальніших форм боротьби за національну незалежність.

Аналіз етнополітичного процесу в новопосталій Польщі дає підстави для висновку, що і в умовах незалежності дуже непослідовною була польська політика в ставленні до національних меншин, особливо слов'янських (українці та білоруси). Пропагована ідея відродження Польщі в історичних межах спричиняла загострення протистояння між поляками і національними меншинами. Українська проблема для Польщі у повоєнній історії стала однією з найскладніших. Вона займала важливе місце у внутрішній і зовнішній політиці, а також у діяльності провідних політичних партій, які в українському питанні дотримувалися, зокрема, таких концепцій: ендеки відстоювали "інкорпораційну" програму, метою якої був ідеал єдиної національної "Великої Польщі", Польщі для поляків шляхом примусової асиміляції поневолених у 1918–1923 рр. народів так званих "східних кресів", насамперед українського; пілсудчики висували гасло "федерації" Польщі й України та інших етнічних спільнот. Незважаючи на постійне коригування офіційного курсу польського уряду в національному питанні, на всіх етапах повоєнної Польщі стратегічною метою були полонізація й асиміляція непольського населення. Під тиском внутрішніх та зовнішніх обставин видозмінювали тільки тактичну лінію, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення поставленої мети. Польська держава зобов'язувалася гарантувати національним меншинам права і свободи, захист життя та недоторканість майна. Однак на практиці ці свободи ігнорували внаслідок дій польського державного апарату. В 1918–1926 рр. робили спроби національного порозуміння, але значних результатів вони не дали. Відповіддю національних меншин на постійний асиміляційний державницький курс ставала активна протидія, що виявлялася в різних формах та широкому спектрі засобів їх боротьби за свої права. Послідовна асиміляторська політика польських властей, так само, як зневіра у можливостях демократичного розв'язання проблем етнічних меншин, спонукали їх у боротьбі за національну справу надіятися на розвиток національно-визвольних змагань. Спроби порозуміння поляків із національними меншинами у відродженій Польській державі ще раз засвідчили надзвичайну складність руху етнічних спільнот до демократичного суспільства в багатонаціональних країнах.

Високий відсоток національних меншин, що характеризував Другу Річ Посполиту, без сумніву, культурно збагачував її, проте водночас спричиняв одну з найважливіших внутрішніх проблем, яку державна влада не змогла розв'язати. Багатонаціональність держави залишалася чинником, що серйозно ускладнював інтеграційні процеси в Польщі. Це мало для неї засадниче значення, зважаючи на факт поділів та відцентрових тенденцій. Влада не зуміла напрацювати демократичних, гуманістичних і таких, що відповідають інтересам меншин, а також держави, основ національної політики. Існування численних національних меншин погіршувало морально-політичний клімат у країні, обмежувало свободу власної зовнішньої політики. Сильні ірредентичні тенденції прямо загрожували незалежності Польщі. Не зумівши знайти шляхи розв'язання етнополітичних проблем, політичні еліти країни тим самим "передали" їх у наступні роки.

Історична практика післявоєнної Польщі свідчить, що відносини між народами мають безліч аспектів, кожен із яких є порівняно самостійним і наповненим своїм змістом, що інтегрується в загальне ціле, вносить до нього багатоманітність. Тому навіть при зовнішній безконфліктності відносини між різними етносами завжди містять проблему, корені якої – в одній із сфер життя народу: в економіці чи культурі, політиці чи побуті, релігії чи мові, або й у кількох. Таким чином, гострота проблеми може бути різною. Оптимальним є варіант, коли вона не сягає рівня конфронтації, коли є сили, насамперед політичні, які шукають шляхів порозуміння. Разом із тим, знання сутності кожного з аспектів міжнаціональних стосунків у кожному конкретному випадку є ще одним аргументом пошуку взаємопорозуміння й уникнення конфронтації, а отже, успішного суспільно-політичного поступу країни.

#### *Список використаних джерел*

1. Алексієвець Л. М. Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою: Дис. ... д. і. н.: 07. 00. 02. – Тернопіль, 2007. – 455 с.
2. Allport G. The Nature of Prejud. – New-York: Anchor, 1958.
3. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s.
4. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів:



Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 752 с. 5. Żarnowski J. Społeczeństwo // Mędrzecki W., Rudnicki S., Żarnowski J. Społeczeństwo polskie w XX w. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2003. – S. 8–72. 6. Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми. Available: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/ajnenkiel.htm-84k> 7. Michowicz W. Problemy mniejszości narodowych // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 308–348. 8. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 239 с. 9. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канапа. – К.: Мегатайт, 2001. – 496 с. 10. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. – К.: Критика, 2004. – 464 с. 11. Wierzbieniec W. Żydzi w województwie łwowskim w okresie międzywojennym. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. – 403 s. 12. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної конференції, присвяченій 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 164–171. 13. Włodarski P. Zagadnienia narodowościowe w Polsce odrodzonej. – Warszawa: Wydawnictwo "Myśli polskiej", 1936. – 54 s. 14. Zacharias M. J. Skazani na walkę? Konflikty graniczne w Europie Środkowo-Wschodniej bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej // Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku / Red. nauk. Wiesław Balcerak. – Łowicz–Warszawa: Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna w Łowiczu, Instytut Historii PAN, 2000. – S. 159–176. 15. Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską (1919 czerwiec 28, Wersal) // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – Dz U RP), 1920, nr. 110, poz. 728. 16. Roos H. History of Modern Poland. – New York, 1966. 17. Брюбейкер Р. Переображення націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Пер. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с. 18. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz U RP, 1921, nr. 44, poz. 267. 19. Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województw: łwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego // Dz U RP, 1922, nr. 90, poz. 829. 20. Oświadczenie rządowe z dnia 20 kwietnia 1923 r. w przedmiocie uznania granic wschodnich Rzeczypospolitej // Dz U RP, 1923, nr. 49, poz. 333. 21. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych // Dz U RP, 1924, nr. 73, poz. 724. 22. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – 134 с. 23. Запшкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 431–454. 24. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. 25. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 23–29. 26. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej // Słowianie w dziejach Europy. Studia Historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50 lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego. – Poznań, 1974. – S. 301–308. 27. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1979. 28. Słowo Polskie. – 1924. – 18 kwietnia. 29. Grabski S. Naród i państwo. – Łwów, 1922. – 178 s. 30. Chojnowski A. Koncepcje narodowościowe rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – 262 s. 31. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych // Dz U RP, 1924, nr. 73, poz. 724. 32. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu // Dz U RP, 1924, nr 78, poz. 757. 33. Dz U RP, 1924, nr. 79, poz. 766. 34. Mausberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – Wrocław, 1968. 35. Слободанюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. – Хмельницький, 2000. – 266 с. 36. Алексієвець Л. М. Становище і роль православної церкви в Другій Речі Посполитій // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця, А. М. Колодного. – Тернопіль, 2002. – Вип. 4. – С. 117–119. 37. Контралевич Є. Церковно-релігійне життя православних українців у Польщі в 1921–1939 рр.: На матеріалах Холмщини // Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство,

культура. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 250 с. 38. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków: Wydawnictwo Literacie, 1898. – 458 s. 39. Айненкель А. Українське питання в політиці II Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939) // Україна–Польща: важкі питання. Т. 10. – Варшава: ТИРСА, 2006. – С. 141–154. 40. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 41. Кучерепа М. Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період // Україна–Польща: важкі питання. Т. 10. – Варшава: ТИРСА, 2006. – С. 155–190.

**Lesya Alexiyevets**

### ETHNOPOLITICS OF THE POLISH STATE IN 1918–1926

**The paper presents the ethnopolitics of Poland in the period of the state formation after the World War I till the coup d'etat in May, 1926.**

УДК 94 (477)

**Наталія Заставецька**

### ПИТАННЯ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ТАЛЕРГОФУ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ СРСР У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІ (1930–1938 РР.)

*Розкрито значення пам'яткоохоронної діяльності як чинника впливу СРСР на суспільно-політичне становище у відновленій Польській державі; проаналізовано питання увічнення пам'яті жертв Талергофу у діяльності прорадянських сил Східної Галичини.*

Невід'ємним атрибутом формування історичної свідомості нації є історико-культурна спадщина. Питання, пов'язані з її збереженням, відіграють вагомую роль не лише у внутрішньому житті країни, а й на міждержавному рівні. Актуальність проблематики зростає при аналізі впливу пам'яткоохоронного руху на культурне і суспільно-політичне становище держави. Так, наприклад, у період перебування українських земель під владою Другої Речі Посполитої, діяльність зі збереження пам'яток була, з одного боку, платформою конструктивної співпраці національних сил, а з іншого – фактором суспільно-політичної дестабілізації. В останньому бачив вигоду перший суперник Польщі у боротьбі за українські землі – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Більшовицька правляча верхівка при виборі методів впливу на внутрішню ситуацію в сусідній державі вдало скористалася проблемами збереження історико-культурної спадщини у Східній Галичині.

На жаль, цей аспект пам'яткоохоронної діяльності залишився поза увагою більшості науковців. Ряд істориків, серед яких Л. Зашкільняк [14–15], С. Кульчицький [16], О. Рубльов [24], О. Сухий [28–29] та ін., аналізували вплив СРСР на українські землі, підвладні міжвоєнній Польщі, проте не розглядали питання охорони пам'яток. Як внутрішньополітичний чинник у Другій Речі Посполиті досліджував пам'яткоохоронну справу М. Петровський [20–21], але не розкривав її зовнішньополітичної ваги. Врахувавши це, ми поставили за мету поглибити вивчення окресленої проблематики через аналіз значення діяльності зі збереження пам'яток у контексті політичного впливу СРСР на внутрішню ситуацію в Польській державі.

Втручання Радянського Союзу в справу сусіда проявлялось по-різному: від підтримки російської меншини у Польщі, виплати пенсій західноукраїнським інтелектуалам [24, с. 311–331] та фінансування прорадянських суспільно-політичних рухів, до організації цілеспрямованих політичних акцій із метою розпалювання національної ворожнечі між поляками та українцями [16, с. 273–278]. Благодатним ґрунтом для радянських маніпуляцій стало питання охорони історико-культурної спадщини у Східній Галичині.

Серед доступних Москві засобів впливу в даному напрямку умовно можна виділити зовнішні та внутрішні. До перших віднесемо широку програму збереження українських пам'яток історії та культури у процесі українізації в УРСР [1, с. 42–106] та популяризацію цієї ідеї й окремих кроків із її реалізації радянських засобах масової інформації. Серед другої групи виділимо діяльність консульства СРСР у Львові [24, с. 276–310], місцевої комуністичної партії [16, с. 299–302], а також фінансованих УРСР різноманітних культурно-просвітницьких та економічних організацій [16, с. 276–277].

Окремою ланкою більшовицького втручання у внутрішньополітичну ситуацію в Польщі у міжвоєнний період стали галицькі москвофіли – представники течії, що виникла у 1840-х роках спочатку як мовно-літературний, а згодом – суспільно-політичний напрям. Вони обстоювали національно-культурну, пізніше – державно-політичну єдність із російським народом та Росією, чим заслужили не лише прихильність, а й грошову підтримку цієї держави [29, с. 32–334; 28; 36]. Апогей діяльності течії припав на ХІХ століття, а вже на початку ХХ-го пішов на спад. Деяке пожвавлення діяльності москвофілів відбулося напередодні й під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Однак їх діяльність призвела до репресій із боку австро-угорських військових властей проти мирного українського населення, арештів і масових розстрілів запідозрених у сприянні російській армії. Тисячі галичан репресували у концентраційному таборі Талергоф, який став символом трагедії та героїзму. Після відступу російської армії багато москвофілів емігрувало до Росії, а нечисленні прихильники течії у Галичині в 1920–30-х роках або перейшли на комуністичні, прорадянські позиції, або ж остаточно скомпрометували себе співпрацею з польською адміністрацією [36].

Такий довідниковий екскурс в історію москвофільства ми обрали небезпідставно. Адже представники саме цієї течії навіть після офіційного рішення ЦК ВКП(б) (1930 р.) про припинення фінансування українських установ і організацій за межами СРСР та зміни векторів внутрішньої політики Радянського Союзу через досягнення Й. Сталіним одноосібної влади [16, с. 277–278] продовжили цілеспрямовану прорадянську діяльність, що проявилась у збереженні історико-культурної спадщини. Більше того, пік зацікавлення москвофілів даною проблематикою співпав у часі зі занепадом пам'яткоохоронної діяльності в УРСР і навіть відвертим нігілізмом до історико-культурних надбань [1, с. 106–122]. Волюнтариському ставленню сталінської адміністративно-командної системи до пам'яток УРСР протиставляли кардинально інша спрямованість проросійських течій суспільно-політичного бомонду Східної Галичини, зокрема, в питаннях, що можна розглядати як аспект збереження історико-культурної спадщини краю – встановлення пам'ятників жертвам Талергофа.

Прорадянсько налаштовані представники галицького політикуму спрямували зусилля на організацію мережі талергофських комітетів, що займалися пропагандою, збиранням коштів та будівництвом пам'ятників в'язням концентраційного табору [5–6; 21, с. 297; 22, 26]. Наймасштабнішою виявилась акція збирання коштів для спорудження пам'ятника "Незвісному Талергофцю" на Личаківському цвинтарі у Львові (1933 р.). Організаційний комітет повідомляв про участь у цьому проекті широкого кола "руських людей" не лише зі Східної Галичини, а й із Волині, Полісся, Холмщини, Закарпаття і навіть "заокеанських земляків" [10]. Однак суми пожертв, що комітети задекларували у замітках-звітах і опублікували у пресі, не підтверджували москвофільських заяв про надзвичайну активність західноукраїнської громадськості. З аналізу кількох таких звітів випливає, що жертводавцями були ті ж таки русофіли (наприклад, Комітет по влаштуванню Дня Руської культури в Жовкві зібрав на пам'ятник 100 зл. [19]), а пересічні галичани особливої щедрості не виявляли [17–19, 25].

В організаційних засадах талергофського руху спостерігалися певна диверсійність та шовіністичні тенденції. Пам'ятні хрести з написами: "Мученикам за Русь. 1914 – 1917" встановлювали в окремих селах практично кожного з повітів, а вшанування пам'яті жертв Талергофа супроводжувалося маніфестаціями та проросійськими політичними промовами [4, 8–9, 11–13, 30–35, 38–40]. Так, у виступі на честь посвячення хреста у с. Грицовеля Радехівського повіту москвофіл М. Цебринський охарактеризував політику галицьких українців як таку, що спрямована проти "... руських і слов'янських племен", що "... віддала великі услуги тяжкій німецькій гегемонії на нашій землі" й закликав учасників до "... творення живого пам'ятника через виховання молодого селянського покоління в душі талергофських народних богатирів" [11]. А на маніфестації у Батятичах той самий промовець, виступаючи від імені Центральної ради руських селянських організацій, Центрального Талергофського комітету та інших руських організацій Львова, наголосив, що історичний зміст масового переслідування австро-угорською владою галицько-руського селянства у роки Першої світової війни посприяв загартуванню "... свідомості національної єдності нашого народу з цілою руською нацією" [9]. Показово, що при вшануванні жертв Талергофа, використовували навіть російську символіку – триколірні стрічки на вінках [8, с. 1; 9].

Популяризацію москвофільських ідей через діяльність зі збереження та впорядкування пам'яток відображала проросійська преса. Автор статті "Великий талергофський день во Львові. Грандіозна всенародна маніфестація вірності ідеї героїв Талергофа", опублікованій у "Землі і волі" 10 червня 1934 р., повідомляв про широкі масштаби акції через участь делегацій із Волині, Холмщини, Полісся, Варшави, Віленщини, Пряшівщини та Підкарпатської Русі. А відтак наголошував: "Талергоф – символ мученизму і героїзму Галицької землі – на наших очах стає двигателем відродження національної руської правди і скріплення національної свідомості" [8, с. 1].

Доволі сумнівною є інформація, яку подали москвофіли в окремих публікаціях, зокрема щодо кількості учасників талергофських маніфестацій. Так, за підрахунками націонал-демократичної газети "Діло", у посвяті пам'ятника на Личаківському цвинтарі у Львові в 1934 р., взяли участь близько 4 тис. осіб, у той час як обурені такими заявами організатори говорили про 16 тис. [8, с. 2]. Останні, вочевидь, мали подвійну мету: з одного боку, показати численність прихильників прорадянського спрямування, а разом із тим – і їх значимість у житті Західної України, а з іншого – загострити й без того нестабільну суспільно-політичну ситуацію в краї.

Таким чином, діяльність із збереження історико-культурної спадщини Східної Галичини стала не лише чинником впливу СРСР у Польщі [7, с. 166–193, 224], а й засобом боротьби між суспільно-політичними течіями та рухами краю (в даному випадку – між москвофілами, які в міжвоєнний період виходили з позицій Комуністичної партії, та представниками УНДО, членами товариства "Просвіта" та ін., умовно об'єднаними під назвою "самостійники" [34]).

Із метою підігрівання суспільних настроїв, москвофіли "викривали" ставлення українських національних сил Східної Галичини до питання увічнення пам'яті жертв Талергофа. Так, у середині 1930-х років прорадянська преса опублікувала ряд заміток про те, як галицькі священики відмовлялися посвячувати пам'ятні могили й хрести, мотивуючи це поганим станом здоров'я, а подекуди й заборонаю відповідними церковними документами [12, 27, 33, 38]. Москвофіли характеризували це як діяльність "... українофільської партійної мафії в нашій церкві" [33], звинувачували в хуліганстві щодо пам'яток жертвам Талергофа "... вихованців ундівської "Рідної школи" [37], "Просвіти" [38] тощо. В одній із статей йшлося навіть про те, що під час посвяти пам'ятника у Соколові вихованці львівської "Просвіти" зробили засідку в посівах і вчинили розбійний напад на учасників маніфестації. Під час "розправи" було поранено М. Романова – голову читальні ім. М. Качковського, з одного боку, і тяжко побито чотирьох українців, один із яких помер, з іншого. При цьому автор наголосив: "... Славні руські люди Соколова витримали екзамен народної стійкості помимо нечуваного насилля українських бандитів" [38]. Критичний аналіз повідомлення свідчить про відверте перебільшення фактів і характеру українського спротиву.

Отже, взявши за основу окремі випадки, прорадянські налаштовані кола Східної Галичини намагалися створити міф про загальну безкультурність національних течій, їх нігілізм щодо пам'яток історії та культури, а відтак спровокувати негативне ставлення громадськості краю до українських національних сил.

Особливо гостро розгорнувся конфлікт інтересів у 1933 р. Суперництво двох суспільно-політичних течій за талергофські пам'ятки висвітлювали періодичні видання "Діло" та "Земля і воля". Так, у серпні 1933 р. в газеті "Діло" були опубліковані статті М. Андрусяка під назвою "Галицьке москвофільство і Талергоф", в котрих автор тлумачив трагедію Талергофа спільною як для "руських", так і для українців. Він доводив, що австро-угорська адміністрація переслідувала все галицьке громадянство без огляду на його політичні переконання, а винуватцями трагедії називав Росію та її галицьких прихильників, штаб російської армії Південно-західного фронту і, меншою мірою, "несвідомих українців", які доносили на москвофілів, забуваючи про кровну спорідненість із ними. У кінцевому результаті М. Андрусяк прийшов до висновку, що галицьке москвофільство ожило лише тому, що, використовуючи талергофську трагедію для своєї мети, отримало доступ до свідомості населення західноукраїнських земель. Власне талергофські пам'ятки були, на думку автора, єдиним захистом прорадянських сил від "природної смерті" [2–3].

Такі заяви москвофіли називали "... атакою галицьких українців в цілі переведення анексії Талергофа для себе і зроблення з него української національної святості" [23, с. 2]. Власне тлумачення талергофської трагедії обґрунтовували з посиланням на автентичні документи і докази з офіційних австрійських джерел та українських газет.

Таким чином, увічнення пам'яті жертв Талергофа стало вагомим чинником впливу СРСР на суспільно-політичну ситуацію в Другій Речі Посполитій у міжвоєнний період. Пам'яткоохоронну діяльність москвофілів Східної Галичини, звужену до вшанування пам'яті жертв талергофської трагедії, спрямовували на розпалення міжнаціональної ворожнечі, загострення і без того нестабільної ситуації на "східних кресах". Прорадянсько налаштовані представники галицького політикуму використовували талергофський рух як засіб нагадати про російську меншину в краї, та продемонструвати її вагомість у внутрішньому житті відновленої Польської держави. А методи популяризації діяльності зі спорудження та збереження талергофських пам'яток, численні перебільшення і деформація фактів мали на меті формувати стереотип українського галичанина-нігіліста ("самостійника"), ненависника власних пам'яток історії та культури. І хоча джерела свідчать, що вплив москвофілів на свідомість східногалицького суспільства загалом був незначним, факт їхньої участі в збереженні історико-культурної спадщини підвищує роль пам'яткоохоронної діяльності як чинника міждержавного впливу.

#### *Список використаних джерел*

1. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917 – 1990). – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
2. Андрусяк М. Галицьке москвофільство і Талергоф (Докінчення) // Діло. – 1933. – 4 серпня. – С. 2.
3. Андрусяк М. Галицьке москвофільство і Талергоф // Діло. – 1933. – 3 серпня. – С. 2.
4. В Зіболках, пов. Жовква // Земля і воля – 1935. – 30 червня. – С. 5.
5. Ваврик В. Р. По дорозі до Талергофу. Розстріл декана Петра Сандовича та його сина // Земля і воля – 1934. – 10 червня. – С. 3–4.
6. Ваврик В. Р. Талергоф (Часть II) // Земля і воля – 1934. – 10 червня. – С. 3–4.
7. Васюта І. Політична історія Західної України (1918 – 1939). – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
8. Великий Талергофський день во Львові. Грандіозна всенародна маніфестація вірності ідеї героїв Талергофа // Земля і воля – 1934. – 10 червня. – С. 1–2.
9. Величава маніфестація руського селянства в Батятичах. Талергофські поминки і День Руської культури в Батятичах Кам'янецького пов. // Земля і воля – 1933. – 2 липня. – С. 2.
10. Від Центрального Талергофського Комітету. Руські люди! // Земля і воля – 1933. – 2 липня. – С. 3.
11. Гість. Талергофське торжество в Радехівщині // Земля і воля – 1934. – 29 липня. – С. 5.
12. Д. П. Талергофське свято в Хрениві // Земля і воля – 1937. – 1 серпня. – С. 2.
13. Дергак І. О Талергофі пам'ятають і в Канаді // Земля і воля – 1934. – 11 листопада. – С. 2.
14. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. –

752 с. 15. Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 93–113. 16. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. 17. На пам'ятник Незвісному Талергофцю во Львові по 15 липня с. р. по жертвовали (9-й виказ) // Земля і воля – 1933. – 13 серпня. – С. 6. 18. На пам'ятник Незвісному Талергофцю во Львові по день 15 мая с. р. по жертвовали (5-й виказ) // Земля і воля – 1933. – 4 червня. – С. 7–8. 19. На пам'ятник Незвісному Талергофцю во Львові по кінець серпня с. р. по жертвовали (10-й виказ) // Земля і воля – 1933. – 3 вересня. – С. 6. 20. Петровський О. М. Пам'яткоохоронна справа у Східній Галичині в контексті польсько-українських відносин (30-ті рр. ХХ ст.) // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 9. – С.173–179. 21. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 3. – С. 295–299. 22. Повітові Талергофські Комітети // Земля і воля – 1933. – 27 серпня. – С. 6. 23. Послідна українська атака на Талергоф // Земля і воля – 1933. – 27 серпня. – С. 2–3. 24. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних, політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с. 25. Руські села – Незвісному Талергофцю // Земля і воля – 1933. – 4 червня. – С. 1. 26. Свій. Основанне повітового Талергофського Комітету в Городку Ягайлонським // Земля і воля – 1934. – 12 серпня. – С. 5. 27. Скоробогатий Володимир. Спростоване // Земля і воля – 1934. – 12 серпня. – С. 6. 28. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. – 495 с. 29. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ стю. – 2-ге видання, доповнене. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с. 30. Талергофське свято і ДРК в Тужиліві // Земля і воля – 1934. – 8 червня. – С. 2. 31. Талергофське свято // Земля і воля – 1935. – 30 червня. – С. 6. 32. Талергофське свято в Борткові, пов. Золочів // Земля і воля – 1937. – 1 серпня. – С. 5. 33. Талергофське свято в Добрачині // Земля і воля – 1937. – 12 грудня. – С. 4. 34. Талергофське свято в Кутківцях // Земля і воля – 1934. – 3 березня. – С. 4. 35. Талергофський з'їзд в Козлові // Земля і воля – 1933. – 10 червня. – С. 5. 36. Турій О. Москвофільство // Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 485–487. 37. Українські противталергофські хуліганства. Здирали з'їздові відозви і вибивали вікна // Земля і воля – 1934. – 10 червня. – С. 4. 38. Учасник. Єще о талергофському торжестві і прикрих подіях в Соколові // Земля і воля – 1934. – 29 липня. – С. 4. 39. Учасник. Талергофське свято в Кустині // Земля і воля – 1934. – 12 серпня. – С. 2. 40. Учасник. Талергофське свято в Скільщині (Оравчик, пов. Стрий) // Земля і воля – 1933. – 3 вересня. – С. 2.

**Natalya Zastavetska**

### **THE PROBLEM OF IMMORTALIZING VICTIMS OF TALERGOF AS THE FACTOR OF USSR'S INFLUENCE IN THE SECOND RZECZPOSPOLITA**

**In this article we show the importance of sightsaving activity as the factor of USSR'S influence on the socio-political situation in the rebuilt Polish state; we analyze the problem of immortalizing victims of Talergof in the activity of prosoviet powers in Eastern Halychyna.**

---

УДК 336.742: 341. 324(477) 1941/1944

Олег Клименко

## НІМЕЦЬКІ БАНКИ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944 РР.)

*У статті розкрито роль німецьких комерційних банків у системі окупаційного режиму в Україні в роки Другої світової війни.*

Проблеми окупаційної політики фашистської Німеччини на тимчасово захоплених територіях України в роки Другої світової війни неодноразово були предметом історичних досліджень. Однак детальне студювання діяльності окремих головних складових окупаційного режиму, зокрема ролі банків у примусовій інтеграції економічного потенціалу України в економіку Рейху, конфіскації золота і валютних фондів, реалізації інших заasad окупаційної політики, ще не здійснено. Тим часом, вони надзвичайно важливі як для розгляду соціально-економічних аспектів встановленого німецьким фашизмом злочинного "нового порядку", так і для характеристики його у цілому.

В анексованих нацистами частинах Польщі, а згодом Радянського Союзу комерційна діяльність кредитних банків Рейху була пов'язана з кримінальними комплексами, побудованими на терорі проти єврейського населення, тривалішими за часом, аніж це було в Німеччині. Німецькі кредитні банки в Генерал-губернаторстві не тільки мали всебічні знання про нацистську єврейську політику, а й усіляко сприяли її реалізації – специфічними методами брали участь у позбавленні євреїв усіх громадянських прав, експропріаціях, створенні гетто, фінансуванні масових вбивств, що відображено в банківській документації [4, с. 177–218].

В окупованій Польщі великі неєврейські кредитні банки продовжували залишатися на місці, але під німецьким контролем. Для цього в грудні 1939 р. влада опублікувала декрет, який на додаток до організації наглядового органу за діяльністю банківської системи BAS (Bankaufsichtsstelle) на чолі з Ф.Паршем також засновував акумулюючий банк. Відтак троє головних берлінських банків зі своєю розгалуженою системою (Дойчебанк, Дрезднербанк і Комерцбанк) практично легалізувалися в Кракові. Дойчебанк відкрив там своє відділення наприкінці жовтня 1939 р., однак у квітні 1940 р. на його місце прибув віденський Кредітанштальт-Банкферайн. Польський Комерційний банк ще до Другої світової війни став філією німецького Дрезднербанку [4, с. 179].

Окрім того, Комерцбанк мав своє бюро в Тарнові, а з 1942 р. відкрив власні підрозділи у Львові. Тут у Галичині було набагато більше єврейського населення, ніж у західних регіонах Генерал-губернаторства (приблизно 400 тис. осіб), які підлягали депортації та знищенню.

Банківські установи Рейху принесли на територію Генерал - губернаторства антисемітський менталітет. У звіті одного з працівників краківського відділення Комерцбанку, опублікованому на початку 1940 р. у відомчій газеті "Der Arbeitskamerad", відзначено:

---

\* Фріц Парш (1893–1974 рр.), безперечно, знав про походження мільйонних коштів, що опинилися в руках СС. Як член правління емісійного банку в Польщі, він регулярно брав участь в урядових нарадах у Генерал-губернаторстві й допомагав генерал-губернаторові Франку розробляти сценарії винищення євреїв, однак як воєнний злочинець так і не був покараний. Одразу після закінчення війни став головою валютної комісії в Берліні (1948 р.), далі членом правління Центрального банку в землі Гессен (1949–1952 рр.), а згодом його віце-президентом (1953–1957 рр.). З 1963 р. до 1972 р. виконував функції ліквідатора Рейхсбанку [4, с. 216].

"нахабні обличчя євреїв дивляться на нас. Однак марно ми шукаємо справжнє польське обличчя серед цих кримінальних типів. Практично весь діловий світ євреїзований. Зараз, коли німецька влада вимагає ідентифікації, зірку Давида можна побачити в кожній крамниці"[4, с. 183].

Польська дослідниця Д. Агатштайн-Дормонтова виділила три фази знищення євреїв: перша фаза – від нападу на Польщу – до початку ізоляції євреїв, друга – від заснування гетто – до початку їх систематичних знищень навесні 1942 р., третя – від початку виконання операції "Рейнгард" – до кінця війни. У кожній із цих фаз застосовували специфічну форму "реалізації" єврейської власності, конфіскації важливих фірм, елементів нерухомого майна, що взяв під контроль опікунський офіс уряду Генерал-губернаторства (Treuhandstelle), котрий розпочав діяльність у листопаді 1939 р. Протягом фази "гетто" конфіскації почали застосовувати у ще ширшому контексті, особливо в районних містечках. Остаточна фаза масового вбивства відбувалась у спеціальних таборах смерті Собібор, Янов, Бельзець і Треблінка [1, с. 183].

Протягом осені 1939 р. в Генерал-губернаторстві прийнято десятки директив і правил, що дискримінували єврейське населення, скоротивши їх права на власність. Наприкінці жовтня 1939 р. керівник адміністрації військового коменданта Кракова вимагав, щоб ландкомісари і штаткомісари обстежували індустриальні підприємства та комерційні фірми на території їх адміністративних районів і розподілили банківські рахунки євреїв за категоріями – польський бізнес та єврейський бізнес. Незабаром банківські рахунки євреїв були заблоковані з цілого ряду платежів. Надалі їм не дозволяли мати доступ до коштів більше як 250 злотих на тиждень, суму вище 2000 злотих конфісковували. Активи підлягали захопленню німецькими властями. Обмеження, коли єврейський підприємець міг володіти тільки капіталом, що не перевищував 2000 злотих, і взяти протягом місяця не більше 500 злотих, призвело до того, що сотні єврейських бізнес-структур змушені були самоліквідуватись, оскільки стало неможливо без готівки придбати ті чи інші товари [4, с. 198–199].

Уже наприкінці 1939 р. німецька адміністрація наклала на єврейські общини доволі високі податки. Якщо гроші не сплачували вчасно, або віддавали не повністю, це становило підґрунтя для подальших конфіскацій, а також для арештів єврейських ділових людей. Під час знищення євреїв їх "безгосподарні" ошадні книжки поліція та есесівці офіційно подавали банкам для фінансових операцій на користь Рейху [4, с. 198–199].

Польські дублікати німецьких кредитних банків, через які рахунки ліквідованих євреїв потрапляли до Рейху, були спільниками німецьких установ у здійсненні цілеспрямованої політики щодо євреїв. Саме ці банки допомагали окупантам стабілізувати їх режим. Була розроблена винахідлива система засобів контролю, щоби запобігти євреям у доступу до їх грошей [4, с. 198–199].

Індивідуальні банківські вклади і заощадження євреїв, а також рахунки єврейських фірм позбавляли банківської таємниці. Колишня польська фінансова митна адміністрація повинна мала надати компетентним органам Рейху всю необхідну інформацію, що стосувалася ділових відносин євреїв і єврейських фірм. Євреї терпіли і при обміні старої валюти на нову, оскільки банківські установи відмовляли їм штемпелювати старі злоті, що вони мали на руках [2, с. 160–164].

Вилучали посилки Американсько-єврейської міжвідомчої комісії за розподілом (JDC). Окрім того, конфісковували численні грошові перекази з-за кордону від єврейських емігрантів та організацій для підтримки мешканців гетто. Ці кошти надходили навіть після того, як США в грудні 1941 р. вступили у війну [3, с. 132–133].

Фінансові методи винищування євреїв у Генерал-губернаторстві, тобто переведення їх готівки та інших активів до Німеччини в рамках операції "Рейнгард" розробив економіст із СС штандартенфюрер Еріх Шелін, із частковим втягуванням для її проведення кредитних банків, розташованих у Генерал-губернаторстві. Розробники цієї операції мали на меті поєднати ідеологічний аспект гітлерівської програми, спрямований на масові вбивства євреїв, із економічною експлуатацією жертв для отримання велетенських прибутків [4, с. 212].

Улітку 1942 р. рейхсфюрер СС Генріх Гімлер та міністр фінансів Рейху Лютц Шверін фон Крозіг домовилися про порядок поводження з немонетарним золотом і коштовностями,



що опинилися в руках СС. Згідно з їх спільним розпорядженням, усі дрібні предмети з дорогоцінних металів використовували на переплавку, а потім конвертували у швейцарські франки й використовували в платежах на зовнішньому ринку для придбання стратегічних матеріалів. Ювелірні вироби, що становили художню вартість, продавали на аукціонах або ж через швейцарські ювелірні фірми. У Франкфуртському банку обладнали центральний депозитарій, куди звозилися всі цінності, за функціонування якого відповідав керівник департаменту дорогоцінних металів Рейхсбанку Альберт Томс.[8: 23]

Для акумуляції цінностей у Рейхсбанку відкрили спеціальні таємні рахунки "Макс Мейлегер", "Мельмер" та інші, на які перераховували кошти, отримані після акцій проти євреїв. Номінальним власником одного зі згаданих рахунків був гауптштурмфюрер СС Бруно Мельмер, який відповідав за облікування і доставку цінностей [9, с. 66; 8: 23].

Лише у попередньому звіті Люблінського СС від грудня 1943 р. про результати згаданої операції екстримації йшлося про прибуток на загальну суму 178,05 млн. рейхсмарок, з яких 8,89 млн. ремітували до Рейхсбанку. Частина цих коштів – 59,42 млн. рейхсмарок стала доступна Шеліну і була спрямована безпосередньо для потреб СС [4, с. 212].

Із літа 1942 р. масові вбивства євреїв у Генерал-губернаторстві не були більше секретом. Інформація про "очищення" гетто, перетворення їх на пустелі, розстріли стали відомі всім. Риторичне запитання, – чому не можна побачити у Львові євреїв – із гумором оприлюднив генерал-губернатор Ганс Франк при візиті в це місто для відзначення першої річниці приєднання дистрикту Галичина до Генерал-губернаторства [4, с. 210].

Єврейське населення Галичини до середини 1943 р. повторило долю євреїв Генерал-губернаторства. Євреїв Львова ліквідували здебільшого у Янівському таборі смерті й таборі смерті Бельзець. Лише частина висококваліфікованих робітників (токарі, слюсарі, столяри і т.п.) потрапила до Лодзького та Варшавського гетто, де їх до знищення використовували у воєнній промисловості Рейху.

У зведеній відомості про збитки населення Тернопільщини зазначено, що за період окупації у громадян було вилучено 8177 золотих і срібних виробів [18, с. 102].

Тернопільське окружне гестапо наприкінці липня 1941 р. поставило перед Юденратом гетто Тернополя завдання протягом тижня зібрати серед єврейського населення і здати окупаційній владі 1 млн. 200 тис. рублів золотом. Окрім того, 20-тисячне населення гетто під загрозою штрафу 500 злотих мало негайно придбати розпізнавальні знаки вартістю 50 і 100 злотих для носіння на рукаві та встановлення на помешканні. У вересні 1942 р. під час так званої "третьої акції" до Юденратів довели чергову рознарядку зі збору коштовностей. Тільки з Тернополя від вересня до жовтня 1942 р. гестапівці отримали понад 30 кг золота [21, 7–9; 18: 115].

У населення Львівської області окупанти вилучили золота на 500 тис. рублів і 1300 кг срібла, а в населення Дрогобиччини – 14529 золотих та срібних речей [28, с. 63–64].

У листопаді 1942 р. РСХА видав наказ для айнзацгруп та зондеркоманд про приховування слідів масових розстрілів і знищення трупів, під час яких проводилося збирання золота [9, с. 66]. Тільки за п'ять місяців роботи у Львові сформованих із ув'язнених "бригад смерті", після того, як вони спалили трупи, зондеркоманда відправила до Рейхсбанку 110 кг золота [16, с. 32–33].

Наприкінці червня 1943 р. внаслідок знищення у дистрикті Галичина понад 434000 євреїв, "гроші, стягнуті з таборів примусової праці", дорівнювали понад 13,42 млн. злотих, а отримана через банки єврейська готівка – 16,8 млн. Злотих [5, с. 15–17].

У ході операції "Рейнгард" окупанти також проводили політику депортацій євреїв із різних країн для того, щоби мати змогу отримувати не тільки банківські рахунки, а й грошові перекази. Про це свідчать факти використання нацистами переказів, які скеровувалися через Словацький національний банк у Братиславі в Генерал-губернаторство, куди 27 березня 1942 р. на 38 транспортах депортовані словацькі євреї. На той час адресатів переказів уже знищили [4, с. 206].

Очевидно, з подібною метою депортували у Кам'янець-Подільський 13 тисяч євреїв з Чехословаччини та Угорщини, яких розпочали розстрілювати 27 серпня 1941 р., а також кілька ешелонів угорських євреїв для тимчасового розміщення в Галичині [11, с. 791; 19, с. 6–8].

Після "переселення євреїв" німецька адміністрація часто влаштовувала аукціони для розпродажу їхньої нерухомості, залучаючи з метою розпалювання антисимітизму до участі в них українське та польське населення [4, с. 211].

За активну участь в операції "Рейнгард" директора Комерцбанку (Краків) Рудольфа Каволя в грудні 1943 р. представили до нагородження Залізним хрестом 2-го класу [4, с. 213].

Подібні акції щодо населення проводили і в інших окупованих регіонах України. 16 серпня 1941 р. генерал-фельдмаршал Рундштет у прифронтовій зоні віддав наказ про конфіскацію в населення східних областей України золотих монет, необробленого золота та золотого лому. Всякий, хто володіє цим коштовним металом, повинен був під загрозою репресій, у т. ч. смертної кари, доповісти про це в польову комендатуру, точно зазначивши його сорт, кількість і вагу [12, с. 7].

У серпні 1942 р. термін "вилучення" окупанти замінили на "обов'язковий продаж" банкам дорогоцінних металів та золота під загрозою штрафу чи ув'язнення [26, с. 32–36]. Згідно з оголошеннями в окупаційній пресі, за станом на кінець червня 1942 р. за придбання 1 кілограма золота банк "негайно" виплачував готівкою 27840 карбованців [31].

У квітні 1943 р. Чернігівський господарський банк обмінював золоті монети царсько-го карбу в наступному співвідношенні: 5 руб.=75 крб., 10 руб.=150 крб. [22, с. 14].

У березні 1944 р. щойно призначений регентом Хорті міністр-президент Дьоме Стояк видав декрет про те, щоб євреї обов'язково здавали цінності "на зберігання" в банки, які переводили отримані кошти на спеціальний рахунок в Угорський національний банк. У тих, хто ухилявся від виконання декрету, майно забирали силою. Здавачам банк видавав відповідні квитанції з докладним описом отриманих цінностей та їх вартістю [8, с. 24].

Так, у євреїв Ужгорода шляхом контрибуцій та конфіскацій угорські власті вилучили 5 млн. пенге готівкою, а також близько 140,755 кг золотих ювелірних виробів на 42.232.500 пенге. (1 радянський рубль=2,5 пенге–авт.) [13, с. 1–4]. Окрім того, з Ужгородського торгового банку були переведені на рахунок Національного банку в Будапешті активи 4,899.334. пене [15, с. 6–8, 14–15], а з Ужгородської, Мукачівської та Берегівської філій колишнього Нагірно-Угорського кредитного банку при евакуації вивезені готівка, депозити та векселі на суму 22.000.000 пенге [14, с. 1].

14 жовтня 1944 р., коли радянські війська увійшли в Угорщину, з Будапешта до Астрії вирушив "золотий ешелон" із єврейськими цінностями, який згодом потрапив до американців. У результаті переговорів прем'єр-міністра Угорщини Ф. Надя з президентом США Г. Труменом у серпні 1946 р. американці повернули частину угорського золота на суму 32 млн. доларів [8, с. 24].

У звітному документі про збитки населення Одеської області вказані золоті та срібні речі на суму 11444953 руб., що також були вилучені переважно в єврейського населення [25, с. 27–28].

3 липня 1942 р. в Пункт прийому трофеїв Головної каси Рейху було передано з польової каси шеф-інтенданта командуючого вермахтом в Україні 385 золотих рублів, 20 золотих франків, 120 золотих доларів, 97030 польських злотих, 16500 польських марок, 5828 цінних паперів, 60,75 кг срібних та золотих речей, а 13 липня – ще 155000 польських марок, 50 злотих та 14 цінних паперів, вилучених у єврейського населення [9, с. 64].

24 жовтня 1942 р. айнзацгрупа "С" перевела зі своєї каси на рахунок Чернігівського господарського банку 12 тисяч карбованців, отриманих унаслідок спеціальних акцій щодо мирного населення [23, с. 160–161].

У доповідних матеріалах для уряду УРСР про збитки населення республіки фігурує, в числі інших, загальна кількість золотих та срібних речей, що вилучили окупанти – 97 тис. штук [24, с. 21]. Відсутність метричних даних (вага, вартість), на жаль, не дає змоги назвати точніші цифри награвованого.

Німецька банківська система безжалісно пригнічувала розвиток української кредитної кооперації і банківництва, які, на думку гітлерівських експертів, могли перешкоджати безконтрольному грабежу окупованої території.

Німецькі окупанти намагалися використати господарські реформи, які за короткий час здійснили у Галичині більшовики, і вважали державною власністю (своєю воєнною здобиччю) все те, що вони націоналізували. Після окупації в 1941 р. фашисти спочатку наказали відновити кредитну кооперацію за станом на 1939 р., однак незабаром змінили рішення й заборонили відновлення тих кредитних установ, які націоналізувала радянська влада. Німецька окупаційна установа банківського нагляду BAS дала дозвіл тільки на нову організацію "Центробанку" й 71-го "Українбанку" в Галичині, які могли вести поточні операції. Під кінець 1941 р. в дистрикті "Галичина" було вже 51 "Українбанки" зі загальним капіталом 19559000 злотих, а в травні 1942 р. число цих установ збільшилося до 68 зі загальним капіталом 41826000 злотих. Найбільші суми акумулювали українські банки в Стрию (2828000 зл.), Чорткові (2727000 зл.) та "Дністер" у Львові (2686000 зл.) [6, с. 198].

У зв'язку зі створенням філій Центробанку в Кракові та Любліні 29 травня 1942 р. "Українбанки" наказано відкривати тільки у важливих містах, у яких була потреба в їх запровадженні, для отримання дрібних кредитів. Центробанк і локальні українські банки були зобов'язані фінансувати 14 німецьких кооперативів, утворених для колишніх російських німців, переселених у Галичину, що значно погіршило їх фінансовий стан. Нерідко окупанти звинувачували українбанки у кредитуванні "чорного" ринку [6, с. 198].

Ще в січні 1939 р. А. Гітлер піддав різкій критиці політику Рейхсбанку щодо кредитування соціальних програм і вимагав припинення подібних видатків, оскільки вони можуть призвести до інфляції марки. Згодом у відставку змушені були піти президент Рейхсбанку Я. Шахт, президент Земельного банку В. Воке, відомий фінансист К. Блесінг (майбутній президент Бундесбанку) й інші [7, с. 129–131]. Президентом Рейхсбанку призначили В. Функа, який заповзято проводив гітлерівську політику "безлімітного доступу держави до грошей". За його правління Рейхсбанк став "домашньою касою", що фінансувала мілітаризм та озброєння [7, с. 131].

Німецька фінансова політика у Галичині, подібно як і в "старих" дистриктах Генерал-губернаторства, зводилася до того, щоби найбільше грошей вилучити з обігу й уберегти окупаційну валюту від стрімкої інфляції. Тобто, фінансову стабілізацію Рейху досягали ціною стискування маси грошей. Зазвичай подібна монетарна політика призводить до загального спаду і паралічу виробництва, кризи неплатежів, збоїв у торгівлі, зниження життєвого рівня. Однак ці проблеми фашистське керівництво небезуспішно долало різними воєнно-адміністративними та воєнно-економічними методами, що були підпорядковані веденню тотальної війни.

Уряд Генерал-губернаторства робив певні зусилля для того, щоби шляхом регулювання грошового механізму протистояти несприятливим тенденціям і, при змозі, контролювати ситуацію. Для фінансування дефіциту бюджету Рейху, який у зв'язку з ескалацією війни значно зріс, були максимально використані податкові та позичкові джерела. У дистрикті Галичина з мешканців стягували воєнний податок – 24 злотих на рік [17, с. 29].

За роки окупації тільки з населення Тернопільської області було стягнуто 211469258 злотих [20, с. 97–100].

Для вилучення зайвих грошей з обігу відповідно до наказу Рейхсбанку Краківському емісійному банку 15 травня 1943 р. дозволили випуск 3–1/2% скарбових білетів вартістю 10, 20, 50 та 100 тис. злотих у кількості, обумовленій потребами воєнного часу. Окупаційні власті, популяризуючи позику, закликали заможні верстви населення фінансово продемонструвати лояльність до "нового порядку" і водночас зобов'язували українські та польські кооперативи підписуватися на ці облігації з терміном погашення до 15 травня 1946 р. В результаті друкарський станок Краківського емісійного банку відігравав хоча й важливу, але далеко не вирішальну роль.

Керівництво української кооперації до кінця своєї діяльності безуспішно намагалася відновити до передвоєнного рівня активність кредитних кооперативів. Однак німецькі урядовці були переконані, що доля українських банків – виділяти невеликі кредити для фінансування консументів, тому розвиток кредитної кооперації окупанти всіляко гальмували. Саме такі засади німецької політики озвучив керівник BAS Ф. Парш при зустрічі з керівником української кооперації Ю. Павликовським 23–24 липня 1943 р. [6, с. 198].

Незважаючи на перепони і дискримінацію, українська кооперація досягла певних успіхів. У трьох відділах РСУК було 114 українських кредитних кооперативів, спільні кредитні можливості яких перевищували потенціал Рільничого банку, що перебував під німецькою протекцією. За станом на 1 січня 1944 р. українські кредитні кооперативи Генерал-губернаторства акумулювали 156 млн. злотих, із яких 10 млн. злотих припадало на членські внески, 17 млн. – на ощадність, 129 млн. злотих – на біжучі рахунки. Сума виділених кредитів сягнула 56 млн. злотих [10, с. 508].

У березні 1942 р. в рейхскомісаріаті "Україна" під керівництвом доктора Веге замість місцевих відділень і контор Держбанку СРСР створили господарські банки – W-банки (від нім. *wirtschaftsbanken*), які отримали особливі функції від Центрального емісійного банку. Згідно зі "Зеленою папкою" (розділ "Банківська політика і банківське життя") головним їх завданням було "...вичерпування грошового запасу..." з окупованої території [28, с. 56–61].

У генеральному комісаріаті Волинь і Поділля центральні філії господарських банків були відкриті в містах Брест-Литовський, Луцьк, Рівне, Шепетівка і Проскурів (нині – Хмельницький), в генеральному комісаріаті Житомир – в Житомирі, Овручі, Вінниці, в генеральному комісаріаті Київ – у Києві, Білій Церкві, Умані, в генеральному комісаріаті Миколаїв – у Миколаєві, Херсоні, Кіровограді, Первомайську, в генеральному комісаріаті Дніпропетровськ – у Дніпропетровську і Кривому Розі, всього 17 центральних філій, які мали 150 галузевих відділень у всій Україні [30].

З квітня 1942 р. кількість галузевих відділень Центрального господарського банку збільшилася до 200, в лютому 1943 р. постало ще 21 центральних філій та 300 галузевих відділень, а наприкінці 1943 р. число центральних філій зросло до 32 [27, с. 40].

Функціонування Центрального господарського банку було забезпечене заставним капіталом у сумі 200 млн. карбованців та резервним капіталом 50 млн. карбованців. За діяльністю банку наглядав "Союз господарських органів України", який очолював Веге [32].

Господарський банк у Рівному приймав від населення вклади під 2,5% річних, а також термінові вклади під 1 – 1,75 % річних [33, с. 37]. Готівку в цьому банку можна було отримати з обмеженнями ( до 1 тис. крб. в день і до 5 тис. крб. на місяць), що було викликано умовами воєнного часу [36].

За станом на вересень 1942 р. вклади Центрального господарського банку досягли 1580 млн. крб. Важливим показником його діяльності були кредиторські суми (сальдо господарських банків) й інші кредити, які з грудня 1942 р. до грудня 1943 р. зросли відповідно з 3390 до 5571 млн. крб. та з 1009 до 1017 млн. крб. [9, с. 57].

Ці кошти становили пасиви і належали переважно відділенням господарських банків, які, очевидно, не були повернені підприємствам та установам, що можна оцінювати, як вилучення капіталу.

Для підняття іміджу надійності німецьких кредитних банків у січні 1943 р. було оголошено про часткове погашення облігацій воєнної позики кайзерівської Німеччини часів Першої світової війни, щоправда це стосувалося лише осіб німецької національності [9, с. 57].

За 7 місяців роботи балансова вартість Центрального господарського банку зростає до 4 млрд. крб., а за станом на грудень 1942 р. вона дорівнювала 4680 млн. крб. [34; 9, с. 57]. Однією з причин значного збільшення балансу слід вважати інфляційні процеси.

Із наближенням фронту у січні 1944 р. Центральний господарський банк евакуювали до Генерал-губернаторства. У листопаді 1944 р. він розмістився в Котбусі (Східна Німеччина), де залишався під опікою А. Розенберга.

Таким чином, важливою складовою економічної експлуатації України нацистською Німеччиною було фінансове пограбування, що здійснювали в руслі "Директив по керівництву фінансовим господарством" ("Коричнева папка"). Абсолютно поза сумнівами, що всі німецькі кредитні банки так чи інакше взаємодіяли з властями в проведенні окупаційної політики, зокрема у "геттолізації" євреїв, а потім у "завершальному вирішенні єврейського питання", вилученні банківських цінностей, і що кожний німецький кредитний банк

мав "спеціальний рахунок" для тих інституцій, які зазнавали фінансових витрат при організації знищення євреїв.

Документально доведено, що ці банки здійснювали успішний бізнес унаслідок виведення євреїв із економічного життя, використовуючи єврейські рахунки та єврейську нерухомість для реалізації злочинних планів Рейху. Вони, звичайно, мали альтернативу триматися осторонь від подібних операцій, від короткотермінової грошової вигоди, проте нічого не зробили, щоби віддалитися від бізнесу, який чітко може ідентифікувати як аморальний, нелегальний і кримінальний.

Німецькі емісійні та кредитні банки були серед тих, хто поживився від експлуатації польської та української територій і її населення. За даними фонду Ради Міністрів УРСР, загальна сума податків, штрафів та контрибуцій, стягнутих із окупованої України, становила 2692795 тис. рублів, 45933 тис. рейхсмарок, 195194 тис. карбованців, 14460 тис. злотих [24, с. 19].

Розвиток української кредитної кооперації цілеспрямовано гальмували окупанти, які боялися, щоб українське банківництво не заважало їм безконтрольно грабувати національні багатства та експлуатувати населення, а також не фінансувало український рух Опору.

#### *Список використаних джерел*

1. Dora Agatstein-Dormontowa. Żydzi w Krakowie w okresie okupacji niemieckiej// Rocznik Krakowski. – Vol. 31, 1957.
2. Andrzej Dmierzak. Causes of imposing contributions and methods of levying them in Polish territories under the Nazi occupation during the Second World War// Studia Historiae o economicae. – Vol. 21, 1994.
3. Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski. Bank Handlowy w Warszawie S. A. Historia i rozwój 1870–1970. – Warszawa: PWPW, 1970.
4. Ingo Loose. Gredit Banks and the Holocaust in the Generalgouvernement, 1939–1945// Yad Vashem studies.– Jerusalem. 34 (2006).
5. Żbikowski A., Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja/Lösung der Judenfrage im Distrikt Galizien. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2001.
6. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. – Warszawa, 1997.
7. Walc K. Die Mark- die deutsche Wahrung im wandel der Geschichte. – Teil 4. Reichsmark und Weltwirtschaftskrise Drittes Reich und Zweiten Weltkrieg (1924–1945)// Münzen & Papiergeld, 2007, februar.
8. В.Абаринов Последний золотой эшелон // Совершенно секретно. – № 12 (199). – 2005, декабрь.
9. Г. Боржак, М. Дубик, Н. Маковська "Нацистське золото" з України: у пошуках архівних свідчень. – Виш. 1. – К., 1998.
10. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.
11. Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України // Архіви окупації 1941– 1944. – Т. 1. – К., 2006.
12. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. Р-245.– Спр. 5.
13. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО ). – Ф. Р -14.– Оп. 1. – Спр. 116.
14. ДАЗО. – Ф. Р-14. – Оп. 1. – Спр. 119.
15. ДАЗО. – Ф. П-3223. – Оп.5. – Спр. 21.
16. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Ф. П-183. – Оп.1. – Спр. 123.
17. ДАЛО. – Ф. Р-37. – Оп. 4.– Спр. 438.
18. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО ). – Ф. Р-274.– Оп. 1. – Спр. 123.
19. ДАТО. – Ф. Р-174. – Оп. 1. – Спр. 1283.
20. ДАТО. – Ф. П-319. – Оп. 4. – Спр. 40.
21. Державний архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській області. – Спр.26877. – Т. 3.
22. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-3456. – Оп. 1. – Спр. 473.
23. ДАЧО. – Ф. Р.-3456. – Оп. 1. – Спр. 1100.
24. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7 – Спр. 472а.
25. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 275.
26. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1.– Спр. 45.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 523.
28. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 141.
29. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 234.
30. Ukraine Zeitung. – № 13. – 20.06.1942.
31. Ukraine Zeitung – № 15. – 22.07.1942.
32. Кремянецький вісник. – № 33 (71) – 19 квітня 1942.
33. Кремянецький вісник. – № 57 (95). – 16 липня 1942.
34. Кремянецький вісник. – № 101(139). – 17 грудня 1942.
35. Кремянецький вісник. – №7 (149). – 24 січня 1943
36. Кремянецький вісник. – № 30 (172). – 15 квітня 1943.
37. Кремянецький вісник. – № 43 (184). – 10 вересня 1943.

Oleh Klymenko

## GERMAN BANKS – AN IMPORTANT CONSTITUENT OF THE OCCUPATION REGIME IN UKRAINE DURING WORLD WAR II (1941–1944)

The role of the banks in the German occupation policy in Ukraine the World War II has been researched in the article.

УДК 327 (477)

Оксана Валіон

## ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ Й НІМЕЧЧИНОЮ В 90-Х РР. ХХ СТ.

*У статті авторка розглядає торговельно-економічну співпрацю України й Німеччини в 90-х рр. ХХ ст., акцентує увагу на шляхах її пошуку та налагодження, розкриває німецьку інвестиційну політику в Україні.*

Розширення стосунків із західноєвропейськими країнами створює передумови для відновлення давніх політичних зв'язків України з європейською цивілізацією, для прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки. Таке співробітництво стало надійним фундаментом для розширення участі України в європейських структурах та майбутньої інтеграції її господарства до загальноєвропейського і світового простору. Саме в такому контексті особливої ваги набрали в 90-ті рр. ХХ століття відносини України з Німеччиною. Дане співробітництво розширювало смугу стабільності навколо України і сприяло стабілізації української економіки. Помітні позитивні зрушення в ставленні Федеративної Республіки Німеччини до незалежної України вилилися у формування нових політико-правових міжнародних відносин та сприяли розвитку торговельно-економічних відносин.

Українсько-німецькі відносини зазначеного періоду ще не знайшли всебічного висвітлення і не стали предметом спеціального комплексного дослідження в українській історіографії. Проблеми співробітництва України й Німеччини в 90-х рр. ХХ ст. аналізуються в працях А. Кудряченка [1, 2] та Г. Грабарчука [3]. Поклавши початок вивченню українсько-німецьких стосунків новітнього періоду, дослідники з'ясували пріоритети двосторонніх взаємин, їх політичний, економічний та гуманітарний виміри. Проблему українсько-німецьких політичних та економічних зв'язків піднімає вітчизняна дослідниця М. Копиленко [4]. Вона аналізує процес заснування німецьких банків в Україні, висвітлює здобутки українсько-німецьких економічних відносин, не залишає поза увагою інші нагальні проблеми. Торговельно-економічні зв'язки України й Німеччини стають одними з центральних у праці С. Рудича "Україна–Німеччина: вихід на сучасний рівень партнерства" [5]. З огляду на економічний розвиток Німеччини, її потенціал, на місце держави серед інших розвинутих країн Заходу, торговельно-економічні відносини з нею, на думку автора, безумовно, мають пріоритетне значення. Проблема німецького інвестування в економіку України знайшла відображення в праці В. Солошенко [6]. Авторка вважає, що однією із складових роботи щодо залучення іноземних інвестицій є проведення податкової політики, спрямованої на стимулювання інвестиційної діяльності іноземних суб'єктів господарювання.

Між УРСР та НДР ще за часів існування СРСР протягом багатьох десятиліть розвивалися, зміцнювалися та набули активного розвитку широкі економічні взаємозв'язки.

Вони мали різні форми: радянські фахівці відвідували великі підприємства НДР, укладалися угоди з німецькими фірмами про поставки промислового устаткування на Україну, здійснювався обмін спеціалістами. Отже, існувала певна база для становлення та подальшого розвитку українсько-німецького економічного співробітництва в 90-х роках ХХ ст.

Для координації вже існуючих економічних зв'язків ще в березні 1992 р. була створена Міжурядова українсько-німецька Рада з питань співробітництва, яка складалася з робочих груп у галузях сільського господарства й переробки продуктів харчової промисловості, машинобудування й конверсії, хімічної, нафтопереробної, фармацевтичної промисловості, металургії, інфраструктури і телекомунікації, а також банківської справи [7: 6]. Зусилля ради були спрямовані на активізацію й ефективне використання наявної правової бази для двостороннього економічного співробітництва.

Впродовж 1992–1993 рр. щорічний обсяг торгівлі між Україною й Німеччиною становив близько 2 млрд. німецьких марок, у якому експортна частка України була близько 400 млн. марок. Такий обсяг експорту загалом характерний для невеликої країни, що розвивається, проте за своєю товарною структурою він був подібний до експорту високорозвинутих країн. У 1993 р. 50 % українського експорту становили промислові вироби: машинобудівне устаткування і одяг [5, с. 115–116]. Однак, потрібно враховувати і те, що становлення економічних і торгових зв'язків між країнами відбувалося у складних умовах стагнації внутрішньої кон'юнктури в Німеччині, особливо у західних землях з одного боку, та економічно нестабільного господарства України з іншого. Тому налагодження ефективних комерційних і виробничих зв'язків між фірмами і установами, підприємствами і підприємцями мало велике значення для їх взаємного співробітництва. Питання економічного співробітництва між Україною і Німеччиною постійно були в центрі уваги Міжурядової українсько-німецької Ради з питань співробітництва.

15 лютого 1993 р. між Україною та Федеративною Республікою Німеччина було укладено Угоду про сприяння здійсненню і взаємного захисту інвестицій, в якій йшлося про те, що договірні сторони, бажають поглибити економічне співробітництво між обома державами, прагнуть створити сприятливі умови для інвестицій громадян або товариств обох країн. У документі підкреслювалось, що сприяння здійсненню і договірний захист цих інвестицій, можуть стимулювати підприємницьку ініціативу і збільшити добробут обох народів. Кожна з договірних сторін по можливості буде сприяти інвестиціям громадян або товариств іншої й дозволяти ці інвестиції у відповідності до свого законодавства. Інвестиції громадян або товариств однієї договірної сторони на території іншої користуються повним захистом і повною безпекою [8: 85].

Уряд і ділові кола Німеччини проявляли зацікавленість у співпраці й хотіли підтвердити підписані угоди конкретними справами. Про це свідчать відкриті в Києві на початку 90-х рр. представництва п'яти німецьких банків: "Берлінербанк", "Вестдойчеландесбанк", "Коммерцбанк", "Дойчебанк" і "Дрезднербанк", а також Бюро представника німецької економіки та представництво-Бюро товариства зовнішньої торгівлі та інформації.

Окрім того, на 1993 рік в Україні було започатковано за участю установ, фірм, підприємств об'єднаної Німеччини 40 проектів загальним обсягом фінансування 3,3 мільярда марок. Серед фірм, з якими українські підприємства уклали контракти під гарантії Кабінету Міністрів під наданий кредит, були наступні: "Вемекс" – устаткування для верстатобудівних заводів; "Сіменс" – медичне обладнання, устаткування для міжнародної мережі; "СКЕТ" – обладнання, реконструкція заводів; "Аскотек Анлагенбау Дрезден" – обладнання для підприємств харчової промисловості; "Бізон-верке" – устаткування для лісової та деревообробної промисловості [5: 117].

Варто назвати деякі проекти за участю понад 300 українсько-німецьких спільних підприємств, які позитивно впливали на економічну ситуацію в нашій країні. Це, зокрема, спільне українсько-німецько-російське підприємство МКМ "Телеком" у Вишгороді, створене за участю фірми "Сіменс". На відміну від багатьох інших підприємств, МКМ "Телеком" – це виробництво найсучасніших цифрових електронних телефонних станцій. Такі станції діють уже в багатьох обласних центрах України, забезпечуючи сучасний світовий рівень телефонного зв'язку. У сфері телекомунікацій працювало ще одне спільне під-

приємство – АТ "Утел", де німецькому партнеру (у цьому випадку – АТ "Дойче Телеком") належить майже 20 % статутного капіталу [4: 19].

Україна була зацікавлена у продовженні співробітництва, в розвитку і спрямуванні іноземних інвестицій у металургійну промисловість з такими фірмами, як "Шиман", "Маннесман", "Інтевплан", "Зундгвич", у розвитку автомобілебудування, автосервісу – "Баркас", "Мерседес", "Шеннер". В Україні було відкрито генеральне представництво "Даймлер Крайслер АГ", яке репрезентувало в Україні автомобілі "Мерседес Бенц" ("Mercedes-Benz"). Великою була потреба в розвитку невеликих підприємств з виробництва будівельних матеріалів: цегли, облицювальної плитки, легких бетонів, пластмасових виробів, продуктів харчування, у тому числі дитячого [4: 19].

Отже, німецький капітал, який надходив в Україну, приваблювала певна стабільність, відносна соціальна злагода, особливо порівняно з іншими республіками пострадянського простору. Неабияке значення мала наявність досить розвинутої промислової інфраструктури і кваліфікованих кадрів, а також місткий внутрішній ринок, куди Німеччина могла б збувати продукцію, особливо підприємств нових федеральних земель, пов'язаних з відповідними українськими галузями, давніми, ще за часів РЕВ (Ради економічної взаємодопомоги), укладеними контрактами.

Дедалі більшого значення набувало тісне співробітництво в сфері торгівлі та інвестицій. Окремий наголос робився на сприянні інвестування. Програма була спрямованою на довгострокову співпрацю, тобто направлення експертів ЄС та співробітництво в промисловій галузі. До 25 % бюджету заплановано використати для здійснення інвестиційних заходів. Серед колишніх республік СРСР Україна стала другим за величиною (після Російської Федерації) торговельним партнером Німеччини із загальним обсягом торгівлі близько 2,7 млрд. марок (1996 р.). На думку української сторони, Німеччина – найважливіший західний партнер у зовнішній торгівлі. Німецький експорт у 1996 році становив 1,942 млрд. марок (це означає зростання на 8,1 % порівнюючи з 1995 р.). Імпорт з України становив 726 млн. марок (зростання на 13,8 %) [4: 19].

Успішно діяли на території України такі спільні підприємства, як "Біпа Мода" – в Одеській області (експортує в Німеччину фосфатні добрива, імпортує м'ясо, ковбаси, шоколад, косметичні препарати, гумові вироби, хутро, одяг, взуття, пральні та швейні машини); "Донкавамет" (реалізує на внутрішньому ринку мідь рафіновану, алюміній та цинк необроблені тощо); "КНОМінк" – в Донецькій області; "Укргермет" – у Харківській області; "Астра" – в Київській області. Прикладом результативного співробітництва може бути діяльність Запорізького автомобільного заводу, з конвеєрів якого сходили українські автомобілі з двигунами відомої німецької фірми "Фольксваген". Фірма "Сіменс АГ" спільно з Київським науково-виробничим об'єднанням реле і автоматики ефективно співпрацюють у галузі виробництва медичної апаратури. У Фастові Київської області побудовано завод з виробництва складної медичної техніки (багатофункціональні рентгенівські апарати, ядерно-магнітно-резонансні томографи тощо) [9: 127].

Отже, найпоширенішою формою співпраці в економічній сфері було створення нових фірм, спільних підприємств, а також кооперація для виробництва певних видів продукції.

Співробітництво українських і німецьких швейників дало змогу провести технічне переоснащення підприємств і освоїти виробництво нових моделей одягу, які успішно конкурували на світовому ринку із відомими швейними фірмами Європи.

Показовим у цьому контексті є діяльність спільного українсько-німецького підприємства – Тернопільської швейної фірми "Галія". З 1994 р. "Галія" працювала на давальницькій сировині і 80 % виготовлених виробів відправляла до Німеччини, а 20 % йшло на потреби внутрішнього ринку. Великою заслугою такої співпраці, як зазначав директор фірми "Галія" Р. Сиротюк було те, що в робітників вдалося переламати радянський підхід до якості своєї продукції. Німецький партнер періодично присилав до Тернополя своїх спеціалістів із якості продукції, які перевіряли хід використання замовлень. Лише після такої перевірки швейники могли відправляти свій товар за кордон. І цей аспект також не в останню чергу сприяв професійному зростанню тернопільських виробників [10: 3].



Не менш важливим фактором українсько-німецької співпраці стала можливість закупівлі частини нового німецького швейного обладнання. Завдяки цьому відбувалося технічне переобладнання швейної фірми "Галія". За підрахунками фахівців на фірмі було закуплено сотні одиниць нового обладнання. Зміна моделей залежала від замовлень партнерів – німецьких та українських. Орієнтуючись на потреби західноєвропейського ринку, тут проводився сезонний пошив одягу. За кордоном у престижних магазинах виробу тернопільської "Галії" можна придбати у 3–4 рази дорожче, ніж в Україні. Шкода лише, на етикетці вказаний тільки німецький партнер, і жоден із покупців не здогадається, що цей модний піджак виготовлений у невеликому західноукраїнському місті. "Галія" укладала довготривалі договори із гуртовими покупцями Києва, Харкова, Миколаєва, Одеси, Черкас. З пропозиціями співпраці зверталися держави Прибалтики, Польща, інші постсоціалістичні країни. Адже про якість тернопільського одягу свідчать численні дипломи, отримані на міжнародних виставках [10: 3].

Інвестиційна політика українсько-німецького співробітництва в 90-х роках ХХ ст. переживала як підйоми, так і спади. Якщо в 1994 р. обсяг німецьких інвестицій в Україну становив 63, 3 млн. доларів, то у 1996 р. – 1,8 млн. При цьому спостерігався відтік німецького капіталу з таких сфер як чорна металургія, машинобудування, металообробка, легка промисловість та внутрішня торгівля. Сторони визнавали, що рівень німецьких капіталовкладень в Україні не відповідає ні економічним можливостям, ні взаємній зацікавленості України та Німеччини. Серед перешкод, які гальмували розвиток двосторонніх економічних відносин, варто вказати наступні: нестабільна законодавча база, вільна інтерпретація законів, невирішеність в Україні питання про власність на землю, повільні темпи приватизації, суперечності в податковій політиці, недостатньо розвинута банківська система та інфраструктура [9: 129].

У цьому зв'язку український уряд значну увагу приділяв створенню сприятливого інвестиційного клімату через спрощення та оптимізацію українського інвестиційного й податкового законодавства, активізацію приватизаційних процесів на Україні. Між Україною і Німеччиною було підписано договір про захист інвестицій. Український уряд робив все необхідне, щоб покращити умови для німецьких інвесторів. Так, при Службі президента працювала інвестиційна рада, яка складалася із представників міжнародних концернів, серед них – "Сіменс" та "Дойче Телеком". Вони аналізували проблеми та вносили пропозиції про пристосування законодавства [11: 35].

У 1997 р. Федеральний уряд у рамках кредитного страхування "Гермес" виділив 300 млн. марок для інвестицій німецьких фірм в Україні. Окрім того, уряд Німеччини додатково збільшив німецько-український фонд, призначений для кредитування малого та середнього підприємництва України. Відповідна угода була підписана напередодні нового 1999 р. у Національному банку України, про що повідомив його голова В. Ющенко [12: 4]. Створений у 1996 р. з ініціативи колишнього Федерального канцлера Німеччини Г. Коля, як один з інструментів закордонної підтримки українського бізнесу, на момент підписання вищезгаданої угоди, фонд надав понад 600 кредитів на загальну суму майже 22 млн. німецьких марок.

Таким чином, підсумовуючи співпрацю України і Федеративної Республіки Німеччини в торговельно-економічній сфері в 90-х рр. ХХ століття варто зазначити, що для її успішної реалізації велике значення мало сприйняття України серед німецьких інвесторів як стабільної, передбачуваної країни, а її економіки – як такої, де макроекономічна стабільність асоціювалася не лише з низькими темпами інфляції, а й з послідовним розвитком, включаючи стабільні темпи росту виробництва та платоспроможний попит.

Приплив до нашої держави німецьких капіталів, активна участь відомих фірм ФРН на взаємовигідній основі у модернізації багатьох перспективних українських підприємств набувають і сьогодні вирішального значення.

#### *Список використаних джерел*

1. Кудряченко А. Україна – Німеччина: вектор співдії // Віче. – 1993. – № 7. – С. 149–157.
2. Кудряченко А. Україна – Німеччина: можливості невичерпні, інтерес – обопільний // Віче. – 1994. – № 7. – С. 147–153.
3. Грабарчук Г., Кудряченко А. Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання. – К., 1994. – 54 с.
4. Копиленко М.Л. Українсько-німецькі

відносини: здобутки, проблеми, перспективи. Національний інститут стратегічних досліджень. – К.: НІСД Зовнішньополітичні стратегії, 1996. – Вип 1. – 38 с. 5. Рудич С. Україна – Німеччина: вихід на сучасний рівень партнерства // Віче. – 1997. – № 12. – С. 107–120. 6. Солошенко В. Україна – Німеччина: співпраця в економічній сфері в 90-х роках ХХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1999. – № 42. – С. 68–71. 7. Гайкен Е. На головних напрямках стабілізації // Політика і час. – 1996. – № 12. – С. 6. 8. Співробітництво України та Німеччини: Парламентські слухання, 16 листопада 2005 р. – К., 2006. – 142 с. 9. Чекаленко Л. Зовнішня політика України. – К., 2006. – 712 с. 10. Махінчук М. На горизонті – ЦеБІТ 2000 // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 208. – С. 3. 11. Пономаренко А. Нам необхідно мати спільний міждержавний громадський форум // Німеччина. – 1998. – № 2. – С. 35. 12. Головко О. А німці наш бізнес кредитують // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 6–7. – С. 4.

**Oksana Valion**

#### **SOME ASPECTS OF TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND GERMANY IN 1990 S OF THE XX CENTURY**

**The article deals with trade and economic cooperation between Ukraine and Germany in 1990 s of the XX century, the ways of its promotion as well as the peculiarities of German investment policy.**

---

## **РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ**

УДК 312(477.83=924)

Леся Смуток, Ігор Смуток

**ЕТНО-КОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД ЖИТЕЛІВ НОВОГО САМБОРА В XV–XVIII СТ.**

*Розглядаючи етно-конфесійний склад міщан Нового Самбора на Львівщині у XVI–XVIII ст., автор, зокрема, зазначає, що він був неоднорідним. Основні групи були німці, згодом – поляки, русини та євреї. Крім того, різного часу в місті проживали вірмени, шотландці тощо, але вони не володіли автономними правами й не творили окремої правової групи. У статті висвітлено історію польської громади та інших етнічних груп. Визначено, як і за яких обставин у місті формувалися ті чи інші етнічні групи.*

Вивчення етнічної історії населення польсько-українського порубіжжя залишається однією з найбільш актуальних і складних питань української історіографії. Розв'язання цієї проблеми допоможе відійти від ідеологічних штампів і поглянути на неї, зрозуміло, об'єктивніше, неупереджено. У рамках однієї статті всебічно висвітлити згадане питання неможливо, тому предметом нашого дослідження стало населення одного з міст Перемишльської землі, розміщеного неподалік від сучасного польсько-українського кордону. На прикладі цього населеного пункту спробуємо з'ясувати, які саме етнічні групи проживали в містах, тобто яким було етнічне обличчя міського населення у період Давньої Речі Посполитої. Відразу ж зазначимо, що за рамки даної публікації винесено висвітлення історії української та єврейської громад, оскільки їхній специфічний правовий і соціальний статус потребує окремого дослідження.

Отже, населення Нового Самбора у XIV–XVIII ст. було етнічно строкатим й конфесійно неоднорідним. Розміщений на етнічно українських землях, але недалеко від корінних польських воєводств – Сандомирського і Краківського – Новий Самбір упродовж зазначеного часу черпав людські ресурси як із українського, так і з польського середовища. Засноване на магдебурзькому праві, місто на ранньому етапі своєї історії було об'єктом німецької колонізації. Традиційно, як і для решти міст Руського воєводства, тут проживала чисельна й у різні періоди дуже впливова єврейська громада. Нарешті, в часи Давньої Речі Посполитої, серед мешканців Нового Самбора документи згадують вірмен, греків, сербів, угорців, шотландців тощо.

Представники кожного з етносів та конфесій організовувалися в замкнуті корпорації на зразок цехових, у яких життя та стосунки між членами громади були відрегульовані внутрішніми правилами і нормами, виробленими самостійно, без втручання ззовні, або перенесеними з батьківщини. Натомість зв'язки зі зовнішнім світом і почасти всередині корпорацій визначали такі нормотворчі акти, як королівські привілеї та надання, грамоти королівських старост, коронних і надвірних підскарбіїв, у XVIII ст. – рескрипти Королівської Скарбової комісії.

Подібно, як у Львові, Перемишлі та інших містах, у Новому Самборі панувала нерівноправність між етно-конфесійними групами. З-поміж останніх виділялась одна, яка користувалася міськими привілеями, таким способом ототожнюючи свої інтереси зі загальноміськими. Це викликало перманентні конфлікти та сутички між панівною етно-конфесійною групою та рештою національних меншин, які в документах того часу по трактовані, як протистояння між "міським поспільством" ("міською громадою", "міською владою", "міським магістратом" тощо) з одного боку, й "Руссю" ("Русинами", "православними", "схизматиками"), "Жидами" ("невірними", "старозаконними") тощо – з іншого. Останні, посягаючи на міські привілеї, вимагали зняття обмежень, припинення утисків та поширення на них усіх прав та обов'язків, якими володіли решта самбірських міщан.

Польська спільнота, подібно до німецьких колоністів, також користувалася всіма міськими правами. Таке становище було забезпечене приналежністю до римо-католицької церкви, панівний статус якої визначений у локаційних привілеях та інших перших актах, що мали врегулювати міське життя [15, с. 527–542]. Зокрема, вже у привілеї Спитка з Мельштина від 13 грудня 1390 р. згадано про відведення 2 міських ланів для костелу [14, с. 15].

У подальшому місцеві римо-католицькі релігійні інституції незмінно фігурували серед отримувачів різноманітних матеріальних надань та пільг із боку монархів та старост. В умовах погіршення в місті у середині XVI ст. релігійної толерантності, що проявлялось у виданні Новому Самбору дискримінаційних привілеїв, спрямованих проти євреїв і православних русинів, римо-католицьке віровизнання перетворилося на основний критерій визначення формально-правового статусу жителя міста та етнічної приналежності, яку можна окреслити як польську.

Переїнявши систему цінностей і норми соціальної поведінки у повсякденному житті в німецьких колоністів та їхніх нащадків, польська спільнота впродовж XVII–XVIII ст. монополюючи займала привілейоване становище у практично всіх сферах життєдіяльності міської громади.

Із їхнього середовища рекрутувалися міські урядовці, їхні представники творили міську еліту – патриціат. Економічне становище цієї спільноти було визначене домінуючим впливом у торгівлі, а найбільше – в ремеслі. До 1666 р. цехові корпорації Нового Самбора формувалися тільки з віруючих римо-католицької церкви. Польська мова від початку XVII ст. міцно вкорінилась у міське діловодство і стала урядовою мовою та мовою між-етнічного спілкування. За влучним висловом Є. Мотилевича, це мова вулиці, ярмарків, а також еліти міщанства [16, с. 16].

Розселення польської групи також немов підкреслювало її панівне становище. На відміну від решти етно-конфесійних груп, для яких характерний не тільки релігійний, а й просторовий ізоляціонізм, географія розміщення римо-католицького населення охоплювала всі частини міста. Поляки однаково були присутніми як у центральній частині – на ринку та прилеглих вулицях – у середмісті, так і поза міськими мурами. Виняток становили території, що займали православні русини та євреї, тобто так звана "руська вулиця" і "бліх" ("на бліху").

Як польське середовище утримувало домінуючі позиції в місті? Адже в сусідніх містах – Дрогобичі, Старому Самборі – польська етно-конфесійна група, під тиском місцевих жителів змушена була відмовитися від монополізації у сфері управління та господарювання, але не володіла й частиною тих прав, якими користувалося самбірське міщанство римо-католицького віровизнання.

Відповідь слід шукати в ранній історії міст. Дрогобич, Стрий, Старий Самбір на час надання магдебурзького права існували як міські поселення й мали усталену етно-конфесійну структуру з характерним чисельним домінуванням у ній місцевого українського населення. Натомість Новий Самбір виник в результаті надання магдебурзького права групі німецьких колоністів, незважаючи на те, що його заснували на території вже існуючого поселення Погонич. Переселенці зі Сілезії та південно-німецьких земель, як уже було зазначено, зуміли витворити та розвинути форми міської самоорганізації з мінімальним впливом і залученням місцевого українського населення.

Останнє опинилося перед вибором: або залишатися поза межами міського життя, соціально й матеріально деградуєючи, або увійти до корпорації повноправних міських жителів, змінивши, однак, при цьому свою конфесійну приналежність. Такий крок оточуючі сприймали ширше, ніж просто релігійну конверсію. Як влучно зазначив З. Будзинський, "fundamentem owej (etnicznej–aem.) świadomości była odrębność języka, a bardziej jeszcze przynależność wyznaniowa (obrzędkowa) ta druga była tak silnie zakotwiczona w świadomości potocznej, że przejście z jednego wyznania czy obrządku na drugi, np. greckokatolickiego na łański bądź odwrotnie, łączyło się w opinii społecznej nie tylko ze zmianą Kościoła, ale i przynależności do grupy etnicznej" [13, с. 297]. Звідси і характерні висловлювання очевидців та учасників релігійних конверсій: "przystałem do Polaków", "Byli

Rusinami, teraz są Polakami", "zmieniła obrządek i została Polką", "drugi raz Polką została" [13, с. 298].

У контексті останнього припущення не викликає здивування наявність у місті чималої кількості чернечих римо-католицьких орденів, братств та щедрі надання самбірському парафіяльному костелові.

У 1406 р. Ельжбета, вдова Спитка з Мельштина, заснувала тут домініканський монастир, надавши йому земельні маєтки, а перемишльський єпископ дозволив домініканцям отримувати десятину з Озимини, Луки, Купнович.

У 1476 р. за сприяння Андрія Одровонжа, самбірського старости, в місті закладено бернардинський монастир, будівництво якого тривало до 1488 р.

У 1698 р. єзуїти заклали в Новому Самборі свою місію. Для цього воєвода мазовецький Мартин Хоментовський разом із дружиною Анною подарував їм власну ділянку в місті, що називалася "пляцем Скаршевських". У 1701 р. єзуїти створили колегіум із п'ятирічним терміном навчання. А в 1709 р. розпочали зведення власного костелу.

Із 1685 р. в місті осіли монахи-місіонери. Осередком їхньої діяльності став самбірський парафіяльний костел.

Функціонував у Новому Самборі також жіночий монастир бригіток. Він виник у 1620 р. з ініціативи Урсули Данилович, дочки Миколая Даниловича, самбірського старости в 1615-1624 рр. [17, с. 333–379].

Місіонерська діяльність цих релігійних інституцій із метою збільшення кількості вірних римо-католицького обряду була одним із основних напрямків їхньої діяльності. Таким чином, виконуючи свою місію, вони гальмували процес зменшення чисельності міського римо-католицького населення та перешкождали його асиміляції в українському середовищі, яке звідусіль оточувало Новий Самбір.

Наскільки небезуспішною та результативною була діяльність римо-католицької церкви, свідчить цікавий документ – датований 1571–1602 рр. фрагмент самбірської метрики з місцевого костелу. М. Грушевський охарактеризував його так: "Се книга записок Самбірського костелу, куди плебан записував розпорядження єпархіальні, заявленія, присяги і т. ін. – переважно в справах шлюбних: декрети про розвід, про підтвердження шлюбів, присяги в тім, що жених або заручена не мають живої жінки чи чоловіка, справи про супруга, що ухляється від спільного мешкання і т. ін." [1, с. 154].

До метрики також вносили записи, що стосувалися переходу з православного обряду на католицький. Власне, вони й були об'єктом вивчення з боку дослідника. М. Грушевський нарахував 77 таких записів. Хронологічно вони розподілені таким чином: 5 записів припадало на 1570-і роки, 41 – на 1580-і роки (з них 30 – на 1582–1584 рр.), 12 – на 1590–1591 рр., 12 – на 1593 р.

Дані про місійну діяльність самбірських плебанів, які навів М. Грушевський і фрагменти з метрики, що він навів, демонструють на конкретних прикладах, як саме поповнювалася польська спільнота в місті. Це відбувалося здебільшого внаслідок відречення "від схизми" слуг, господарі яких були римо-католиками. Як слушно припустив М. Грушевський "такі хазяєва, звичайно, й бували, мабуть, ініціаторами переходу". Серед неофітів були як жінки, так і чоловіки, однак останніх – значно менше. Є кілька записів про повторне хрещення неповнолітніх слуг, як правило, сиріт [1, с. 157–158].

Надзвичайно цікаві записи щодо змішаних шлюбів. Це, наприклад, накладення епітимії на якогось Андрія Шурого за те, що одружився з православною, і застереження про те, щоби своїх дітей хрестив за римо-католицьким обрядом. Інший запис – присяга Данила Яцькового, самбірського міщанина грецького обряду, який одружився з Ядвігою Слонською, в тому, що він не заборонятиме їй дотримуватися римо-католицького обряду та охрестить спільних із нею дітей в костелі [1, с. 157–158]. Таким чином, змішані шлюби не схвалювали. Можна припустити, не тільки тому, що вони зменшували чисельність пастви римо-католицької церкви. Згадані шлюби "розмивали" польське середовище та послаблювали соціальну згуртованість цієї етно-конфесійної групи.

Процеси релігійної конверсії на основі записів самбірської метрики, які відобразив М. Грушевський, тривали й у XVII ст. На жаль, наявний матеріал не дає змогу з'ясувати їхні

масштаби, однак у ньому подані цікаві деталі, невідомі з метрики, що висвітлюють один із методів залучення до римо-католицького обряду.

У 1675 р. Павла Бучковича прийняли до міського права. У відповідному документі зазначено, що П. Бучкович був сином православних русинів. Однак навчаючись та здобуваючи фах хірурга, він одночасно виховувався в повазі до римо-католицької церкви ("in fide catholica educatum") [6, с. 223]. Можливо, саме під час навчання П. Бучкович перейшов на католицизм. Таким чином, освітня діяльність католицьких релігійних інституцій у місті також спричиняла поповнення польської спільноти неофітами.

Окрім релігійної конверсії, відомі й інші засоби підтримання чисельності польської групи та джерела її поповнення.

Від кінця XVII ст. польська спільнота Нового Самбора почала дещо втрачати свої соціальні позиції. Так трапилося через ряд факторів. Насамперед, далися взнаки негативні тенденції розвитку міст Польщі зі середини XVII ст. В шляхетській Речі Посполитій суспільний статус міст та міщанства був низьким. В умовах посилення шляхетської анархії, перманентних війн зі східними сусідами (козаками, татарами і турками, москалями), збільшення податкового тягара це призводило до їх занепаду та деградації. Особливо важке становище було в невеликих містах та містечках на зразок Нового Самбора. Все це зменшувало привабливість міського життя в очах тих, хто бажав отримати міське право та спробувати досягнути певного соціального статусу і матеріального добробуту, займаючись ремеслом або торгівлею в місті.

Зі середини XVII ст. жителі Нового Самбора почали емігрувати в інші регіони та міста, що підтверджене так званими "генеалогіями" – актами, які засвідчували, ким були батьки отримувача такого документа, якого віросповідання й де проживали. Від 1669 до 1688 р. в міській книзі Нового Самбора внесено 32 такі "генеалогії", з них 13 видано особам – вихідцям із Нового Самбора, які переселилися в інші міста і краї. Зокрема, до Варшави – 4, Львова – 2, Познані – 1, Гнезно – 1, Пйотркова – 1, Замостя – 1, Любліна – 1, Угорщини – 1, Фордану – 1 [5, с. 23, 145, 189, 345; 6, с. 234; 8, с. 34, 256]. Усі переселенці, за винятком Андрія Радилівського та Яна Прислупського, – вихідці зі сімей римо-католиків. "Генеалогії" демонструють основні напрямки міграції. Це – великі міста, розміщені на захід від Нового Самбора.

Відтік римо-католицького населення зменшував чисельність польської громади. Однак ще більших втрат вона зазнала в результаті епідемії, що винищили чималу частину жителів Нового Самбора в 1705, 1710, 1715 рр. [4, с. 399–404].

Нарешті, прийняття унії, і, як результат, допущення до міського самоврядування та цехів представників руської громади позбавив польську громаду привілейованого становища й престижності. Приналежність до неї перестали розглядати як найкоротший і правильний шлях підвищення соціального статусу в місті.

У різні часи в Новому Самборі проживали московити, шотландці, вірмени, греки та представники інших етно-конфесійних груп. Якщо громади німців, поляків, русинів та євреїв "були об'єктами правових відносин, користувалися королівськими привілеями, виворили інституції та структури, що дозволяли керувати громадами (магістрат, інститути руських, єврейських та вірменських старших); їхні спільноти мали повну соціальну структуру (елітна верхівка, середній клас та біднота); значна їхня частина компактно проживала у визначених районах міста" [2, с. 12–13], то решта – не володіли згаданими ознаками, що давали б підстави говорити про них як про окрему громаду або володіли лише окремими з них. Такі групи були нечисленними, доволі мобільними й схильними до асиміляції.

До Нового Самбора вони потрапляли за різних обставин. Це могло бути викликано специфікою професійної діяльності. Наприклад, тогочасну торгівлю здійснювали купці, які змушені були самі транспортувати свій товар. Зміни ринкової кон'юнктури й інші обставини змушували окремих купців та їхні групи постійно переміщуватися з одного міста в інше, осідаючи у ньому в окремих випадках на тривалий час, а частіше ненадовго. Таким чином у Новому Самборі в першій половині XVII ст. з'явилися купці-шотландці. У 1660–1690-х роках у місті виникла торговельна факторія вірмен та греків. Останніми, найімовірніше, називали всіх представників Балканського регіону. Це засвідчено, зокре-

ма, таким цікавим документом, як опис майна покійного Богдана, грецького купця, який проживав у Новому Самборі. В документі він названий сербом [7, с. 545–546].

Імовірно, в місті мешкали також купці з Угорщини, Трансільванії та суміжних територій. Адже Новий Самбір розміщений на шляху, яким товари з цих країв транспортували далі на північ і на захід. Мукачівські та волоські купці згадані у судових справах Самбірського замку в XVI–XVIII ст. [3, арк. 1 зв.–2 зв.] Однак свідчень про їхнє перебування в Новому Самборі нема.

Ще одним способом, що забезпечував зростання населення Нового Самбора за рахунок представників іноетнічних груп, було розселення в королівських маєтках, у т. ч. в Новому Самборі, військовополонених та жителів територій, які відвоювала Річ Посполита. Так практикували в XVI–XVII ст. Конкретні випадки цього явища зафіксовані у метриці самбірського парафіяльного костелу кінця XVI ст., яку опублікував М. Грушевський. Тут серед навернених до католицизму згадані вихідці з "Московії" – "псковичани". Як слушно припустив М. Грушевський, у даному випадку маємо справу з особами, котрі потрапили в полон під час військового походу Стефана Баторія на Псков [1, с. 154]. На жаль, визначити кількість таких вихідців із Московії, які проживали в Новому Самборі наприкінці XVI ст., неможливо.

У другій половині XVII ст. в Самбірській економії поселяли турків із Язлова, які добровільно перейшли під протекцію польського короля. У листі-зверненні до адміністрації Самбірського замку та до магістрату Нового Самбора від 30 жовтня 1684 р. королева Казимира пропонувала розселити в економії 10 турків. Ті, котрі володіли якимось ремеслом, або вміли торгувати, могли поселитися в місті [7, с. 367]. Невідомо, скільки турків виявили бажання оселитися в місті. Так само без відповіді залишається питання про те, чи це була перша й остання спроба здійснити таку планомірну міграцію, чи робили й інші. Але добре відомими є наміри монархії всіляко сприяти зростанню чисельності таких переселенців у Самбірській економії та в Новому Самборі зокрема ("... bo tym przykładem widząc ze dobrze traktowani są może sie ich u więcej na nasze przeciagnąć strone...") [7, с. 367].

Соціальний і правовий статус представників іноетнічних груп був неоднаковий.

У випадку, наприклад, із турками-переселенцями чи полоненими жителями Московії можна однозначно стверджувати, що жодними правами, які підтверджували б їхню правову, професійну, етнічно-конфесійну окремішність, їх не наділяли. Щоб облаштуватися на новому місці, їм не залишалось нічого іншого, як прийняти католицизм, бо тільки це відкривало шлях для входження в корпорацію міщан. У свою чергу, так прискорювали переселенці свою асиміляцію в міському середовищі. Не дивно, що згадки про них зникли незабаром після того, як вони з'являлися в місті.

Правовий статус купців-іноземців був регульований королівськими привілеями та іншими документами, що видавала місцева влада, та які мали сприяти їхній торгівлі. Коли у 1660 р. перемишльський біскуп і самбірський пробоц звернулися до міської влади з вимогою вислати всіх зайшлих та випадкових осіб, які тоді перебували у місті, шотландський купець Давид Форбес пред'явив на свій захист королівський привілей ("servitorat KJM"), яким йому дозволено "всюди торгувати без перепон" [8, с. 36]. Один із таких "сервіторатів", що видав у 1683 р. Ян III голандському купцеві Берту Янсенсітерну, було об'явлено до міських актів Нового Самбора. Він дає змогу скласти уявлення про те, як виглядали такого роду документи, надані іноземним купцям [7, с. 282–283]. У зверненні король закликав максимально сприяти голандцеві та його факторам і агентам, які скуповували свинячу щетину. Визначив, скільки саме повинен кожний підданий Самбірської економії наготувати цієї щетини, та за якою ціною здавати голандському купцеві. "Сервіторати" могли також містити звернення короля до місцевої влади – магістрату і Самбірського замку – з проханням не чинити перешкоди у торгівлі й у разі потреби надати захист купцям-іноземцям [7, с. 36].

Маючи підтримку з боку влади, іноземні купці не прагнули інтегруватися у життя Нового Самбора. Більшість із них затримувались у місті ненадовго. Згаданий Давид Форбес, окрім описаного випадку, датованого 1660 р., більше в міських актах не фігурує. Таких прикладів можна навести чимало. Кілька згадок упродовж кількох місяців, максимум



кількох років у міських актових книгах – це вся інформація про купців вірмен, греків та шотландців, які проживали у Новому Самборі. Тільки-но вони залишали місто, відомостей про них більше не було. Поряд із тим траплялися винятки. Наприклад, Мюрат Норсесович, вірменський купець, одружився, купив "Лобосовську" кам'яницю й набув міських прав у Новому Самборі. Його статус із 1685 р. встановлено як "самбірський міщанин" [7, с. 368, 530–531]. Ще один вірменин – Стефан Бальцеревич – також пов'язав життя з Новим Самбором. Купець і власник млина Габріель Кохрон, який був одним із основних постачальників угорського вина до Львова, й у якого проживав Давид Форбес, належав до вихідців із Шотландії. Він та його нащадки до початку XVIII ст. залишалися самбірськими міщанами [9, с. 30; 10, с. 10, 23, 32; 11, с. 11, 36, 58; 12, с. 54].

Наявність у Новому Самборі чисельної факторії у 1660–1680-х роках змушувала купців-вірмен та греків подбати про свої релігійні потреби. Відомо, що разом із купцями у місті мешкав Теодор Мінасович, вірменський священик ("ritus armenici praesbiter") [7, с. 36–37].

Таким чином, упродовж XVI–XVIII ст. Новий Самбір залишався багатоетнічним містом, де знайшли притулок представники кількох націй, зокрема поляки, московити, угорці, шотландці, вірмени, греки тощо. Вони, потрапляючи сюди за різних обставин, відповідно, відрізнялись і за статусом. Наприклад, поляки творили чисельну громаду, яка сповна користувалася всіма міськими привілеями й протягом тривалого часу залишалася панівною в місті. Інші іноетнічні групи були мало чисельними, й їхня етнічна окремішність ніяк не артикульована в жодних правових актах.

#### *Список використаних джерел*

1. Грушевський М. Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. Ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". – 2004. – С. 154–160.
2. Капраль Мирон. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.
3. Наукова бібліотека Львівського національного університету. Відділ рідкісної книги, стародруків та рукописів. – Ф. "Архів Самбірської економії". – Спр. 542/III.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 259.
5. ЦДІАУЛ. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 155.
6. ЦДІАУЛ. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 156.
7. ЦДІАУЛ. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 157.
8. ЦДІАУЛ. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 160.
9. ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 829.
10. ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 830.
11. ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 836.
12. Шиян Р. Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 50–55.
13. Budzyński Zd. Od Religii do Narodu. Problem tożsamości religijnej i etnicznej na pograniczu polsko-ukraińskim w latach 1772–1939 // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Вимір, 2002. – С. 295–305.
14. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390–1795 // Zabytki dziejowe. – Lwów: Wyd-wo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1936. – Т. IV, zesz. 2. – 238 s.
15. Janeczek J. Exceptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły // Przegląd Historyczny. – 1984. – Т. 75. – S. 527–542.
16. Motylewicz J. Społeczności etniczne w miastach województwa ruskiego w XVI–XVIII wieku // Studia Przemyskie. – Przemyśl: Południowo-wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2004. – Т. 2. – S. 13–26.
17. Skowyra M. Z dziejów samborskich klasztorów // Premislia Christiana. – Przemyśl, 2001. – Т. IX. – S. 333–379.

Lesya Smutok, Igor Smutok

## ETHNIC AND RELIGIOUS COMPOSITION OF CITIZENS OF NOVYY SAMBIR IN XVI–XVIII CENT

The article deals with and religious composition of citizens of Novyy Sambir in XV – XVIII cent. The author marks that it was not homogeneous. The main groups were German, then – Polish, Russian and Jews. Besides at different times there lived Armenian, Scotsmen, ect. But they did not have autonomous rights and did not create a separate legal group. The article shows the history of Polish community and other ethnic groups and how they start living in the town.

УДК 94 (478)

Вадим Ореховський

## ПЕТРО МОГИЛА ТА РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII СТОЛІТТІ

*Розглянуто питання церковної реформи на Україні за часів митрополита Петра Могили (1632–1637 рр.).*

Київський митрополит Петро Могила належить до кола найвидатніших діячів української і не тільки української історії XVII ст. Саме з ним пов'язують той могутній поштовх, що сприяв виведенню православної церкви з кризи, в якій вона опинилась у XVI ст. Зрозуміло, що ця особистість стала предметом дослідження значної кількості як вітчизняних, так і західних вчених [7; 8; 14; 16].

Мета цієї статті – дослідити основні напрямки церковної реформи П.Могили, що привели до низки якісних перетворень у становищі Київської митрополії, еволюції її суспільного статусу.

Початок XVII ст. був характерний подальшим наростанням конфронтації у суспільних колах Речі Посполитої. Берестейська церковна унія 1596 р. залишила у спадок розколоту Київську митрополію, що складалася фактично з двох церков – “з'єдиненої”, наділеної офіційним статусом греко-католицької та “нез'єдиненої” – напівлегальної православної, яку не визнав уряд країни.

Правда, протягом першої чверті XVII ст. становище останньої певною мірою змінилося на краще. В результаті наполегливих зусиль православної шляхти, що виявилися у 1601–1607 рр. польські сейми 1607 та 1609 рр. офіційно визнали існування православної церкви. Конституції цих сеймів надовго стали для православних правничою засадою у боротьбі за свої права [1, с.151; 10, с. 236].

Однак, визнання де-юре існування у Речі Посполитій двох церков візантійського обряду не змінило їх статусу. Уніатську церкву підтримував уряд, ієрархію її визнавав і збільшував король. У той же час православна церква опинилася під загрозою повної втрати своєї ієрархії, що загрожувало її існуванню.

Якісно нова доба в історії українського православ'я розпочалася з активним залученням до оборони церкви та інтересів віруючих нової суспільної верстви – козацтва. Вступ у 1615 р. до Київського Богоявленського братства гетьмана Петра Сагайдачного став тією подією, що значно активізувала церковне життя [6, с. 225].

У 1620 р. православна ієрархія була відновлена. Це стало можливим завдяки сприянню козацького Війська Запорозького на чолі з його гетьманом П.Сагайдачним та київського братства. Єрусалимський патріарх Феофан, який повертався з Москви, де збирав пожертви для Східної церкви і брав участь у висвяченні Московського патріарха Філарета, на кордоні з Московією зустрів загін козаків, котрий супроводжував високу духовну особу до Києва. Саме тут Феофан висвятив у сан митрополита Київського Йова Борецького – ігумена Києво-Михайлівського монастиря, колишнього ректора Львівської, а згодом – Київської братських шкіл, а також ще п'ятьох єпископів [2, с. 251–253; 6, с. 225].

Хоча висвячення і було канонічним характер, воно натрапило на жорстокий опір із боку королівської влади, католицького духовенства та шляхти. Король Сигізмунд III оголосив патріарха Феофана ( на цей час козаки вже вивезли його за кордони Речі Посполитої) турецьким шпигуном, а православних ієрархів, яких він висвятив – незаконними і такими, котрі підлягають арешту й суду. З свого боку уніатський митрополит Й.Рутський піддав анафемі новопоставлених єпископів. Піддати "руських лжеєпископів" заслуженому покаранню закликав папа [13, с. 121–122].

Боротьба за легалізацію української православної ієрархії розтягнулася більше ніж на десять років. Тільки після смерті Сигізмунда III у 1632 р. були задоволені рішеннями домагання козацтва і православної шляхти. Велике значення у цих подіях мало обрання новим митрополитом Київським архімандрита Києво-Печерської лаври П. Могили.

Петро Могила народився в сім'ї молдавського господаря Симеона Могили та його дружини, угорської князівни Маргарет у грудні 1596 р. Його сім'я, глибоко православна, була тісно пов'язана з Україною, зокрема зі Львівським братством. Тут згодом і навчався юний Петро, а незабаром – у Замойській академії. У 1621 р. П. Могила взяв участь у Хотинській битві й став відомим польському королеві Владиславу. Однак військова кар'єра не приваблювала П. Могили. Він під впливом Київського митрополита Йова Борецького прийняв чернецтво. У 1627 р. його було обрано архімандритом Києво-Печерського монастиря [9, с. 162–163; 11, с. 394–395; 15, с. 83–84].

На ієрархічну дорогу П.Могила вступив в умовах, коли православна руська аристократія шукала шляхи до послаблення напруги у відносинах із урядовими колами Речі Посполитої та досягнення легалізації православної ієрархії, яку все ще не визнавали. Саме постать лояльного до Польщі аристократа полегшила можливість компромісної угоди між православною шляхтою та польським урядом.

1 листопада 1632 р. польський король Владислав підписав так звані "Пункти заспокоєння обивателів грецької віри". На думку знаного історика-україніста С. Плохія: "Пункти були фактичним визнанням православної церкви з боку держави, давши православним право мати власного митрополита і єпископів та створивши підґрунтя для розв'язання майнових суперечок між православними й уніатами" [13, с. 130]. Нові можливості відразу ж використали православні депутати, які негайно обрали "законного" митрополита та двох єпископів. Цим "законним" митрополитом і став, про що вже йшлося, Петро Могила.

За час перебування на митрополичому престолі (1632–1647 рр.) він докорінно реформував церковне життя.

Однією з найнагальніших проблем, що стояли перед новим митрополитом, було зміцнення церковної організації, зруйнованої у період безієрархічного існування. Першим напрямком діяльності П. Могили у цій сфері стала боротьба з порушенням канонів при введенні в духовний сан та обійманні церковних посад. Найпоширенішим тут було так зване "двоєжонство" священиків, яке траплялося навіть у вищих церковних колах.

Прикладом принципової позиції митрополита щодо цього питання стала активна протидія останнього обранню шляхтича Івана Романовича Поппеля на Перемишльську єпископську кафедру. Хоча того ж І. Поппеля обрала громада, й він отримав королівський привілей, П. Могила залишився непохитним і відмовив шляхтичеві у посвяті, мотивуючи це тим, що "...проти совісті та правил святих отців вчинити того не можемо" [10, с. 294].

Іншим напрямком, спрямованим на впорядкування внутрішнього життя церкви, стало те, що митрополит перевіряв канонічну законність рукопокладень священиків. Зокрема, останні повинні були представити документи про висвяту – "ставлені грамоти". Якщо

з якихось причин, таких документів не мали, їх слід було замінити спеціальними свідоцтвами від представників громади про законність свого служіння. Тільки тоді священики отримували спеціальні свідоцтва замість втрачених [10, с. 295].

У свідоцтвах було наголошено на таких обов'язках священиків: добра поведінка, турбота про паству, здійснення у визначені дні літургій. Їх застерігали від благословення неканонічних шлюбів; зобов'язували дванадцять разів на рік сповідатися перед старшим духівником і документально це підтверджувати; вони обіцяли не залишати престолу без митрополичого дозволу і благословення [10, с. 295].

Наступною складовою, що мала на меті реформувати церковно-адміністративне управління, стало запровадження регулярних "візитацій" підпорядкованих митрополитові єпархій. "Митрополичі намісники", які їх здійснювали, були наділені дуже широкими повноваженнями: вони мали право тимчасово замінити єпископські кафедри, представляти митрополита в судах та урядових установах, наглядати за монастирями та чернецтвом [5:455; 10:296].

Велике значення відігравали особисті "візитації" Петра Могили як на спільні сейми до Кракова або Варшави так і в інші міста й особливо монастирі, котрі митрополит відвідував "яко пастир" [5, с. 455; 10, с. 296].

Велике значення у зміцненні церковної юрисдикції відіграло введення консисторських судів, які й мали розбирати різні конфлікти серед духовенства. Членами консисторії були, як правило, освічені ченці, переважно з тих, хто мав досвід управління та духовно-викладацької роботи [5, с. 455; 10, с. 297–298].

Митрополиту владу не можливо було зміцнити без залагодження стосунків із братствами. Звичайно, що П. Могила не міг не обмежити деяких претензій останніх, але головним принципом у стосунках митрополита з братчиками було не конфліктування, а відстоювання своєї гідності як голови Київської митрополії, а також обережні й водночас дуже наполегливі намагання особисто брати участь у діяльності братств. Безумовно, що в цій справі звання екзарха, яке Петро Могила отримав від Константинопольського патріаршого престолу, значно допомогло у подоланні протиріччя між братською ставропігією та митрополичою владою [10, с. 298–299].

Ще одним аспектом багатогранної діяльності П. Могили стали його зусилля щодо відновлення та збереження національних християнських святинь. У цій діяльності він визначив декілька напрямків: відбудова та реставрування київських храмів; оздоблення й влаштування храмових ризниць; збирання й поповнення зібрань святих мощей.

Багато київських храмів відновлювали саме завдяки зусиллям Київського митрополита. Серед них: Софійський собор, Видубицький та Флорівський монастирі. Успенський собор Києво-Печерської лаври, Десятинна церква, храми Спаса на Берестові та св. Василя [4, с. 98].

Важливою для П. Могили була підтримка з боку російського царя Михайла Федоровича Романова. Тільки до нього Київським митрополит відправив 19 листів із проханням про "царську милостиню" і отримав безліч соболів на "составление, создание и украшение Божих храмов" [4, с. 101].

Завдяки діяльності П. Могили за Києвом закріпилося значення святині руського православ'я.

Особливу увагу митрополит приділяв культурно-освітній справі та впорядкуванню богословсько-культурої діяльності церкви. Одним із найамбітніших його проектів у царині освіти стала розбудова Київської колегії, створеної у 1632 р., до того, як Могила обрали митрополитом.

Виводячи свою колегію на рівень сучасної йому європейської науки, П.Могила запозичив у католицьких колегій Західної і Центральної Європи адміністративну структуру, ввів курс "семи вільних наук" і латинську мову як предмет вивчення та викладання, з огляду на те, що нею послуговувалися в усіх університетах Європи, у науці, літературі, дипломатії, судочинстві. Ще навчаючись у молодшому відділенні колегії, учні мали використовувати латину не тільки на уроках, а й за стінами класів, у повсякденному житті [15, с. 87].

У колегії вивчали також і старослов'янську мову. Спочатку в молодших класах за-своювали її ази, а в старших нею писали вірші й панегірики [15, с. 87].

Дбаючи про поширення освіти в регіонах України, П. Могила заснував "училишні ко-лонії" Київської колегії – в Кременці (1636 р.), Вінниці (1638 р.), Гощі (1639 р.), Більську (1640 р.), а також колегіум у Яссах (1640 р.), греко-латинську школу у Торговиштах [15, с. 88].

Розвиток колегіуму П. Могила вважав за необхідне забезпечити і з матеріального боку. На утримання закладу використовували доходи з частини земельних володінь Ки-єво-Печерської лаври. Збирав митрополит П. Могила і спеціальні пожертвування. Засну-вав бібліотеку [11, с. 398].

Колегіуму заповів і більшу частину власного майна – села Вишеньки та Гнідин, хуто-ри Позняківку й Пологи та ін., а також 65 тисяч злотих готівкою і під закладом, родинний срібний посуд, митрополичий одяг й митру і найбільшу свою цінність – бібліотеку (2131 книгу). Своїх наступників він закликав берегти колегіум "яко єдину заставу посеїбічному життю" [15, с. 89].

Велике значення у реформуванні церкви відіграла видавнича діяльність митрополи-та. Він встановив контроль над православними друкарнями і контролював, що вони пуб-лікували. У друкарні Києво-Печерської лаври видавали богослужбові книги, богословські твори та шкільні підручники. У 1646 р. за участю П. Могили у Києві було видано право-славний службеник, що посприяло вдосконаленню літургійної практики. Однак найбіль-шою богословською заслугою Київського митрополита стало те, що він написав право-славний катехізис. Його у 1643 р. схвалили східні патріархи, а у 1645 р. його видали у Києві. Як стверджує С. Головащенко, "... саме ця книга стала символічною книгою світо-вого православ'я, загальноновизнаним викладом віровчення" [6, с. 226].

Часів перебування П. Могили на митрополичій кафедрі характерні певними спроба-ми поліпшити стосунки між уніатами і православними. У 1636 р. польський король Вла-дислав IV видав універсал із пропозицією обговорити питання об'єднання церков на на-ступному сеймі. Однак Рим відмовив у проведенні спільного православно-уніатського собору. У листах до Владислава та П. Могили папа і конгрегація кардиналів наполягали на тому, що об'єднання можливе тільки на умовах визнання рішень Флорентійського со-бору 1439 р. та зверхності Римської церкви. Сенс їх полягав у тому, що замість об'єднання передбачали приєднати православну церкву до католицької, а також вилучи-ти першу з єднання із іншими східними церквами. Звичайно, що за таких умов, досяг-нення угоди було неможливим [13, с. 133].

Майже через десять років ідея об'єднання двох церков у так званій "універсальній унії" знову набуває реальних контурів. Тим більше, що цю ідею підтримував король Вла-дислав, який бажав припинення ворожнечі між представниками різних християнських конфесій і внутрішнього спокою в країні. У 1645 р. посланець короля Валеріян Магні привіз до Риму план "універсальної унії", найімовірніше, авторства Петра Могили і пра-вославного магната Адама Кисіля [3, с. 95; 12, с. 85].

Цей проект складався з двох частин: критики Берестейської унії (1596 р.) та нового плану злуки. За задумом авторів проекту, унія мала бути об'єднанням двох різних цер-ков, а не підпорядкуванням одна одній. Рим вирішив розпочати переговори й доручив цю справу папському нунцію у Польщі. Однак, поки дійшло до конкретних дій, П. Могила помер у 1647 р. Переговори тривали, але бракувало авторитету для остаточного розв'язання проблеми. Хмельниччина перервала їх із гаслом: знищити унію. Руська цер-ква залишилася розділеною. Це була ледь не єдина справа, яку митрополит не довів до кінця [3, с. 95–96].

Таким чином, 14-річний період перебування на митрополичому престолі П. Могили був характерним успішним реформуванням православної церкви на українських землях, що приготувало її до викликів та потреби конкурувати з католицькими і протестантськи-ми суперниками.

Саме за П. Могили – енергійного адміністратора та видатного богослова – Київська митрополія набула статусу найбільш самостійної і авторитетної за весь час свого існу-вання

*Список використаних джерел*

1. Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Мн.: Лучи Софии, 2002. – 432 с.
2. Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Т.4. – Львів: Місіонер, 1998. – 280 с.
3. Великий В. Важливий проект Петра Могили від 1645 р./ Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – С. 95–96.
4. Верещагіна Н. Древні християнські святині Києва та діяльність Петра Могили по їх відновленню й збереженню/ Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – С.97–103.
5. Воейков Н.Н. Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – 656 с.
6. Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
7. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). В 2 т. – Киев, 1883–1898.
8. Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – К., 1997.
9. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Мартис, 1993. – 443с.
10. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. II. Українське православ'я / За ред. проф. П.Яроцького. – 1997. – 376 с.
11. Карташев А. В. История Русской церкви: В 2 т. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т.1. – 846 с.
12. Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП "Трансінтех", 1992. – 160 с.
13. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К. Критика, 2005. – 496 с.
14. Феномен Петра Могили. Біографія, діяльність, позиція. Ред. В. Климов. – К., 1996.
15. Хижняк З. Великий і мудрий митрополит П.Могила / Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – С.83–90.
16. Sysyn, Frank E. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Works: Divergent Views on Seventeenth-Century Ukrainian Culture // HUS – 1984. – №1–2. – P. 155–187.

**Vadym Orehovskij**

#### PETER MOHYLA AND RELIGION REFORM IN THE UKRAINE IN XVII CENTURY

**This article is devoted to one of the prominent events of the Ukraine history - reform of the orthodox church in XVII cent.**

УДК 94 (477)

**Наталія Коростіль**

#### КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ СФЕРА СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

*Висвітлено становлення духовної сфери та освіти українських аграріїв в умовах іноземного поневолення.*

Розбудова незалежної України потребує глибокого вивчення і критичного осмислення соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському селі. Історія Східної Галичини є органічною частиною історії українського народу. Закономірно, що перші позиції у висвітленні цієї тематики зайняли західноукраїнські історики, для яких вона ближча й актуальніша. На особливу увагу заслуговують дослідження І. Васюти [1], Ю. Сливки [2], М. Литвина і К. Науменка [3], М. Кугутяка [4], С. Качараби [5], О. Рубльова [6], В. Смолея [7]. Окремі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку Га-

личини розглянуто у монографіях і статтях О. Лисенка, І. Пилипів, В. Марчука, О. Марущенка, М. Стрішенця, Л. Родіонової, О. Малярчука та інших.

Відновлена II Річ Посполита пріоритетними шляхами перебудови вважала відродження пригніченої більш як столітнім чужоземним гнітом власної культурно-освітньої сфери. Якщо раніше Пруссія послідовно намагалася перетворити школу на засіб германізації поляків, а Росія цілеспрямовано наступала на національну школу, то тепер поляки аналогічним чином намагалися діяти щодо українців та інших національних меншостей держави.

В особливо важкому стані у післявоєнний час перебували українські, єврейські, німецькі та інші меншини, які зіткнулися з великими труднощами у розвитку своєї культури, рідної мови. Перешкоди в організації культурно-освітньої сфери виникали ще й тому, що до моменту створення у 1918 р. незалежної Польщі в кожній із трьох її частин діяла своя полікультурна система. На порядок дня постала проблема створення єдиного культурно-освітнього простору і гарантування прав національним меншинам. Становище ускладнювалося тим, що у ставленні до реформування не було єдиної державної позиції. Однак правлячі кола взяли гору. Клерикалізація польської школи супроводжувалася полонізацією шкіл у Західній Україні, що проявилася у конституції 1921 р. і законі про школи 1924 р.

Утворення незалежної Польської держави створило сприятливі умови для розвитку саме польської культури, освіти і науки. Польська держава упереджено ставилася до культурних надбань національних меншин, й особливу увагу звертала на їх ставлення до великодержавної політики у соціокультурній сфері. Щодо як політики, так і культури територію Східної Галичини влада розглядала як невід'ємну частку "польськості", недоторканої з точки зору претензій на неї інших чинників. "Руську" землю вважали "пантеоном цвіту польського рицарства" й об'єктом "цивілізаційно-культурної місії" Польщі на сході. Польська "вищість" надавала тільки польській шляхті (інтелігенції) або тим, які стояли близько до неї, право бути носієм влади і культури як польського, так і українського населення. Неполяки – українці, євреї, німці – були офіційно позбавлені такого права.

Зайнявши у 1919 р. Галичину, польська влада застала тут порівняно добре організовану систему української освіти. Дотримуючись лінії "польського державотворення", влада негайно внесла значні зміни. Якщо у 1911/1912 навчальному році українських шкіл у Галичині було 2612, то вже у 1920/1921 н. р. – 1930 (на 682 менше). В той час кількість польських шкіл збільшилася з 1537 до 1872 [8, с. 88]. Як свідчить "Доповідна записка Наркомату освіти УРСР ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР про систему шкіл в Західній Україні" від 30 вересня 1939 р., кількість шкіл за мовами навчання була такою: українських – 139; польських – 2731; польсько-українських – 2198; польсько-німецьких – 7; німецьких – 79; єврейських – 1; за національністю учнів народних шкіл: українців – 510 тис., поляків – 250 тис., євреїв – 70 тис., німців – 4207; за національністю вчителів народних шкіл: поляків – 10125, українців – 2477, німців – 95, євреїв – 17 [9, с. 52].

Школи національних меншин лише номінально вважали українськими, німецькими, єврейськими. За шовіністичною великодержавницькою ідеологією, змістом навчання ці заклади освіти були польськими. Жителька м. Калуш (нині Івано-Франківської області) І. Сохацька згадувала, як одного разу вона розмовляла у коридорі гімназії українською мовою, й до них підійшов професор і сказав польською: "Ви перебуваєте у стінах гімназії, тому прошу розмовляти польською. Деінде можете спілкуватись, як хочете". Цей факт підтверджує, що відбувалося повне ігнорування української мови. Тим більше, що гімназія була приватним закладом. Окрім цього, гімназисти не знали навіть імен та прізвищ своїх викладачів, а зверталися до них лише безіменним "пане професор" чи "пані професорко". У гімназії навчалася не так уже й багато дітей. Причина – насамперед матеріальна, адже наука для гімназистів коштувала недешево. Часто батьки змушені були тяжко працювати, продавати землю для того, щоби забезпечити своїм дітям належні освіти та виховання [10].

Плата за навчання була надто високою: в середньому закладі – 220 злотих щорічно (стільки коштували 20 ц жита – середній урожай з гектара орного поля), у вищій школі –

до 1000 злотих. У багатьох гірських і пригірських селах Східної Галичини діти селян взагалі не мали змоги навчатись, оскільки тут не було ні польських, ні українських шкіл. Через це кількість неписьменних у краї була значно більшою, ніж у Польщі загалом. Так, у 1936 р. неписьменних віком понад 10 років у Станіславському воєводстві налічувалося 51%, Тернопільському – 40%, Львівському – 33,9%, а в Познанському – 4% [11, с. 16–17].

Сільські діти від немовлят перебували у значно гірших умовах. Господарі-родичі часто приділяли більшу увагу догляду "за господаркою і худобою", ніж "дітвакам, бахурам". Діти постійно наражалися на різні небезпеки через вимушену обмеженість батьківського догляду, масове каліцтво, раннє "запряження до всяких робіт". Ходіння в брудному одязі, купання у болотистих річках, "завошивлення", погане харчування було звичними явищами. Тож виховання сільських дітей та молоді у свідомих українців було першочерговим завданням.

Насамперед слід зауважити, що переважну більшість сільських мешканців становили українці, набагато бідніші та менш освічені, ніж євреї, поляки, німці. Пріоритетними напрямками діяльності польської влади були контроль за рівнем свідомості місцевого населення, намагання пригальмувати процес національної самоідентифікації українського селянства.

Як і в ХІХ ст., священики Греко-католицької церкви виступали ініціаторами створення світських культурно-освітніх та господарських товариств, організаторами низки шкіл, видання релігійно-історичної літератури. В цьому велика заслуга митрополита А. Шептицького. Першоєрарх ГКЦ вважав, що народ, який не має політичної свободи, все ж може залишити свій знак у розвитку людства, давши культурі великих, видатних людей. Він виявив глибоке розуміння процесу національної консолідації та політичної свідомості через досягнення високого рівня розвитку культури та освіти. Крім релігійної роботи, митрополит великого значення надавав світській освіті.

У 1918 р. в руслі загальної політики полонізації влада закрила у Львівському університеті українські кафедри, звільнила багатьох професорів-українців. Унікальним явищем в історії світової культури стало заснування Українського таємного університету (УТУ), який здобув визнання й за кордоном. Його створили діячі Наукового товариства ім. Шевченка, ГКЦ та інших українських організацій, які таємно надавали УТУ свої приміщення. Університет функціонував на пожертви студентів та їхніх родин, зібрані у краї та за кордоном. Видавничу діяльність здійснювали в друкарні ордену отців Василіян у Жовкві. У 1925 р. Таємний Університет насильно ліквідувала польська влада.

У 1928 р. завдяки зусиллям митрополита А. Шептицького була заснована Львівська богословська академія – єдиний український вищий навчальний заклад за часів Речі Посполитої Польської. Першим її ректором був отець доктор Й. Сліпий, який згуртував кращих богословських та світських вчених.

Продовжувало плідну роботу Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, в якому працювали видатні вчені М. Возняк, В. Гнатюк, І. Горбачевський, Ф. Колесса, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, В. Щурат та інші.

Українські культурно-освітні діячі зайнялись організацією нових громадських і наукових установ та налагодженням видавничої справи як на окупованих землях, так і в еміграції. Праця над підняттям рівня освіти, культури і національної свідомості набирала в народних масах дедалі більшого розмаху. Центрами національно-виховної роботи серед українців стали читальні "Просвіти" – найголовніші культурно-освітні організації в сільській і приміській місцевостях. Вони щорічно влаштовували понад 20 тисяч різних прилюдних виступів. Успішно працювали й інституції товариств "Сокіл", "Пласт", "Орли", "Чорногора", "Молода Галичина", "Луг" (організаційно-ідеологічна трансформація "Січі"), "Союз Українок", "Українська захоронка", "Українське Педагогічне Товариство" (згодом "Рідна Школа" УПТ). Згідно зі статутами, "Сокіл" – "руханково-спортивне" товариство, "Луг" – "пожежно-руханкове", "Пласт" – "скаутсько-релігійне", однак, їх діяльність була базована на українській державницькій ідеології. Українці – випускники гімназій, вчительських семінарій займали "низові" посади, творячи в кожному селі та містечку порівняно потужну групу місцевої інтелігенції та "філії", "кружки", "гнізда", "секції" різних організацій. Освічені



українці ставали войовничими виразниками антипольських настроїв і радикальних поглядів.

Польська адміністрація особливо прискіпливо ставилася до українських інтелігентів, які були потенційними носіями загрози поширення серед населення національної ідеї. Сумнівати у лояльності українців уряд мав усі підстави. Досвід польсько-української війни 1918–1919 рр. та подальші суспільно-політичні події давали незаперечні факти того, що українці не відмовляться від своїх намірів боротися за самостійну державу.

Непривабливе й безправне становище українського селянства відбивалось і на інших соціальних групах, передовсім – інтелігенції. Так, до Першої світової український селянин-середняк міг відправити до гімназії одного або навіть двох синів, а після війни одного інтелігента могло "видати" лише кожне третє-четверте господарство. Погіршення економічного стану української спільноти призвело до різкого зменшення чисельності українських студентів, які навчалися за кордоном – у Празі, Берліні, Відні. Також серед студентів було чимало так званих "відскоків" – молодих людей, які не могли завершити навчання через фінансові труднощі й поповнювали ряди української напівінтелігенції. Всі ці зміни у соціальному складі інтелігенції негативно позначилися на рівні інтелектуального життя українського суспільства у міжвоєнній Галичині порівняно зі "старими добрими австрійськими часами" [12, с. 188].

Удаючись до характеристики галицької сільської інтелігенції, необхідно зважити на ряд особливих аспектів. Із огляду на специфіку досліджуваного періоду ми не можемо підходити до потрактування інтелігенції ні з культурологічних, ні зі соціологічних позицій. Якщо перший підхід передбачає пояснення інтелігентності на основі світогляду особистості, її ціннісних орієнтацій, то другий – визначає її як окрему соціальну групу в структурі суспільства, при якому головну увагу приділяють наявності спеціальної кваліфікаційної сертифікації, тобто здобутій освіті. Тому правильним, на наш погляд, є твердження О. Баран про те, що нова українська генерація оцінювала свою громадську діяльність не з погляду фахової зайнятості, а як священний обов'язок служити народові, національній справі. Досліджуючи галицьку інтелігенцію, треба враховувати насамперед єдність соціального і культурно-особистісного аспектів. До представників української сільської інтелігенції – учительства й духовництва – необхідно зарахувати "сільських філософів" і "газетників", які постійно прагнули до самоосвіти. Ця категорія суспільних діячів, яку доволі часто протиставляють сільській інтелігенції, відома під назвою "селянська інтелігенція". Серед її переваг сучасники називали детальне знання обставин сільського життя, близькість до народу, а головне – фінансову незалежність від державного бюрократичного апарату. Такі селяни були громадськими діячами, очолювали осередки різноманітних товариств, партій, цих активістів обирали послами (депутатами). Вони самотужки опанували літературу, передплачували періодичні видання, створювали бібліотеки, пропитували культурні надбання серед сільського населення [13: 307–308].

Аналіз статутів кооперативів краю свідчить, що у параграфі 5 пунктом 10 обов'язково офіційно документували – "для піднесення культурного рівня своїх членів, для поширення кооперативних ідей та ідеї ощадності, а також для приєднання до кооперативи нових членів, буде кооператива засновувати читальні, бібліотеки, улаштувати лекції, виклади і спеціальні курси, в першу чергу з обсягу кооперації та сільського господарства, дослідні поля, вистави, вечірки, концерти, прогульки, фестини та всякого роду товариські забави, притягати своїх членів до заняття спортом всякого роду" [14: арк. 2]. Поєднання національних і соціальних пріоритетів визначали найпоширеніші назви сільських кооперативних товариств краю: "Боротьба", "Будучність", "Воля", "Віра", "Воскресіння", "Відвага", "Громада", "Єдність", "Заграда", "Згода", "Злука", "Курінь", "Наша вигода", "Наше життя", "Наше добро", "Поступ", "Перемога", "Рідна хата" і т. д.

Гідним прикладом для всього українського суспільства була діяльність об'єднаного галицького жіноцтва. Вони брали активну участь у суспільно-політичному житті, проводили широку просвітницько-опікунську роботу серед населення краю. В грудні 1925 р. колективними членами "Союзу українок" стали товариства "Кружок імені Ганни Барвінок" (Львів), "Товариство українських жінок" (Станіславів), "Жіноча громада" (Дрогобич). За допомогою з'їздів, жіночих віч українське жіноцтво мало змогу зосередити культурно-

просвітницьку, частково політичну та економічну роботу в містах і селах Західної України. Дбаючи про вихід українського суспільства з економічної кризи, організоване жіноцтво з ініціативи О. Кисілевської, М. Рудницької, І. Блажкевич та інших проводило ряд просвітницько-економічних віч для заохочення жінок до економічної освіти та піднесення господарсько-кооперативної культури, організації власних галантерейних майстерень, ремісничих цехів. На вічах передові жінки пропонували конкретні шляхи заробітку грошей на утримання своїх сімей, із ініціативи таких жінок курси навчання тієї чи іншої професії мали стати основою для будівництва жіночих господарських шкіл. "Союз українок" у співпраці з іншими організаціями використовував таку організаційну форму роботи, як курси інструкторок-організаторок жіноцтва. Вони були кількамісячними, одномісячними, однотижневими, де, крім методики організації різних справ жіноцтва, навчали кооперації, правознавства, культури, домашнього господарювання, організації дитячих садків тощо [15, с. 71–72].

У розвитку українського національно-культурного життя особливу роль відіграли товариства "Просвіта" та "Рідна школа". Перше товариство організувало бібліотеки, читальні, світлиці, курси, друге – дошкільні заклади, народні, середні й фахові школи. Їх філії охопили майже всю територію Східної Галичини. Основною сферою роботи товариств була культурно-просвітницька робота, на полі якої вони серйозно конкурували з різноманітним польськими та єврейськими інституціями. Використовували різні форми: аматорські театри, хори, обговорення книг, освітню роботу, розповсюдження українських видань. Згадані товариства часто були єдиними культурними установами на тому чи іншому терені та зосереджували навколо себе все життя громади. Можливість спілкування з багатою українською культурою пролягала саме через них. Формуючи українську еліту, товариства збирали до своїх лав національно-свідомі сили – від селянина до священиків та політиків.

Керівництво "Просвіти" домагалось права раз на рік у кожному галицькому селі організувати фестини, тобто виступи хору й сільські забави. На них з'їжджалися гості з довколишніх сіл. На центральному майдані села на високій мачті майорів синьо-жовний прапор. Хор у національному одязі врочисто виконував гімн "Ще не вмерла Україна", а також "Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити", "Заповіт" Т. Шевченка, "Гей зі Львова до Мукачєва", "Соколи, соколи", "Ми гайдамаки" та інші пісні. У численних донесеннях повітових старостів і поліції польською мовою подані тексти цих заборонених українських пісень. Мали місце випадки, коли перед початком фестин виголошували патріотичні промови. Польська поліція часто арештовувала промовців і звинувачувала їх в образі Речі Посполитої [16, арк. 15–16]. Молодь села могла продемонструвати спритність, винахідливість у різних спортивних іграх. Традиційним було змагання: на великому намащеному воском стовпі висіла пара нових чобіт: хто зніме, тому вони й дістануться. На фестини звозили святкові страви, солодощі, напої, але горілки ніхто й не думав там не було.

Українське педагогічне товариство "Рідна школа" перетворилося на другу після "Просвіти" масову громадську інституцію українців Галичини. Воно створило мережу національних навчально-освітніх закладів: дошкілля, загальноосвітні, професійні школи, вчительські семінарії. УПТ "Рідна школа" утримувало 604 дитячих садки, 10 захоронок, 33 народні школи, 12 гімназій та 11 ліцеїв, де навчали понад 20 % української молоді, яка здобувала середню освіту, 5 професійних шкіл, 5 бурс, проводило десятки курсів і т. д. [17, с. 197]. В умовах антиукраїнської політики влади "Рідна школа" була одним із об'єктів національної культури.

Польська влада нещадно знищувала патріотичні твори українських письменників. Духовна спадщина Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О.Кобилянської, М. Коцюбинського була заборонена. Відзначимо, потрібно визнати, що тогочасна українська література не заслуговує на значні докори і претендує на об'єктивність. Громадська та літературна діяльність А.Чайковського, О. Маковея, Ірини Вільде, В. Стефаніка, М. Черемшини та інших відобразила реальну історичну картину життя галицького села. Їхня творчість мала велике значення для розвитку національно-державницького свідо-

мості українців і залишається прикладом високого патріотизму покоління, ідейним провідником якого був І. Франко.

Бібліотеки читалень мали у книжковому фонді, як правило, "Кобзар" Т. Шевченка, "Хто такий Шевченко?" Г. Гетьманця, "Чорну раду" П. Куліша, "Тараса Бульбу" М. Гоголя, "Захара Беркута" та "Украдене щастя" І. Франка, "Карби" М. Черемшини, "Малолітній. Повесть з життя малоземельної шляхти" А. Чайковського, "Учительські гаразди" Д. Макогона. Популярністю користувалися твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Шухевича, С. Руданського, В. Винниченка, Б. Лепкого, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, Лесі Українки, В. Стефаника, Р. Купчинського, О. Маковея, М. Павлика та багатьох інших відомих авторів. Чільне місце займали і серії "Дитячі читанки", "Бібліотека для української молодіжі" під редакцією З. Кириловича, ілюстровані казки, оповідання, коротка історія України Б. Грінченка, львівський місячник для дітей "Наш приятель" та "Місіонер" із Жовкви. Розмаїття періодики, численні календарі "Просвіти", "Сільського господаря" були невід'ємним атрибутом читальні. Усі ці книги друкували за різними правописами. Офіційно прийнятого правопису в Східній Галичині не було, та й у цьому не проявляла зацікавленості польська держава.

Закривали і конфісковували українські часописи, які після цього їх видавці поширювали тільки нелегальним шляхом. Газети і журнали через цензурні рогатки часто виходили з незаповненими смугами, редакції систематично ревізували і шрафували. Пресу, що не відображала офіційної лінії польської держави, нещадно винищувала поліція. Розрізнені номери періодики нині зберігають переважно у львівських архівах, бібліотеках і музеях. Велику історико-культурну цінність становлять так звані "одnodнівки", тобто неперіодичні видання, що за зовнішнім виглядом та змістом нагадували газети або журнали, але які виходили тільки раз.

Знаними у селянському середовищі були такі видання, як суспільно-політична щотижнева газета "Гарт" (газета мала додаток "Літературний гарт"), часопис для сільського працюючого люду "Земля і воля", економічно-суспільний і літературний щомісячний вісник "Знання", ілюстрований календар краєвого господарського товариства "Сільський господар" у Львові під однойменною назвою "Сільський господар", щотижнева газета "Ілюстрована газета", економічно-кооперативний двотижневик "Кооперативні вісти", щомісячник літератури, науки, мистецтва і громадського життя "Критика" (продовження журналу "Нові шляхи"), журнал культурного, суспільно-політичного життя "Культура" (продовження журналу "Нова культура"), "Масовий театр" – щомісячний додаток до газети "Сила", ілюстрований тижневик для села та міста "Нове слово", науково-суспільний місячник "Освіта", часопис "Праця", ілюстрований суспільно-науковий, спортивний двотижневик "Сяйво", газети "Народна трибуна", "Рада", "Світло", "Українська думка", "Український бескид", "Змаг" [18, с. 734–737] та ін.

Аналіз періодики того часу на прикладі Станиславівської єпархії дає змогу зробити висновок про те, що основна кількість видань була теологічного характеру. Зокрема, із загальної кількості 19633 примірників у 1928 р. на релігійні припадало майже 50% ("Місіонар" – 7921 примірник, "Нова зоря" – 469, видання оо. василіян – 161 і т. д.). Часописи фахового сільськогосподарського спрямування мали значно менші накладі: "Сільський господар" – 230 примірників, "Господарський кооперативний часопис" – 121, "Сільський світ" – 22, "Право рільника" – 4. Необхідно врахувати, що більшість партійних газет, які становили третину видань, тією чи іншою мірою приділяли увагу аграрній тематиці. Все ж більшість селянських родин не мала коштів на придбання преси, а користувалася нею через читальні. Так, того ж року в єпархії діяли 1413 установ, із яких – 517 читалень "Просвіти", 512 – кооперативів, 68 – парафіяльних бібліотек, 62 – "Луг", 32 – "Сокіл", 20 – гуртки "Сільського господаря", 10 – "Марійський Союз" і т. д. [19].

Аграрії, які читали господарські часописи та прислухалися до порад агрономів на своїх невеличких земельних наділах отримували вищі врожаї. Збільшення сільськогосподарської продукції вело до зростання доходів сім'ї, заможнішого життя, культурного піднесення. Однією з причин низького розвитку сільського господарства в Галичині була нестача фахової освіти у хліборобів.

За підрахунками сучасника тих подій В. Блащука (травень 1927 р.) кількість хліборобського населення у відсотках становила: в Югославії, Болгарії – 80, Польщі – 60 (українці, які проживали у ній – 85), Чехії – 42. Чехи, які мали найменший відсоток сільськогосподарського населення, займали найвищі позиції у фаховій освіті. Доказом цього слугували відповідні школи, що ділилися на високі, вищі-середні, нижчі-середні та зимові. У 385 таких освітніх закладах навчалися 19734 особи. На одну школу припадало 20 тисяч селян-чехів. Польща мала 142 школи, відповідно на одну припадало 193 тисячі селян-поляків. У Югославії – 33 школи і 275 – тисяч селян-югославів та Болгарії – 23 школи і 333 тисячі селян-болгар. Українці під Польщею мали одну школу з 21 учнем, тобто на неї припадали майже всі сім мільйонів осіб. Дослідник не уточнює, про яку саме школу йдеться і робить висновок, що "числа самі за себе говорять" [20].

Згідно зі статистичними даними на той час у польській державі сільським господарством займалося 65,6% населення. На українських землях під Польщею відповідно: Львівське воєводство – 70,9 %, Станіславівське – 77,1%, Тернопільське – 81,3% (Волинь – 81% і Полісся – 82%) [21]. Щодо назви школи, то очевидно йдеться про господарсько-садівничу школу в Милованню біля Товмача (Тлумача) Станіславівського воєводства. Уже у 1922 р. в ній відбувся перший повоєнний чотирьохмісячний курс навчання з 14 слухачами. У 1925/1926 році – другий курс із 21 особою. Того ж року відбувся ще й кооперативний курс навчання – 10 курсантів. У 1926/1927 році відбулось аж три курси: один господарський із 20 та два кооперативних із 45 слухачами. У квітні 1928 р. шестимісячний курс навчання пройшла 31 особа [22].

У цей час щорічно випускала біля сотні фахівців (інженера-агронома, інженера-лісівника, інженера-агротехніка, інженера-технолога, інженера-економіста) Українська господарська академія у м. Подєбради в Чехословацькій Республіці [23]. При Львівській політехніці були два відділи: рільничий та лісовий. Рільничий відділ створено у 1920 р. з колишньої трьохлітньої Дублянської академії. Перший і другий рік навчалися і надалі в Дублянах, а третій і четвертий – у Львові. На цьому відділі навчалися в 1928 р. 27 студентів-українців. Із них на четвертому році – 2, третьому – 3, другому – 10 і першому – 12 осіб [24].

Необхідно врахувати, що певне число осіб із українських селян навчалось у різноманітних польських школах. Тому підрахунки В. Блащука не відповідають реальній картині. Однак погоджуємося з думкою, що цього було явно недостатньо.

Перша українська зимова господарська школа із 54 учнями відкрилася 4 грудня 1928 р. у Коршеві (повіт Коломия, Станіславівське воєводство). Зусиллями товариства "Сільський Господар" були зведені власні приміщення і найняті три вчителі-агрономи та один ветеринар-лікар. Товариство працювало у напрямку піднесення і поширення народних промислів. Одним із найважливіших досягнень стали курси з білоскірництва (заготівля та вичинення шкірок тварин) та кожухарства (ладження і пошиття кожухів). Навчання першого курсу відбулося навесні, а другого – восени 1928 р. Свій досвід і секрети майстерності передавав знаний фахівець П. Карпак [25; 26].

Ідея хліборобського вишколу української молоді, яку популяризував інженер Є. Храпливий, знайшла широку підтримку в тогочасному сільському соціумі. У 1933 р. централія "Сільського господаря" організувала змагання 59 гуртків молоді з 528 осіб, а через рік – 22 філії Хліборобського вишколу молоді (ХВМ) із 220 гуртками, в яких працювало 1995 змагунів (у т. ч. 966 дівчат). У наступні роки їх кількість невпинно зростала і досягла у 1938 р. чисельності 13071 особа. У 1937 р. ХВМ випустив перших абсолювентів (інструкторів), які успішно подолали чотири роки навчання (три ступені). За два роки свідоцтво отримали 137 осіб (41 – у 1937 р. і 96 – у 1938 р.). Наступні роки мали дати тисячі кваліфікованих фахівців, які створювали б зразкові сільські господарства у Галичині. Тодішня українська преса широко висвітлювала досягнення молодих хліборобів. Так, їхній урожай перевищував батьківський – "пересічно втрое, а в окремих випадках і все-меро" [27].

Перед освітньо-культурною сферою села стояло невідкладне завдання піднесення сільського господарства на вищий господарський рівень, впровадження новітніх досягнень науки. Безпосередніми носіями хліборобської культури були агрономи, зосереджені

у товаристві "Сільський господар", його централі у Львові, філіях у містах і кружках "на селах". Фахівцям із агрономічною освітою, яких нараховувалося кілька осіб на філію, суттєво допомагали інструктори ХВМ. На загал у всіх ланках сільського господарства – рільництві, рослинництві, скотарстві, овочівництві, птахівництві, шовківництві напружували вагомі збудутки.

Практичні поради, якими рясніла тогочасна українська періодика, давали реальну змогу селянам в умовах фінансових нестатків підвищувати продуктивність полів, впроваджувати агрономічні досягнення. Особлива увага звертали на відстале господарювання в горах. У Європі гірські полонини вважали найкращими пасовиськами, а в Галичині – найвідсталішими і з найнижчою рентабельністю.

Український селянин майже нічого не користав із результатів своєї мозольної праці тому, що лєвова частина прибутку осідала у міських посередників – "шпекулянтів, які жили по-панськи". А скільки грошей могло б залишитись у "селянській кишені", якби торгівля, фінанси та переробка сільськогосподарських продуктів була в їхніх руках!

Чому цього не трапилось? А тому, що українські селяни мало горнулися до науки, шукали щастя у темноті й забобонах. Коли створювали кооперативу, то інколи половина села дивилася на це байдуже, а дехто навіть намагався шкодити. Тому багато кооператив лєдь животіли, а подекуди їх зовсім не було. Більшість намагалася жити "одинцем". "Одинцем" привезти результати своєї праці у місто і там "спускати ціну один наперед другого, щоб скорше продати". А "міщухи" лише насміхалися: "Ви повинні дати задармо, бо вам само росте. Вам росте вдень і вночі. Ви спите, а вам росте!" Повертався селянин додому сумний, що не повелось на торзі та й казав: "Певно, кіт дорогу перебіг, або хтось із порожніми коновками перейшов". На kota, на порожні коновки, на те, що "хтось врік" (наворожив) звальював вину, а не на себе. І так постійно бідував. Невипадково побутувало прислів'я: "Чого бідний? Бо дурний! Чого дурний? Бо бідний!".

Мораль українських аграріїв назагал осуджувала торгівлю – "гиндель", "жидівський інтерес". Осіб, які спробували осягати цей напрям економічної діяльності, часто виставляли на загальне насміхання – "на жидівську віру пристав, батьківської вирікся", "як світ-світом, такого дива не виділи, аби хлоп збіжжям гиндлював", "хто таке чув, бійтеся Бога", "ти господар до плуга, а не гиндлювати", "встид та ганьба для родини", "приступила до него дурійка" і т. д.

На культурно-освітню сферу галицького села сильно вплинули українсько-польське протистояння та суперництво. Польська окупаційна влада перешкождала культурно-просвітницькій роботі серед неполяків. Навіть у невеличких східногалицьких містечках нараховувалося десятки різноманітних польських, українських, єврейських та німецьких товариств [28, арк. 9–10]. Усвідомлюючи великий вплив на українське сільське населення національних товариств, воеводські управління часто відмовляли у праві збирати кошти, навіть напередодні великих релігійних свят [29, арк. 31].

Особливому утиску національні меншини піддавали у період виборчих кампаній (з метою не допустити їх представництва в польському сеймі) та в роки економічної кризи. Під час "паціфікації" до числа жертв потрапляли місцеві інтелігенти і найсвідоміші селяни. Фізична розправа з людьми поєднувалася з "ревізіями" культурно-просвітніх товариств, тобто знищенням читалень "Просвіти" з бібліотеками, музичними інструментами, охоплюючи й будинки.

Поряд із таким масовими брутальними діями представників влади інтелектуальна еліта робила спроби польсько-українського зближення. Найвизначнішу роль у цьому відіграв заснований у 1932 р. "Biuletyn Polsko-Ukraiński". Його автори впливали на польську публічну думку з метою переконати її в тому, що українці можуть бути партнерами у політичному житті, а їх культурний доробок може зацікавити поляків. На його сторінках виступали представники різних політичних уподобань, що не завжди збігалось з інтересами польської офіційної доктрини. Нагоду висловлювати міркування мали навіть оунівці. Автори часопису закладали програму, основу якої становили польсько-українські стосунки в руслі конструктивної співпраці. Ці ідеї спиралися передусім на тезу, що слід відкинути намагання національної асиміляції українців. У сфері освіти передбачали усунути

двомовність у школах, повернути українським гімназіям, що стали державними, статус приватних, а також відкрити у Львові університет.

Поряд із розв'язанням культурно-освітніх проблем пропонували виділити кошти для розвитку міст, інвестицій в економіку східного прикордоння. Співпрацю мали налагоджувати через державну опіку над українськими господарськими організаціями та їх інтеграцію з аналогічними польськими шляхом утворення особливих паритетних синдикатів. Із метою розширення соціальної бази для здійснення проголошених у бюлетені ідей 8 червня 1933 р. створили Польсько-українське товариство на чолі зі С. Стемповським (українці до товариства не належали). За значної підтримки польських громадських діячів виникла єдина державна наукова українська інституція. У 1930 р. Міністерство релігійних визнань і публічної освіти відкрило у Варшаві Український науковий інститут. Його мета полягала у дослідженні культури, історії, економіки українського народу, а також підготовці наукових кадрів для майбутнього університету. Інститут проіснував близько дев'яти років, видав 50 томів праць, але оскільки не було інших конструктивних починань держави, він не міг активно вплинути на зміну свідомості польської та української спільноти [30, с. 213–214].

Специфічною рисою міжвоєнного життя Східної Галичини було функціонування в її соціокультурному просторі кількох культур: пригнобленої української, панівної польської, інокультурних цінностей євреїв та німців, які орієнтувалися на свої закордонні історичні батьківщини. Українці-галичани заявили про себе як політичну силу, здатну відстояти власну культурну самобутність. Вони розвинули своє політичне, економічне й духовне життя [31].

Таким чином, міжвоєнна доба виявилася складним і суперечливим періодом в освітньо-культурному житті села Східної Галичини. З одного боку, польська окупаційна влада гальмувала процес духовних перетворень. З іншого – національно-культурний розвиток Галичини свідчив про незламність української ідеї, підтримував закладений природою потенціал духовної незнищенності нації. Культурно-освітнє життя в Східній Галичині тривало в постійній боротьбі за збереження національної самобутності. Галичани-українці створили багатий культурний пласт. У важких умовах іноземного поневолення розвивалися народна освіта, література, мистецтво. Поляки помилились у своїх припущеннях, що їх велику культуру неполяки будуть із готовністю переймати, а національно-культурний рух серед нацменшостей надто слабкий, щоби протистояти полонізації. Свою головну мету галицькі селяни, робітники, інтелігенція вбачали у злитті всіх українських земель в єдиній незалежній Українській державі – запоруці духовного і матеріального розвитку народу.

#### *Список використаних джерел*

1. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 222 с.; Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919–1939). – Львів: Вид-во Львівського університету, 1978. – 257 с.
2. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К., 1985. – 271 с.; Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К.: Наукова думка, 1973. – 255 с.
3. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма "ОЛІП", 1995. – 368 с.
4. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. – Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
5. Качараба С. П. Еміграція з Західної України 1919–1939. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. – 416 с.
6. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
7. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.
8. Каськів О. Ставлення польської влади до прогресивного вчительства Галичини // Українсько-

польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 87–91. 9. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – Т. 1. 1939–1953. – К.: Наукова думка, 1995. – 748 с. 10. Повшехна та перша калуська гімназія // Вікна. – 2007. – 20–26 квітня. 11. Шумейко І. М., Яцків П. М. Комуністична партія Західної України у боротьбі за народний фронт. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті, 1985. – 168 с. 12. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: Навч. посібник. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 13. Баран О. Українська сільська інтелігенція Галичини (кінець ХІХ ст. – 1939 р.): спроби ідентифікації // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – Вип. 11. – С. 307–313. 14. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1713. Статути, протоколи зборів і відомості про діяльність кооперативів на території Тернопільського воєводства. 13 лютого 1932 р. – 14 грудня 1933 р. – 71 арк. 15. Юрків Ю. Організаційні форми громадської діяльності західноукраїнського жіноцтва (20–30-ті роки ХХ ст.) // Наукові записки національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3. – С. 69–75. 16. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1548. Донесення повітових старост і поліції Тернопільського воєводства про співання населенням заборонених українських пісень та їх тексти. 25 березня – 9 червня 1931 р. – 21 арк. 17. Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна Школа". – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 208 с. 18. З історії революційного руху у Львові. 1917–1939. Документи і матеріали. – Львів: Львівське книжково-журнальне видавництво, 1957. – 765 с. 19. Вістник Станиславівської єпархії. Ч. I–III. – 1930. 20. Господарські школи у нас, а у інших Славян // Сільський Господар. – 1927 р. – 12 травня. 21. Користь ведення рахунків у господарстві // Сільський Господар. – 1927. – 1 червня. 22. Милованська господарська школа // Сільський Господар. – 1928. – 1 червня. 23. Українська Господарська Академія в Чехословацькій Республіці // Сільський Господар. – 1928. – 15 липня. 24. Наші молоді господарі ростуть. З діяльності студентів-рільників при Товаристві "Основа" у Львові // Сільський Господар. – 1928. – 15 грудня. 25. Там де підноситься прапор // Сільський Господар. – 1928. – 15 грудня. 26. Не діліть ґрунту! Вчіть дітей ремеслу // Сільський Господар. – 1928. – 15 грудня. 27. Десять літ хліборобського вишколу молоді // Ілюстрований календар "Сільський Господар". – Ч. 182. – 1943. 28. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1719. Список зареєстрованих і незареєстрованих польських, українських і єврейських товариств, в тому числі і націоналістичних, на території воєводства. 1932 р. – 15 арк. 29. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 17. Інформації Тернопільського і Львівського воєводських управлінь, повітових старост та управлінь поліції про діяльність українських, єврейських націоналістичних товариств, а також польських, на території воєводства. 29 жовтня 1921 р. – 21 січня 1928 р. – 41 арк. 30. Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992. – К.: Либідь, 1993. – С. 211–222. 31. Мальярчук О. М. Українське націотворення: шляхи і проблеми // Українство: національно-духовні виміри: Збірник наукових праць і матеріалів. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – С. 134–148.

**Nataliy Korostil**

### **EDUCATIONAL AND CULTURAL LIFE IN AN EASTERN GALYCH VILLAGE WITHIN THE INTER-WAR PERIOD**

**The article describes the establishment of spiritual life of Ukrainian agrarians under the conditions of foreign invasion.**

УДК 94 (478)

Ганна Добровольська

**ОСНОВНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1991–2002 РР.**

*У статті на основі аналізу законодавчої бази, указів Президента України розглянуто основні засади та ефективність соціальної політики, яку здійснювали в Україні протягом 1991–2002 рр., а також проаналізовано роль та позицію профспілок щодо неї.*

Держава для людини, а не навпаки – такий зміст багатьох норм Конституції України, що визначали політику в соціальній сфері держави упродовж 1991–2002 рр. Зокрема, у ст. 1-й проголошено: "Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна, правова держава", а в ст. 13-й Конституції зафіксовано "... Держава забезпечує ... соціальну спрямованість економіки" [1].

Після проголошення у серпні 1991 р. незалежності України система соціального забезпечення у нашій країні, як і в більшості інших республік колишнього СРСР, була характерна рисами, успадкованими від колишнього Радянського Союзу, й базована на засадах: повної зайнятості; дотування цін на споживчі товари та послуги (у т. ч. житло); суспільної служби охорони здоров'я, послуг у сфері освіти і культури, що надаються безкоштовно або за номінальними цінами; охоплення допомогою зі соціального страхування, пов'язаною з трудовою діяльністю, майже 100% населення; розвинута соціальна інфраструктура підприємств; наявність різних видів натуральної та грошової соціальної допомоги, що надавали державні підприємства.

Мета даної роботи – з'ясувати основні засади та ефективність соціальної політики, яку здійснювали в Україні протягом 1991–2002 рр.

Деякі аспекти соціальної політики в Україні за умов утвердження її незалежності висвітлені у публікаціях О. Сергієнка [2], В. Скуратівського [3], О. Стояна [4].

Фінансування і реалізація системи соціального захисту населення нашої країни були ґрунтовані переважно на державному забезпеченні та управлінні. Разом із тим, поглиблення економічної реформи, свобода підприємництва, вільний вибір роду зайнятості, лібералізація цін, регулювання оплати праці через тарифні угоди зумовлювали необхідність вироблення відповідного механізму реалізації державної соціальної політики.

Слід зазначити, що у перші роки незалежності України, коли не було належного досвіду самостійної законотворчої роботи, Верховна Рада України прийняла кілька законів, не узгоджених між собою, не враховано реалії економіки. Так, законодавчі й нормативно-правові акти, прийняті протягом 1991–1993 рр., із соціальної точки зору в багатьох випадках виглядали навіть "щедрішими" порівняно зі законами радянських часів. Проте забезпечення їхнього виконання, за умови поглиблення економічної кризи, ставало дедалі проблематичнішим. Це стосується, зокрема, прийнятих Законів України "Про пенсійне забезпечення", "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", "Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", законодавчого встановлення пільг за професійною ознакою працівникам окремих сфер (суддям, прокурорам, військовослужбовцям, народним депутатам тощо). Внаслідок цього перехідний період докорінно змінив або й зовсім скасував принципи соціального захисту соціалістичної доби.

Зусилля всіх урядів тих часів в основному були спрямовані здебільшого на призупинення економічного спаду та підвищення на цій основі життєвого рівня населення, але вони не дали швидкого результату, хоча сталися певні, незначні зрушення у загально-економічній ситуації. Факторами дестабілізації суспільства залишалися спад виробництва, дефіцит бюджету, низький життєвий рівень переважної частини населення, зростан-



ня безробіття (в т. ч. прихованого), напружена демографічна ситуація. Стан та перспективи відтворення населення фахівці характеризували як критичні. Тому невідкладним було завдання розроблення комплексної державної програми регулювання цієї проблеми. Напруженість у суспільстві посилювали зростаючі темпи майнового розшарування. Малоефективною залишалася система соціального захисту населення і пенсійне забезпечення, які ще більше занепадали внаслідок економічної кризи та незадовільного стану фінансування заробітної плати. Не зменшилася гострота і житлової проблеми.

Перетворення у суспільстві на початку економічних реформ в Україні ще не були пріоритетними, а соціальна політика, яку впроваджувала у ті часи держава, виявилася недосконалою й потребувала реформування. Необхідно було зламати встановлені стереотипи щодо пріоритетів у суспільному розвитку. Економіка мала працювати на людину праці, на задоволення її життєвих потреб та інтересів.

Отже, соціальну політику держава у перші роки незалежності здійснювала за залишковим принципом, не мала цілісного спрямування, комплексного підходу до її проведення, належного фінансового забезпечення, не було дійового контролю за її втіленням у життя. Протягом 1991–1993 рр. соціальну політику здійснювали шляхом видання декретів та рішень – часто без чіткої перспективи їх виконання. Становище ускладнювалося тиском гіперінфляції та зростаючим дефіцитом бюджету.

Невизначеності політики реформ перших років незалежності поклала край у жовтні 1994 р. доповідь Президента України Л. Кучми на сесії Верховної Ради України "Шляхом радикальних економічних реформ". Саме у ній були визначені основні засади соціальної політики держави. Положення доповіді Президент конкретизував Указом "Про основні напрями діяльності органів державної виконавчої влади України щодо реалізації підсумкових документів Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку" від 26 березня 1996 р.

Для створення конкретних механізмів реалізації принципів соціально орієнтованої економіки, підвищення ефективності відповідної політики на основі раціонального використання фінансових і матеріальних ресурсів 18 жовтня 1997 р. Президент України видав Указ "Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки" [5]. Вони стали складовою частиною ідеології державного будівництва, посилення соціальної спрямованості економіки й наближення національного законодавства до міжнародних стандартів, передбачених Європейською соціальною хартією і конвенціями Міжнародної організації праці. Головною метою Основних напрямів було: всебічно обґрунтоване визначення цілей та пріоритетів соціальної політики, реальне підвищення рівня життя населення, стабілізація економічного становища в державі й досягнення політичної злагоди у суспільстві.

Передбачалося, що соціальну політику в Україні реалізовуватимуть поступово, відповідно до економічного стану держави і темпів виходу її з кризи. Особливості формування та здійснення соціальної політики в зазначені роки полягали у тому, що в Україні одночасно виконували різнопланові завдання. Вживали найнагальніших антикризових заходів у сфері трудових відносин і зайнятості населення, регулювали оплату праці й грошових доходів, забезпечення державних соціальних гарантій, наближення рівнів мінімальної зарплати і пенсій до межі малозабезпеченості, державну підтримку соціально найуразливіших верств населення.

У лютому 2000 р. Президент України у щорічному посланні до Верховної Ради України у лютому 2000 р. "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр." знову підкреслив необхідність істотного посилення суспільної спрямованості ринкових реформ. Водночас наголосив, що соціальна переорієнтація економічної політики є не тактичним ходом, а головною метою реформування господарства. Основну мету соціальної політики в цьому посланні було сформульовано так: забезпечити за п'ятирічний період зростання реальних доходів населення в 1,3–1,4 рази; створити в Україні мільйон нових робочих місць; підвищити мінімальний рівень трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму.

На основі цього послання уряд розробив програму "Реформи заради добробуту", основною метою якої визначив зростання економіки держави й на цій основі реалізацію соціальної політики. Кабінет Міністрів України запропонував новий підхід

для розв'язання нагальних господарських проблем, який мав базуватися насамперед на розширенні економічних свобод громадян і суб'єктів підприємницької діяльності та економічній самостійності регіонів. Через демократичні свободи, через ініціативу громадян – такий шлях до держави сталого економічного розвитку й дієвої соціальної політики визначено у цій програмі.

Насамперед, йшлося про утвердження сучасних мотиваційних механізмів високопродуктивної праці, реформування системи її оплати та здійснення на цій основі політики, що гарантувала б випереджаюче зростання платоспроможного попиту населення і вартості робочої сили, стимулювання розвитку та зміцнення позицій національного ринку. Під час реалізації цієї програми Кабінет Міністрів за дорученням Президента України опрацював Концепцію подальшого реформування оплати праці. У ній визначені, зокрема, напрями та механізми підвищення зарплати. Цим документом передбачено заходи, спрямовані на зростання останньої, підвищення її купівельної спроможності, стимулювання розвитку вітчизняного виробництва і мотивації до праці. Також накреслено заходи щодо посилення захисту прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати, вдосконалення державного й колективно-договірного регулювання цієї проблеми.

До нових векторів соціальної політики слід віднести формування її на основі певних стандартів. Верховна Рада України законодавчо визначила один із головних соціальних нормативів – прожитковий мінімум. Саме категорія останнього була необхідною для визначення і гарантування права людини на достатній життєвий рівень, як це передбачено Конституцією держави. На його основі реформували чинну в нашій країні нормативно-правову базу відповідних державних стандартів та соціального захисту населення.

Таким чином, за роки незалежності держава визначила наступні основні напрями соціальної політики:

- доходи й життєвий рівень населення;
- зайнятість населення і стан ринку праці;
- організація та оплата праці;
- охорона праці;
- загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- житлове забезпечення громадян тощо.

Система соціального захисту в період, що розглядаємо, мала такі складові: система соціального страхування, пов'язана з трудовою діяльністю (пенсії, допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю і безробіттям, одноразові грошові виплати) та соціальні пенсії; система допомоги сім'ям із дітьми; адресна допомога малозабезпеченим верствам населення; житлові субсидії; компенсації та пільги громадянам, які потерпіли від техногенно-екологічних і природних катастроф.

На жаль, практика засвідчила, що реалізація в Україні соціальної політики не завжди забезпечувала можливості для дотримання державою своїх зобов'язань. Зрозуміло, за умови системної економічної кризи соціальна політика не могла стати повноцінною, адже для реалізації соціальних програм потрібні значні ресурси. У цей період функції держави були зведені до забезпечення мінімального соціального захисту найнужденнішим верствам населення. Проте, на нашу думку, в Україні "соціальна ціна" реформ виявилася надмірною, а система соціального захисту – малоефективною.

Майнове розшарування, перерозподіл суспільного багатства, збагачення та концентрація значних матеріальних цінностей у руках невеликої верстви населення на тлі різкого зниження життєвого рівня і, навіть, зубожіння переважної більшості громадян України свідчили про недосконалість системи оплати праці та податкових механізмів регулювання доходів населення. Діюча в досліджуваній період система соціальних пільг не забезпечувала надання в потрібному обсязі допомоги бідним, а навпаки, сприяла збільшенню доходів заможних верств населення. Соціальна напруженість посилювалася через незадовільний рівень заробітної плати працівникам бюджетної сфери, пенсій, допомог.

Так, із 1995 р. почала нагромаджуватися заборгованість із заробітної плати, сума якої в 1999 р. досягла рекордної позначки – 6 млрд. грн. Лише у 2000 р. вдалося зробити результативні кроки до її ліквідації. Існуюча на той час практика реалізації пенсійного законодавства не забезпечувала взаємозв'язку між трудовим вкладом працівника та розміром його пенсії, а також зацікавленості у формуванні пенсійного бюджету. Нижче встановленої межі малозабезпеченості отримували пенсії 96% загальної кількості пенсіонерів, дуже малими залишалися розміри допомог та соціальних виплат.

Отже, характерними рисами системи соціального забезпечення перехідного періоду стали: зрівнялівка у пенсійному забезпеченні й загалом низький його рівень; стрімке підвищення вартості та погіршення якості послуг закладів освіти, охорони здоров'я, культури; відсутність соціального захисту громадян, які працювали у приватному секторі неповний робочий день (тиждень); незабезпечення регресних виплат у зв'язку з трудовим каліцтвом та професійними захворюваннями; неефективність управління коштами Фонду соціального страхування, Пенсійного фонду, Державного фонду сприяння зайнятості населення тощо.

Життя потребувало розроблення цілісної соціальної політики, тісно пов'язаної з економічним розвитком держави, її фінансовими можливостями. Умови для формування і реалізації соціальної політики на основі визначеної стратегії економічного розвитку та фінансової стабілізації були закладені, зокрема, Указом Президента України "Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року" від 24 травня 2000 р. [6]. Відповідно до зазначеного Указу, державну соціальну політику будували в напрямках:

- вдосконалення соціально-трудових відносин через запровадження відповідної політики доходів населення, забезпечення гарантованості та своєчасності виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, допомоги й інших соціальних виплат;
- розвитку ринку праці, посилення державного нагляду за створенням безпечних умов праці на виробництві;
- підтримання життєдіяльності населення;
- розвитку соціального партнерства;
- здійснення всеохоплюючої реформи системи соціального забезпечення шляхом реформування соціального страхування та пенсійного забезпечення, розвитку системи адресної допомоги найвразливішим верствам населення, вдосконалення системи соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Відповідно, пріоритетами соціальної політики були визначені: створення умов для забезпечення достатнього рівня життя населення; розвиток трудового потенціалу народонаселення; формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів; впровадження пенсійної реформи; надання адресної підтримки незахищеним верствам населення; всебічний розвиток освіти, культури, поліпшення охорони здоров'я населення.

Зазвичай найголовнішою проблемою здійснення соціальної політики є проблема фінансування соціальних витрат. На жаль, доводиться констатувати, що перехід до ринкової системи господарювання не супроводжувався в Україні диверсифікацією системи фінансування соціальної сфери. Головним джерелом витрат був державний бюджет.

Тим часом, життя виявило суттєві проблеми у бюджетному фінансуванні соціальної сфери в Україні, викликані як об'єктивними макроекономічними диспропорціями, успадкованими від минулої системи господарювання і нагромадженими за роки непослідовних реформ, так і значними вадами у реалізації соціальної політики держави.

Серед таких проблем слід виділити недостатні розміри фінансування соціальної сфери, непослідовність і фрагментарність фінансування, неефективна його структура (основна вага витрат припадала на заробітну плату, що призводило до занепаду матеріальної інфраструктури), відсутність стимулів для переходу до децентралізованого фінансування частини соціальних витрат.

Як переконає аналіз джерел, за роки реформ рівень фінансування державних соціальних гарантій постійно знижувався. Так, наприклад, видатки зведеного бюджету на со-

ціальний захист населення щодо ВВП у 2000 р. становили 3,4%, що вдвічі менше, як у 1992 р. Частка витрат на охорону здоров'я, освіту, культуру скоротилася з 9,3 до 7,4%. З урахуванням того, що реальний ВВП зменшився протягом 1991–2000 рр. більше, ніж удвічі, витрати на соціальну сферу скоротилися майже вчетверо [7].

Соціальну сферу в Україні традиційно фінансували за залишковим принципом. Наприклад, протягом 1991–1999 рр. витрати на освіту зменшились у 2,9 раза, а в розрахунку на душу населення – на 63,8%. У 1999 р. дошкільні установи фінансували на 49,2% від рівня 1992 р. [7]. Зменшення фінансування обумовило скорочення контингенту дітей і молоді, охопленої державною освітою (крім ВНЗ), і погіршення забезпеченості навчального процесу.

Безперечно, зниження обсягів фінансування освіти містило реальну загрозу тривалого негативного впливу на продуктивність праці внаслідок погіршення якості робочої сили і державного управління, призводило до погіршення стану людського потенціалу та зниження рівня національної конкурентоспроможності.

Протягом 1991–1999 рр. витрати на охорону здоров'я в Україні зменшилися більш як утричі, а в розрахунку на душу населення – на 75%. Протягом цього часу, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, країна перейшла на 155-е місце в світовому рейтингу рівня та якості медичних послуг охорони здоров'я [7]. Скорочення бюджетного фінансування обумовило зменшення кількості населення, охопленого державною охороною здоров'я, погіршення якості медичного обслуговування.

Виконавча влада вважала бюджет 2001 р. вся соціально спрямованим. Зокрема, у ньому було заплановано збільшення видатків щодо попереднього року: на освіту – на 29,6%, охорону здоров'я – 20,5%, культуру і мистецтво – 26,5%, всього на соціально-культурні заходи – на 25,8% [8]. Проте, враховуючи, що темпи інфляції 2000 р. становили величину приблизно такого самого порядку, доводиться визнати, що заплановані видатки лише компенсували втрати попереднього року від збільшення цін.

Однак у 2001 р. ситуація дещо змінилася. Видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення за перше півріччя 2001 р. становили 3726,6 млн. грн. і збільшилися порівняно з відповідним періодом минулого року на 1131,3 млн. грн., або на 43,6%.

Видатки на освіту за цей самий період досягли 3972 млн. грн. і збільшилися порівняно з відповідним показником 2000 р. на 1067,3 млн. грн., або на 36,7%. Видатки на охорону здоров'я за перше півріччя 2001 р. становили 2702,4 млн. грн. і збільшилися на 31,9% порівняно з відповідним періодом попереднього року. Заборгованість із соціальних виплат зі зведеного бюджету на 01.07.2001 р. дорівнювала 933,1 млн. грн. і порівняно з початком року зменшилася на 519,4 млн. грн., або на 35,8% [7]. У 2002 р. уряд посилював соціальний характер бюджету, спрямувавши на ці потреби 52% всіх поточних видатків.

Тим часом, через глибину занепаду соціальної сфери, що ми проаналізували у цій статті, наявне поліпшення було неспроможним забезпечити необхідні якісні зрушення в соціальній політиці України.

Звичайно, держава у кризових економічних умовах не могла профінансувати всі гарантовані соціальні видатки в повному обсязі (наприклад, усі пільги, встановлені законодавством, оцінювали у 29 млрд. грн., тоді як у бюджеті на 2001 р. було закладено 2,4 млрд. грн.), проте забезпечити поступове наближення основних соціальних стандартів і гарантій (пенсій, допомоги) до прожиткового мінімуму вона була зобов'язана. На жаль, у досліджуваний період прожитковий мінімум використовували тільки для загальної оцінки життєвого рівня, а не як соціальний стандарт, що лежав би в основі забезпечення конституційних соціальних гарантій.

Українським залишався рівень пенсій. Так, середня пенсія за віком у 1998 р. дорівнювала 50,9 грн., а в 2000 р. – 69 грн. Із січня до листопада 2000 р. середня пенсія в реальному вимірі зменшилася на 11%, а всього з 1991 до 2000 р. – більш як у 4 рази. У першому кварталі 2001 р. у зв'язку з поліпшенням загальнооекономічної ситуації розміри пенсій переглядали 9 разів. Середній розмір пенсії з початку 2000 р. номінально збільшено на 48% (з 66,2 грн. у січні 2000 р. до 97,8 грн. у квітні 2001 р.) [8]. Із 1 серпня

2001 р. відбулося чергове підвищення пенсій, відтоді середня пенсія дорівнювала 106 грн. при встановленому прожитковому мінімумі 311 грн. у розрахунок на особу.

Із огляду на те, що розв'язання комплексу проблем пенсійного забезпечення було неможливим розв'язати у рамках тодішньої системи, в нашій країні відповідно до Указу Президента України "Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні" (1998 р.) розпочали пенсійну реформу, якою було передбачено створення трирівневої пенсійної системи та поетапний перехід на нагромаджувальну систему пенсійного забезпечення зі залученням недержавних фондів пенсійного страхування. Очікували, що запропонована система пенсійного забезпечення сприятиме підвищенню її автономності щодо змін в економічній політиці й стану поточного платіжного балансу – чинників, які зазвичай впливають на стан пенсійного забезпечення, котре сплачують за солідарною системою.

На нашу думку, головний показник ефективності роботи влади – реальне поліпшення соціального стану кожної української сім'ї. Той факт, що відчутні економічні зрушення протягом 2000–2002 рр. не привели до помітних змін у життєвому рівні населення, засвідчив односторонність та неповноту позитивних процесів, відтак – їхню нестійкість. Саме це, на нашу думку, й обумовлювало потребу в комплексній програмі дій, яка б ув'язала макроекономіку з добробутом конкретної людини.

Слід зазначити, що основи такої політики було закладено Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. "Про стратегію подолання бідності" [9]. Стратегія визначала основні напрями здійснення політики подолання бідності шляхом створення економічно-правових умов для збільшення доходів і зростання економічної активності працездатних громадян та підвищення ефективності соціальної підтримки найуразливіших груп населення шляхом реформування системи соціального захисту. Політика подолання бідності мала, на думку її розробників, поєднуватися з політикою становлення середнього класу.

Відповідно до поставлених стратегічних цілей, уряд визначив на 2002 р. конкретизовані цілі соціальної політики, серед яких – збільшення продуктивної зайнятості населення, підвищення рівня доходів населення та його соціального захисту, зменшення масштабів безробіття.

Тим часом, соціальну політику не розглядали як важливу органічну складову стратегії забезпечення стійкості економічного зростання. Її потенціал не враховували при визначенні чинників відтворення виробництва, стабілізації фінансової системи, розвитку фондового та фінансового ринків, залучення потужного інвестиційного ресурсу.

Безумовно, у досліджуваній період заходи соціальної політики держави були зорієнтовані не лише на бідні верстви населення. Уряд також ставив за мету сприяння економічній активності працездатних громадян, спрямовував зусилля на підвищення доходів громадян як запобіжний захід від бідності. Проте підтримку тих, хто працює розглядали, насамперед, з точки зору перекладення на них частини обов'язків та фінансових витрат держави на соціальне забезпечення і захист, а не як підтримку головного ресурсу майбутнього економічного розвитку – людського капіталу. Такий підхід, на нашу думку, віддаляв Україну від цивілізованих країн і наближав до слаборозвинутих, перешкоджав запровадженню в Україні реального соціального консенсусу навколо цілей соціально-економічного розвитку.

До того ж, дефіцит фінансових ресурсів, який зберігався щодо фінансування у нашій країні соціальної сфери, накладав суттєві обмеження на реалізацію соціальної політики.

Протягом тривалого часу в Україні не було усвідомлення того, що соціальна політика, яка не працює на випередження, на позитивний розвиток суспільно-політичної і економічної ситуації, перетворюється не просто на гальмо, а закладає міну уповільненої дії під реформи, а разом із тим – під майбутнє України. Витрати на соціальну політику фінансували за залишковим принципом та впроваджували постфактум, як реакцію на зміну загальної економічної ситуації.

Водночас не варто перебільшувати ролі держави як суб'єкта реалізації соціальної політики. Необґрунтована віра в її необмежені можливості щодо здійснення соціального захисту неминуче гальмує життєздатний потенціал особистісної саморегуляції потенціалу людини та суспільства, а тому не можна абсолютизувати завдання держави в здійсненні

соціальної політики. Вона має бути надійним інструментом суспільства, одним із соціальних партнерів, які відповідають перед громадянами за результати своєї діяльності.

Серед громадських організацій, як суб'єктів соціальної політики найважливіше місце належить профспілкам – наймасовішим громадським організаціям, котрі об'єднують мільйони людей. Відкритість їх функціонування, доступність, широка суспільна основа є об'єктивними чинниками, що зумовлюють значні можливості профспілок у практичній реалізації соціальної політики.

Тому держава в цій діяльності покладала великі надії саме на професійні організації: "Спільно з профспілками, – відзначив Президент України Л. Кучма у виступі на урочистому засіданні, присвяченому 90-річчю виникнення в Україні масового профруху, – ми також маємо активно формувати надійну систему соціальної самозахисності населення, створювати нові форми пенсійного забезпечення, соціального страхування тощо" [10, с. 24]. Аналогічна позиція відображена у його виступі на III з'їзді ФПУ в жовтні 1997 р: "... Без профспілок неможливі перехід до оптимальної економіки, перетворення кожної людини у власника й активного суб'єкта економічних відносин, до створення надійної й ефективної системи соціального захисту" [11, с. 28].

Зазначимо, що при здійсненні господарських реформ професійні спілки домогалися формування ефективної національної економіки як основного джерела нагромадження ресурсів для реалізації дієвої соціальної політики у нових, ринкових умовах. Відповідно до визначеного у Конституції статусу України як соціальної держави профспілки вимагали від органів влади здійснення ефективної відповідної політики, метою якої було істотне поліпшення життя людей, збереження їх здоров'я, культурно-освітній та духовний розвиток нації.

У цілому, характеризуючи соціальне становище в Україні, яке склалося впродовж досліджуваного періоду, можна виділити наступне: погіршення демографічної ситуації і стану генофонду; спад життєвого рівня значної частини населення, посилення майнового розшарування суспільства й загострення на основі цього соціальної напруженості, розбіжність інтересів різних соціальних груп та слабка суспільна підтримка економічної політики держави; зростання розриву між реальною вартістю робочої сили і джерелами її відшкодування; низькі платоспроможний попит населення та рівень споживання; значне й тривале безробіття, в т. ч. – приховане, деградація робочої сили та установ соціальної сфери, звуження прошарку населення зі середніми доходами як потенційної опори соціально-економічної стабільності в країні; соціальна незахищеність непрацевдатних і пенсіонерів, обмеження доступу до системи охорони здоров'я, освіти та культури, погіршення на цій основі фізичного й духовного здоров'я особи, сім'ї, суспільства, тенденція до моральної деградації нації; некерований вплив за межі держави інтелектуальних і трудових ресурсів.

Отже, наявність та гострота зазначених рис засвідчують украй низьку ефективність соціальної політики в Україні, внаслідок чого не були досягнуті її головні цілі й завдання.

#### *Список використаних джерел*

- Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – 80 с. 2. Сергієнко О. Соціальна політика в сучасному світі та в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 1. – С. 31–37. 3. Скуратівський В. А. Соціальна сфера і соціальна політика в умовах утвердження базових засад сталого людського розвитку // Вісник УАДУ. – 2002. – № 4. – С. 281–285. 4. Стоян О. М. Соціальна політика держави та профспілки. Монографічне видання "Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)". – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – С. 303–346. 5. Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки. – К.: Соцінформ, 1997. – 96 с. 6. Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 17. – С. 1–3. 7. www.niss.gov.ua – офіційний сайт Національного інституту соціологічних досліджень. 8. www.mlsp.gov.ua – офіційний сайт Міністерства праці та соціальної політики. 9. Указ Президента України "Про стратегію подолання бідності" // Голос України. – 2001. – 20 серпня. 10. Профспілковий рух в Україні: Історія і сучасність: 36. матеріалів про відзначення 90-річчя виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996. – 43 с. 11. Матеріали III з'їзду Федерації

---

профспілок України // Профспілки України. – 1997. – № 4. – С. 5–31.

**Ganna Dobrovolska**

**BASIC PRINCIPLES OF SOCIAL POLICY IN UKRAINE DURING 1991–2002**

**In article on the basis of the analysis of acts, decrees of the President the basic directions of social policy in Ukraine in 1991–2000 are considered, the reasons of its inefficiency, and also a role and a position of trade unions in relation to it are opened.**

## **РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ**



УДК 94 (477)

Микола Бармак

**ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ  
УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ**

*В статті показано основні здобутки української історіографії з проблеми функціонування адміністративних установ наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. в Російській імперії та на Правобережній Україні зокрема.*

Створення структуризації і функціонування основних ланок місцевого управління наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Російській імперії та на Правобережній Україні зокрема, формування бюрократії, визначення її соціальних характеристик, специфіка діяльності окремих її представників – основна тематика досліджень державознавців, істориків, правознавців впродовж більш, ніж двох століть. У дослідженнях українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. переважно накопичувався фактичний матеріал, а наукова цінність робіт цього періоду полягає у створенні емпіричної бази для теоретичних узагальнень та висновків. Нагромаджені й опубліковані документи, статистичні, етнографічні матеріали служать джерельною базою для вивчення окремих аспектів функціонування органів місцевої державної адміністрації на Правобережжі [1, 47, 48 та ін.].

Оцінки окремих сучасних йому владних інституцій Російської імперії містять праці М. П. Драгоманова [34]. Вчений розглянув проблеми діяльності місцевих самоврядних структур і виклав своє бачення побудови взаємовідносин урядової адміністрації і органів станового представництва, визначивши при цьому роль губернаторів як посередницьку, визначив компетенцію органів місцевого самоврядування. Взаємодія державної влади і органів самоврядування, на думку вченого, повинні будуватись на правовій основі, а суперечності слід вирішувати винятково в судовому порядку [84, с. 91].

І. Я. Франко [96, с. 204-205; 97, с.191-241] відзначав, що після поділів Речі Посполитої польська заможна шляхта на Правобережжі не втратила своїх соціально-економічних позицій, а навпаки, вона зміцніла, бо могла спиратися у своїх відносинах з українськими селянами на підтримку сильної російської державної та місцевої адміністрації, якої не було в Польській державі [96, с. 113-149].

Хоча проблеми еволюції та діяльності органів управління губернського та повітового рівня на Правобережжі України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. не стали предметом окремого дослідження М.С. Грушевського [22, 23], проте, як складова частина історичного процесу на українських землях вони були відображені в його науковій спадщині. Праці вченого дали поштовх розвитку вітчизняної історіографічної традиції в напрямку студіювання питань розвитку владних інституцій на українських землях.

На початку XX ст., а особливо під час визвольних змагань 1917 – 1921 рр., українська національна історіографія збагатилася державницькою ідеєю. Проте, детального вивчення та узагальнення накопиченого у XVIII – XIX ст. досвіду (як негативного, так і позитивного) створення, функціонування, правового статусу місцевих владних структур не розпочалося. Тематику, пов'язану з управлінськими структурами Правобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., піднімали в своїх загальних дослідженнях історії України О. Єфіменко, Н. Полонська-Василенко, М. Слабченко [74; 75; 76; 36; 86] та інші історики. Д. І. Дорошенко проаналізував суспільно-політичну ситуацію на Правобережжі у XVIII ст., розглянув політику російської влади, спрямовану на послаблення польських впливів в українських землях, показав внутрішню диференціацію шляхетства Речі Посполитої та його роль у політиці держави [32; 33]. Розкриваючи нові аспекти соціальних стосунків в українських землях на початку XIX ст., у тому числі і на Правобережжі, свій

внесок у дослідження проблем діяльності органів влади на місцях зробили О. Оглоблін [66] та М. Слабченко [85; 86].

Радянський період української історіографії відзначається падінням інтересу дослідників до проблем дореволюційного управління. Тематика радянської української історіографії визначалася потребами ілюстрації основних положень марксистсько-ленінського вчення про соціально-економічні формації, класову боротьбу, дослідженнями основних етапів визвольного руху в Російській імперії. Перші місця займала соціально-економічна тематика, історія селянства і сільського господарства, революційно-визвольна боротьба, національний розвиток українських територій під владою Російської імперії [26; 27; 28; 29; 53; 77; 64; 52; 44; 59; 60; 81 та ін.]. Вхідження українських земель до її складу після поділів Речі Посполитої розглядалося як одномоментний та односторонній акт, а процес становлення адміністративних органів на місцях та правовий статус їх кадрового складу не розглядалися, хоча в наукових працях і згадуються певні особливості функціонування владних інституцій Російської імперії на Правобережжі України. Діяльність органів регіонального та місцевого управління, урядова політика щодо структурування та інституалізації управлінського апарату висвітлювалася епізодично в контексті іншої проблематики [28; 29]. Генерал-губернатори зображалися сатрапами та реакціонерами, запопадливими із вищим начальством і брутальними із підлеглими, нерозумними та непослідовними керівниками [35, с.25].

Є. Сташевський, аналізуючи хід, мету та наслідки люстрацій XVIII – першої половини XIX ст. у правобережних губерніях, торкався питань правового статусу, компетенції та діяльності спеціально створених органів для їх проведення – люстраційних комісій, а також висвітлив певні аспекти фінансової діяльності казенних палат та палат державних маєтностей в Україні [89]. Фінансова діяльність палат державних маєтностей в Україні висвітлювалася у працях І. О. Гуржія [29].

Історики-аграрники (М. Н. Лещенко [53], О. В. Панкратова [73]) вважали усю систему державного управління і антинародну політику уряду однією із причин народних рухів.

В. Щербина [108] дійшов висновку, що політика Російської імперії мала на меті зменшення кількості поляків серед землевласників з одночасним посиленням позицій дворян-неполяків. Науковець відзначив наслідки та особливості функціонування люстраційних комісій [106]. Аналізуючи діяльність Д. Г. Бібікова на посаді Київського генерал-губернатора, вчений зазначав, що посадовець діяв "*карними, адміністративними і законодавчими заходами*" [107, с.19] при впровадженні імперської політики у регіоні.

Процес приєднання Правобережної України до Російської імперії став предметом дослідження В. А. Смолія [87]. Вчений показав, як відбувалися зайняття краю російськими військами та його включення до складу Російської імперії. Але науковець майже не звернув уваги на те, як саме запроваджувалася система управління новоприєднаними землями, в чому полягали її особливості порівняно із центральними регіонами Російської імперії.

Функціонування легальних шляхетських корпоративних структур на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. та їхню роль у захисті прав шляхетства [57; 58; 83; 2; 43 та ін.] не брали до уваги й інші радянські історики, які досліджували проблеми ідеології шляхетського руху.

У 90-ті роки XX ст. зросла наукова зацікавленість питаннями правового статусу українських земель, історією створення та функціонування владних інституцій XVIII – XIX ст. на території українських земель, які входили до складу Російської імперії [61; 16; 10; 63; 91; 12; 30; 62; 37; 5; 9 та ін.]. Основні принципи політики російської адміністрації у правобережних українських губерніях на початку XIX ст. з'ясовані в одному з розділів збірки із серії "Україна крізь віки" [82].

Інкорпораційну політику царського самодержавства на правобережних територіях після приєднання їх до Російської імперії розкрито у двотомній "Історії України: нове бачення" [42] під редакцією В. А. Смолія. Автори відмовилися від терміну "*возз'єднання*", вживаючи поняття "*приєднання*", яке є закономірним, зважаючи на суть поділів Речі Посполитої. В монографії охарактеризовано основні засади внутрішньої політики, яка за-

безпечувала інтегрування всіх сфер суспільного життя Правобережжя у загальнодержавну систему Російської імперії.

У монографії "Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)" О. П. Реєнт наголошує, що українські землі наприкінці XVIII – початку XX ст. стали ареною зіткнення інтересів багатьох держав як важливий сегмент європейського простору, які використовували всі наявні засоби у боротьбі за їх забезпечення [78, с. 42].

Тематику політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. розглядає у своїх працях Я. Грицак [17; 18; 19; 20]. Він звернув увагу на відмінності у статусі українських земель у складі Російської імперії і зазначив, що в XIX ст. Правобережжя "...було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів". Науковець виокремив суспільно-політичну та етнокультурну специфіку Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., порівнюючи її з іншими українськими теренами.

М. С. Дністрянський відзначив руйнівний вплив колонізаторської політики Російської імперії на становлення адміністративно-територіального устрою в Правобережній Україні [31, с. 67].

Сучасна українська історіографія проблематики функціонування адміністративних установ наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. представлена серією праць В. С. Шандри [99; 100; 101; 102; 103; 104]. У них охарактеризовано діяльність генерал-губернаторів, дано оцінку чинників розвитку українських губерній та їх місця і ролі в Російській імперії. Характеризуючи діяльність у XIX ст. генерал-губернаторів, впливових російських сановників, дослідниця робить висновок, що всі вони реалізовували інтеграційний політичний курс щодо українських територій, забезпечували взаємозв'язок місцевих (губернських) та вищих державних установ. Вона висвітлює конкретні прояви урядової політики, засоби, за допомогою яких проводилася боротьба за землю з польськими поміщиками, впровадження російської мови в офіційний обіг [99]. У своїй монографії "Київське генерал-губернаторство (1832–1914)" [104] В. С. Шандра розкрила передумови і причини створення Київського генерал-губернаторства, з'ясувала його роль щодо інтеграції Правобережної України до складу Російської імперії. В іншому дослідженні В. С. Шандра виокремила закони й інші нормативно-правові акти, що формували політику російського абсолютизму у правобережних українських губерніях. Авторка зазначила, що саме вони визначали особливості діяльності місцевих державних установ щодо інтегрування в загальноімперські адміністративно-політичні структури, починаючи з часу приєднання краю і до початку XX ст. У монографії В. С. Шандри "Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття" [101] розглянула еволюцію генерал-губернаторства як регіонального владного інституту, підкреслюючи відмінність генерал-губернаторств, які функціонували на українських землях, від аналогічних російських структур.

Н. М. Яковенко відзначила суспільно-політичну та етнокультурну специфіку Правобережжя наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у порівнянні з іншими українськими землями [109; 110]. Дослідниця, оцінюючи наслідки поділів Речі Посполитої, відзначила, що "у нове – XIX – століття 80 % мешканців України увійшли як піддані Російської імперії." Самі поділи Речі Посполитої вона називає протизаконними актами, вчиненими "шляхом агресії, з подавленням опору вищих станів і при апатії заморочених пропагандою низів", але у той же час "з'єднання польського Правобережжя та козацької України в кордонах одного державного простору вкотре поновлювало перервану нитку їхньої спільності" [109, с. 41].

Політику Російської імперії наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. щодо шляхетства Правобережжя розглядає у своїх працях І. І. Кривошея [49; 50; 51]. На прикладі Уманського повіту науковець простежив хід легітимації шляхти впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. та дослідив декласаційні заходи російського уряду, аналізуючи динаміку процесу визнання станової приналежності шляхти Правобережжя. У розвідці С. Лисенка та Є. Чернецького "Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" [54] висвітлюється соціальна історія шляхти Волині, Київщини та Поділля після приєднання цих територій до Російської імперії, аналізується хід легітимації шляхти та її

декласації. Дослідженню земельної власності магнатських родів на Правобережжі, їх місця у розвитку промислового виробництва, торгівлі, освіти, культури присвячені праці В. В. Павлюка [69; 70; 71; 72]. Основні функції і структуру Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора як фондоутворюючої установи описує М. Бутич [8].

Широко поширеною проблематикою історичних досліджень сучасних науковців залишаються соціально-економічний розвиток Правобережжя, національний і соціальний склад населення цих територій, аграрна політика уряду в регіоні, суспільні рухи, суспільно-політичне становище селян та поміщицького землеволодіння у правовому полі Російської імперії. Так чи інакше науковці у своїх дослідженнях торкаються і питань, пов'язаних безпосередньо із функціонуванням, еволюцією, компетенцією місцевих владних інституцій, хоча й не акцентують на них увагу [11; 108; 88; 46; 24; 25; 65; 15; 14; 21 та ін.]. С. О. Борисевич проаналізував заходи російського уряду та місцевої адміністрації щодо унормування відповідно до російського законодавства поземельних відносин на Поділлі після його приєднання до Російської імперії. Автор висвітлив діяльність люстраційних комісій, губернських казенних палат по розмежуванню маєтків, з'ясуванню їх правового статусу, управлінню казенними маєтками та визначенню розмірів повинностей та податків, а також відзначив роль губернатора у координуванні дій усіх місцевих установ на Поділлі [6; 7].

Дисертація О. М. Гордуновського [13] присвячена правовому статусу поміщицького землеволодіння у Правобережній Україні та розвитку кредитної системи наприкінці XVIII – на початку XIX ст. А. Г. Філінюк [94; 95] у своїх працях зазначає, що поділами Речі Посполитої не завершилося приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, оскільки слідом за цим розпочався глобальний за значенням і суттю процес входження великого за площею регіону в нову державну формацію. Через призму розвитку торгівельно-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розглядає організацію та діяльність митних органів Т. В. Ігнат'єва [38; 39; 40; 41]. Історії фінансових органів та митних установ на території України у XVIII – на початку XX ст. присвячені статті В. М. Орлика [67; 68]. Автор зазначив, що влада Російської імперії намагалася зробити місцевий фінансовий апарат максимально ефективним для забезпечення бюджету [67, с. 66]. У статтях, присвячених розкриттю основних напрямів та особливостей земельної політики Катерини II і Павла I на території Волині, Ю. К. Рудакова звернула увагу на значну різницю між системами землеволодіння Речі Посполитої та Російської імперії наприкінці XVIII ст. і вважає, що саме тому російська влада не прагнула відразу до їх уніфікації, а лише до збереження існуючого становища [79; 80]. Н. І. Стрельбицька та В. П. Халайцян, говорячи про значення створення поштової мережі і налагодження зв'язку в правобережному регіоні, підкреслюють, що вони виступали невід'ємною складовою утверджуваного царизмом державного механізму [90].

Українські науковці досліджують історію функціонування адміністративно-поліцейських структур в Україні [98; 111; 112]. О. В. Талдикін зазначив, що організація загальної поліції на українських землях мала певні особливості, які були обумовлені специфікою окремих регіонів, а остаточне введення нової управлінської системи знаменувало заключний етап уніфікації, стирання практично всіх відмінностей у діяльності органів місцевої адміністрації, поліції та суду [93].

Паралельно із українською "материковою" історіографією проблеми історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. досліджуються українськими вченими із діаспори. І. Лисяк-Рудницький вважав, що польсько-українське протистояння було чи не головною причиною втрати національної самостійності Україною і Польщею як у XVIII, так і в XX ст. [55; 56]. О. Субтельний суть політичної системи російської влади на Правобережжі вбачав у централізованій політичній владі російського царя, який не мав і не бажав брати до уваги погляди своїх підданих та разом із тим вимагав від них абсолютної покори й відданості, обіцяючи взаємін безпеку, стабільність і порядок [92]. Досліджуючи історію українських земель у складі Російської імперії, Р. Шпорлюк проаналізував роль національного питання та відзначив особливості розвитку історико-географічних регіонів [105]. З. Когут проаналізував мотивацію та характер політичного курсу російської імперії при

проведенні інтеграції українських земель, зробивши висновок, що уряд керувався виключно прагматичними інтересами, сформованими під впливом ідей Просвітництва [45, с. 260].

Вивченню процесу формування системи цивільної служби в Російській імперії у XVIII – першій половині XIX ст. присвячена історико-правова монографія автора даної статті [3]. В ній розглядається еволюція нормативної бази цивільної служби, її види та особливості, аналізуються чинники, які діяли при формуванні кадрового складу цивільних адміністративних установ влади, з'ясовується правовий статус чиновників та канцелярських службовців у Російській імперії XVIII – першої половини XIX ст. і в тому числі на Правобережжі України після поділів Речі Посполитої. Монографія "Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" [4] чи не вперше в українській історичній науці концентрує увагу на створенні управлінських структур на правобережних територіях, розкриває процес їхнього реформування впродовж більш, ніж півстолітнього періоду, аналізуючи їх особливості в порівнянні із аналогічними структурами центральних губерній Російської імперії.

Таким чином, процеси формування та функціонування місцевих органів управління на Правобережжі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в українській історіографії XIX – XX ст. цілісно не вивчалися. Проте, при дослідженні загального історичного процесу, з'ясуванні різних аспектів економічного та соціального розвитку українських земель, розгляді проблем суспільно-політичного, національного руху історики так чи інакше висвітлювали окремі аспекти функціонування владних структур Російської імперії на правобережних землях, з'ясовуючи особливості політики уряду щодо цього регіону. В останні роки українська історіографія збагатилася працями, що з'ясовують становлення та діяльність окремих владних інституцій на Правобережжі України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

#### *Список використаних джерел*

1. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700 – 1798 гг. // Предисловие ко II тому II части Архиву Юго-Западной России) – К., 1870.
2. Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1973.
3. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль: АСТОН, 2006.
4. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль, 2007.
5. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. – Харків, 2002.
6. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992.
7. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 80-87.
8. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII – початок XX) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1975. – Вип. 2. – С. 45-50.
9. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000.
10. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997.
11. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1998.
12. Горбачев В. П. Городское самоуправление в Украине (по реформе 1870 года): Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1995.
13. Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
14. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997.
15. Горенко Л. М., Присяжнюк Ю. П. До аграрної історії України: деякі аспекти

соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження). – Черкаси: облредакція "Сіач", 1996. 16. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1999. 17. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах: Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення. – Київ, 2000. 18. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст.: навчальний посібник. – К., 1996. 19. Грицак Я. Украинская историография: 1991-2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio*. – 2003. – № 2. – С. 427-454. 20. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) // Збірник наук. статей. – К.: Генеза, 2000. – С. 63-75. 21. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795-1830-х роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. 22. Грушевський М. С. Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894. 23. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – К., 1992. 24. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. – Львів, 2006. 25. Гудь Б. Українці – поляки: Хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. – Львів: Кальварія, 2000. 26. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. 27. Гуржій І. О. Проблеми соціально-економічного розвитку розвитку України періоду пізнього феодалізму // *Укр. іст. журнал*. – 1988. – № 9. – С. 36-44. 28. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 29. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1954. 30. Дмитрієв В. В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. 31. Дністрянський М. С. Кордони України (територіально-адміністративний устрій). – Львів, 1992. 32. Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський: (Сторінка з українського громадського життя першої половини XIX ст.) // *Праці Укр. високого пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі*. – 1929. – Т. 1. – С. 90-108. 33. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л.: Світ, 1991. 34. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством /1654-1876. – Львів, 1909. 35. Дубровіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.): Конспект лекцій. – К., 1966. 36. Ефименко А. Я. История украинского народа – К., 1990. 37. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. 38. Ігнат'єва Т. В. Ісаковецька прикордонна система у розвитку торгово-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 34-36. 39. Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці – 2005. 40. Ігнат'єва Т. В. Торгові шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 261-263. 41. Ігнат'єва Т. В., Філінюк А. Г. Радзивилівський митний округ у торгівлі Російської імперії в середині XIX ст. // Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29-30 листопада 2001 р. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С. 128-134. 42. Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. – К., 2000. 43. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. // *История СССР*. – 1971. – №

4. – С. 153-168. 44. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973. 45. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К.: Основи, 1996. 46. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830-1831 рр. і 1863 років: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1997. 47. Костомаров Н. И. Государи и бунтари: Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – М., 1996. 48. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой: В 2-х тт. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1886. 49. Кривошея І. І. Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56-69. 50. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. 51. Кривошея І. І., Кривошея І. І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX століття) // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції. Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. – С. 36. 52. Крижанівський О. П. Інвентарна реформа 1847-1848 рр. у Волинській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1970. 53. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму – К., 1970. 54. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква, 2002. 55. Лисяк-Рудницький І. Проти Росії чи проти радянської системи? // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 319-332. 56. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. – К., 1994. – С. 197-198. 57. Марахов Г. И. Деятельность "Содружества польского народа" на Правобережной Украине в 1835-1839 гг. (По материалам киевского архива) // Связи революционеров России и Польши в XIX – начале XX в. – М., 1968. – С. 166-193. 58. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е гг. XIX в. – К., 1979. 59. Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К., 1971. 60. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К., 1961. 61. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. 62. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування та Поділлі у другій половині XIX століття: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. 63. Москаль Т. І. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2002. 64. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. 1. 65. Овсінський Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воеводстві Речі Посполитої у XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2004. 66. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні: В 2-х тт. – Харків-Київ: Пролетар, 1931. 67. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії вкінці XVIII – XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Укр. іст. журнал. – 2003. – № 2. – С. 66-73. 68. Орлик В. М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 70-76. 69. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Острого, 2000. 70. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острого: Національний університет "Острозька академія", 2000. 71. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 1. – С. 102-108. 72. Павлюк В. В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 220-236. 73. Панкратова О. В. Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. – М., 1955. 74. Полонская-Василенко Н. Историко-

культурний атлас по русской истории. – К., 1914. – Вып. 3. 75. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 тт. – К., 1992. 76. Полонська-Василенко Н. Як скасовано Литовського Статута – К., 1926. 77. Приходько Е. С. Социально-экономическое развитие помещичьего хозяйства на Правобережной Украине во второй половине XVIII века: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. – К., 1958. 78. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2003. 79. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції / Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. – Славута, 2003. – С. 141-159. 80. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Укр. іст. журнал. – № 2(461). – 2005. – С. 101-110. 81. Санцевич А. Українська радянська історіографія (1945-1982): Навч. посібник. – К., 1984. 82. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Серія "Україна крізь віки". – Т. 9. – К., 1999. 83. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів (1826-1850 рр.). – К., 1971. 84. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель: Монография. – Харків: Основа, 1993. 85. Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2 тт. – Т. 2. – К., 1927. 86. Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2-х тт. – Т.1. – К., 1925. 87. Смолій В. А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. 88. Соловійова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1997. 89. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – в первой половине XIX в. – М.: Изд-во Наука, 1968. 90. Стрельбіцька Н. І., Халайцян В. П. Діяльність земського поштового зв'язку на Поділлі в XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2006. – С. 242-248. 91. Стременовский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: Историко-правовое исследование. – Одесса, 2002. 92. Субтельний О. Україна. Історія, К., 1991. 93. Талдыкин А. В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII – первой половине XIX вв. // Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. 94. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика у Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX ст. у сучасній історичній літературі // Наукові праці Кам'янець-Подільського педуніверситету: історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 2001. 95. Філінюк А. Г. Формування поштового зв'язку в Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX століть // Матеріали X Под. іст. – краєзнавчої конф. / Ред. кол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. – Кам.-Под.: Кам.-Под. державний педагогічний університет, 2000. – С. 257. 96. Франко І. Я. "Король балагулів" А. Шашкевич і його українські вірші // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 35: Літературно-критичні праці (1903-1905). – С. 113-149. 97. Франко І. Я. Наш погляд на польське питання // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти тт. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 204-220. 98. Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.). – К., 1996. 99. Шандра В. С. Київський генерал-губернатор О. П. Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії // Збірник на пошану С. Д. Пількевича. – К., 1998. – С. 59-61. 100. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд – К., 1998. 101. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005. 102. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 85. 103. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Дис. ... докт. іст.



наук. – К., 2002. 104. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. 105. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. / Пер., упоряд. Г. Касьянова. – К.: Дух і Літера, 2000. 106. Щербина В. И. Украинские староства по люстрациям XVIII в. // Архив Юго-Западной России. – К., 1905. – Т. 3. 107. Щербина В. И. Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) // Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 1-44. 108. Щербина В. П. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине в 30-х – начале 60-х годов XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1992. 109. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. 110. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна – К.: Наукова думка, 1993. 111. Ярмыш А. Н. Наблюдают неотступно. Административно-полицейский аппарат и органы политического сыска царизма в Украине в конце XIX – начале XX в. – К.: Юринформ, 1992. 112. Ярмыш А. Н. Политическая полиция Российской империи (1880–1904 гг.): Дис. ... канд. юрид. наук. – Харьков, 1978.

**Mykola Barmak**

#### **AUTHORITATIVE INSTITUTIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EXPLORATIONS OF UKRAINIAN HISTORIANS**

**The article includes the main achievements of Ukrainian historiography on problems of function of administrative institutions in the Russian Empire and The Right Bank Ukraine separately at the end of the eighteenth- at beginning of the nineteenth century.**

**УДК 94 (477.4): 262,2 "17/18"**

**Віталій Левицький**

#### **ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

*Розглянуто питання історіографії та джерельної бази церковного землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.*

Історія церкви та церковного землеволодіння у Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. висвітлена недостатньо. Історіографію з даної тематики можна умовно поділити на три періоди. Перший – це праці російських істориків, церковнослужителів XIX – початку XX ст., які відстоювали насамперед інтереси самодержавства. Другий період охоплює радянську історіографію, в якій історія церкви подана переважно з атеїстичних і класових позицій. Зі здобуттям Україною незалежності почався третій період, що характерний неупередженим та всебічним аналізом соціально-економічної ролі церкви.

Серед праць із проблем історії церкви та її землеволодіння в історіографії XIX ст. роботи дослідників П. Бобровського [3] і М. Моршкіна [19]. В них відображені насамперед ті питання, що стосуються відносин православної, католицької та уніатської церков і політики російського самодержавства в правобережних губерніях. У другій половині XIX ст. опубліковані дослідження світських і церковних авторів, в яких висвітлено посилення впливу католицизму в Правобережній Україні та діяльність ордену єзуїтів [16; 23; 37].

Приєднання Правобережної України до Російської імперії привело до істотних змін у становищі церкви, особливо економічному. Цьому питанню в дореволюційній історіографії приділено недостатньо уваги. Автори праць окресленої тематики розглядали церкву здебільшого як релігійно-політичну організацію без урахування її впливу на соціально-економічне життя. Цікавий матеріал є у праці М. Симашкевича [35]. Автор приділив увагу земельним володінням католицьких костелів і монастирів протягом XVIII – першої половини XIX ст. та уніатської церкви у XVIII ст. Хоча дослідник розглядав політичну історію католицької церкви на Поділлі, разом із тим у його праці простежена також еволюція її землеволодіння.

Однією з перших робіт, в яких ішлося про церковне землеволодіння в XIX ст., була праця В. Шульгіна про діяльність київського генерал-губернатора Д. Бібікова [44]. Зміцнення позицій російського уряду та його боротьба зі сепаратизмом польського дворянства в Правобережній Україні – така головна мета якій, на думку автора, були підпорядковані всі заходи Д. Бібікова. Тому секуляризація церковного землеволодіння розглянута в цьому контексті як засіб послаблення політичного впливу католицького духовенства.

Становище з дослідженням соціально-економічної історії церкви в Правобережній Україні дещо поліпшилося наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з активною діяльністю Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а також Волинського церковно-археологічного товариства. Члени цих наукових організацій Є. Сецинський та О. Фотинський у краєзнавчих розвідках уперше приділили увагу регіональному церковному землеволодінню у XVIII ст., охарактеризувавши його економічний аспект [33; 34; 41]. Проте обидва дослідники церкви обмежилися висвітленням методів господарювання лише католицької та уніатської церков на Правобережжі, залишивши поза увагою землеволодіння православної церкви.

Великий статистичний матеріал із церковного землеволодіння XVIII – XIX ст. є у працях І. Шиповича [43] та М. Яворовського [45]. Автори досліджували поземельні відносини католицької та уніатської церков у контексті політичних подій, вказували на вагому участь духовенства в економічному розвитку краю. Праці російських дворянських істориків Д. Толстого [38] та І. Чистовича [42], присвячені відносинам російського самодержавства й католицької церкви, охоплюють окремі факти також з історії церковного землеволодіння. Цікавий матеріал про економічне життя уніатської церкви на початку XIX ст. містить часопис "Труды Киевской духовной академии", зокрема такі статті М. Петрова, як "Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше" [25] та "Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении от 1772 по 1811 гг." [24]. Відомості про соціально-економічне становище церкви та земельні володіння духовенства в першій половині XIX ст. у Правобережній Україні подані у працях М. Новаковського [20], Ф. Воропонова [7], де, зокрема, висвітлені питання поземельних відносин напередодні та під час селянської реформи 1861 р.

В. Семевський у фундаментальному дослідженні [32] згадав про передачу маєтків духовенства західних губерній Російської імперії до державної казни. Він пов'язав вилучення церковної власності з політикою самодержавства в селянському питанні на Правобережжі. Також Семевський значну увагу приділив питанням звільнення колишніх церковних селян від кріпосницької залежності, їхніх повинностей, поділу їх на різні категорії, запровадження інвентарів, розмірам селянських земельних наділів.

Статистико-економічними дослідженнями аграрного розвитку Правобережної України займалися Т. Осадчий [22] та І. Рудченко [28]. У їхніх працях наведені дані про зміни в землеволодінні духовенства, що відбулися в XIX ст. у ході секуляризаційної реформи. Історик М. Василенко [5] займався вивченням питання землеволодіння селян церковних

маєтків, зокрема проблемою запровадження інвентарної реформи в часи царювання Миколи I.

Помітне місце у вивченні церковного землеволодіння в Правобережній Україні належить радянським історикам. У 1920–1930-х рр. опубліковано низку науково-публіцистичних праць із історії церкви, в яких чимало уваги приділено соціально-економічній проблематиці. Але над згаданими істориками тяжіла панівна на той час у радянській історіографії теорія "торгового капіталізму". Один із її прихильників – В. Фаворський гіперболізував торгово-лихварську діяльність духовенства в Україні, називав його "торговельною буржуазією", приписував тогочасній церковній економіці капіталістичний зміст [40].

Особливе значення для дослідження церковного землеволодіння у Правобережній Україні має монографія М. Дружиніна, яка на широкому фактичному матеріалі розкриває особливості становища державного села [10]. Автор обґрунтував концепцію державного феодалізму, висвітлив зміни у складі державних селян протягом XVIII – першої половини XIX ст., розглянув розширення меж цього соціального стану, в т. ч. за рахунок селян, які належали до маєтків духовенства, секуляризованих указами 1841–1843 рр.

У працях Я. Мараша показано, як у ході експансії Речі Посполитої на українських землях змінювалися позиції духовних феодалів, для яких церковні землі становили матеріальну опору для наступу католицизму та унії. Я. Мараш вивчав процес розвитку фільваркового господарства, джерела й структуру доходів духовенства, соціально-економічне становище селян у володіннях церкви [18].

Проблеми церковного землеволодіння певною мірою висвітлені у роботах Є. Сташевського [36] та Г. Гуржія [9]. Ці автори аналізували розвиток церковно-монастирського землеволодіння, методи соціального визиску селян церковних маєтків, розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві. Деякі наукові розвідки 1960–1980-х рр. присвячено різним аспектам історії церкви в Україні. Так, В. Андрієвський [1] простежив соціально-економічний розвиток одного з найбільших у Правобережній Україні монастирів – Почаївського. Проте автор перебував на антицерковних позиціях і був політично заангажований, викривав "антинародну" діяльність православної церкви.

А. Зінченко порушив питання про великі маєтки церковних ієрархів Правобережжя у XVIII ст. [13] та розглянув реформу державного села й поетапну секуляризацію церковного землеволодіння на Правобережжі у 1840-х рр. та соціально-економічні наслідки цих заходів для селян подуховних маєтків [12]. Автор, зокрема, довів, що проведення секуляризації церковного землеволодіння було обумовлене всім ходом соціально-економічного та політичного розвитку регіону в період кризи феодально-кріпосницьких відносин у Російській імперії, адже ліквідація такої консервативної форми феодальної земельної власності об'єктивно відповідала потребам поступового розвитку Правобережної України.

У дослідженнях вузлових політичних подій першої половини XIX ст. висвітлені соціально-політична орієнтація католицького та уніатського кліру, його тісний зв'язок із дворянством, з'ясовані ставлення й безпосередня участь духовенства у політичній боротьбі та вплив цих подій на зміни в складі церковної власності. Ці проблеми з погляду впливу польського повстання 1830–1831 рр. на поземельні відносини порушував Л. Баженов [2].

Загалом проблема соціально-економічного розвитку церкви та церковного землеволодіння зокрема в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в радянській історіографії висвітлена фрагментарно й упереджено. У фундаментальних узагальнюючих працях із історії України, в яких питанням соціально-економічного розвитку приділена основна увага, економічне життя церкви, поземельні відносини майже не відображені. Там ми знаходимо здебільшого описи методів визиску селян духовенством і селянської антифеодальної боротьби, показано кон'юнктурність підтримки частиною православного духовенства уряду царської Росії [15].

Після проголошення незалежності України почали зникати ідеологічні нашарування, що заважали всебічному дослідженню історії України. Започатковані нові, неупереджені підходи до вивчення і церковної проблематики. Значним кроком у подоланні стереотипів із даного питання стала праця О. Крижанівського [17]. Автор мав на меті висвітлити масштаби і характер господарської діяльності церкви в Правобережній Україні у XVIII ст., коли економічне життя церкви було порівняно незалежним, та першої половини XIX ст. –

періоду поступового взяття церкви під державний контроль після приєднання Правобережжя до Російської імперії. О. Крижанівський досліджував велике латифундіальне землеволодіння єпископів і найбільших монастирів, дрібніші маєтки інших церковних власників, розкрив основні риси господарського ладу маєтків духовенства, становище селянства в них, з'ясував головні засади політики Речі Посполитої та російського царизму щодо церковного землеволодіння.

Окремо слід відзначити узагальнюючу працю з історії української православної церкви І. Власовського [6], в якій відображено важливі процеси, що стосувалися розвитку церковних фондушевих маєтків. Досить ґрунтовно на основі архівних матеріалів висвітлено поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793 – 1861 рр. у дисертаційній роботі С. Борисевича [4]. Автор простежив еволюцію землеволодіння духовенства у XVIII та першій половині XIX ст., а також вдався до аналізу законодавчого врегулювання поземельних відносин церковнослужителів.

Важливі відомості щодо церковного землеволодіння та соціально-економічного становища церкви у Правобережній Україні в XVIII та XIX ст. є у монографії А. Зінченка [14]. В основу характеристики соціально-економічних відносин у церковних маєтках він поклав аналіз системи господарства, базованої не лише на відносинах типу власник (орендар) – користувач, а й на соціально-політичній організації самого суспільства. А. Зінченко висвітлює особливості функціонування церковного маєтку, визначив місце церковної земельної власності в системі соціально-політичних відносин даного періоду, проаналізував розвиток ринкових відносин, в які було втягнене духовенство, простежив хід і наслідки секуляризації церковних маєтків та її значення для прискорення переходу від феодално-кріпосницької системи до капіталістичних відносин.

Джерельну базу дослідження становлять неопубліковані архівні матеріали центральних та місцевих архівів. Суттєвим доповненням до цих джерел є опубліковані різного роду документи і законодавчі акти Російської імперії. Надруковані й архівні матеріали дають змогу висвітлити головні аспекти економічної історії церковного землеволодіння у контексті конфесійної, національної та соціальної політики російського царизму в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Серед найважливіших типів джерел із історії правобережної церкви кінця XVIII – першої половини XIX ст. документи господарської звітності церковних установ. Певну інформаційну цінність становлять офіційні хроніки: накази та розпорядження Синоду і вищої єпархіальної влади, різні інструкції та рекомендації. Вони дають змогу систематизувати дані про церковне землеволодіння, особливо при дослідженні недостатньо висвітлених аспектів церковного господарства. На розвиток церковного землеволодіння проливають світло жалувані грамоти (фондуші, ерекції), які надавали духовенству польські королі й урядовці, дарчі грамоти (презенти) польських та російських поміщиків, а також купчі й заставні акти.

Найдетальніше структура та організація маєтків духовенства відображені в інвентарях, що допомагають визначити прибутковість маєтків, встановити обов'язки селян, їхні відробіткові повинності, форми і характер експлуатації. В інвентарних описах, окрім відомостей про повинності підданих на користь духовенства, знаходимо ряд поміток про торгівлю, орендні відносини. Але систематизація інвентарів утруднена через їхню невелику кількість та хронологічну непослідовність зберігання.

Важливі відомості містять церковні прибутково-видаткові книги, в яких можна віднайти й інформацію про використання найманих працівників для роботи у фільваркових господарствах. Проте достовірність таких даних не завжди відповідає дійсності, оскільки настоятелі монастирів та церковні причети намагалися приховувати частину своїх прибутків.

Для вивчення історії церкви вагому цінність становлять монастирські хроніки, описи монастирів, що склали монахи або державні чиновники. Зокрема, в Хмельницькому обласному державному архіві, збережені описи монастирів Подільської губернії, василіянських монастирів у Правобережній Україні, складені в 1804 р. за єдиною формою. Вони дають змогу систематизувати дані про монастирське землеволодіння, прибутки та видатки, викривають лихварську діяльність ченців. Таким чином матеріали, що містять інформацію про костели, деканати, церкви, духовні семінарії, допомагають простежити ево-

люцію церковного землеволодіння, виявляють роль духовних установ у економічному житті Правобережної України.

Важливі дані щодо церковного землеволодіння містять документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві: фонд 127 "Київська духовна консисторія", фонд 182 "Канцелярія київського митрополита", фонд 2071 "Жидичинський монастир", фонд 442 "Канцелярія київського, волинського, подільського генерал-губернатора"; Хмельницького обласного державного архіву: фонд 111 "Подільський губернський комітет із забезпечення православного сільського духовенства", фонд 315 "Подільська духовна консисторія", фонд 17 "Костели Подільської губернії", фонд 18 "Церкви Подільської губернії", фонд 87 "Монастирі Подільської губернії", фонд 735 "Подільська губернська рада для розгляду духовних справ"; Державного архіву Тернопільської області: фонд 258 "Почаївська Успенська лавра". Дані архівні документи дають змогу вичерпніше розкрити тему церковного землеволодіння, рельєфніше висвітлити господарську діяльність церкви, на їх основі легше відтворити загальну картину соціально-економічних процесів в Україні.

Цінна інформація про розміри церковних володінь та кріпосницький визиск духовенством селян подана в так званих візитах – актах ревізій у монастирях і парафіяльних церквах, що їх склали чиновники духовних консисторій, уповноважені єпископату. У візитських описах значне місце відведене описам маєтку, умовам оренди, висвітленню джерел доходів та витрат. Феодально-кріпосницькі методи господарювання в духовних маєтках описані в скаргах, що трапляються у фондах церковних установ.

Джерела з історії церкви в Правобережній Україні опубліковували ще в XIX і на початку XX ст. [21, 33]. Упорядниками цих документальних збірників були переважно церковні автори. Джерела, подані у згаданих виданнях, висвітлюють здебільшого релігійно-політичну діяльність. Серед опублікованих джерел необхідно також назвати "Полное собрание законов Российской империи" [26; 27], що містить важливий законодавчий матеріал. Однак у ньому наведені не всі законодавчі акти, які нас цікавлять, частина з цих опублікованих актів подана в редакції, вигідній законодавцю.

Загалом кількість публікацій із проблем церковного землеволодіння є невеликою, хоча в деяких відомих виданнях історії церкви приділено значне місце. До видань із питань соціально-економічного розвитку правобережної церкви можна віднести "Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета" [39]. Деякі матеріали та документи, що стосуються церковного землеволодіння правобережної церкви, вміщені на сторінках "Епархиальных ведомостей" Київської, Подільської та Волинської губерній, а також "Киевской старины".

У радянський період публікації документів із історії церкви майже не приділяли уваги. Деякі дані про економічне становище монастирських селян, їх антифеодальну боротьбу наведені у циклі публікацій "Гайдамацький рух на Україні" [8] та "Селянський рух на Україні" [29; 30; 31], що висвітлюють селянський рух в Україні від середини XVIII ст. до селянської реформи 1861 р.

Отже, процес дослідження церковного землеволодіння можна поділити на кілька етапів. Якщо історіографія періоду Російської імперії недостатньо висвітлювала соціально-економічну історію церкви, а вдавалася здебільшого до критики католицької та уніатської церков, возвеличення православ'я, то в радянський період економічні відносини описували з ідеологічних позицій, а відносини між священнослужителями й селянами трактували як відносини соціально полярних сил. І лише з 1990-х рр. автори почали неупереджено та всебічно характеризувати соціально-економічне становище церкви у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., простежувати зміни в церковному землеволодінні й оцінити роль господарства маєтків духовенства у системі тогочасних аграрних відносин.

Опрацьовані джерела дають змогу скласти докладне уявлення про причини, характер та основні зміни в системі церковного землеволодіння і господарювання, окреслити статус церковної власності, охарактеризувати фільваркове та селянське господарства в маєтках духовенства, висвітлити процес підготовки і вилучення в казенне відомство земельних володінь церкви, розкрити соціально-економічні наслідки секуляризації.

*Список використаних джерел*

1. Андрієвський В. П. Про Почаївську лавру. – К.: Знання, 1960. – 40 с. 2. Баженов Л. В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дисс. канд. ист. наук. – К., 1973. – 283 с. 3. Бобровский П. О. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – СПб., 1890. – 396 с. 4. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис. канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с. 5. Василенко Н. П. Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей. – М., 1911. – 78 с. 6. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви.: В 4-х т. – 2-е вид. – Нью-Йорк – Київ, 1990. 7. Воропонов Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае: По личным воспоминаниям. – Вырезка из журнала "Вестник Европы". – Т. 4 – 5. – 1900, Август. – С. 752–804; 63–89. 8. Гайдамацький рух на Україні: Зб. док. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с. 9. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницьких відносин в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с. 10. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – М.–Л., 1946–1958. – Т. 1–2. 11. Жукович П. О. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // ЖМНП. – 1914. – Апрель. – С. 314–355. 12. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи// Исторические записки. – 1985. – № 112. – М.: Наука. – С. 98–125. 13. Зинченко А. Л. Католицькі та униатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст // Укр. іст. журн. – 1984. – № 1. – С. 101–112. 14. Зинченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. – К.: ОП"Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с. 15. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наук. дум., 1979. – Т. 2. – 615 с. 16. Карашевич П. И. Очерк истории православной церкви на Волыни. – СПб., 1855. – 157 с. 17. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с. 18. Мараш Я. Н. Положение крестьян в монастырских владениях католической церкви западных районов Белоруссии второй половины XVIII в. – В кн.: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1974. – Сб. 8. – С. 152–179. 19. Морозкин М. Иезуиты в России в царствование Екатерины II и до нашего времени. – СПб., 1867. – Т. 1. – 502 с. 20. Новаковський М. Подробное исчисление выкупных и оброчных денег за крестьянские земли в помещичьих имениях Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К., 1861. – 86 с. 21. Орловский П. Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 гг. – Каменец-Подольский, 1891. – 149 с. 22. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. (На Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования. – К., 1899. – 132 с. 23. Папков А. А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX): Ист. справка. – М., 1899. – 163 с. 24. Петров Н. И. Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении с 1772 по 1811 гг. // Труды Киевской духовной академии. – 1868. – № 10. – С. 100–144. 25. Петров Н. И. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше// Труды Киевской духовной академии. – 1872. – № 2. – С. 161–272. 26. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 1–45. 27. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 2-е): В 55 т. – СПб., 1830 – 1884. – Т. 1–55. 28. Рудченко И. По вопросу о землевладении в Юго-Западном крае. Киевский, Подольский и Волынский генерал-губернатор–господину министру внутренних дел... № 320. – К., 1882. – 93 с. 29. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.: Зб. док. і матер. – К.: Наук. думка, 1978. – 535 с. 30. Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.: Зб. док. і матер. – К.: Наук. думка, 1985. – 504 с. 31. Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр.: Зб. док. і матер. – К.: Наук. думка, 1988. – 448 с. 32. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. – М., СПб., 1888. – Т. 1–2. 33. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1891.

– 234 с. 34. Сецинский Е. Материалы для истории церков в Подолии. – Каменец-Подольский, 1904. – 78 с. 35. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с. 36. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с. 37. Титов Ф. И. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII вв. (1654–1795 гг.): В 3 т. – К., 1905–1916. – Т. 1–3. 38. Толстой Д. А. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. – СПб., 1876. – Т. 1–2. 39. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.: В 12 вып. – Каменец-Подольский, 1876–1916. – Вып. 1, 2, 5. 40. Фаворський В. Л. Церква та національний рух на Україні в XVI–XVII ст. – Х.; К.: Держвидав України, 1929. – 122 с. 41. Фотинский О. А. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII–XVIII вв. // Труды Общ-ва исследователей Волыни: В 14 т. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1–112. 42. Чистович И. А. Очерк истории Западно-Русской церкви: В 2 ч. – СПб., 1882 – 1884. – Ч. 1–2. 43. Шипович И. Рожецкий и Микулинский монастырь (Приложение к Подольским епархиальным ведомостям). – Каменец-Подольский, 1891. – 35 с. 44. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5–6. – С. 5–131. 45. Яворовский Н. Церковные земли в Подольской епархии (Историч. записка). – Каменец-Подольский, 1917. – 324 с.

**Vitaliy Levytskyi**

#### THE HISTORYGRAPHIC AND SOURCE BASE OF THE CHURCH AGRICULTURE ON THE RIGHT BANK UKRAINE AT THE 18-TH AND AT THE BEGINNING OF THE 19-TH CENTURIES

**This article carries materials of historygraphic and source base of the church agriculture on the Right Bank Ukraine at the end of the 18-th and at the beginning of the 19 th centuries.**

УДК 930(474):[329:355.016(477.83(86)“18/19”

**Ірина Лозинська**

#### НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАРАМІЛІТАРНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*Проаналізовано висвітлення в історичній літературі еволюції парамілітарних організацій, зокрема товариств “Січ”, “Сокол”, “Пласт”, “Січові Стрільці” в національні збройні формування. Показано дослідження історії українського національного парамілітарного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. у працях істориків 1920–1930-х рр., діаспорній історіографії, в роботах істориків радянського періоду, дослідників кінця 1980-х – початку 1990-х рр. та сучасній історіографії.*

Дослідження історії українського парамілітарного руху – важлива наукова проблема, що висвітлює один із етапів формування національних збройних сил. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Австро-Угорщині виникли легальні можливості для утворення та дія-

льності національних товариств такого типу, які за напрямком своєї роботи – спортивні, гімнастично-протипожежні та інші належали до парамілітарних організацій [17].

Тема українського парамілітарного руху, що стала предметом аналізу національної історіографії, дає підстави для її узагальненого вивчення. У контексті проблеми можна виділити наступні етапи дослідження: 1) твори дослідників міжвоєнного періоду в Західній Україні та діаспорних істориків, де закладені інформативно-концептуальні засади вивчення всього українського національно-політичного руху й історії парамілітарних товариств та січового стрілецтва зокрема [14]; 2) роботи істориків радянського періоду [24]; 3) праці українських істориків, опубліковані наприкінці 80-х років – на початку 1990-х рр. в умовах розпаду СРСР, де діяльність українських парамілітарних структур висвітлена як "біла пляма", оскільки в умовах радянської системи подавати цілісну і правдиву історію цих товариств було заборонено [36]; 4) роботи істориків періоду незалежної України, в яких тема національно-культурних і національно-спортивних організацій розглянута у контексті генези парамілітарних структур відповідно до національно-політичних процесів кінця XIX – початку XX ст. і досліджена комплексно, на нових демократичних методологічних засадах [35; 38].

У міжвоєнний час опубліковані головним чином історичні та історико-мемуарні твори діячів ЗУНР К. Левицького, Д. Палієва [32; 33; 46; 47], командувачів УГА О. Думіна (А. Крезуба), М. Заклинського, В. Кучабського та ін. [14; 16; 30] Центральною темою для цих праць була історія Українських Січових Стрільців, діяльність яких розглянута у національному та європейському контекстах. Дослідники детально вивчали громадсько-політичне життя, зокрема історію політичних партій і національних українських товариств, участь українських послів у роботі галицького сейму й австрійського парламенту. В цих працях відображена і діяльність українських "Січей" у галицьких селах та "Соколів" у містах і містечках.

Перші оцінки ролі парамілітарних структур у розгортанні національно-визвольних процесів у Галичині напередодні Першої світової війни дані в історико-публіцистичних виданнях у 1920-х рр., і серед яких переважали спогади. Це, передовсім, роботи К. Купчанки [29]. Традиційно ці, здебільшого інформативні праці друкували у "Літописі Червоної Калини". Разом із тим, така значна кількість публікацій про національні парамілітарні структури та історію національно-визвольних змагань у часи панування польської влади засвідчувала, що українські національно-просвітні організації і в нових умовах продовжували відстоювати національну ідею. Особливо вагомим фактором активізації українців у Польській державі були публікації про січове стрілецтво.

Специфічною рисою цих праць стали також оригінальні сегменти, з історії спортивних та протипожежних товариств, які автори розглядали у контексті їх еволюції у майбутні військові формування [5; 15]. У цих роботах також висвітлені національно-організаційні аспекти січових свят у містах Галичини, діяльність одного з організаторів українських парамілітарних сил у краї Кирила Трильовського.

У значно більших масштабах опублікували праці про національно-визвольні процеси "Червона Калина" та інші українські видавництва у 1930-х рр. Національну історіографію цього періоду визначали публікації М. Андрусика [1; 2], І. Блажкевич [4], О. Грицяя [9], О. Ключенка [21; 22], Я. Кузьміва [28] та ін.

Радянська історіографія внаслідок ідеологічних стереотипів традиційно замовчувала діяльність національних товариств у Галичині кінця XIX – початку XX ст. або трактувала їх як буржуазно-націоналістичні та контрреволюційні [24].

Особливе місце в історіографії парамілітарного руху другої половини XX ст. займають діаспорні видання, оскільки таких праць у радянській історії не було.

Діаспорна література базована переважно на тих виданнях, що вийшли у 1920-х–1930-х рр. і присвячені діяльності національних січових і сокільських організацій. Діаспорні видання були здебільшого публіцистичними, інколи це – спогади, присвячені комплексу національно-визвольних процесів у Галичині кінця XIX – початку XX ст.

Особливе місце у цих виданнях займають воєнно-історичні нариси Л. Шанковського, який став одним із організаторів української воєнно-історичної школи в Канаді й США [53; 54] та праці П. Мірчука [42].



Діаспорні видання готували традиційно до ювілейних дат. Одна з таких праць присвячена 50-річчю утворення Січових Стрільців. У нарисі висвітлені діяльність січових осередків у передвоєнні роки, набуття ними військового вишколу, успіхи січовиків у роки Першої світової війни та їх участь у національно-державницьких змаганнях [25].

Значним внеском української діаспорної історіографії є присвячені окремим регіонам західноукраїнських земель синтетичні краєзнавчі праці, що містять значний фактологічний матеріал [6; 13; 44; 51].

Політичні зміни в СРСР у другій половині 1980-х рр., що пов'язані з горбачовською перебудовою, привели до певних змін і у висвітленні національних історій. В українській історіографії, що вивчала т. зв. "білі плями", однією з перших почали досліджувати історію національних товариств, українського стрілецтва і Західно-Української Народної Республіки [27; 36]. Аналіз парамілітарного руху в Україні розпочали тільки у 1990-х рр. У книзі Б. Якимовича "Збройні сили України: Нарис історії" (Львів, 1996) висвітлено не лише основні етапи історії українського війська, а й еволюцію національних парамілітарних товариств [56]. Водночас визначено і ті прогалини, які залишались у національній історіографії даної теми. Значний пласт історичного матеріалу, який показує формування національних збройних структур, піднято у навчальному посібникові С. Макарчука "Українська республіка галичан" (Львів, 1997) [38] та О. Шишки "Слідами листопадових боїв" (Львів, 1993) [55].

Водночас 1990-і рр. стали періодом активного вивчення діяльності парамілітарних громадських товариств "Січ", "Сокіл", "Пласт", "Січові Стрільці". Особливі зусилля науковців були спрямовані на висвітлення національного руху кінця XIX – початку XX ст. і трансформацій цих парамілітарних об'єднань напередодні Першої світової війни у військові з'єднання. Це, насамперед, науково-популярні праці В. Гордієнка [7; 8], брошура С. Лилика [34], краєзнавчі роботи Р. Матейка та Б. Мельничука [40; 41], газетні статті К. Науменка [45] і перші публікації з історії січового руху М. Литвина та К. Науменка [36; 37].

Здобутки української історіографії у вивченні національно-визвольних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст. створили ґрунт для написання синтетичних праць із цього періоду національної історії, де обширний сегмент завдяки власній значимості зайняла історія січового руху. Це роботи М. Литвина та його спільні публікації з К. Науменком [35; 37].

Для вивчення теми дають чимало матеріалу і праці тернопільських дослідників Б. Трофим'яка про спортивний рух у Західній Україні [50] та М. Лазаровича про культурно-просвітницьку діяльність Українських Січових Стрільців [31].

Певним внеском у вивчення військових аспектів національно-визвольних рухів на українських землях кінця XIX – першої третини XX ст. стали публікації у науковому віснику Національного університету "Львівська політехніка" "Держава та армія" (відп. редактор проф. Дещинський Л. Є. [12]). Колектив авторів, що сформувався навколо цього видання, як один із напрямків досліджень розробляє і проблеми діяльності українських парамілітарних організацій у Галичині кінця XIX – початку XX ст.

Особливе місце у сучасній історіографії проблеми займає робота В. Бережинського, видана в Академії Збройних Сил України [3]. Автор відійшов від загальноприйнятого напрямку, де історію парамілітарних товариств пов'язували переважно з національно-політичними процесами, а зупинився на структурі військово-спортивних організацій, змісті військової підготовки та інших професійних аспектах.

Формуванню комплексного підходу до історії національно-визвольних змагань сприяють сучасні історіографічні праці О. Рубльова, О. Реєнта [49], І. Патера [48], узагальнене видання "Історія України: нове бачення. У 2 т. / О. Гурджій, Я. Ісаєвич, М. Котляр та ін.; Під ред. В. Смолія [19] та перевидання книги І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва, О. Думіна, С. Шрамченка "Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Вид. 4-те, змінене і доповнене" [26]. Методологічні підходи до сучасних оцінок національно-визвольних процесів на західноукраїнських землях визначені у працях Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича та ін. [10; 18].

Окремі аспекти діяльності національних воєнізованих формувань висвітлені в низці кандидатських дисертацій. Це, зокрема, роботи О. Дем'янюка, що присвячена висвіт-

ленню військовопідготовчої діяльності українських молодіжних організацій у Галичині напередодні та в роки Першої світової війни [11], А. Нагірняка, де показано діяльність відомого галицького радикального діяча К. Трильовського зі створення парамілітарних сил у краї наприкінці ХІХ ст. – у 1930-х рр. [43], І. Хоми, в якій простежено перенесення ідеї формування національних січових товариств із Галичини у Наддніпрянську Україну на початку ХХ ст. [52] та узагальнююча праця В. Мандзяка, де підсумовано історіографію українського національного руху [39].

Представлений історіографічний огляд засвідчує, що проблема історії національних парамілітарних організацій у Галичині належним чином відображена в науковій літературі, водночас перспективним для дослідження залишається опрацювання публіцистичних робіт міжвоєнного періоду, спогадів і англомовних діаспорних видань.

#### *Список використаних джерел*

1. Андрусак М. Гомін української державности і соборности на Закарпатті // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 27–32.
2. Андрусак М. Думки Грушевського про потребу української армії // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 3.
3. Березинський В.Г. Галицькі військово-спортивні організації. – Київ: Академія Збройних Сил України, 1997. – 32 с.
4. Блажкевич І. Листопадовий спогад // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 12. – С. 4–6.
5. Боберський І. Українське сокільництво (1894–1939). – Львів: Сокіл-Батько, 1939. – 16 с.
6. Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1972. – 942 с.
7. Гордієнко В. Листопад. Сходження на Голгофу: Історія УГА // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 1. – С. 2–8; № 2. – С. 2–9; № 3. – С. 2–9.
8. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів: Меморіал, 1991. – 112 с.
9. Грицай О. Ген. Віктор Курманович – ювілей // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 7–8. – С. 2–4.
10. Дашкевич Я. Нація та націоналізм: теоретичні проблеми й історіографічні висновки // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1996. – Вип. 9.
11. Дем'янюк О. Й. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Львів: Нац. ун-т "Львівська політехніка", 2004. – 20 с.
12. Дещинський Л.Є. Державотворча робота Української Народної Республіки по створенню Збройних Сил: історія і сучасність // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. № 408 / Відп. ред. Л. Є. Дещинський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2000. – С. 3–11.
13. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – 856 с.
14. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.
15. Жарський Е. Основи сокільства. II видання. – Львів: Сокіл-Батько, 1937. – 32 с.
16. Заклинський М. Дмитро Вітовський. – Львів: Всесвіт, 1936. – 32 с.
17. Запорожець. Календар на 1914 рік / Уклали К. Трильовський, І. Чупрей. – Коломия, 1913. – С. 7.
18. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 336 с.
19. Історія України: нове бачення. У 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.: Під ред. В. А. Смолія. – К.: Україна, 1995. – 350 с.
20. Історія України: нове бачення. У 2 т. / Під ред. В. А. Смолія. – К.: Україна, 1995. – 494 с.
21. Ключенко О. Генералітет УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 10. – С. 4–7.
22. Ключенко О. Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 4. – С. 5–10.
23. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995.
24. Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1919 рр.). – К.: Наук. думка, 1957. – 203 с.
25. Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання для відзначення 50-річчя створення формування Січових Стрільців 1917–1967. – Чикаго: Б. н. в., 1969. – 664 с.
26. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія Українського

війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4-е, змінене і доповнене. – Львів: Світ, 1992. – 702 с. 27. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 55–63. 28. Кузьмів Я. Напрямки національного виховання // Перший український педагогічний Конгрес. – 1935. – Львів: Просвіта, 1938. – С. 189–195. 29. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів: Червона Калина, 1922. – С. 10–108.30. Кучабський В. Січові Стрільці. Їх історія і характер. – Львів: Червона калина, "Просвіта", 1920. – 45 с. 31. Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни. – Тернопіль: Тайп, 2003. – 114 с. 32. Левицький К. Великий Зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – Львів: Червона Калина, 1931. – 150 с. 33. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. – Львів, 1926. – 736 с. 34. Лилик С. Західноукраїнська Народна Республіка (Методичні рекомендації для вчителів історії і учнів шкіл та профтехучилищ). – Львів: ЛО і УВ, 1990. – 40 с. 35. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Ін-т українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с. 36. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменярь, 1990. – 232 с. 37. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Українські січові стрільці. – Київ: Знання, 1992. – 48 с. 38. Макаручук С. А. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – 192 с. 39. Мандзяк В. П. Історіографія українського національного руху в Галичині ХІХ – початку ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів: Нац. ун-т "Львівська політехніка", 2006. – 20 с. 40. Матейко Р., Мельничук Б. Воєнними дорогами синів Галичини. Українські Січові Стрільці на Тернопільщині. – Тернопіль: ДАТО, 1991. – 70 с. 41. Матейко Р., Мельничук Б. За рідний край, за нарід свій... Українська Галицька Армія на Тернопільщині. – Тернопіль: ДАТО, 1993. – 79 с. 42. Мірчук П. Євген Коновалець. – Торонто: ЛВУ, 1958. – 106 с. 43. Нагірняк А. Я. Кирило Трильовський – організатор парамілітарних сил у Галичині (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів: Нац. ун-т "Львівська політехніка", 2006. – 20 с. 44. Надбужанщина. Збірник. Т. 1. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єднання надбужанців, 1986. – 960 с.; 1989. – Т. 2. – 950 с.; Т. 3. – 735 с. 45. Науменко К. Сотник Петро Франко // Армія України. – 1993. – 4 травня; Його ж: Мирон Тарнавський // Армія України. – 1993. – 24 серпня. 46. Паліїв Д. Генерал Мирон Тарнавський // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 2–4. 47. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів // Календар Червоної Калини. 1935 р. – Львів: Червона Калина, 1934. – С. 40–46. 48. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с. 49. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Серія "Україна крізь віки". Т. 20. – Київ: Видавничий Дім "Альтернативи", 1999. – 320 с. 50. Трофим'як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років ХІХ ст. до 1939 р.). – Київ: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 424 с. 51. Угнів та Угнівщина. Історично-меморіальний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1974. – 924 с. 52. Хома І. Я. Військове формування Січових Стрільців Наддніпрянщини в боротьбі за державність України в 1917–1919 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів: Нац. ун-т "Львівська політехніка", 2007. – 20 с. 53. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля. – 1958. – 319 с. 54. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Вінніпег: Вид. Д. Микитюк, 1974. – 396 с. 55. Шишка О. Слідами листопадових боїв. – Львів: Львівська Політехніка, 1993. – 236 с. 56. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Просвіта, 1996. – 359 с.

Iryna Lozyns'ka

## NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN PARAMILITARY MOVEMENT IN GALICIA OF THE END XIX – THE BEGINNING OF XX C.

The article deals with the elucidation in historical literature of the paramilitary organizations' such as "Sich", "Sokil", "Plast", "Sichovi Striltsi" evolution into national military formations. The author shows the research process of national ukrainian paramilitary movement of the end of XIXth c. – the beginning of XXth c. in the works of historians of 20–30th years XXc., in diaspora's historiography, in Soviet Union scientists' works, in scientific works of 80–90th years of XXthc. and in modern historiography.

УДК 329.17(09) (477) "XX"

Василь Футала

## ПІДПІЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УВО ТА ОУН ПРОТЯГОМ 1920–1930-Х РОКІВ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

*Проаналізовано праці українських істориків періоду незалежності України, присвячені політичній практиці руху українських націоналістів 20–30-х років XX ст. Автор виділив основні напрямки досліджень, підбив підсумки вивчення теми, окреслив шляхи подальших наукових пошуків.*

Політикум Західної України міжвоєнної доби XX ст. був багатоманітним. На його правому фланзі перебували УВО та ОУН, які відіграли велику роль у новітній історії України.

Актуальність запропонованої розвідки зумовлена низкою причин. В українській радянській історіографії історія націоналістичного руху була предметом замовчування або фальсифікацій та ідеологічних спекуляцій. Тому, в умовах панування в УРСР комуністичної ідеології, дослідницьку роботу могли розвивати лише в українських наукових центрах за кордоном. Саме тут створений основний масив історіографічних джерел. Однак недоліком зарубіжної історіографії є партійно-політична заангажованість її авторів та обмеженість джерельної бази. Лише після проголошення незалежності України виникли сприятливі умови для вивчення суспільно-політичного життя західних українців першої половини XX ст.: змінилися методологія, підходи і методи досліджень, утвердився дух плюралізму в науковій творчості, вперше за багато десятиліть учені отримали доступ до заборонених раніше архівних матеріалів, триває процес соборизації української історичної науки тощо. Крім того, історіографія проблеми перебуває на початковій стадії вивчення. Зокрема, окремі її аспекти порушені у розвідках автора цього аналітичного огляду [44; 45].

Тому мета статті узагальнення історіографічних джерел, що містять знання про український праворадикальний рух міжвоєнної доби XX ст., з'ясування ступеня вивчення проблеми, виділення малодосліджених і не вивчених питань.

Насамперед відзначимо, що великий вплив у материкову Україну після 1991 р. праць діаспорних авторів стимулював науково-публіцистичну роботу їх ідейних одноду-

мців. Зокрема, побачили світ книги П. Дужого [15; 16], Г. Гордасевич [9], Я. Сватка [38; 39], Є. Перепічки [34] та ін. Ця, т. зв. "патріотична", література відіграла і відіграватиме суттєву роль у формуванні позитивних образів провідників українського визвольного руху. Однак вона не може вгамувати "голод" вибагливого читача на всебічну інформацію, яка б дала змогу побачити не тільки "світла", а й "тіні" революційного націоналізму.

Саме цій меті – досягненню правди історії у повному обсязі – були присвячені всеукраїнські та міжнародні наукові конференції й семінари "Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні" (Львів, 1991), "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст." (Івано-Франківськ, 1996), "Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках" (Варшава, 1997), "Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20–50-х роках ХХ ст." (Дрогобич, 2002), "Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ століття" (Івано-Франківськ, 2007).

Велике значення для всебічного пізнання окресленої теми має джерельна база. Вже не раз ішлося про розсекречення спецховищ, проте залишаються майже не доступними для дослідників оперативні архіви. За останніх декілька років учені Києва і Львова провели значну археографічну роботу: їх зусиллями систематизована й опублікована низка цінних документів з історії руху українських націоналістів [24; 14; 1; 41; 23].

Прикладом наукового підходу до вивчення проблеми є праці Г. Касьянова [18; 19]. Учений на основі системного і, що дуже важливо, неупередженого, виваженого аналізу документальної та історіографічної спадщини минулого й сьогодення подав глибоко обґрунтовану еволюцію ідеологічних засад ОУН. Дослідник розглянув поняття "український націоналізм" міжвоєнного двадцятиліття та його розвиток у трьох вимірах: соціально-психологічному (націоналізм як настрої, почуття), ідеологічному (націоналізм як доктрина, світогляд, система дій тощо) і політичному (націоналізм як політичний рух).

На науковому рівні цей аспект проблеми вивчали також С. Таран [43], О. Зайцев [17], С. Кульчицький [26], М. Мандрик [31] та ін.

Останнє десятиріччя позначене значним прироцуванням знань про підпільно-революційну діяльність УВО та ОУН. Насамперед слід відзначити доробок А. Кентія [20; 21]. Дослідник зробив неупереджений аналіз генези українського організованого націоналізму, правильно оцінив його кінцеву мету, виділив позитивні риси керівника УВО та ОУН Є. Коновальця, торкнувся питання причин конфлікту "крайовиків" із закордонним Проводом. Висвітлюючи зовнішньополітичні орієнтири руху українських націоналістів, учений зауважив, що в тогочасній міжнародній ситуації орієнтація ОУН на III Рейх була вимушеним кроком [20, с. 74–76]. Цей правильний висновок А. Кентія дисонує із тезою авторів підручника з новітньої історії України для студентів історичних факультетів: "Німецькі націоналісти були для українських націоналістів справжнім взірцем. Особливо симпатизували оунівці націонал-соціалістам" [33, с. 302]. Наведені у книзі аргументи (на зразок: у 1922 р. відбулася перша зустріч Є. Коновальця з А. Гітлером, чи штаб-квартира УВО була розташована у Берліні) є малоказовими. Вчені з'ясували, що у Берліні певний час перебувала і штаб-квартира КПЗУ [20, с. 67]. Але головне те, що Німеччина була місцем осідку й представників інших напрямів діяльності української політичної еміґрації – П. Скоропадського, Є. Петрушевича, А. Макаренка, І. Полтавця-Остриця. Легальним приводом для перебування українських політиків у Берліні став великий (близько 475 млн. марок) грошовий борг Німеччини перед колишньою Українською державою [10, с. 200].

Потужні осередки дослідження проблеми зосереджені в західному регіоні України – Львові, Тернополі та Івано-Франківську. Праці І. Гаврилів [6; 7; 8], В. Штокала [50; 51; 52], В. Ходака [46; 47; 48] розширюють уявлення про діяльність керівників УВО та ОУН, антиурядові акції націоналістичного підпілля на західноукраїнських землях тощо. Багатою на фактичний матеріал є також стаття О. Стасюк про видавничу діяльність ОУН міжвоєнного періоду. Авторка показала місце і роль націоналістичних часописів ("Сурма", "Розбудова Нації", "Український голос") та підпільних видань у формуванні національної свідомості західних українців. Щоправда, дослідниця подала відомості лише про три підпільні друкарні, хоча стверджує, що спеціальні пункти передруку літератури були

організовані майже в кожній окрузі [40, с. 381]. Цілком очевидно, що цей аспект проблеми ще чекає свого дослідника.

Плідно працюють молоді науковці Центру досліджень визвольного руху (Голова Управи – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Володимир В'ятрович). На сторінках періодичного видання цього Центру – "Український визвольний рух" опубліковані змістовні розвідки М. Посівнича, О. Дарованця, М. Ковальчука, О. Кучерука, І. Дерев'яного та ін. Автори порушують ті питання, що недостатньо висвітлені в працях дослідників української діаспори, зокрема роль Є. Коновальця у створенні УВО, діяльність ОУН на Волині, військова доктрина націоналістичної організації, обставини загибелі провідника УВО-ОУН тощо [36; 37; 11; 12; 22; 28; 13].

Протягом останніх років виокремився новий напрямок у дослідженні українського націоналістичного руху – вивчення історії його спеціальних підрозділів. Одним із засновників цього напрямку є Д. Веденеєв. Його праці [4; 5] побудовані на багатому фактичному матеріалі, насамперед архівних джерелах, у тому числі фондах Держархіву Служби Безпеки України. Помітним історіографічним фактом стала монографія Д. Веденеєва та Г. Биструхіна, що побачила світ у 2006 р. [3]. Це перша узагальнююча робота, в якій розглянута розвідувальна, контррозвідувальна та бойова діяльність націоналістичних організацій. Приділивши багато уваги контактам УВО та ОУН зі спеціальними підрозділами іноземних держав, насамперед Німеччини, автори слушно зауважили: "Головною метою співробітництва слід вважати бажання, за умов нестачі власних сил, залучити військово-політичні, оперативні та матеріальні можливості держав-противників основних ворогів націоналістичного руху для досягнення стратегічної мети ОУН – відновлення незалежності України [3, с. 352]. Втім, не всі висновки дослідників обґрунтовані. Зокрема, їх судження про неможливість діяльності націоналістичного підпілля на східноукраїнських землях більше подібне на гіпотезу, ніж на доведений факт [3, с. 113–115]. До того ж, використання вторинних джерел призвело до фактологічних помилок. Зокрема, коли йдеться про чисельність УВО та ОУН [3, с. 109], дату вбивства відомого польського політика Т. Голувка [3, с. 117], яке здійснили націоналісти, або трактування інструкції Проводу ОУН (р) від 1941 р. чи позиції ПУН щодо подій у Карпатській Україні 1939 р. [3, с. 126–127].

У контексті цієї проблеми доцільно розглядати науковий доробок О. Кучерука. В одній із статей історик показав зародження і функціонування розвідки УВО [30]. У діяльності розвідувальної референтури він виділив три періоди: початковий (1920–1922 рр.), період О. Думіна (1922–1926 рр.) і період Р. Ярого (1926–1929 рр.). На думку автора, найбільш плідним був другий період [30, с. 122–127].

Багатством документального матеріалу, почерпнутого із невпорядкованого "Архіву ОУН у Києві" та "Державного архіву Служби Безпеки України" відзначається монографія О. Кучерука, присвячена Р. Ярому. В окремому розділі висвітлені обставини замаху бойовиків ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Автор розглянув цю справу під кутом зору "розсварення" Німеччини і Польщі, а відтак конфлікту між Є. Коновальцем і Р. Ярим [29, с. 92–105]. Однак ця думка не є оригінальною, свого часу її висловлювали українські радянські (В. Чередниченко, С. Даниленко) і зарубіжні (Г. Роос, Г.-А. Якобсен, Е. Люксембург) історики. Зв'язок між замахом на польського міністра та Німеччиною відкинули не тільки В. Косик [25, с. 45], а й польські дослідники – Р. Тожецький [54, с. 138] та В. Желєнський [55, с. 77–78].

Помітне місце в сучасному історіописанні займає саботажна акція 1930 р. У середовищі українських істориків домінує погляд, що антиурядовий виступ організувала УВО-ОУН у відповідь на польську політику колонізації західних земель України. Наприклад, М. Швагуляк доводить, що народний рух мав яскраво виражене національне забарвлення [49, с. 13]. Разом із тим окремі дослідники, визнаючи за УВО невелику частину саботажів, не відмовляються від погляду, що селянський рух 1930 р. був стихійним і мав тільки соціальну природу [2, с. 248–249].

У науковій літературі немає точних даних щодо кількості актів саботажу: одні називають 2200 [27, с. 308], інші – 218 [2, с. 248]. Принагідно зауважимо: першу цифру ввів у

науковий вжиток в українській історичній науці О. Субтельний [42, с. 373]. Ці дані він запозичив, найімовірніше, у Р. Тожецького [54, с. 65]. Однак інший польський історик – А. Хойновський ще наприкінці 1970-х рр. з'ясував, що між липнем і груднем 1930 р. в трьох південно-східних воєводствах Польщі українці здійснили 191 (!) акт саботажу [53, с. 157–158]. Важливо те, що ці дані закріплені у працях сучасних польських істориків (А. Земба, Г. Мазур).

Авторитетні дослідники намагаються глибше з'ясувати причини, мету і наслідки терористичних актів УВО та ОУН. Так, Я. Грицак слушно зауважив, що радикалізація українського руху у 1930-х роках була зворотним боком дедалі більшого відходу польського режиму від демократії, наростання судової і поліцейської сваволі. Учений першим із українських дослідників увів до наукового вжитку статистичні дані про політичні замаху і вбивства, які здійснили учасники націоналістичного підпілля протягом 1921–1939 рр. Жертвами бойовиків УВО та ОУН стали 25 поляків, 36 українців, росіянин і єврей (усього – 63 особи). З цієї статистики Я. Грицак зробив зважений висновок: терор УВО-ОУН був спрямований проти не тільки зовнішнього, а й внутрішнього ворога, насамперед проти тих, хто виступав за нормалізацію відносин із польським урядом [10, с. 199]. Однак С. Кульчицький, послуговуючись статистикою Я. Грицака, чомусь сформулював інший висновок: "Терор УВО-ОУН спрямовувався більшою мірою проти внутрішнього ворога: тих українців, хто виступав за нормалізацію відносин із польським урядом" [27, с. 309]. Гадаємо, що прості арифметичні підрахунки не можуть слугувати підставою для визначення суті політичної лінії радикальних націоналістів.

На думку А. Кентія, закордонний Провід не завжди погоджувався з терористичними актами крайових націоналістів проти представників польської влади. Є. Коновалець та його найближче оточення, хоч і не заперечували потреби революційного чину, але виступали проти крайнього радикалізму [20, с. 50, 60]. Вважаємо, що й досі не з'ясовані такі питання: з чиєї ініціативи (ПУН чи КЕ ОУН) здійснено саботажну акцію 1930 р., які мотиви замаху на Т. Голувка, хто замовники вбивства та його виконавці.

Додаткових знань потребує питання про вбивство націоналістами Б. Перацького та його наслідки для ОУН. Збудником дискусії став т. зв. "архів Сеніка". Погляди на цей аспект проблеми сучасних українських істориків, так само як і діаспорних, є контроверсійними. Зокрема, А. Кентій, Я. Сватко, М. Посівнич [20, с. 53–54; 38, с. 32; 41, с. 21] та ін. вважають празьку частину архіву ОУН, що потрапила до рук польської поліції, доведеним фактом. І. Підкова і Р. Шуст дотримуються думки, що зізнання окремих підсудних на Варшавському процесі ОУН були сфабрикованими [35, с. 81]. С. Кульчицький питання про "архів Сеніка" оминув, зате ствердив, що зради з боку окремих членів Проводу ОУН не було [26, с. 17; 27, с. 312].

Недавно на цю тему опублікована спеціальна розвідка В. Муравського. Автор розглянув "архів Сеніка" як історичний факт, "важливе джерело правдивої інформації" [32, с. 5–6]. На наступній сторінці своєї статті дослідник уже менше категоричний. На його думку, матеріали Варшавського процесу не збереглися до нашого часу, і це "створює додаткові складнощі в дослідженні теми, зокрема, не дає відтворити повний перелік документів і, що найважливіше, підтвердити або спростувати тезу про фальсифікацію матеріалів чи бодай їхньої частини". З подальшого тексту зрозуміло, що автор не поставив собі за мету "зробити остаточні висновки щодо цієї запутаної історії". І це не дивно, бо документ, який він навів, – Доповідна записка працівника МЗС у справі т. зв. "архіву Сеніка" – спростовує твердження, що чеська поліція захопила архів Проводу ОУН. На наш погляд, зі всіх розмірковувань В. Муравського слушним є його прикінцевий висновок. Автор висловив сподівання, що "дослідження теми "архіву Сеніка" матиме своє продовження" і що "ця проблема ще містить велику кількість нез'ясованих моментів" [32, с. 18].

Підбиваючи підсумок аналізу історіографічних джерел, можемо констатувати, що зусиллями сучасних українських дослідників зруйновано створений під керівництвом прокомуністичного режиму негативний стереотип УВО та ОУН. Історики ввели до наукового вжитку немало невідомих раніше фактів, поглибивши тим самим дослідження пропагандистської, бойової та зовнішньополітичної діяльності націоналістичних організацій. Істо-

рична наука володіє значно більшою інформацією про провідників національно-визвольного руху міжвоєнної доби ХХ ст.

Разом із тим, є проблеми, що потребують подальших наукових пошуків. Це стосується, насамперед, питання про прязьку частину архіву ОУН. Історична література засвідчує, що з т. зв. "архіву Сеника" залишився тільки його зміст. Проте створення повної історії ОУН неможливе без вирішення таких питань: 1) чи дійсними були документи, що потрапили до рук польського правосуддя; 2) чи була зрада з боку найближчого оточення Є. Коновальця. Історикам слід продовжувати вивчення диверсійно-терористичної діяльності націоналістичних організацій. Нині нема наукових біографій керівників радикальних націоналістів. Можна сподіватися, що невдовзі буде опубліковане комплексне дослідження про багатовекторну зовнішню політику ОУН у 1930-х рр.

#### *Список використаних джерел*

1. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упоряд. М. Посівнич. – Львів: Вид-во "Мс", 2005. – 200 с.
2. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
3. Веденеев Д.В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. – К.: Генеза, 2006. – 405 с.
4. Веденеев Д. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів в 1920–1930 рр. // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 109–116.
5. Веденеев Д. Спеціальні підрозділи Української військової організації // Проблеми історії України: факти, пошуки, судження. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 142–152.
6. Гаврилів І. Військове питання в діяльності УВО-ОУН у міжвоєнний період // Держава та армія. Вісник національного університету "Львівська політехніка". – 1998. – № 344. – С. 32–40.
7. Гаврилів І. Євген Коновалець і розкол в ОУН // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 118–129.
8. Гаврилів І. Степан Бандера на чолі Крайової езекутиви ОУН // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 232–241.
9. Гордасевич Г. Л. Степан Бандера: людина і міф. – Львів: Сполом, 2000. – 192 с.
10. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. 2-е вид. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
11. Дарованець О. Антимонопольна акція ОУН на Волині в міжвоєнний період // Український визвольний рух. – Львів, 2005. – Збірник 5. – С. 97–117.
12. Дарованець О. Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929–1939) // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Збірник 3. – С. 54–74.
13. Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 102–117.
14. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1927–1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 480 с.
15. Дужий П. Роман Шухевич – Політик, Воїн, Громадянин. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – 384 с.
16. Дужий П. Степан Бандера – символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. У 2-х частинах. Ч. 1. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – 192 с.
17. Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920–30-ті рр.) // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 102–109.
18. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд. – К.: НАН України; Інститут історії України, 2003. – 63 с.
19. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
20. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К.: Інститут історії НАН України. – 1998. – 201 с.
21. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр.: Короткий нарис. – К.: Інститут історії НАН України, 1998. – 81 с.
22. Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. // Український визвольний рух. – Львів, 2005. – Збірник 7. – С. 5–78.
23. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упор. В. Муравський. – Львів: НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка, Центр досліджень визвольного руху, 2006. – 420 с.
24. Коновалець Є. "Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...": Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930. – К.: Темпора, 2003. – 272 с.
25. Косик В. Україна і Німеччина у



- Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: НТШ у Львові, 1993. – 659 с. 26. Кульчицький С. В. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920–1939 рр.) // Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К.: Інститут історії НАН України, 2000. – С. 7–18. 27. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 335 с. 28. Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 76–101. 29. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. – Львів: ЛА "Піраміда", 2005. – 212 с. 30. Кучерук О. Розвідка Української військової організації та Осип Думін // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 117–128. 31. Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 392 с. 32. Муравський В. Документи Міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званій "архів Сеника" // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Збірник 6. – С. 5–29. 33. Новітня історія України (1900–2000): Підручник. – 2-е вид, переробл. і доп. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с. 34. Перепічка Є. В. Феномен Степана Бандери. – Львів: СПОЛОМ, 2006. – 736 с. 35. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. Видання в трьох томах. – К.: Генеза, 1993. – Т. 1. – 240 с. 36. Посівнич М. Становлення Степана Бандери як Крайового провідника ОУН // Український визвольний рух. – Львів, 2004. – Збірник 3. – С. 71–85. 37. Посівнич М. Формування військової доктрини ОУН // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Збірник 1. – С. 34–44. 38. Сватко Я. Євген Коновалець і справа його життя. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2001. – 40 с. 39. Сватко Я. Місія Бандери. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2002. – 64 с. 40. Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН міжвоєнного періоду // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 377–386. 41. Степан Бандера: документи й матеріали (1920–1930 рр.) / Упоряд. М. Посівнич. – Львів: ТЗОВ "ВФ "Афіша", 2006. – 248 с. 42. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с. 43. Таран С. Інтегральний націоналізм – в ім'я ідеї // Березіль. – 1992. – № 9 – 10. – С. 155–162. 44. Футала В. Дискусійні питання історії ОУН (1929–1939): порівняльний аналіз доробку української і польської історіографій // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Вип. 16. Історія. – Дрогобич: Вимір, 2005. – С. 74–83. 45. Футала В. Становлення Організації українських націоналістів (ОУН): здобутки і проблеми дослідження // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Вип. 11. Історія. – Дрогобич: НВЦ "Каменярь", 2003. – С. 117–126. 46. Ходак В. Боротьба ОУН з радянофільством у Західній Україні (1929–1934 рр.) // Україна соборна: Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 389–394. 47. Ходак В. Державотворча концепція ОУН (1929–1939 рр.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис. – 1999. – № 3. – С. 39–44. 48. Ходак В. Діяльність ОУН на східноукраїнських землях у міжвоєнний період // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. VIII. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 48–54. 49. Швагуляк М. "Пацифікація". Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – 52 с. 50. Штокало В. Євген Коновалець в українському національно-визвольному русі 1920–1929 років // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 11. – Тернопіль, 2000. – С. 54–65. 51. Штокало В. Роль Української військової організації у зриві польської насильницької конскрипції в окупованій Східній Галичині 1921 року // Мандрівець. – 2005. – № 5. – С. 29–35. 52. Штокало В. Створення та початки діяльності Української військової організації // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 13. – Тернопіль, 2001. – С. 124–129. 53. Chojnowski A. Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 262 s. 54. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 379 s. 55. Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego.

– Warszawa: "Iskry", 1995. – 175 s.

Vasyl' Futala

### SECRET-REVOLUTIONARY ACTIVITY OF UMO AND OUN 1929–1939 IN THE WORKS OF MODERN UKRAINIAN HISTORIANS

The works of Ukrainian historians of Ukraine independent's period, what dedicate of political practice of Ukrainian nationalist movement 20–30s of the 20<sup>th</sup> century, are analyzed in the article. The author selected basic directions of research works, the sum up results of study of this theme, an outline a ways of following scientific research.

УДК 94 (44)

Ярослав Секо

### ДОСЛІДЖЕННЯ "ОКСАМИТОВИХ" РЕВОЛЮЦІЙ 1989 РОКУ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

*У статті характеризуються історіографічні етапи в розвитку досліджень російськими вченими "оксамитових" революцій 1989 р. Аналізується сучасний стан дискусій навколо актуальних питань з даної проблеми.*

Минуле ХХ ст. виявилось багатим на революції, при чому на революції різного плану – буржуазні і соціалістичні, науково-технічні й світоглядні, в сферах моди і статі тощо. Сучасне широке використання терміну "революція" настільки розмило його первісне визначення, що називаючи щось "революцією" кожен мусить пояснювати, що конкретно мається на увазі. У даній статті йтиметься про дослідження російськими істориками "оксамитових" революцій 1989 р. у Польщі, Угорщині, Чехословаччині та Болгарії як різновиду соціальних революцій. Не претендуючи на вичерпність огляду, це було б важко зробити як з огляду на розміри статті так і обсяг наявної літератури з даної проблеми, я намагатимусь розкрити зміст основних етапів у розвитку російської історіографії, окреслити коло наукових праць, а також проаналізувати стан дискусій із актуальних питань пов'язаних із дослідженням "оксамитових" революцій 1989 р.

У цілому варто відзначити постійний інтерес російських науковців до даної проблеми. Проте, в різні роки він відрізнявся своїми мотиваційними чинниками, а також зацікавленістю російської держави в практичному застосуванні наукових розробок. З огляду на це можна говорити про три етапи: 1) 1989–1991 рр.; 2) 1992–1999 рр.; 3) з 2000 р. і досі триває.

I етап (1989–1991 рр.) зумовлювався, насамперед, традиціями радянської історіографії. Дослідження революцій 1989 р. розпочалося паралельно до їх розгортання. При цьому основний мотиваційний чинник полягав у новизні цих революцій, адже до 1989 р. науковцям не був відомий феномен антикомуністичних революцій. Їх майже одночасне протікання в кількох країнах поставило серйозне питання щодо спроможності соціалізму постати реальною глобальною альтернативою західній капіталістичній моделі. Наукове дослідження за таких обставин мало велике практичне значення, адже вивчення негативного для комуністичних партій досвіду могло б убезпечити від ускладнень реформаторський процес у СРСР.

Дискусія, яка розпочалася в наукових колах частково відобразилася в статтях А. Бутенка, О. Богомолова, Ю. Красіна, А. Кортунова, М. Антясова, Я. Шмералья, А. Пушкова, Ю. Князева, М. Павловой-Сільванской, Ю. Краснова, В. Маркушина, В. Мусатова, В. Волкова. Вийшли також перші колективні дослідження – "Страны Восточной Европы: время кардинальных перемен" [1] та "Революционные преобразования в странах Восточной Европы: причины и следствия" [2], в яких оглядово висвітлено падіння комуністичних режимів. Значною подією стала міжнародна теоретична конференція "Перетворення у Східній Європі: погляд зліва" (Москва, 17–21 жовтня 1990 р.), проведена Інститутом суспільних наук при ЦК КПРС. Оцінки, висловлювані на сторінках наукових видань та дискусіях, між собою суттєво відрізнялися. Дехто розглядав зміни песимістично, через призму воєнної й ідеологічної конфронтації двох систем. Інші вважали, що це – крах деспотій і початок демократичних перетворень, які несуть не лише риси оновлення, але й соціальні антагонізми, ворожнечу і нетерпимість. Дехто доводив, що вся система соціалізму була приречена, або ж вказував на те, що крах потерпіла лише сталінська модель соціалізму [3, с. 19].

Неупередженому і розкутому погляду на події, що відбувалися в східноєвропейських країнах суттєво заважала пануюча марксистсько-ленінська методологія. Коли на одному із обговорень в Академії суспільних наук при ЦК КПРС Ю. Новопашин висловив як на той час доволі оригінальну думку про революційний характер подій 1989 р., назвавши їх "антикомуністичними революціями", то наразився на опір професорів В. Александрова, А. Волкова, Б. Попова. Суть їхніх заперечень полягала в тому, що такого роду висновки не відповідають марксистсько-ленінським позиціям, згідно з якими соціалістична (комуністична) революція завершує собою тип глибоких перетворень, що мають насильницький характер, а далі наступає тривалий історичний період всебічного удосконалення нового суспільства аж до його найвищої фази. Отже, згідно з їхніми міркуваннями, події 1989 р. були ні чим іншим як контрреволюційним реваншем ворожих соціалізму сил, тимчасовою його поразкою [4, с. 7]. Варто зазначити, що в радянській історіографії саме осмислення подій у країнах Центрально-Східної Європи не завжди сприймалося як революції. Застосовувалися м'якіші формулювання як от "виступи широких суспільних сил".

Формування історичних знань, яке відбувається паралельно до досліджуваних подій приречене на суб'єктивні оцінки. Тому цілком слушним видавалося зауваження директора Інституту слов'янознавства і балканістики В. Волкова, що суспільствознавці бачили "лише перші контури цих змін", які несли за собою революції [5, с. 13]. Крім цього роботу науковцям суттєво ускладнило переважаючий публіцистичний дискурс над науковим, що також було закономірним явищем. Виникав сприятливий ґрунт для міфотворчості, тим більше, що революції за своїми характеристиками аж надто податливі для возвеличення.

Подолання цих недоліків, а також перші спроби концептуального теоретичного осмислення, їх впливу на трансформаційні процеси в східноєвропейських країнах стали змістом другого етапу розвитку російської історіографії (1992–1999 рр.). З одного боку, наукові інститути отримали ідеологічну свободу, що дало змогу активніше залучити нові методологічні підходи до вивчення східноєвропейських революцій 1989 р. З іншого – зміщення державних інтересів Російської Федерації на інші регіони, сприяло ослабленню державної підтримки наукових проектів.

Найзначніша робота по дослідженню східноєвропейських революцій 1989 р. була проведена відділом сучасної історії і соціально-політичних проблем країн Центральної і Південно-Східної Європи Інституту слов'янознавства і балканістики РАН під керівництвом доктора філософських наук, професора Юрія Новопашина. Згодом на базі відділу було створено центр історії реформ і революцій в країнах Центральної Європи в кінці ХХ ст. під керівництвом доктора історичних наук, професора Елли Задорожнюк.

Співробітниками відділу, зокрема, Ю. Новопашиним, Т. Волокітіною, Б. Желіцкі, Е. Задорожнюк, Н. Коровіциною, В. Мар'їною, Г. Мурашко, А. Носковою, О. Майоровою, Є. Валєвою було підготовлено цілий ряд колективних монографій та збірників статей присвячених революціям, або ж проблемам із нею тісно пов'язаними: "Восточная Европа на историческом переломе (Очерки революционных преобразований 1989–1990 гг.)" [6],

"Восточноевропейский социализм": становление режима, попытки его модификации, причины краха" [7], "Восточная Европа. Контуры посткоммунистической модели развития" [8], "Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям" [9], "Бывшие "хозяева" Восточной Европы. Политические портреты" [10], "Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии" [11], "Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы" [12], "Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран" [13], "Политический ландшафт стран Восточной Европы 1990-х годов" [14], "Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917–1990 годов). Центрально-европейские исследования" [15].

Особливістю досліджень стала увага російських істориків до праць своїх колег із Болгарії, Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщини. Проблеми кризи радянської моделі соціалізму, втративши свою актуальність, були відкинута. Увага істориків змістилася від вивчення діяльності комуністичних партій до розгортання опозиційних рухів, створення нових політичних партій, аналізу їх програм. Було відтворено стан суспільних дискусій, хронологію і послідовність подій, показано механізми пошуку і прийняття політичних рішень, їхній вплив на настрої громадян. У полі зору дослідників залишалися й традиційні питання причин та передумов виникнення революцій, співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників на їх початок, ролі окремих соціальних груп (молоді, інтелігенції, робітників) у масових заходах тощо. Значне місце відводилося наслідкам революцій – суспільним змінам у політичній, економічній та соціальній сферах.

Вченими застосовувався переважно країнознавчий підхід при активному використанні компаративістики. Пошук спільного і специфічного особливо корисним виявився для розуміння процесів трансформації в цих країнах, переходу до західних стандартів організації життя. При цьому, не менш важливим для дослідників було те, що вивчення наслідків революцій, поточних суспільно-політичних процесів, модернізації економіки у 1990-х роках давало хороший матеріал для теоретичного осмислення самих революцій. Корекції піддавалися попередні висновки. Зокрема, почали обережніше говорити про демократичний характер революцій, оскільки процес демократизації в пореволюційний час протікав дуже суперечливо через сильну інерцію в суспільстві колишніх авторитарних моделей.

Варто відзначити, що російські вчені виявилися відкритими для цілого ряду нових проблем, що поставали в контексті революцій 1989 р. Це, зокрема, посилення уваги до вивчення проблеми нової регіональної центральноєвропейської ідентичності. В даному контексті варто згадати круглий стіл на тему "Проблеми регіональної ідентичності Центральноєвропейських країн", що відбувся 19 листопада 1996 р. в Інституті слов'янознавства та балканістики РАН [16]. Іншою цікавою і новою проблемою стало вивчення соціальних і культурних аспектів революцій та їх передумов. Дана тема отримала широке висвітлення у працях Наталії Коровіциної, зокрема, у монографії "Среднее поколение в социокультурной динамике Восточной Европы" [17].

1999 рік виявився своєрідним рубежем у дослідженні революцій 1989 р. Це зумовлювалося десятирічним ювілеєм цих революцій, а ювілеї, як відомо, змушують до певних висновків і узагальнень. З іншого боку, закінчення певного етапу в історіографії, як правило, ювілеями не обумовлюються. Однак, є підстави вважати, що вже з 2000 р. в російській історіографії спостерігаються нові тенденції, мова про які піде нижче. Наразі відзначимо, що 1999 р. у науковому житті запам'ятався міжнародною науковою конференцією "Революції 1989 року в країнах Центрально-Східної Європи: погляд через десятиліття" (20–21 квітня, Москва) в Інституті слов'янознавства, та круглий стіл "Демократичні революції в Центральній і Східній Європі: десять років по тому" (жовтень 1999, Москва) в Інституті міжнародних економічних і політичних досліджень РАН. У наступному році, за підсумками конференцій в Інституті слов'янознавства, вийшло два збірника – "Центральна Європа в пошуках нової регіональної ідентичності" [18] та "Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие" [19].

Специфіка третього етапу (2000 – ...) визначається не стільки змінами в методології досліджень – вони логічно продовжують раніше розпочату роботу, скільки своїми аксіо-

логічними акцентами. Жовтневі революційні події 2000 р. у Сербії значно актуалізували дослідження революцій 1989 р., а також привернули увагу російської держави до наукового вивчення проблем даного регіону. При цьому сербська революція, що включається в хронологічний ряд "оксамитових" революцій, постає як однотипна до попередніх революцій [20, с. 6]. Варто наголосити, що до цього югославські події не розглядалися в контексті проблем революцій 1989 р., оскільки там домінували етнічні чинники. Наступна хвиля "кольорових" революцій на пострадянському просторі сприяла конструюванню своєрідного ланцюжка: революції 1989 р. в східноєвропейських країнах – сербська революція 2000 р. – успішні "кольорові" революції в Грузії, Україні, Киргизії та їх невдалі спроби в Узбекистані та Білорусі 2003–2005 рр.

Таким чином, можна констатувати, що російська історіографія зробила своєрідний крен у бік зближення з пануючою в країні політичною ідеологією. Остання, як відомо, не толерує процеси демократизації, які відбуваються за американськими рецептами, логічно вбачаючи в них загрозу традиційній російській ідентичності та державним інтересам Російської Федерації. Втім, це жодною мірою не може бути підставою для дорікання в ненауковості чи тенденційності робіт істориків у останні роки. Основна небезпека полягає в потенційній можливості переходу до одностороннього висвітлення революцій 1989 р., адже російська історична наука має суттєвий комплекс залежності від офіційної ідеології, успадкований, як мінімум, від радянських часів.

Нейтральність оцінок при характеристиці революцій, що було характерною ознакою попереднього етапу в історіографії, змінилася прив'язаністю до сучасної політичної кон'юнктури. Мова йде про спробу практичного використання напрацьованого матеріалу для розуміння сучасних геополітичних процесів. Революції 1989 р. втратили статус виключно наукової, теоретичної проблеми, і перетворилися на джерело інформації, що має бути опрацьоване, залучене до програми російських реформ й засвоєне на рівні практичного досвіду російським суспільством. Тим більше, що досвід демократизації східноєвропейських країн, формування ринкових економік викликає значний інтерес серед російської політичної і фінансової еліти.

Як і на попередньому етапі, першість у дослідженні революцій 1989 р. займає Інститут слов'янознавства. За останні роки його співробітники підготували тритомне видання "Центральная Европа во второй половине XX века", у другому томі якого "От стабилизации к кризису. 1966–1989" розкрито передумови і хід протікання революцій [21]. Ці ж проблеми знайшли висвітлення і в інших колективних роботах – "Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы" [22] і "Власть – общество – реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века" [23]. Своєрідним проміжним підсумком і синтезом попередніх досліджень стала колективна монографія "История антикоммунистических революций конца XX века" [4].

Свідченням переходу досліджень у практичну площину стала робота співробітників інституту над підручниками по історії окремих країн, у яких окремі розділи присвячені революціям 1989 р. Уже з'явилися "Болгария в XX веке: Очерки политической истории" [24] та "Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории" [25]. У найближчих планах Інституту видання аналогічних підручників з історії Югославії та Польщі, а також збірник документів по політичній історії Центральної Європи останньої третини XX ст.

Іншим науковим інститутом, що займається проблематикою революцій 1989 р. є Сектор Центральної і Південно-Східної Європи, що діє з жовтня 2006 р. як структурний підрозділ Центру порівняльних досліджень трансформаційних процесів Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН. Хоча проблематика установи переважно стосується наслідків революцій і трансформаційних процесів, все ж, його співробітники, зокрема Н. Бухарін, А. Степанов, Ю. Князев часто звертаються до історичного контексту.

Працівники вище названих академічних установ поряд із іншими дослідниками були авторами численних публікацій по проблемам революцій 1989 р. у таких фахових виданнях як "Новая и новейшая история" [26] і "Славяноведение" [27]. За межами академічних установ тема революцій 1989 р. також привертає до себе значну увагу. Варто відзначити другий том підручника "История южных и западных славян" під редакцією

Г. Матвєєва і З. Ненашевої, роботи І. Кривогуза, В. Зубачевського, В. Мокшина, В. Колесникова [28].

Проведений аналіз дозволяє стверджувати постійне зростання інтересу російських істориків до проблематики революцій 1989 р. Ними закладено потужну теоретичну і фактологічну базу, яка вже сьогодні є соціально затребуваною. Активно співпрацюючи з своїми іноземними колегами, російські історики виявилися включеними в широкі наукові дискусії як на міжнародному так і на внутріросійському рівні. Серед основних проблем, що нині дискутуються в середовищі російських істориків варто назвати термінологічну, встановлення передумов і причин початку революцій, співвідношення впливу зовнішніх і внутрішніх факторів у ході революцій, визначення загального і конкретно-історичної специфіки їх протікання та наслідків.

Дослідники справедливо зауважують, що події 1989 р. були процесами принципово різнопорядковими порівняно з буржуазними і соціалістичними революціями. Лад, що засновувався на ідейно-владній монополії, міг бути скинутий в результаті "революції ідей", а не "революції інтересів", що й відбулося. Відповідно, ці революції визначаються як антикомуністичні, анти тоталітарні, антиавторитарні й демократичні. Концептуально дана проблема зав'язується на передумовах революцій, характеристиках того типу суспільств, що були притаманними країнам регіону, або ж за їх наслідками. Щодо тоталітаризму, то дослідники відзначають певну суперечність, бо на момент свого краху він, у результаті внутрішньої ерозії втратив у цих країнах свою "тотальність" як системотворчу якість [29, с. 8]. Режими еволюціонували і, по-суті, ставали авторитарними, при цьому суспільний протест виражався в надзвичайно сильному антикомуністичному пафосі.

Оскільки авторитаризм постає як породження тієї моделі комунізму, що насаджувалася СРСР у країнах Східної Європи, то багато дослідників акцентує увагу саме на антикомуністичному характері революцій. Вони вважають, що саме масова відмова від комунізму, розчарування в ньому стали основними мотиваційними чинниками, що спонукали людей до протестних дій. На думку Ю. Новопашина, у другій половині ХХ ст. почалася і набрала оберти ерозія комуністичного більшовизму через недоведеність істинності догматів, що складала його теоретичну основу і перманентною відсутністю практичних результатів, які б надихали через неухильне слідування цим догматам. Паралельно з цією ерозією в суспільстві укорінювалися інші погляди, в переважній більшості антиленінські, що реабілітували західний парламентаризм, правову державу, плюралізм думок, політичних рухів, партій тощо [4, с. 16]. Самі демократичні ідеї, без сильної відрази до комунізму не змогли б детонувати революції. Підтвердженням цього на думку російських істориків є хоча б той факт, що "легітимізувавши себе як демократичні, революції саме в сфері демократії виявилися найменш результативними" в ході трансформаційних процесів постсоціалістичного розвитку [29, с. 9].

На думку І. Яжборовської, вже з самого початку 1990-х років визначилася специфіка двох етапів – демонтажу авторитарного режиму і оформлення нових політичних структур, створення нових режимів. У кожній країні ці трансформаційні процеси не були тотожними, однаковими за обсягами змін, рівноцінними по масштабам і аналогічними по темпам, методам. Ліквідація попередніх структур зовсім не означала одночасних інституційних змін – формування демократичних політичних систем із парламентами, партіями, відкритими виборами, самостійними гілками влади й незалежними судовими процедурами, повною гласністю тощо. Необхідним виявився час, аби в тому чи іншому обсязі став укорінюватися "джентельменський набір" відпрацьованих у країнах з демократичною політичною культурою атрибутів демократії [30].

Акцент на потенціалі революцій, які актуалізували демократичні ідеї, подальше впровадження цих ідей у життя в ході структурних реформ, дозволяє говорити про їхній демократичний характер. Як вважає І. Орлик, "демократичні революції в ЦСЄ (Центрально-Східній Європі – Я. С.) відкрили широкі можливості для зміни суспільного ладу, який панував тут більше чотирьох десятиліть, для глибоких перетворень у всіх сферах економічного і соціально-політичного життя" [31, с. 90]. Саме така характеристика революцій 1989 р. переважала на круглому столі "Демократичні революції в Центральній і Східній Європі: десять років по тому", що відбулася в жовтні 1999 р. в інституті міжнарод-

дних економічних і політичних досліджень РАН. При цьому, учасники заходу всіляко підкреслювали труднощі процесу демократизації в країнах. Це, зокрема, зумовлювалося відсутністю демократичних традицій у країнах регіону, за винятком Чехословаччини, низьким рівнем політичної культури, слабким політичним самовизначенням населення. При цьому додається, що демократизація – це тривалий, еволюційний процес як на інституційному, так і на суспільному рівні [31, с. 95].

У цілому варто відзначити, що дана дискусія не містить суттєвих протиріч, адже процеси декомунізації, ліквідації залишків тоталітарної доби, впровадження демократичних моделей між собою тісно перепліталися. Тому не випадково дослідники дуже часто поєднують між собою вище названі характеристики, наприклад, "антиавторитарні, анти-тоталітарні" [3, с. 19], "демократична, антитоталітарна" [32, с. 38].

Особливістю революцій 1989 р. у Болгарії, Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Сербії стало їх протікання беззбройним, мирним шляхом. При цьому відкидається теза про їх ненасильницький характер. Ю. Новопашин відзначає, що революції, з допомогою яких би засобів вони не проводилися, – мирних, беззбройних чи немирних, із використанням зброї, – це завжди та чи інша форма суспільного тиску, примушення влади з боку повсталою народу, його політичним авангардом поділитися державними повноваженнями, а то і повністю відмовитися від керівництва країною. Якщо такого тиску, примушення, тобто, по суті, насилля – хоча б і в самому його цивілізованому вигляді "круглого столу", – не спостерігається, то це означає будь-що інше, але не революційну дію. Ю. Новопашин переконаний, що в процесі таких "оксамитових", чи "переговорних" революцій "антагоністів" нерідко більше відрізняла готовність до класового співробітництва в межах різних дискусійних форумів, ніж до класової боротьби у вигляді антиурядових мітингів і демонстрацій, з одного боку, і мір по розгону останніх комуністичними режимами – з іншого. Однак, осердям усіх цих переговорних зусиль і вуличних виступів було не що інше як класове протиборство, але не в лєнінському його розумінні, а швидше в трактуванні М. Джиласа, що поділяв соціалістичне суспільство на "новий клас" керівної комуністичної бюрократії і клас усіх інших якими керували. А протиборство визначити ненасильницьким дуже важко [4, с. 16].

Російські історики також розрізняють між собою поняття "оксамитових" і "переговорних" революцій. Вважається, що по відношенню до Болгарії, Чехословаччини, Сербії більше підходить назва "оксамитових" революцій, акцентуючи увагу на тому, що хоча переговорний потенціал там також використовувався, все ж, головну роль відіграв беззбройний "тиск вулиці". Що ж стосується Угорщини і Польщі, то в них переговорний потенціал переважав, а антиурядові мітинги і демонстрації носили допоміжний характер. Тому революції в цих країнах доречніше називати "переговорними". Втім, такий поділ доволі умовний.

Іншою концептуальною проблемою є питання наскільки події 1989 р. були революційними, і яка в них частка еволюційних змін. Англійський дослідник Т. Г. Еш вважає можливим використати у контексті подій 1989 р. у Східній Європі термін "революція", оскільки реформи йшли зверху у відповідь на тиск знизу, який ставив своє метою революцію. Йому опонує Ю. Новопашин, підкреслюючи, що між поняттями революції, в яких би формах вона не звершувалася, і реформаторського еволюціонізму лежить методологічна грань, яка не дозволяє їх поєднувати. При цьому російський дослідник підкреслює необхідність сприйняття людського прогресу як єдиного цілого, в якому революція і реформа діалектично пов'язані між собою, і є інваріантними формами історичного процесу. У ході революції 1989 р. важливу роль відігравав шлях реформаторського еволюціонізму, який ще називають "реформами зверху". Ю. Новопашин підкреслює, якщо під подіями 1989 р. розуміти насамперед політичну революцію антикомуністичної спрямованості, то вона передувала реформам зверху, які тому й називаються дослідниками посткомуністичними чи посттоталітарними [4, с. 21].

Ю. Ігрицький у подіях 1989 р. проглядає не лише революційність, але й еволюційність. У сфері матеріального виробництва і науково-технічного розвитку ним відзначаються зміни індустріального і постіндустріального характеру. У той же час багатовікові етнокультурні традиції скоріше відроджуються чим оновлюються. Виходячи з цього до-

слідник ставить проблему: "можливо, те, що ми називаємо революціями, представляє собою лише тільки стадію в загальносвітовому процесі модернізації і розвитку, стадію, в якій фактори і тенденції революційного характеру переплітаються з факторами і тенденціями еволюційного характеру" [29, с. 14]. На думку П. Канделя, "революціям свідомо був заданий еволюційний характер. Опозиція і не бажала насильницьких змін, і не мала для цього сил; більше того, ступінь податливості влади сильно перевищував силу тиску на неї" [29, с. 8].

Не викликає серед російських істориків дискусій загальне твердження, що початок революцій зумовлювався системною кризою в країнах Центрально-Східної Європи. На думку І. Орлик, вона проявилася в економічній, політичній, ідеологічній, етичній і моральній сферах. Політичне банкрутство керівництва правлячих партій, неспроможність командно-адміністративних методів управління і небажання переважної більшості населення жити по старому – все це визначило виникнення своєрідної революційної ситуації в країнах Центральної і Східної Європи. Вона складалася і розвивалася по різному в окремих країнах [31, с. 96].

Ю. Новопашин веде мову про кілька "рівнів" (компонентів) кризи: етичний, ідеологічний, політичний, організаційний, соціальний, охлократичний та рекреаційний. Етичний рівень кризи – суть процесу "десакралізації" влади, який наприкінці 1980-х років завершився повною її дискредитацією в очах народу. Ідеологічний компонент пов'язаний не стільки з усвідомленням утопічності марксистсько-ленінського вчення, скільки з очевидною для населення нефункціональністю моделі господарювання заснованої на цьому вченні. Політичний рівень – це процес зниження "якості" владних рішень, коли боротьба номенклатури за свої привілеї, самозбереження висувається на передній план, а всі інші принципові питання внутрішньої політики виявляються підпорядкованими поліційним проблемам. Організаційний компонент кризи переплетений із політичним і виражає зростаючий ступінь некерованості державним і суспільним життям. Соціальний рівень вказує в першу чергу на матеріальні характеристики життя людей. Охлократичний рівень – влада юрби в ході "оксамитових" революцій була доволі незначною, що й зумовило мирний характер революцій. Рекреаційний рівень полягає у спроможності відновити сили після тих чи інших життєвих пертурбацій, що й було продемонстровано країнами в ході трансформаційного періоду [33, с. 18]. Рівні кризи виділені І. Орликом та Ю. Новопашином при тому, що були спільними для всіх країн регіону мали свою специфіку в кожній із них.

Дослідженням соціокультурних передумов революцій предметно займається Н. Коровіцина. На її думку, найпотужнішим чинником, що викликав революційні зрушення в Східній Європі став психологічний. Мова йде про надії і очікування, що виникли в умовах впливу "демонстраційного ефекту" західних стандартів життя. Вони повною мірою проявилися після завершення періоду індустріалізації регіону, досягнення високих соціально-освітніх параметрів населення, формування в нього стійкої орієнтації на зростання рівня споживання. Таким чином формується новий тип соціальності, для якого вирішальне значення мала серія "безкровних" революцій межі 1960–1970-х рр.: науково-технічної, урбаністичної, освітньої. В 1970-і роки в Східній Європі з'являється така соціальна категорія, як масова інтелігенція, що стає авангардом молодого покоління. Зростання у неї масового розчарування в здатності "реального соціалізму" забезпечити бажане зростання рівня життя, що співставляється із західним, сприяло втраті соціальної перспективи. Так виникла потенційна масова основа зміни режиму. З початком 1980-х років починається руйнування відносно стабільної і гомогенної системи цінностей, що склалася в 1950-і роки. Девальвуються цінності праці і освіти, зростає критицизм по відношенню до існуючого режиму. Тридцятирічна міська інтелігенція виступає в ролі прямих спадкоємців "шістдесятників". Їх об'єднує високий рівень освіти і політизованості, що породжує амбіційність планів, потяг до антиегалітаризму, до модернізму, до відкритості світу. Прагнення повернутися в Європу і пов'язані з ним ілюзії про швидкий національний і індивідуальний розквіт виконали роль мобілізуючої, інтегруючої ідеології. Ця ідеологія давала їй прихильникам нову перспективу, альтернативну соціалістичній [30].



Залишається не до кінця з'ясованою проблема впливу на революції внутрішніх і зовнішніх факторів. Одні дотримуються традиційної точки зору, тобто вважають визначальними внутрішні фактори. Інші вказують на своєрідність бувшої соціалістичної співдружності, яка визначалася виключною роллю КПРС і СРСР. Переважаючою варто назвати точку зору про вплив зовнішніх факторів, однак, їх роль трактується по-різному. З одного боку абсолютизується роль перебудови і нового політичного мислення в міжнародній політиці радянського керівництва. На думку І. Орлика, невтручання Радянського Союзу стало головним фактором геополітичної значимості для початку радикальних перетворень у східно-європейських країнах. "Процес перебудови в СРСР, – вказує дослідник, – нове відношення радянського керівництва до своїх західних сусідів як до рівних партнерів, відмова від політики "обмеженого суверенітету" – все це створило нові умови для демократичного переоблаштування східно-європейських країн" [31, с. 97].

Ю. Новопашин відмовляється від такої апологетичної оцінки впливу перебудови і критикує радянське керівництво за відсутність активної політики по відношенню до Центрально-Східної Європи. Розуміючи на словах необхідність змін у відносинах із соціалістичними країнами, М. Горбачов майже нічого не зробив для їх переведення в площину рівного співробітництва, а тому й надалі панувала величезна інерція попередньої патерналістської моделі відносин. Через це не Горбачов, а саме нові некомуністичні уряди східноєвропейських країн одразу ж заявили про відносини з СРСР як рівноправних, і поставили питання про вивід радянських військ із своїх територій, засудили радянське втручання минулих десятиліть у їх внутрішні справи, відкинули всі претензії на радянське політичне та ідейне лідерство. Втрата ініціативи привела до відмови команди Горбачова розробити нову політику по відношенню до країн даного регіону, а процеси в ньому були кинуті на самоплив [33, с. 20].

Спроба синтезувати вплив внутрішніх і зовнішніх факторів зроблена Ю. Ігрицьким. На його думку, без квітня 1985 р. в СРСР не було б подій кінця 1980-х у Центрально-Східній Європі. Але ступінь зрілості цих країн для радикальних реформ була на той момент значно вищою, чим у СРСР в роки перебудови, головним чином в силу інших соціально-історичних і культурних традицій, а також коротшого строку існування в парадигмі системи радянського типу. У більшості випадків, вважає дослідник, співвідношення внутрішніх і зовнішніх імпульсів до революційних змін співпадає. На всьому величезному центрально-східноєвропейському і євразійському просторі правомірно говорити про загальну ланцюгову антисистемну реакцію, яка привела до радикальної суспільної трансформації [29, с. 14].

Іншим питанням є вплив США на події в регіоні. С. Белєвцева вважає, що стратегія "поширення демократії" під час другого президентства Р. Рейгана в нових міжнародних умовах мала негайний вплив на політичну ситуацію в цих країнах. Зокрема, в Чехословаччині населення стало активно виступати за релігійні свободи, в Угорщині зростав демократичний рух, в Польщі в потужні ряди опозиційних сил влилися студенти, які здійснювали боротьбу за академічні свободи. В кінцевому підсумку стратегія поширення демократії привела в 1989 р. до переходу на шлях демократичних перетворень в країнах Східної Європи [34, с. 23]. Зростання впливу США в регіоні також безперечно мало свою специфіку в кожній країні. на думку Е. Задорожнюк, міфи про "руку КДБ" чи "руку ЦРУ" в організації "оксамитової" революції в Чехословаччині варто визнати необґрунтованими. Кремль і Білий дім були зайняті значно масштабнішими проектами, в яких Чехословаччині (на відміну від Польщі і НДР) відводилася не дуже велика роль [4, с. 196].

Схожі внутрішні і зовнішні передумови "оксамитових" революцій не затуляють специфіки їх прояву у кожній із країн. Так, польська революція відрізнялася від решти своєю тривалістю, адже була наслідком масового суспільного руху 1980–1981 рр. Кризові моменти в економіці, громадсько-політичній сфері так і не були подолані, що змушувало правлячу Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП) шукати компроміси з суспільством. Дослідники відзначають специфіку цієї партії – сильні позиції реформаторського крила, якому не були чужими елементи соціал-демократії [32, с. 38]. З іншого боку чітко структурована опозиція у вигляді "Солідарності" з її поміркованим крилом на чолі з Л. Валенсою, довела свою життєстійкість і право на те, аби також виступати від імені

польського суспільства. На думку О. Майорової, до кінця 1980-х років відношення влади до опозиції принципово змінилося: вона прийшла до висновку, що опозиціонери відображають не якісь привнесенні ззовні інтереси, а життєві потреби значної частини польського суспільства – насамперед кваліфікованих робітників і солідарної з ними інтелігенції [4, с. 153]. Все це створювало об'єктивну платформу до діалогу, символом якого став "круглий стіл" 6 лютого – 5 квітня 1989 р. У організації останнього, як і в ході всієї революції величезну роль у примиренні сторін відігравав польський костел. У цьому контексті не можна скидати з розрахунку і суб'єктивний чинник – особу папи Римського Івана-Павла II, авторитет якого серед поляків був беззаперечним. Варто підкреслити, що сьогоднішня оцінка ролі "круглого столу" зазнає певної корекції. Так, О. Майорова відзначає, що "Угоди круглого столу" передбачали політичні й економічні перетворення в межах демократичного соціалізму, що здійснюватимуться еволюційним мирним шляхом. Вони поклали початок незворотній демократизації політичної системи. Однак, після неочікуваної поразки комуністичної еліти на виборах 1989 р. влада на чотири роки раніше, ніж це передбачалося "Угодами круглого столу", перейшла в руки постопозиційних лідерів. Це, в свою чергу, свідчило про те, що домовленості з владою не мали серйозного значення в перспективі, а "суспільні угоди в Польщі стали інструментом політичної боротьби за владу" [4, с. 182, 185].

Сильне реформаторське крило також було в Угорській соціалістичній робітничій партії (УСРП), яке змушене було піти на визнання альтернативних суспільних організацій. Із середини 1980-х років у країні набуває розмаху опозиційний неформальний рух в якому виділявся Угорський демократичний форум, Союз вільних демократів, Союз молодих демократів. Втім, на відміну від польської "Солідарності", угорська опозиція не створила єдиної організації, що було наслідком традиційного ідейного поділу ще з міжвоєнних років на народно-національну течію та демократичну опозицію ліберального толку [4, с. 85].

З весни 1989 р. реальних обрисів набуває підтримка радикальними партійними реформаторами дій позапартійної опозиції, що сприяло розхитуванню основ існуючого ладу. Велика роль у цьому контексті належала уряду М. Немета, який став, по-суті, перехідним. Для структурування опозиції важливим стало об'єднання "Опозиційний круглий стіл". Це стало поворотним моментом у підготовці й проведенні засідань "круглих столів" між УСРП і опозицією з 22 березня по 18 вересня 1989 р. Підписані документи закріпили корінні зміни в політичному житті Угорщини, зміну комуністичного авторитаризму парламентською демократією [4, с. 126].

Що стосується Чехословаччини, то для неї, на думку Е. Задорожнюк, був характерний політичний дилетантизм. Це проявлялося, по перше, в тому, що "безвладні" проголошували пріоритети "неполітичної політики" і опозиція відрізнялася більшою аморфністю. Що ж стосується "владних", то вони, по суті, займали вичікувальну позицію. По-друге, сили, що розпочинали суспільний бунт, і сили, що намагалися його стримати переоцінили вплив зовнішньополітичних факторів. По-третє, за видимою "одностайністю" були приховані значні протиріччя між основними учасниками революції: студентами і дисидентством, чехами і словаками, прихильниками соціалістичної ідеї та їх опонентами [4, с. 194]. У ході чехословацької "оксамитової" революції визначальну роль відіграв фактор тиску мітингуючих, основу яких складало студентство. При цьому варто підкреслити, що опозиція з самого початку була представлена двома організаціями, які відображали протиріччя між чехами і словаками – "Громадянським форумом" і "Громадськістю проти насилля".

Специфіка Болгарії полягала в тому, що хоча криза соціалізму не сприймалася так боляче суспільством. Для більшої частини болгар переваги "реального соціалізму" переважували його недоліки. До того ж, протягом багатьох десятиліть Болгарією управляли авторитарними і силовими методами, тому соціалізм не можна було розглядати як якийсь недемократичний виняток [4, с. 29]. У Болгарії, на відміну від інших країн, не було антирадянських настроїв, а дисидентський рух був настільки слабким, що не міг претендувати на першість. Тому ініціатива перейшла до реформаторськи налаштованих сил у Болгарській комуністичній партії, які усунувши від влади Т. Живкова, змогли зберегти ав-

торитет у суспільстві, що дозволило за підсумками революції утриматися при владі [24, с. 417].

Підсумки "оксамитових" революцій розглядаються в російській історіографії в контексті їх впливу на внутрішньополітичні процеси та геополітичну ситуацію в Європі. Очевидною і беззаперечною виглядає їх роль в демократизації суспільства, створенні інститутів парламентаризму та побудови громадянського суспільства. Започатковані економічні реформи сприяли зростанню добробуту, покращили соціальну мобільність населення, створили нові можливості для самореалізації тощо. Щодо геополітичних змін, то, як підкреслює Ю. Новопашин, що для Росії і для решти Європи сприйняття революцій різне. Для Європи це означало ліквідацію потенційної небезпеки, тоді як Російська Федерація втратила в сучасній Європі будь-які геополітичні "зачіпки", мало що зберегла позитивного із попередньої системи двохстороннього і багатостороннього співробітництва з колишніми країнами соціалістичного табору [5, с. 22].

Що ж стосується самих країн регіону, то, на думку російських вчених, внутрішні трансформаційні процеси разом із їхніми зовнішньополітичними орієнтаціями, поштовхом до яких стали "оксамитові" революції, свідчать про серйозні зміни в площині їх ідентичності. Під останньою розуміється "усвідомлення приналежності до певної єдності, як тотожність основних цілей, які переслідують народи і держави, що складають цю єдність [35, с. 5]. Як вважає Ю. Новопашин, пошуки нової регіональної ідентичності багато в чому зумовлювалися спробою подолання спадку "реального соціалізму" [36, с. 16]. Раніше, коли існували політичні режими, які утворювали на континенті так званий соціалістичний табір, саме вони в геополітичному плані називалися Східною Європою на противагу Західній Європі. Але в 1990-і роки відпала потреба в такому протиставленні. У цих країнах формується нова центральноєвропейська ідентичність від Балтики до Адріатики [36, с. 18]. Процес одночасного протікання революцій в країнах регіону в такому випадку мав важливе значення.

Е. Задорожнюк відзначає, що хронологічні рамки політичних перетворень в регіоні обмежуються 5 квітня 1989 р. (підписання угоди між ПОРП і "Солідарністю) – груднем 1990 р. (студентські демонстрації в Албанії), тоді як становлення нової регіональної ідентичності відбувається в проміжку часу між 9 листопада 1989 р. (падіння Берлінської стіни) та 3 жовтня 1990 р. (об'єднання Німеччини). Таким чином, це дозволяє дослідниці говорити, що "за часовим параметром зміна геополітичних орієнтирів відбулася немовби в середині хвилі революційного процесу" [35, с. 13]. Н. Коровіцина також підкреслює визначальну роль революцій для зміни ідентичності, вважаючи, що трансформація в ході цієї революції системи цінностей, вироблення її нової парадигми впливали на світогляд людей не менш радикально, чим в результати попередньої соціалістичної революції [37].

Втім, сам концепт центральноєвропейської ідентичності сприймається деякими дослідниками доволі скептично. Так, В. Мірошников вбачає у центральноєвропейському регіоні не співтовариство, а конгломерат із закладеним історико-психологічним страхом і Сходу і Заходу, але з переважаючим прагненням приєднатися до останнього, долучившись до його економічних досягнень [16, с. 13]. Ю. Зудінов також підкреслює слабкий ступінь ідентичності Центральної Європи коли розпався "соціалістичний обруч", що її стягував [16, с. 8].

Дослідження "оксамитових" революцій у сучасній російській історіографії лежить переважно в політологічній площині, вивченні функціонування політичних структур, взаємовідносин на рівні "влада – опозиція". А отже, залишається величезний резерв для поглиблення таких доменів як роль особи в ході революції, причому не лише політичних лідерів, але й рядових учасників тих подій, "карнавальний" складник революцій, роль комунікацій для їх розвитку тощо.

Три етапи, які за короткий час пройшла російська історіографія є свідченням уваги російських дослідників до даної проблеми, їх намагання швидко реагувати на нові віяння в науці, а також підвищеної чутливості до потреб сучасного російського суспільства. Такі кроки варто всіляко вітати. А намагання подати власну інтерпретацію подій всесвітньої історії є свідченням зрілості російської історичної науки, яка поступово повертає собі до-

мінуючі позиції на пострадянському просторі. Це, в свою чергу, становить серйозний виклик для української історичної науки, в якій власна глибока інтерпретація "оксамитових" революцій відсутня. Спроби розв'язати дані виклики шляхом активного перекладу досліджень західних істориків можуть розглядатися лише як паліатив, який не може перекрити брак власних праць із проблеми.

#### *Список використаних джерел*

1. Вахрамеев А., Дерябина М., Язькова А. Страны Восточной Европы: время кардинальных перемен. – М., 1990. – 64 с.
2. Революционные преобразования в странах Восточной Европы: причины и следствия. – В 2-х ч. – М., 1990.
3. Мусатов В. Восточная Европа: процес перемен // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2. – С. 19–31.
4. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / Отв. ред. Ю. Новопашин. – М.: Наука, 2007. – 397 с.
5. Волков В. Новые тенденции в развитии исторической мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы // Новая и новейшая история. – 1991. – № 4. – С. 11–27.
6. Восточная Европа на историческом переломе (Очерки революционных преобразований 1989–1990 гг.). – М., 1991.
7. "Восточноевропейский социализм": становление режима, попытки его модификации, причины краха. Сб. статей / Отв. ред. Марьина В.В., Новопашин Ю.С. – М., 1992.
8. Восточная Европа. Контуры посткоммунистической модели развития. – М., 1992.
9. Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994.
10. Бывшие "хозяева" Восточной Европы. Политические портреты / Отв. ред. Ю.Новопашин. М.: РАН, 1995.
11. Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии. – М., 1995.
12. Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. – М., 1995.
13. Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран. – М., 1997.
14. Политический ландшафт стран Восточной Европы 1990-х годов. – М., 1997.
15. Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917–1990 годов). Центрально-европейские исследования. – Вып. 1. – М., 1999.
16. Проблемы региональной идентичности центральноевропейских стран // Славяноведение. – 1997. – № 3. С. 3–27.
17. Коровицына Н. Среднее поколение в социокультурной динамике Восточной Европы второй половины XX в. – М., 1999. – 187 с.
18. Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности. – М., 2000.
19. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2000.
20. Замятина Т., Калинин Н. "Бархатная революция", югославский вариант // Эхо планеты. – 2000. – № 42. – С. 5–9.
21. Центральная Европа во второй половине XX века: в 3-х т. – Т. 2: От стабилизации к кризису. 1966–1989. – М., 2002.
22. Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы. – М., 2002.
23. Власть – общество – реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / Отв. ред.: Э.Г. Задорожнюк. М.: Наука, 2006. – 442 с.
24. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е. Валева. – М.: Наука, 2003. – 463 с.
25. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн. / Отв. ред. В. Марьина. – Кн. 2. – М.: Наука, 2005. – 558 с.
26. Бухарин Н., Синицина И., Чудакова Н. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 38–57; Тягуненко Л. Союзная республика Югославия на рубеже XXI века // Новая и новейшая история. – 2001. – № 3; Белевцева С. Восточноевропейская стратегия США в конце 1980-х годов // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 18–24; Марьина А. Чехословацкая, чешская, словацкая историография до и после "бархатной революции" 1989 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1. – С. 56–79; Задорожнюк Э. Чешско-словацкие отношения: от "режима нормализации" 1969 года к "бархатной революции" 1989 года // Новая и новейшая история. – 2005. – № 6. – С. 15–33.
27. Коровицына Н. Между двумя революциями: образовательный фактор в истории восточноевропейского социализма // Славяноведение. – 1998. – № 3. – С. 80–91; Новопашин Ю. Пребывание советских войск в Восточной Европе как предпосылка революционных событий 1989–1990 годов // Славяноведение. – 1998. – № 4. – С. 60–69; Новопашин Ю. Новая региональная идентичность центральноевропейских

стран // Славяноведение. – 1999. – № 3. – С. 15–29; Новопащин Ю. Восточноевропейские революции 1989 года: проблемы изучения // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 16–23; Задорожнюк Э. Революции 1989 года и поворот к новой региональной идентичности восточноевропейских стран (По материалам архива Горбачев-фонда) // Славяноведение. – 2000. – № 3. – С. 3–15; Коровицына Н. Самая "бархатная" революция: "чешский человек" на фоне общественных перемен // Славяноведение. – 2000. – № 3. – С. 16–26; Задорожнюк Э. Путь к "бархатной" революции: противостояние "властных" и "безвластных" в Чехословакии // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 59–82; Задорожнюк Э. "Бархатная" революция в Чехословакии глазами американских дипломатов // Славяноведение. – 2006. – № 6. – С. 44–56; Майорова О. К вопросу о ходе переговоров власти и оппозиции за "круглым столом" 1989 года в Польше // Славяноведение. – 2007. – № 3. – С. 39–54. 28. История южных и западных славян: В 2 т. – Т. 2. Новейшее время: Учебник / Под ред. Г. Матвеева и З. Ненашевой. – М.: МГУ, 2001. – 272 с.; Кривогуз И. Крушение "реального социализма" в Европе и судьбы освободившихся народов. – М., 2001. – 198 с.; Зубачевский В. История Польши, Венгрии, Чехии, Словакии (конец 80-х – середина 90-х гг. XX в. – Омск, 1996.; Мокшин В.К. Трансформации политических режимов восточноевропейских стран во второй половине XX века. Архангельск: Изд-во ПГУ, 1997. – 271 с.; Колесников В.А. Трансформация политической системы Чехословакии (вторая половина 80-х – нач. 90-х гг.). Автореф. дис... кандидата полит. наук. – Воронеж, 1996. – 24 с. 29. Революции 1989 года в странах Центрально-Восточной Европы: взгляд через десятилетие // Славяноведение. – 1999. – № 6. – С. 3–31. 30. [http://history.machaon.ru/all/number\\_07/aponsvak/revolution\\_print/index.html](http://history.machaon.ru/all/number_07/aponsvak/revolution_print/index.html) 31. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2. – С. 90–105. 32. Бухарин Н., Синицина И., Чудакова Н. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 38–57. 33. Новопащин Ю. Восточноевропейские революции 1989 года: проблемы изучения // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 16–23. 34. Белевцева С. Восточноевропейская стратегия США в конце 1980-х годов // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 18–24. 35. Задорожнюк Э. Революции 1989 года и поворот к новой региональной идентичности восточноевропейских стран (По материалам архива Горбачев-фонда) // Славяноведение. – 2000. – № 3. – С. 3–15. 36. Новопащин Ю. Новая региональная идентичность центральноевропейских стран // Славяноведение. – 1999. – № 3. – С. 15–29. 37. [http://history.machaon.ru/all/number\\_11/analiti4/europe\\_print/index.html](http://history.machaon.ru/all/number_11/analiti4/europe_print/index.html).

**Yaroslav Seko**

#### **RESEARCH OF "VELVET REVOLUTIONS" OF A 1989 YEAR IN MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY**

**In the article historiography stages are characterized in development of researches by the Russian scientists of "velvet revolutions" 1989 the modern state of discussions round actual questions from the given problem is Analysed.**

## **РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ**

УДК 94 (477): 001. 891

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець

**ГОМОТЮК О. Є. ЗЛЕТ І ТРАГЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА НА ЗЛАМІ ЕПОХ (90-ТІ РР. ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.): МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: ЕКОНОМІЧНА ДУМКА, 2007. – 552 С.**

*У статті проаналізовано дослідження О.Є. Гомотюк, що розкриває процес становлення і утвердження наукових засад українознавства наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст.*

Системність, цілісність, інтегративність стали особливими ознаками матеріального та духовного буття на межі ХХ–ХХІ століть. У філософському контексті ці категорії не є новими, оскільки сягають праць О. Конта, Е. Дюркгейма та ін. Системний підхід на теоретичному рівні постає як спосіб наукового пізнання, що потребує розгляду частин у нерозривній єдності з цілим, властивості якого визначають на основі властивостей елементів. Під таким кутом зору сприймаємо рецензоване дослідження О. Є. Гомотюк "Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.)".

Слід зауважити, що досі не створена наукова історія формування українознавчої науки як цілісної системи знань. Нова українознавча праця, підготовлена на кафедрі українознавства Тернопільського національного економічного університету, чи не вперше в Україні, але досить вдало охоплює всі найважливіші компоненти знань про Україну та українців: історичні, культурологічні, мовознавчі, філософські, правничі, економічні, демографічні й ін. і є реальним та продуктивним кроком на шляху наукового синтезу знань про Україну. Основному завданню – відтворити складний і суперечливий шлях становлення та утвердження наукових засад українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.) підпорядковано вступ, п'ять розділів, висновки і уроки.

Рецензована праця побудована за проблемно-хронологічним принципом, усі її розділи логічно пов'язані між собою і дають повну картину виокремлення українознавства в структурі науки, його засадничих історіософських та методологічних принципів, а також світоглядно-виховної ролі на переломних етапах української історії. Монографія є оригінальною та нестандартною з огляду на її міждисциплінарність, оскільки буття українського народу розглянуте у площині українознавства як синтезу знань про Україну та українців, що дає змогу краще зрозуміти сутність українства, головні проблеми на шляху українського історичного процесу.

Авторський вступ, який класично є ключем до книги, розкриває перед читачем переживання за долю України, розуміння за українознавчою наукою одного з головних рушіїв оздоровлення суспільства, бачення її тісного взаємозв'язку зі свідомістю народу та історичною пам'яттю і відтак українським буттям, українським державотворенням. О. Є. Гомотюк у цій частині монографії окреслила головні проблеми дослідження, обґрунтувала його актуальність та новизну.

Перший розділ монографії традиційно репрезентує методологію, історіографію та комплекс джерел із дослідження історії розвитку наукових засад українознавства. Позитивною рисою висвітлення методологічного аспекту дослідження є зв'язок із генезою українознавства, його теоретичною основою. В історіографії проблеми авторка спирається на усталену періодизацію української історіографії [1], відзначаючи, що її зародження і розвиток відбувалися паралельно з утвердженням українознавства, а своїм корінням вона сягає кінця ХІХ – початку ХХ ст. Стимулом для розвитку українознавчих дисциплін, логічно зауважила О. Гомотюк, було зростання національної свідомості громадянства під впливом національно-визвольного руху. В історіографічному огляді накрес-

лено головні етапи і напрямки вивчення проблеми, дано загальні та конкретні оцінки основним працям.

Основою монографічного дослідження визначено опубліковані й неопубліковані матеріали. Огляд джерел із теми – це, по суті, глибокий аналіз значення того чи іншого виду і можливість його використання у процесі дослідження проблеми. Зваженим і фаховим є підхід до класифікації джерел за їх видовою ознакою. Джерельною основою дослідження послужили насамперед українознавчі праці І. Франка, Лесі Українки, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Багалія, В. Гнатюка, М. Василенка, С. Томашівського, С. Дністрянського, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, Б. Грінченка, В. Перетца, М. Зерова, Б. Лепкого, М. Кордуби, І. Огієнка та ін., а також різноманітні за змістом і характером документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських організацій України, Центрального державного історичного архіву у Львові, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Державного архіву Тернопільської області, бібліотек Києва, Львова, Одеси тощо. Поєднання широкої бази джерельного матеріалу дало авторці змогу уникнути однобічного висвітлення й оцінювання подій, фактів, глибше зрозуміти провідні тенденції окремих етапів у становленні наукових засад українознавства, об'єктивно оцінити внесок його теоретиків.

Другий розділ рецензованої книги висвітлює процес виокремлення українознавства в структурі науки і його формування як системи знань про Україну. Авторка з'ясовує роль університетських центрів Києва, Львова, Харкова, Одеси, Чернівців та їх учених у науковому обґрунтуванні самобутності українського народу, його особливостей та відмінностей від інших із метою довести право на повноцінний соціально-політичний та економічний розвиток. О. Гомотюк, аналізуючи процес становлення українознавчих студій, виокремила знакові постаті: М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. Наукові підходи у пошуку, виявленні, збиранні, опрацюванні та публікації історичних джерел характеризували діяльність перших наукових товариств. Підкреслимо, що авторка дослідила і студії неукраїнських науковців. Читач зможе переконатися у цьому на сторінках, де виділено внесок австрійського історика й етнографа Р. Кайндля у розвиток українознавства в Чернівецькому університеті, чи при характеристиці українознавчих аспектів у науковій роботі Львівського історичного товариства, органом якого був "Історичний щоквартальник".

У третьому розділі з'ясовано заслуги діячів Галичини у розбудові українознавчої науки, переконливо показано процес її перетворення на Ренесанс національного відродження і розвитку українознавства. З цією метою авторка проаналізувала широкомасштабну діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, яке вважає першим академічним осередком українознавства. Особливу увагу звернуто на період головування М. Грушевського, наукова діяльність якого, викладацька робота у Львівському університеті, видавнича праця стали переломним рубежем у розвитку українознавства. Творчо збагачуючи досвід попередників, учений поставив на наукову основу синтез знань про Україну. М. Грушевський став фундатором наукового українознавства як цілісної системи, опрацьовуючи теоретико-методологічні та організаційні засади інтегрованої науки про окремих, самобутній український народ. Важливе значення мали схема і нова концепція українського історичного буття, на підставі якої оприлюднено багатотомну "Історію України-Руси", що була візитною карткою НТШ. Творча лабораторія вченого стала повчальним прикладом методології та методики українознавчого дослідження, зразком уміння критичного аналізу документального матеріалу. Авторка підкреслила, що корифеєм українознавства одним із перших визначив термін "українознавство" як систему знань, з'ясував генезу його розвитку, структуру, теоретико-методологічні принципи. До становлення наукових засад українознавства причетні такі відомі особи, як І. Франко, Леся Українка. Леся Українка збагатила знання про український народ, утверджуючи заповітні ідеали волі, істини, краси, прагнучи пізнати історичний досвід інших народів для його застосування у власній історії. Творчість І. Франка стала вагомим внеском в українознавство, підкреслила О. Гомотюк, а його доробок засвідчив, що науковці Західної України опрацьовували за-



гальноукраїнські проблеми, утверджуючи неминучість державного становлення української нації.

Особливу увагу у монографії приділено періоду державної підтримки українознавства в умовах Української революції 1917–1921 рр. з боку Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР часів Директорії, ЗУНР (четвертий розділ). Водночас показано вплив українознавчих студій на політичні та державотворчі процеси, національно-культурне і духовне відродження, зростання національно-державницької свідомості. Як засвідчила британська преса ще у 1915 р. – "національна свідомість цих націй розбуджена, і вони домагаються прав на самостійний розвиток", і навіть применшення ролі українофільського руху в Галичині – "приблизно в середині минулого століття ... невелика група русинських учених і письменників заявила про право на окреме національне існування" [2, 110–111] засвідчувало цей глибокий взаємозв'язок.

Грунтовно висвітлено переорієнтацію радянського режиму в ставленні до українознавства (п'ятий розділ): від формальної підтримки в умовах політики "українізації" до повної заборони та нищення в контексті насадження режиму одноособової влади і масових репресій. Із середини 1930-х рр., як зазначила дослідниця, зник термін "українознавство", замість якого з ідеологічних міркувань було поширено поняття "народознавство" і впроваджено його в систему освіти. Офіційна програма відводила народознавству роль знаряддя асиміляції і формування нової спільноти – радянського народу, боротьби з "українським буржуазним націоналізмом". На конкретному матеріалі показано, як у процесі реалізації курсу більшовицького режиму на так зване "стирання" національних відмінностей, створення "єдиної" мови, економіки, культури, спільного інформаційного простору влада посилювала наступ на найменші паростки українознавства як національно-інтелектуального надбання українців.

Заслуговує підтримки прагнення дослідниці розкрити цілісність українознавства не тільки у змістовому, а й у географічно-територіальному вимірі. У цьому контексті порівняно повно проаналізовано розвиток українознавства силами української еміграції. Акцент на українознавчі студії у 1920–1930-х рр. в Українському вільному університеті, Українській господарській академії, Українському соціологічному інституті, Українському науковому інституті в Берліні, Українському науковому інституті у Варшаві, Українському історико-філологічному товаристві в Празі та ін. є виправданим, оскільки після поразки національно-визвольних змагань спостерігалася поетапна деформація гуманітарної науки, що найвиразніше проявилось у напрямках і методах наукових досліджень, у виборі тематики, використанні джерел. Тому емігранти-українознавці, як і науковці Галичини, у системі українських та неукраїнських інституцій ставили перед собою завдання збереження й виявлення нових українознавчих джерел, опрацювання заборонених у Радянському Союзі тем. Шляхом дослідження широкого спектру дисциплін діаспорне українознавство здійснило поступ у напрямку розв'язання проблем етногенезу українців, їхнього національного державотворення; визначення чинників впливу на розвиток національної свідомості; культурно-національних засад майбутньої незалежної України. Українська наука у системі науково-освітніх інституцій була дієвим чинником збереження наукового потенціалу країни та легітимізувала українство у світовому співтоваристві.

На підставі осмислення значного масиву наукової літератури та джерельного матеріалу з допомогою сучасних теоретико-методологічних підходів до історії утвердження наукових засад українознавства авторка зробила узагальнення та висновки, головний із яких той, що національна державність, яку втратив український народ, не зникла з його життя, історичної пам'яті, чому великою мірою сприяло українознавство як генетичний, ментальний, культурний код українства, і тому воно заслуговує на всебічний розвиток у сучасних умовах як інтегрована система знань та філософія національної політики.

У цілому монографія О. Гомотюк – дослідження на потреби часу і тому воно становитиме значний інтерес не тільки в науковому середовищі, а й для ширшого загалу читачів, що сприятиме підвищенню рівня національної свідомості, утвердженню незалежної соборної України.

#### *Список використаних джерел*

1. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с. 2.

Сирота Р. Східна Галичина у британській суспільній думці та політиці першої чверти XX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХЛІІІ. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 100–134.

**Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets**

**GOMOTYUK O. ЗЛЕТ AND TRAGEDY OF UKRAINOZNAVSTVA ON FRACTURE OF EPOCHES (90-TI XIX IS FIRST THIRD OF XX ITEM): MONOGRAPH. IT IS TERNOPIIL': ECONOMIC IDEA, 2007. – 552 S.**

**In the article research of is analysed Is. Gomotyuk, that exposes the process of becoming and claim of scientific principles of ukrainoznavstva at the end of XIX – to first third of XX item.**

УДК 94 (438)

**Ірина Федорів**

**АЛЕКСІЄВЕЦЬ Л. М. ПОЛЬЩА: УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ. 1918–1926. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2006. – 448 С.**

*У статті проаналізовано працю Л. Алексієвець з історії відродження польської державності та її розвиток у 1918–1926 рр.*

За нинішніх умов, коли науковці створюють цілісну картину історичного розвитку українського народу, європейських інтеграційних та глобалізаційних процесів, значний пізнавальний інтерес для дослідників становить вивчення історії зарубіжних слов'янських країн. Особливу увагу привертають західні слов'яни, зокрема поляки, у зв'язку з не лише їх нинішнім високим політичним статусом (вступ у ЄЕС і НАТО), а й близькістю до германо-романського світу. Історія поляків як культурного народу з глибокими європейськими традиціями не може не викликати зацікавлення: чим вища культура народу, тим більше і глибше належить вивчати його минуле.

Власне кажучи, викликає занепокоєння, що сьогодні в Україні лише формуються наукові школи з проблем зарубіжної історії, у т. ч. з історії Польщі, Чехії, Росії, Білорусії, Німеччини, Англії та ін. країн. Адже без вивчення досвіду їх державотворчих процесів, етнополітичних впливів на розвиток української нації, взаємозв'язків у політичній, економічній і культурній сферах важко цілісно відобразити самотутній історичний шлях українського народу. З'ясування питання: чому в слов'янських народів були такими довготривалими бездержавні періоди їхньої історії, і що допомагало їм попри втрату політичної незалежності не втратити рідної мови, національної самотутності та врешті здобути незалежність у 1918 р., для нас, українців, має не тільки теоретичне, а й важливе життєве значення, оскільки дає змогу оцінити суттєвим чином позицію, яку зайняли в сім'ї європейських народів західні слов'яни і зважити їх шанси в майбутньому. Підкреслимо, що тільки порівняльне вивчення історії західних, південних і східних слов'ян сприятиме з'ясуванню оригінальності українського історичного процесу. І безперечно, що пріоритети належать полоністам. Тому особливо приємно констатувати, що молода тернопільська дослідниця Леся Алексієвець уже має суттєвий доробок у галузі новітньої полоністи-

ки, зокрема, у вивченні практики відродження польської національної державності в 1918–1926 рр. Саме цій проблемі присвячена її монографія "Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926" (Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.) – основа докторської дисертації дослідниці.

Слід зазначити, що перейнявшись важливістю вивчення проблем відновлення державності Польщі після більш як 120-літнього її поневолення іншими країнами, Л. Алексієвець вперше в українській історіографії висвітлила специфіку та своєрідність цієї теми у більш як 60 наукових публікаціях. Перша монографія, присвячена згаданій проблемі, опублікована ще у 2002 р. Тоді відродження державної незалежності Польщі дослідниця розглянула у ширших хронологічних рамках, зокрема в міжвоєнні роки (1918–1939) [1]. Безперечно, що обрана проблематика є особливо важливою для сучасного українського державотворення, оскільки Україна і Польща належать до спільного регіону Європи в історичному, геополітичному, соціально-економічному, географічному та культурному планах. У зв'язку з цим історичні події України та Польщі неодноразово перетинались, і в їх оцінці досі не вистачає об'єктивності, однозначності, зрештою, толерантності.

Дозволю собі відзначити, що розуміння актуальності вивчення національної історії в контексті загальноєвропейських тенденцій і закономірностей було притаманне Лесі Алексієвець як історикові ще зі студентських років. Тоді її перша праця, присвячена дослідженню історії Києво-Могилянської академії, передбачала визначення місця даного навчального закладу в історії зарубіжних слов'янських країн [2]. У наступній монографії – "Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII)" – окремий розділ присвячений проблемі внеску Академії в інтеграцію України у світовий культурний процес [3].

Тому вважаємо, що дослідження Лесі Алексієвець (з історії чи то Києво-Могилянської академії, чи новітньої Польщі) вдало рефлектують українську історію на всесвітню і є суттєвим доробком у контексті розвитку сучасних наукових шкіл із проблем національної й зарубіжної історії, зокрема полоністики.

У рецензованій праці "Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926" [4] авторка вперше в українській історіографії ґрунтовно показала системне бачення історичного процесу відновлення й розвитку Польщі у 1918–1926 рр. шляхом з'ясування закономірностей та особливостей відродження її незалежності, формування суспільно-політичного устрою, становлення, функціонування і кризи парламентської демократії. Таке дослідження дасть змогу українським і зарубіжним полоністам ще раз переосмислити низку маловивчених та невідомих сторінок польської історії новітньої доби, знайти дотичні моменти зі сучасністю, зіставити їх із ще гарячими подіями 1989–1991-х рр., віднайти найцінніші аспекти соціально-економічного та політичного досвіду Польщі для сучасного відродження слов'янських націй. Зрештою, саме цей підхід відповідає сучасним вимогам інтелектуальної історії та проголошує такі студії пріоритетними в історії науки.

Монографія Л. Алексієвець містить вступ, 6 розділів, висновки, перелік умовних скорочень, список використаних джерел (781 позиція). Розділи органічно доповнюють один одного і в комплексі дають цілісне уявлення про найважливіші історичні події, пов'язані з відновленням Польської держави після закінчення Першої світової війни, процесами формування й розвитку її політичної системи у 1918–1926 рр.

Оскільки наукова історична думка зберегла великий обсяг вивчення особливостей внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку Польщі досліджуваної доби, розділ, присвячений історіографії історії формування польської національної державності, набирає особливої ваги і підготовлений у контексті сучасних методологічних підходів. Актуальність його посилена наявністю сьогодні великої кількості літератури, де ці проблеми висвітлені однобічно, спотворено, з позицій марксистсько-ленінської методології, що призводило до деформування викладення проблем польського державотворення.

Авторка виокремила три основних періоди стану наукової розробки проблеми: праці учасників та очевидців польського національного державотворення і загалом суспільно-політичних подій 1918–1926 рр. у загальному контексті міжвоєнного періоду, публікації соціалістичної доби та студії українських і зарубіжних полоністів посткомуністичної доби. Таким чином, продемонстровано поступове розширення інформаційного поля щодо іс-

торії формування польської національної державності й наведено провідні риси кожного з періодів. Загалом, представлена в підрозділі історіографічна українська і зарубіжна література є різноманітною (періодичні, монографічні видання, спеціальна, методологічна література, політологічні, соціологічні, культурологічні праці тощо) та достатньо репрезентативною.

Критичний аналіз доробку радянських істориків, польських прокомуністичних і, навіпаки, незаангажованих науковців відродженої Польщі, а також сучасних праць українських і зарубіжних учених – дав авторці змогу здійснити комплексну об'єктивну переоцінку досліджуваних подій.

У монографії зазначено, що стан сучасної української полоністики, незважаючи на досягнення останніх років із проблем відновленої Польщі та її державно-політичного розвитку перебуває на зародковому етапі. Тому можемо стверджувати, що в рецензованій монографії вперше в українській історії цілісно охарактеризовано історичний процес відродження і розвитку Польської держави в 1918–1926 рр., визначено закономірності й національні особливості становлення польської державності.

Аналіз джерельної бази дослідження свідчить про високий рівень фахової майстерності авторки, яка професійно відшукала в архівних матеріалах ключову інформацію і належно її інтерпретувала. Класифікація джерел ілюструє, наскільки ґрунтовною є джерельна база монографічного дослідження, і проведена вона наступним чином: законодавчі акти вищих державних органів влади Польської Республіки: парламенту, президента, Ради Міністрів та документи і матеріали регіональних органів влади; архівні матеріали міністерств, політичних партій та громадських організацій, Начальника держави Юзефа Пілсудського та інших керівників країни; документи договорів, конвенцій, угод, протокольних зустрічей очільників держави, матеріали участі урядових делегацій у переговорних процесах; документи суспільно-політичного й духовного життя в Польщі; публікації преси; документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники державних, політичних, культурних діячів Польщі, їх записи, листи, кореспонденція; статистичні дані; довідкові матеріали в енциклопедіях, збірниках, альманахах, календарях; публіцистика й аналітика політичних творів тогочасних лідерів партій та громадських організацій; аналітичні теоретичні дослідження українських і зарубіжних авторів, переважно польських. Як бачимо, це здебільшого неопубліковані досі матеріали польських архівів, зокрема, Архіву Нових Актів у Варшаві, Архіву Давніх Актів у Варшаві, Архіву ст. м. Варшави, Державних Архівів у Кракові, Любліні, Архівів центральних державних інститутів: Сейму і Сенату, Центрального військового архіву.

Як зазначила авторка, унікальний комплекс становлять документи вищих органів державної влади і державного управління, вищих виконавчих та розпорядчих органів влади Української РСР, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Додамо, що джерельна база дослідження розкриває обрану наукову проблему на міждисциплінарному рівні, зі залученням політичних, економічних, статистичних, культурологічних та інших джерел, а це збагатило науковий апарат праці.

Як бачимо, поставлені завдання Л. Алексієвець виконала на ґрунтовній джерельній базі: нових архівних матеріалів, опублікованих упродовж останнього десятиріччя збірників документів, численних праць польських істориків. Не залишені поза увагою й раніше видані роботи, що потребували нового осмислення і тлумачення.

Проблему історичних передумов відродження незалежності Польщі авторка розглядає у проблемному ключі як результат низки внутрішніх і зовнішніх факторів та в контексті аналізу тодішнього дискурсу між істориками, громадськими діячами, політологами й публіцистами. Більше того, як стверджує дослідниця, й досі триває жвава дискусія серед науковців щодо переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, польського національно-визвольного руху в суверенізації та здобутті незалежності Польської республіки у 1918 р.

Так, згідно з офіційною версією політичної пропаганди за соціалістичної доби наголошували на ролі зовнішніх факторів під час проголошення незалежності Польщі, завдяки діяльності В. Леніна і жовтневому перевороту 1917 р.

У цій ситуації сьогодення потребувало подання цілісного об'єктивного тлумачення історичних передумов здобуття Польщею незалежності. Як цілком правильно стверджує авторка, незалежність Польської держави стала закономірним виявом багатовікової національно-визвольної і революційної боротьби польського народу, результатом Першої світової війни та корінних змін, що відбувалися в Європі й у всіх імперіях, які поділили між собою польські землі. Таким чином, у 1918 р. незалежна Польська держава утворилась у результаті комбінованої дії об'єктивних та суб'єктивних міжнародних і внутрішніх чинників, а, насамперед завдяки збігові національних польських інтересів та міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни. Неабияку роль, вважає авторка, відіграли зручне географічне розташування, етнонаціональна свідомість, вітчизняні традиції польського населення та політичний досвід і, врешті-решт, поразка країн Четвертого союзу в світовій війні й розвиток національно-визвольного руху на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Таким чином, проголошення Польщі Республікою 11 листопада 1918 р. стало закономірним підсумком державницьких домагань польського народу. Це, в свою чергу, поставило питання про розбудову національної державності.

Однією з найскладніших проблем відновленої Польщі, вважає Л. Алексієвець, було визнання її кордонів. Вагому роль у їх конкретизації відіграла Паризька мирна конференція 18 січня 1919 р. Саме розв'язання територіальних проблем Другої Речі Посполитої завершило процес повернення країни на політичну карту світу як суверенної держави, дієвого суб'єкта міжнародних відносин. А відбувався він складно і неоднозначно, остаточно завершившись лише у 1921 р., коли Ліга Націй визнала східні кордони Польської держави. Джерелом майбутніх конфліктів стали польсько-українські, польсько-чеські та польсько-литовські кордони. До країни приєднали землі з етнічно непольським населенням, що істотно ускладнило її міжнародне становище у міжвоєнному світі.

Науковою новизною у площині як постановки проблеми, так і шляхів її вирішення вирізняється, на нашу думку, третій розділ монографії "Нова політична польська специфіка", в якому на основі різноманітних джерел та історичних досліджень переважно польських учених, з'ясовано головні тенденції та особливості конфігурації суспільно-політичних сил у державотворчому процесі Польщі, роль національно-демократичного та соціалістичного рухів. Адже саме діяльність політичних партій і масових громадських об'єднань та товариств віддзеркалювали всі складності й суперечності післявоєнного суспільства. При цьому, на думку авторки, незаперечним є те, що ставлення різних політичних сил до власної національної державності виявилось важливою передумовою їх пізнішої позиції в ході державотворчих процесів.

Польська партійна система окресленого періоду характерна великою кількістю партій. Проте шляхом аналізу соціально-політичного життя на етапі формування нового суспільно-політичного устрою авторка зробила висновок, що загальна ситуація в польській спільноті була характерна посиленням ідей національної демократії, яка відіграла ключову роль у політичному просторі Польщі аж до перевороту 1926 р. Незважаючи на нездійснення концепції перетворення Народно-національного союзу (ЗЛН) в єдину партію всіх правих сил, національна демократія мала великий вплив на всі верстви польського суспільства, громадські організації, які були споріднені з нею. Характеристика авторкою монографії ЗЛН як найбільш вагомої і впливової правої сили політичного простору Польщі до 1926 р. остаточно заперечила пануючу в українській радянській історіографії точку зору про "буржуазно-фашистський" характер союзу.

Водночас, у 1918–1926 рр. відбувся процес становлення лівого спектру політичної системи суспільства, де провідні позиції займали Польська соціалістична партія й пілсудчики та Польська селянська партія "Визволене", які стали важливою функціональною частиною парламентсько-демократичного устрою відродженої Польської держави.

На основі аналізу політичних та соціально-економічних перетворень авторка стверджує, що процес формування політичної системи нової Польщі був демократичним, і це відображено у Конституції 1921 р. Вона юридично закріпила суспільно-політичний устрій парламентської демократії, багатолітні прагнення польського народу до державної самостійності, закінчивши створення законодавчо-політичних основ держави як цілісного

організму з чіткою визначеністю її структурних елементів та їх функціонального призначення.

Розглядаючи польську специфіку кризь призму національного державотворення, авторка не могла оминати низки соціально-економічних, духовних, культурних проблем, що дало їй змогу комплексно з'ясувати внутрішню ситуацію в Польщі у 1918–1926 рр. Як показали перші роки становлення нової держави, початковий період для суспільства був важким і болісним в умовах розрухи, значних матеріальних та людських втрат. Цікавою для українського читача буде характеристика розвитку сільського господарства в незалежній Польщі, яке після війни перебувало в глибокій кризі, та досвід виведення його з неї досить швидкими темпами (звичайно, що завдяки децентралізації земельної власності та її приватизації). Цей досвід буде цінним при порівнянні й аналізі соціально-економічного розвитку українських земель, як у ті ж 1920–1930-ті рр., так і на сучасному етапі. Проте, як зазначила Леся Алексієвець, соціально-економічний розвиток Польщі післявоєнної доби характерний не тільки численними злетами, а й спадами, зумовленими суспільно-політичною ситуацією в країні та світі.

Консолідуючим чинником для польського суспільства стало, вважає авторка, піднесення культури як невід'ємної складової національно-державного відродження. Найбільшими здобутками були реформування системи освіти, збільшення кількості навчальних закладів, розвиток національної науки, мови, літератури, мистецтва.

Розглядаючи етнополітичні процеси в новій Польщі, Л. Алексієвець цілком закономірно приділила значну увагу українському питанню, що стало одним із найскладніших у повоєнній історії країни з огляду на обрану стратегію колонізації і асиміляції непольського населення. Історія "порозуміння" поляків з іншими народами, особливо українським, – приклад надзвичайної складності руху етнічних спільнот до демократичного суспільства в багатонаціональних країнах.

Із огляду на те, що в українській і зарубіжній історіографії досі нема єдиної думки щодо причин, змісту й характеру Польської держави після державного перевороту Ю. Пілсудського у травні 1926 р., останній розділ монографії, який й присвячений власне проблемі кризи парламентської демократії – набуває особливої наукової ваги та викликає пізнавальний інтерес як приклад диктаторського режиму.

Леся Алексієвець вважає, що події 1926 р. були зумовлені економічною і політичною нестабільністю в країні, слабкістю демократизму, перерваністю традицій парламентаризму, маловпливовістю інституту президента, погіршенням стану в збройних силах. Не останню роль відіграли особистісний чинник Ю. Пілсудського та його прихильників, а також міжнародні події і невизначеність пріоритетів Польщі в зовнішньополітичній діяльності.

Безумовно, що травневий переворот 1926 р. обмежив демократично-парламентські основи розвитку Другої Речі Посполитої і започаткував період авторитарної влади. Однак санаційне правління, що реально продемонструвало незавершеність модернізаційних процесів у суспільстві на шляху до політичної стабілізації демократичного ладу, залишається важливою віхою в історії новітньої польської держави, з його негативними і позитивними результатами та потребує поглибленого вивчення.

Як бачимо, Л. Алексієвець запропонувала українському читачеві сучасний погляд та оцінку низки важливих аспектів історії становлення польської національної державності у 1918–1926 рр. Це дає підстави стверджувати, що монографічне дослідження "Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926" є особливою подією в українській новітній історіографії, яке з окремих проблем започаткувало, а з деяких поглибило досягнення українських науковців у галузі новітньої колоністики та привертає увагу вчених до вивчення національної історії в контексті світової. Як підтверджують висновки монографії, нині особливо актуальним є вивчення досвіду національно-державного будівництва слов'янських народів, порівняння історичної пам'яті про національно-визвольні змагання західних та східних слов'ян, слов'янства в цілому – і західноєвропейських країн, з'ясування ролі особистісного (людського) чинника у державотворчих процесах. Мабуть, із надією на це, авторка й завершила свою працю словами: "Пропонуючи власне бачен-

ня проблеми відродження Польської держави на початку ХХ ст. – залишаю простір для дискусій, зіставлення з іншими точками зору, зрештою, майбутніх наукових студій”.

*Список використаних джерел*

1. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов'янських країн. – Тернопіль, 1995. – 53 с. 2. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.). – Тернопіль: Збруч, 1999. – 263 с. 3. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 4. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

**Iryna Fedoriv**

**ALEKSIYEVETS L. M. POLAND: ESTABLISHMENT OF INDEPENDENT STATE. 1918–1926. – TERNOPIIL: PIDRUCHNYKY I POSIBNYKY, 2006. – 448 P.**

**The article gives an analysis of the research work of Aleksiyevets on the history of revival of the polish political system and its development in 1918–1926.**

**УДК 94 (477)**

**Лілія Кулікова, Віктор Павленко, Ганна Батенко**

**РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ  
ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ  
ЗАКЛАДІВ “КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ЧОТИРЬОХ  
ЧАСТИНАХ”, ПІДГОТОВЛЕНИЙ КОЛЕКТИВОМ ВИКЛАДАЧІВ  
КАФЕДРИ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО  
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

*У рецензії аналізується підручник тернопільських науковців, який присвячений проблемам історії України від найдавніших часів до сьогодення.*

Авторський колектив: Свідерський Ю. Ю., Окаринський В. М., Михальчук П. А., Куций І. П., Коріненко П. С. (керівник авторського колективу), Фартушняк А. К., Терещенко В. Д., Бармак М. В.

Рецензований навчальний посібник складається з чотирьох частин, укладених за хронологічним принципом. Перша частина – “Давня і середньовічна історія України”, друга частина – “Нова історія України”, третя частина – “Нова історія України”, четверта частина – “Новітня історія України”.

У ХХ столітті, за радянські часи, в історичній науці було загальноприйнятим періодично видавати курси лекцій з історичних дисциплін окремих університетів. В останні десятиліття ця традиція була порушена, і в Україні було видано окремими авторами декілька однотомних навчальних посібників та підручників з історії України, наприклад, “Історія України” О. Д. Бойка, а також викладачів Харківського університету В. В. Петровського, Л. О. Радченка, В. І. Семененка та інших.

На цьому тлі поява чотири томного курсу лекцій з історії України, підготовленого кафедрою історії України Тернопільського національного педагогічного університету, сприймається як одне із найбільш сучасних, фундаментальних, оригінальних видань, що охоплює весь історичний період існування нашої держави від прачасу до сьогодення. Можемо стверджувати про повернення однієї з найкращих традицій у вітчизняному підручкотворенні, розробці та виданні викладачами кафедр власних лекційних курсів і підкреслимо, що сьогодні це дуже важливо і актуально для всіх історичних факультетів.

Як справедливо зауважили автори в передмові, з набуттям державної незалежності науковці отримали комплексне дослідження з історії усіх періодів свого народу, ввели і висвітлили маловідомі історичні матеріали, в яких студентам часто буває досить складно розібратися, тим більше, що з боку окремих істориків мала місце спроба подати "одноколірну" історію українського народу, особливо ХХ століття.

Представлений курс лекцій добре структуровано відповідно до сучасних навчальних планів історичних факультетів спеціальності "Історія" за вимогами кредитно-модульної системи.

Усі лекції містять аналіз сучасних підходів до висвітлення змісту представлених питань. Особливо слід відзначити мову подачі змісту лекційного курсу: вона просто, доступно і зрозуміло повідомляє про складні історичні події та факти.

Автори особливу увагу приділили влучному тлумаченню складних історичних теоретичних та сучасних політичних дефініцій – новітніх, а також рідковживаних термінів, слів, як, наприклад, "міщани", "магдебурзьке право", "медресе", "шестидесятництво", "колабораціонізм", "приватні аптеки" тощо. Усі найважливіші події, факти, імена також виділено жирним шрифтом, що активізує увагу читача.

Кожна лекція, тема закінчуються загальним висновком, який також виділено.

Як відомо, в минулому істориків часто критикували за безликість історії, відсутність представлення та аналіз діяльності провідних історико-політичних діячів та відомих учених, людей мистецтва.

На наш погляд, у рецензованому "Курсі лекцій" у другій частині містяться характеристики та біографічні дані багатьох цікавих і важливих персоналій як відомих історичних, політичних і культурних діячів, так і малознаних з кожної історичної епохи. Наприклад, повідомляється про діячів різних, часто протилежних політичних напрямів та орієнтацій, але слід особливо наголосити, що авторам курсу лекцій удалося представити кожен історичну особистість та діяча і підійти до оцінки їх діяльності максимально об'єктивно і, що дуже важливо для викладача історії, – зроблено це толерантно та максимально об'єктивно, з повагою до іншої думки та оцінки.

Уважаємо за необхідне підкреслити, що толерантний підхід до висвітлення будь-яких історичних подій, фактів та постатей є притаманним кожній частині посібника.

Окремо зупинимось на загальній характеристиці кожної частини рецензованого посібника.

У частині першій "Курсу лекцій" – "Давня і середньовічна історія України", – підготовленої Свідерським Ю. Ю. та Окаринським В. М., на наш погляд, репрезентовано не просто суму історичних фактів, а узагальнено багаторічний досвід викладання давнього періоду вітчизняної історії на історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Так історично склалося, що невід'ємною частиною лекційного курсу Давньої історії України є вступ, де конкретизуються предмет історії, функції, структура історичних знань, типи періодизації історії (с. 12-26).

Особливу роль у розвитку Давньої історії України відіграло її геополітичне розташування. Адже Україна перебуває на своєрідному ментальному розломі, одна частина якої у зв'язку з історико-географічними особливостями більше взаємодіяла зі східними народами і державами, переймаючи їх культурні, економічні, політичні традиції, інша — мала інтенсивніші зносини із західним світом, убираючи в себе європейські соціально-політичні, культурні цінності. Усе це спричинило певний вплив на систему ціннісних орієнтацій українського народу. Просторове розташування дає Україні право на визначення своєї специфічної міжцивілізаційної ролі — бути зв'язуючим мостом (трансферною зо-



ною) між країнами Європи та Азії. Том) проблема виникнення слов'ян та їх прабатьківщини в історичній науці була і залишається однією з центральних. На наш погляд, авторам це вдалося розкрити.

Усвідомлення глибинних причин етногенезу слов'ян призводять до розуміння сучасних геополітичних проблем, тому представлений багатий фактологічний матеріал та аналітично довершені докази демонструють ще одну спробу розв'язання складної наукової проблеми (с. 34, 74–84).

На фоні зростання інтересу до найрізноманітніших аспектів суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку Київської Русі IX–XIV ст. запропонована фактологія цієї частина курсу лекцій є достатньо інформативною, логічно продуманою та аналітично глибокою при розкритті таких важливих питань, як політичний і соціально-економічний розвиток руських князівств другої третини XII – першої половини XIII ст. (с. 140–146). Галицько-Волинська держава наприкінці XIII – в першій половині XIV ст. (с. 172–180).

На наш погляд, авторам у тексті вдалося акцентувати увагу студентів на зовнішні, цілком справедливі й політично нейтральні оцінки та характеристики щодо періоду уходження західних і південно-західних українських земель до складу Польського королівства, Молдовського князівства, Османської імперії, Семигороддя та Австрії (с. 182–186), уходження Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля і Брацлавщини до складу Великого князівства Литовського (с. 186, 251–263). Виходом на історичну арену українського козацтва автори демонструють розкриття вузлового питання цього періоду – еволюційного розвитку України (с. 228, 263).

Звертає на себе увагу та підтримку дотримання авторами теоретичного плюралізму в теоретичних, наукових висновках, які зумовлені широкою палітрою представлених авторських та наукових позицій і світоглядних оцінок у розділі, присвяченому духовно-релігійному життю України XIV – першої половини XVII ст. Багатогранна комплексна проблематика висвітленої теми, яка пов'язана із періодом Реформації в Європі, формуванням та встановленням братств в Україні, їх діяльністю, дає чітку, сучасну, адекватну уяву про специфіку цього періоду в історії України, і найголовніше, вона дає переконливу відповідь на питання – якою була мета прийняття Берестейської церковної унії 1596 р., як це вплинуло на подальший розвиток політичного, економічного, релігійного, національного життя українського народу (с. 301).

У курсі лекцій подано глибокий аналіз теоретичних поглядів і практичної діяльності видатних політичних діячів України на початку, упродовж Національно-визвольної війни українського народу та періоду Руїни, які представлені у посібнику та дозволили авторам дійти висновку про те, що в цей період у політиці України щодо розв'язання внутрішніх та зовнішньополітичних конфліктів можна виокремити декілька великих етапів, кожний із яких пов'язаний із конкретною історичною особистістю, яка привносила в їх зміст свої особливості. Позитивом вважаємо і те, що автори не підтримують жодного учасника тих подій, що свідчить про певну відстороненість і, як результат, тим самим є демонстрацією та підтвердженням своєї наукової принциповості та бажання дотримуватися об'єктивної оцінки та підходу в історичній репрезентації та аналізі фактів і подій (с. 307, 337–359).

Відзначимо, що представлений до рецензування "Курс лекцій з історії України" є концептуально новим. Основні положення посібника базуються на солідній джерельній базі, сучасних, наукових статтях та монографіях останнього десятиріччя, що свідчить про високий ступінь його обґрунтованості (с. 363). Розроблені тексти лекцій також безперечно свідчать й про те, що автори плідно використали значну кількість давніх, мало відомих та сучасних історичних джерел та літератури.

Розкриваючи позитивні боки Частини першої "Курсу лекцій", наголошуємо на вдалому виборі класичної структури побудови посібника, яка ґрунтується на вмілому поєднанні принципу історико-хронологічної послідовності у викладені конкретного історичного матеріалу з аналітичним дослідженням поставлених проблем. Такий підхід вважаємо продуктивним, адже це визначає можливість широкого і різнобічного висвітлення теми. При розкритті тем відчувається продуманість структури відповіді, ґрунтовність і скрупульозність підходів до відбору матеріалу, який повністю відповідає темі, що розглядається.

ся, доказовість, обґрунтованість у судженнях та висновках, намагання досягти історичної об'єктивності й достовірності, а також чітко мотивовані хронологічні межі кожної лекції.

У частині III та IV (автори Коріненко П. С., Терещенко В. Д., Бармак М. В., "Новітня історія України (1939–2007 рр.)" – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 400 с.) на необхідному рівні підсумовано значний за обсягом і цікавий за змістом матеріал з новітньої історії України від початку XX століття до середини 2007 року. Цей історичний період позначений багатьма доленосними подіями в житті українського народу, оцінка характеристика яких ще й досі неоднозначна і часто викликає гострі дискусії як фахівців, так і широкого загалу. Тому авторам рецензованої праці довелося у процесі роботи вирішувати цілий комплекс проблем як наукового, так і методичного характеру, інколи складних. Головне призначення посібника – стати надійним орієнтиром для майбутніх істориків, навчити їх аналізувати і порівнювати факти, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між подіями та глибинні причини різних явищ, тобто науково мислити. І, звичайно, посібник з вітчизняної історії має допомогти читачам сформуванню патріотичних почуттів.

Для успішного розв'язання такого важливого завдання автори змогли вдало поєднати свої глибокі знання з талантом педагогів і літераторів. І можна з певністю говорити, що ознайомлення вже з першими лекціями, вміщеними в роботі справляє приємне враження. Частини третя, четверта, так само як перша і друга мають чітку структуру, адаптовану до навчального процесу за вимогами кредитно-модульної системи, як і попередні розділи ці також написані гарною літературною мовою, зрозумілою не лише підготовленим читачам, а й тим, хто починає шлях у науку. Багатий фактичний матеріал вдало підібраний, викладається в проблемно-хронологічному плані, у контексті всесвітньої історії, а висновки і оцінні характеристики історичних осіб здійснюються з позицій об'єктивності на основі ґрунтовного аналізу, із застосуванням сучасних підходів та використаням найновіших досягнень історичної науки.

Автори не обминають "гострих питань", а намагаються дати на них коректні відповіді, не вдаючись до крайнощів і категоричності. Такий метод стимулює пошукову діяльність студентів і його можна вважати вдалим.

Наукова концепція посібника, висновки і аргументи його авторів не викликають істотних заперечень, адже вони спираються на потужний пласт конкретики: читачі мають змогу отримати цінну інформацію, в тому числі і маловідому навіть фахівцям. Так, наприклад, у лекції, присвяченій наслідкам насильницької колективізації сільського господарства, автори наводять відповідні статистичні показники, які переконливо свідчать, що існуючий в той час тоталітарний режим, попри численні обіцянки, навіть завдяки жорсткому терору, не спромігся вирішити аграрні проблеми, які самі ж більшовики вважали одними з найважливіших причин Жовтневої революції: якщо у 1913 р. на одного мешканця України вирощувалось 684 кг зерна, то у 1940 р. – лише 639 кг (Ч. III, с. 319). Висновки щодо такого господарювання очевидні і не потребують додаткових коментарів.

У четвертій частині "Курсу лекцій" студенти і всі бажаючі мають можливість оцінити масштаби трагедії українського народу у повоєнні роки та зрозуміти необхідність та реальні наслідки демократизації суспільства в роки "відлиги" (1953–1964): "У 1951 р. кількість ув'язнених зросла до 2 млн. 528 тис. осіб, серед яких українців 506 тис. 221 осіб. На початок 1950 р. у таборах, тюрмах, у спец поселенні, у засланні перебувало близько 5,5 млн. осіб. Більшість з них засуджені за звинувачення у політичних злочинах". (Ч. IV, с. 119). Як результат проведеної десталінізації "навесні 1959 р. в СРСР залишилось 11 тис. політв'язнів, у 86 разів менше, ніж у 1954 р." (Так само, с. 141).

Чимало цінної і корисної та об'єктивно поданої інформації містить лекція 6 першого розділу (с. 104–108), в якій йдеться про боротьбу ОУН–УПА в післявоєнний період.

Разом з тим, підсумовуючи результати розвитку України у складі СРСР і не приховуючи недоліки і прорахунки тодішнього керівництва, автори посібника об'єктивно відзначають, що в середині 80-х років XX ст. "соціальне становище українського суспільства покращилось. Соціальна спрямованість політики радянської влади, захищеність українського народу була цілком очевидною. Зросла заробітна плата робітників, селян, службовців. Ціни на основні види промислової та сільськогосподарської продукції були доступними для більшості населення УРСР" (так само, с. 244). Ці та інші твердження авто-

рів не виглядають марнословно, так як підкріплюються відповідними статистичними даними.

Прикладів об'єктивного авторського бачення історичної ситуації можна спостерігати ще багато, але й наведених достатньо, щоб констатувати, що науковці успішно впорались із завданням неупередженого висвітлення дуже суперечливого періоду історії України, осмисливши його з позицій сьогодення. Також виваженим, об'єктивним виглядає висвітлення діяльності відомих історичних постатей, з приводу яких існують різні точки зору: В. Винниченка, С. Петлюри, С. Бандери, Р. Шухевича та інших політиків, які лишили помітний слід у житті українського суспільства.

Водночас, відзначаючи безумовні здобутки авторського колективу, хочеться висловити деякі побажання.

Перш за все виникають питання щодо періодизації курсу лекцій. Так, четверта частина другого розділу "Українська РСР у 1965–1991 рр., проголошення та розбудова незалежної держави України (1991–2007 рр.)", розпочинається лекцією 1 – "Українська РСР напередодні перебудови (1965–1985 рр.)" – Як на наш погляд, цю лекцію було б доцільніше включити до структури попереднього розділу, так як період 1965–1985 рр. був логічним продовженням тих подій, що відбувалися до 1965 р. і нічим принциповим не відрізнявся. Якраз у цей час назривала системна криза радянського суспільства, спроби вийти з якої здійснювалися з початку так званої "перебудови" у 1985 р., і з цього варто було б розпочати другий розділ. Така періодизація була б у рамках загальноприйнятої.

Щодо інших побажань, то у третій частині варто було б детальніше зупинитись на виникненні такої політичної партії як УСДРП, лідерами якої були відомі діячі В. Винниченко та С. Петлюра, без них важко уявити Українську революцію. Про передумови та обставини її утворення було б логічно говорити в лекції першій, у якій йдеться про інші політичні партії Наддніпрянської України, але про УСДРП не говориться нічого. Натомість про її діяльність мова піде лише в лекції третій, там зазначено, що "вона утворилась у грудні 1905 р. із РУП" (Ч. III, с. 41).

Четверта частина курсу закінчується подіями 2004–2007 рр. (лекція п'ята другого розділу), включаючи і ті, що відбулись влітку 2007. Така оперативність авторів заслуговує схвалення, але помітно, що матеріали до цього розділу готувались дуже напружено, за наслідками "свіжих" подій, і часу на їх опрацювання бракувало. Мабуть тому деякі уривки п'ятої лекції потребують більш ретельного редагування. Наприклад, на с. 383 читаємо: "Ціни на ці товари відчутно "піднялися" вверх".

Хочеться висловити побажання і щодо списку літератури, вміщеному наприкінці III і IV частин "Курсу лекцій". Виникає питання: "це література та джерела, використані авторами при підготовці курсу, чи рекомендовані студентам?" І в тому і в іншому разі бажано було б окремо виділити джерела і рекомендовану літературу та розширити їх реєстр, включивши найновіші видання.

Висловлені побажання та пропозиції не є визначальними і суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку великої і конче необхідної роботи, яку так вчасно і високо професійно виконав авторський колектив. З певністю можна стверджувати, що рецензоване видання написано на високому теоретико-методологічному рівні, відповідає сучасним науково-методичним підходам та загальноприйнятим вимогам і стане в пригоді не лише студентам, а в першу чергу самим викладачам, науковцям, аспірантам та усім, хто цікавиться історією України і не байдужий до долі її народу.

**Liliya Kulikova, Victor Pavlenko, Anna Batenko**

**REVIEW ON A TRAIN AID FOR THE STUDENTS OF HISTORICAL SPECIALITIES OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS "COURSE OF LECTURES ON HISTORY OF UKRAINE IN FOUR PARTS", PREPARED THE COLLECTIVE OF TEACHERS OF DEPARTMENT OF HISTORY OF UKRAINE OF THE TERNOPIL NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

**The textbook of ternopil research workers, which is devoted the problems of history of Ukraine from the oldest times to segodennya, is analysed in a review.**

## ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

1–2 листопада 2007 в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка відбувся семінар зав. кафедрами історії України історичних факультетів вищих навчальних закладів на тему "Актуальні проблеми історії України та методика її викладання у вищих навчальних закладах". Організаторами семінару виступили Міністерство освіти і науки України, Інститут історії НАН України, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Національний педагогічний університет імені В. Драгоманова, Тернопільська облдержадміністрація, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка.

На семінар були запрошені завідувачі кафедрами історії України 35 університетів. В роботі семінару взяли участь заступник директора Інституту історії НАН України член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України Реєнт О. П., провідний науковий співробітник відділу історії середніх віків і нового часу Інституту історії НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, професор Гуржій О. І., зав. відділом історії України Другої світової війни Інституту історії НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, професор Лисенко О. Є., провідний науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії НАН України, професор Падалка С. С., зав. відділом Інституту інноваційних технологій Кириченко П. В., зав. кафедрою методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету імені В. Драгоманова професор Т. В. Ладиченко, ректор Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка професор Кравець В. П., заступник голови Тернопільської облдержадміністрації проф. Вихрущ А. В..

З доповідями перед учасниками семінару виступили проф. О. П. Реєнт "Історія України XIX–XX ст. Проблеми методології та історичної пам'яті", проф. Т. В. Ладиченко "Інноваційні технології викладання історії України у вищих навчальних закладах України", проф. О. П. Гуржій "Концептуальні проблеми історії України кінця XVII–XVIII ст.", П. В. Кириченко "Стратегія розвитку освіти в Україні на сучасному етапі", проф. О. Є. Лисенко "Методологічні проблеми історії Другої світової війни: науковий і суспільний виміри", проф. С. С. Падалка "Історія незалежної України 2000-х років у вітчизняному науковому дискурсі".

В обговоренні доповідей взяли участь К. К. Кондратюк, професор, доктор історичних наук, зав. кафедрою історії України Львівського національного університету ім. І. Франка, Бережна С. П., доцент, декан історичного факультету Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Чумак В. М., доцент, декан історико-філологічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Ушинського, Сулько В. С., професор Рівненського гуманітарного університету, Гончаренко О. С. доцент кафедри історії і культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького, О. Д. Бойко, професор, ректор Ніжинського національного університету, М. Б. Петров, професор, заступник зав. кафедрою історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, О. В. Добржанський, професор, декан історичного факультету Чернівецького національного університету ім. О.Кобилянської, В. П. Масненко, професор, зав. кафедрою історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Учасники семінару зав. кафедрами історії України вищих навчальних закладів прийняли ухвалу, якою передбачається необхідність підвищення рівня забезпечення якості підготовки фахівців з історії України, завершення роботи по підготовці інтерактивних курсів з історії України, забезпечення навчального процесу на історичних факультетах сучасними технічними засобами, завершення розробки галузевих стандартів освіти з історії України та ін.

Учасники семінару ознайомилися з визначними історико-культурними пам'ятками Тернопільщини, зокрема відвідали Збаразький та Кременецький замки, Почаївську Лавру та Свято-Троїцький монастир.

В рамках роботи семінару відбулась презентація навчального посібника для студентів історичних факультетів "Курс лекцій з історії України" у 4-х частинах. – Тернопіль,

2007 та навчально-методичних комплексів з історії України (згідно кредитно-модульної системи). Посібник та навчально-методичні комплекси підготували викладачі кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (керівник авторського колективу професор Коріненко П. С.). Посібник та навчально-методичні комплекси були роздані учасникам семінару для ознайомлення з їх змістом і внесення пропозицій щодо їх подальшого доопрацювання.

**ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ**

- Алексієвець Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бармак Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Батенко Ганна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.
- Бистрицька Елла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бучовський Віталій** – викладач Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Виноград Олександр** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри кінології Національної академії прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького.
- Григорук Наталія** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Добровольська Ганна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.
- Древницький Юрій** – асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Заставецька Наталія** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Заяць Наталя** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Єсюнін Сергій** – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.
- Ільницький Василь** – аспірант кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка
- Кабачинський Микола** – доктор історичних наук, доцент, заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Клименко Олег** – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Тернопільської області.
- Кліш Андрій** – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Коростіль Наталія** – викладач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

- Кулікова Лілія** – кандидат історичних наук, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.
- Левицький Віталій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри маркетингу на виробництві Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Лозинська Ірина** – здобувач Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича.
- Москалюк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Павленко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.
- Падалка Сергій** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії НАН України.
- Пшеничний Тарас** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ореховський Вадим** – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Раку Юрій** – викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Реснт Олександр** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, завідувач відділом історії України XIX – початку XX ст.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Смуток Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри Давньої історії України та Спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Смуток Леся** – старший лаборант Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Туренко Вікторія** – викладач суспільних дисциплін Черкаського економіко-правового коледжу.
- Ушакова Світлана** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Футала Василь** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету.
- Чуйко Інна** – кандидат історичних наук, викладач Тернопільського національного економічного університету.
- Шептицька Любов** – старший викладач кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.
- Щербінін Наталія** – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.



## ЗМІСТ

<b>Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ .....</b>	<b>3</b>
Світлана Ушакова	
<b>ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА КАЧАЛИ .....</b>	<b>4</b>
Сергій Єсюнін	
<b>СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА МОМЕНТ</b>	
<b>ВПРОВАДЖЕННЯ РЕФОРМ 1860-х РОКІВ .....</b>	<b>8</b>
Олександр Реєнт	
<b>ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХІХ – ХХ СТ.: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ .....</b>	<b>12</b>
Інна Чуйко	
<b>ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ</b>	
<b>ЄВГЕН ОЛЕСНИЦЬКИЙ (1860–1917): ПОВЕРНЕННЯ ЗІ ЗАБУТТЯ І ВІШАНУВАННЯ</b>	
<b>ПАМ'ЯТІ .....</b>	<b>17</b>
Юрій Древинський	
<b>НАЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО .....</b>	<b>22</b>
Наталія Григорук	
<b>МИКОЛА ЧУБАТИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА .....</b>	<b>27</b>
Микола Москалюк	
<b>РОЗВИТОК СТАЦІОНАРНОЇ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА</b>	
<b>ПОЧАТКУ ХХ СТ. ....</b>	<b>35</b>
Наталія Щербінін	
<b>ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МОСКВОФІЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА</b>	
<b>КАЧКОВСЬКОГО (1874–1914 РР.) НА ПРИКЛАДІ СТАТУТІВ .....</b>	<b>39</b>
Андрій Кліш	
<b>ВНЕСОК КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В</b>	
<b>СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.) .....</b>	<b>48</b>
Наталія Заяць	
<b>НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО (1898–1949 РР.) .....</b>	<b>53</b>
Любов Шептицька	
<b>ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАРАНА (1918–1921) .....</b>	<b>59</b>
Іван Зуляк	
<b>ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКЕ СТАНОВИЩЕ МАЄТКУ "ПРОСВІТИ" В УГЕРЦЯХ</b>	
<b>ВИНЯВСЬКИХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД .....</b>	<b>65</b>
Юрій Раку	
<b>ЗАГОТІВЛЯ ТА ЕКСПОРТ ЗЕРНА ЗА КОРДОН УКРАЇНСЬКОЮ</b>	
<b>СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ КООПЕРАЦІЄЮ В 1921–1928 РОКАХ .....</b>	<b>74</b>
Оксана Потіха	
<b>УНДО І УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО (1930–1935 РР.) .....</b>	<b>77</b>
Тарас Пшеничний	
<b>ДІЯЛЬНІСТЬ МЕРЕЖІ "ТОРГЗІН" ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1932–1933 РР. В ПІВДЕННО-</b>	
<b>СХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ .....</b>	<b>82</b>
Василь Ільницький	
<b>СТЕПАН БАНДЕРА – ІДЕОЛОГ І ТЕОРЕТИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ</b>	
<b>РЕВОЛЮЦІЇ .....</b>	<b>88</b>
Вікторія Туренко	
<b>БОРІТЬБА ЗА ВЛАДУ У ВИЩОМУ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОМУ АПАРАТІ: ВІД</b>	
<b>"КОЛЕКТИВНОГО КЕРІВНИЦТВА" ДО ВЛАДНОЇ МОНОПОЛІЇ (1953–1957 РР. ХХ СТ.) .....</b>	<b>94</b>
Сергій Падалка	
<b>ІСТОРІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1990–2000-Х РОКІВ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ</b>	
<b>ДИСКУРСІ .....</b>	<b>101</b>

<b>Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ</b> .....	<b>110</b>
Віталій Бучовський ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА НА БРИТАНСЬКИХ ОСТРОВАХ У I–IV СТ. ....	111
Микола Кабачинський, Олександр Виноград ЗАРОДЖЕННЯ КІНОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ У ПРИКОРДОННІЙ СТОРОЖІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ .....	117
Елла Бистрицька РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОНТИФІКАТ ПІЯ Х .....	121
Леся Алексієвець ЕТНОПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1918–1926 РР. ....	128
Наталія Заставецька ПИТАННЯ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ТА ЛЕРГОФУ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ СРСР У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІ (1930–1938 РР.) .....	138
Олег Клименко НІМЕЦЬКІ БАНКИ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944 РР.).....	143
Оксана Валіон ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ Й НІМЕЧЧИНОЮ В 90-Х РР. ХХ СТ.....	150
<b>Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ</b> .....	<b>155</b>
Леся Смуток, Ігор Смуток ЕТНО-КОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД ЖИТЕЛІВ НОВОГО САМБОРА В XV–XVIII СТ. ....	156
Вадим Ореховський ПЕТРО МОГИЛА ТА РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII СТОЛІТТІ.....	162
Наталія Коростіль КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ СФЕРА СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. ....	166
Ганна Добровольська ОСНОВНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1991–2002 РР. ....	176
<b>Розділ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ</b> .....	<b>184</b>
Микола Бармак ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ .....	185
Віталій Левицький ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ....	193
Ірина Лозинська НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАРАМІЛІТАРНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	199
Василь Фугала ПІДПІЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УВО ТА ОУН ПРОТЯГОМ 1920–1930-Х РОКІВ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ .....	204
Ярослав Секо ДОСЛІДЖЕННЯ “ОКСАМИТОВИХ” РЕВОЛЮЦІЙ 1989 РОКУ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ .....	210

---

<b>Розділ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ .....</b>	<b>222</b>
Микола Алексієвець, Леся Алексієвець ГОМОТЮК О. Є. ЗЛЕТ І ТРАГЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА НА ЗЛАМІ ЕПОХ (90-ТІ РР. ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.); МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: ЕКОНОМІЧНА ДУМКА, 2007. – 552 С.....	223
Ірина Федорів АЛЕКСІЄВЕЦЬ Л. М. ПОЛЬЩА: УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ. 1918–1926. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2006. – 448 С. ....	226
Лілія Кулікова, Віктор Павленко, Ганна Батенко РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ “КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ЧОТИРЬОХ ЧАСТИНАХ”, ПІДГОТОВЛЕНИЙ КОЛЕКТИВОМ ВИКЛАДАЧІВ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ.....	231
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ.....	237
<b>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ .....</b>	<b>239</b>

УДК 93  
ББК 63  
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – 244 с.

Комп'ютерний набір та  
оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету  
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"  
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка  
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а  
Тел. (0352) 53-59-01



---

Здано до складання 08.11.2007 р. Підписано до друку 25.12.2007 р. Формат 60×84/18.  
Папір друкарський. Умовних аркушів 23,75. Обліково-видавничих аркушів 30,63.  
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

## Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec97, Strishenec2000. Де 97 і 2000 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, наукові ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14, с. 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12, с. 56–57; 14, с. 23], [14, с. 23], [14, арк. 23],
  - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
  - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
  - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
  - ✓ "." ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
  - ✓ " " – між номерами сторінок;
  - ✓ " ," – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
  - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
  - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
  - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
  - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
  - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
  - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.